

Ա. ԹԵՐԶԻՊԱՇԵԱՆ

ԱՆԴՐԱՆԻԿ

1942

329.14 | 47.925/2 549

52, | ԹԵՐԶԻԲԱՇՅԱՆ, Ա.

ռ ա ն ի 4

ARMENI

Ա. ԹԷՐԶԻՊԱՇԵԱՆ

09.14(47.925)
Թ. 52

Արտիկ Գրառ
... Գրառի վերաբերյալ
Գրառի մասին
Գրառի մասին

ԱՆԴՐԱՆԻԿ

2050

4000

543

A 79462

1942

Imp. A. DER AGOPIAN
17, Rue Damesse - Paris

Վիշի, 26 Ապրիլ 1940

Սիրելի Տիար Թերզիպաշեան,

Ձերմապէս շնորհակալ եմ ձեզի ինձ դրկած ըլլալնուդ համար ձեր նոր երկը, այնքա՛ն սիրալիք տողերով: Մէկ օրուան մէջ աւարտեցի անոր ընթերցումը — կը հասկնաք թէ ի՞նչ վառ հետաքրքրութեամբ: Անշուշտ շահադրգութեանս մէջ Մեծ Հայուն յիշատակը կար ամենէն առաջ, բայց ձեր պատմելու ինքնայատուկ եղանակը, մարդիկն ու իրերը ասլերեցնելու ձեր զարմանաւոր ձիրքը, (նոյնիսկ երբ կեղբոնական մեծ դէմքը պահ մը, երկար պահ մը կը մոռնաք) այնպիսի թովչութիւն մը ունին՝ որ ընթերցողը նիւթը կ'անտեսէ ու անձնատուր կ'ըլլայ ձեր տաղանդին հմայքներուն:

Տեսնելու, դիտելու հաղուադիւտ կարողութիւն, մարդկային ճշմարտութիւն, ու ամենէն աւելի — le détail vrai, այսինքն՝ վերին ատտիճանի ճիշդ մանրամասնութիւններ — ահաւասիկ պատմողի ձեր թանկագին յատկութիւնները:

Ձեր առաջին դորձէն յետոյ ձեր այս երկրորդը բացարձակ համոզում դոյացուցին մէջս, թէ դուք անսպասելի հանք մը ունիք ձեր մէջ նորանոր երկասիրութեանց, դի անհուն են երեւի, ձեր ամբարած տպաւորութիւնները ձեր բազմադիմի կեանքի ընթացքին մէջ: ու անօրինակ է, կերպով մը, արտայայտելու ձեր դիւթիւնը: Չպիտի զարմանամ երբ օր մը դուք ամենէն շատ կարդացուած հայ հեղինակը ըլլաք, մատչելի հասարակութեան ու միանգամայն ծայրատիճան շահադրդուական՝ ընտրանիին համար:

Անկեղծօրէն շնորհաւորելով ձեզ, եւն.:

ՏԻԳՐԱՆ ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆ

Աղլային Հերոս Անդրանիկի անունին, կեանքին եւ այդ առնչութեամբը՝ ժամանակակից (904-927) կարգ մը պատմական անցքերուն նուիրուած սոյն աշխատութեանս գլխաւոր հիմքը կազմած են իմ անձնական յիշողութիւնները:

Անդրանիկի կեանքին ըլլայ թէ՛ ակնարկածս անցքերուն պատկերը, կարելիութեան սահմանին մէջ, լրիւ կարենալ տալու համար, ինչպէս որ պիտի նկատէ ընթերցողը, ես երբեմն դուրս ելած եմ իմ յիշողութեան շրջանակէն: Այդ շեղումները՝ սակայն, անոնք անշուշտ, որոնք պատմական նշանակութիւն ունին, հիմնուած են դանաղան վաւերաթուղթերու վրայ:

Իմ նպատակը եղած է համադրել այս տմէնքը եւ, անոնց ընթերցումը հաճելի ընծայելու համար, պատմութեան ձեւը տալ անոնց:

Ա. Բ.

— Եկէ՛ք վագ անցնինք այս ճամբորդութենէն —
լսաւ Սրբազանը, երբ մեր նստած նաւը՝ երկրորդ ան-
գամ ըլլալով, առաջաստները պարապ, ետ դարձաւ
դէպ ի նաւահանդիսար:

Սրբազանը՝ Բաղրեւանդեան Սահակ եպիսկոպոս,
Վանի օրուան Առաջնորդն էր, որուն հետ, Քաղաքական
Ժողովի ուրիշ երկու պաշտօնակիցներով ճամբայ ելած
էինք այդ իրիկուն, երթալու համար Աղթամար: Հոն,
համաձայն Պատրիարքարանի հրահանգին, մենք պաշ-
տօն ունէինք քննելու կաթողիկոսական տեղապար: Ար-
սէն վարդապետի դէմ՝ Միաբանութեան, աւելի ճիշդը՝
Միաբանութեան երկու դիւանորներուն, Եղնիկ եւ Դա-
նիէլ վարդապետներու կողմէն եղած բողոքները:

Աւանցէն, որ Վանի նաւահանդիստն է անոր ծովին
վրայ, Աղթամար երթալու համար, նաւը պէտք է որ
իր առաջաստները լեցնէ հիւսիսային հովով մը, զոր,
արեւի մար մտնելէն վերջ միայն, կարելի է դտնել, այն
ալ ո՛չ միշտ, ո՛չ ալ առանց փնտռութիւններու: Նաւը
պարտաւոր է՝ որոշ տարածութեան մը վրայ, թիկնով
չբջան մը ընել, այդ հովը դտնելու եւ անով իր առա-
ջաստները լեցնելու համար:

Բաղրեւանդեան Սրբազանը՝ ի սկիզբէն ի վեր, արա-
մադիր չէր եղած այդ քննութեան երթալու: Ան՝ ամիս-
ներէ ի վեր ձգձգած էր Պատրիարքարանի հրահանգին
դորձադրութիւնը, եւ, եթէ այդ իրիկուն ան նախն
մէջն էր քննութեան երթալու համար, ազդակներուն ա-
ռաջինը Օրմանեան պատրիարքի խիստ եւ կարուկ հե-

առդիրն էր, իսկ երկրորդը՝ Գաղաքական Ժողովի անդամներուն, մասնաւորապէս իմ յամառ պնդումը:

Եւ, այդ օրերուն, Գաղաքական Ժողովի ատենապետն էի, Պատրիարքարանի հանդէպ, Առաջնորդէն վերջ ամենէն աւելի պատասխանատու անձնաւորութիւնը եւ ինծի կը պահաէին Առաջնորդ Սրբազանին դժկամակութեան եւ ձղձղումի պատճառները: Ընդհակառակն, ամէն անգամ, որ Աղթամար եւ կամ Անապատները երթալու առիթ մը կը պատահէր ինծի եւ կամ հրաւէր մը, մանուկի մը խանդավառութեամբ եւ ընդ առաջ կ'երթայի անսնց:

Բաղրեւանդեան Սրբազանի դժկամակութեան պատճառներն ալ երկուք էին. առաջինը Փիղիքական էր՝ իր չափազանց դիրութիւնը եւ այդ երեսէն շարժուելու անոր դժուարութիւնը. Սրբազանը 140 քիւօ կը կշռէր. անոր ձի նստիլը, նաւուն կամուրջը ելնելը, անկէ իջնելը մէկ մէկ պատմութիւններ էին: Երկրորդը, որուն եւ միայն ծանօթ էի, այն էր որ Սրբազան չէր ուզեր հանդիպիլ յեղափոխականներու, որոնց՝ այդ օրերուն, որջը կը համարուէր Աղթամարի վանքը:

— Աստուծոյ երեքը փորձենք — պատասխանեց նաւաւարը, Գարթան Մինաս, երբ, Սրբազանին առաջարկին վրայ, անոր խորհուրդը հարցունելու ելանք:

Գարթան Մինաս այն սովորական նաւաւարներէն չէ որոնք իրենք արհեստին ուսման չըջանը Վանի ծովին վրայ կ'աւարտեն: Դեռ պատանի, հօրը հետ ան Պոլիս դացեր, հոն, Թէրսանէյի մէջ աշխատած է, յետոյ, սեփական մակոյկ մը ձեռք բերած եւ զայն Ոսկեղջիւրի վրայ բանեցուցած է: Ու երբ, օրին մէկը, տեսեր է որ դրպանին մէջ առաջաստանաւ մը շինելու չափ դրամ ունի, ելեր Վան եկեր եւ անոր ծովուն վրայ նաւաւար դարձեր է:

Որ Գարթան Մինաս Վանի սովորական նաւաւարներէն չէր, յայտնի կ'ընէր նաեւ անոր կապուստէն, որ, թէեւ խնամուած՝ բայց աւելի Տրապիզոնցի Լաղ մը կը յիշեցնէր քան թէ Վանեցի նաւաւար մը. յետոյ քիչ մըն ալ անոր լեզուէն, որուն վրայ կուգային յաճախ թուրքերէն բարդ բառերը եւ Պոլսոյ մակուկաւարներուն յատուկ անդդիւրէն կամ յունարէն բացատրութիւններ՝ սքօփ, սիա, եւայլն:

Նաւաւար Մինասը իր նմաններէն զատող այս զարտուղութիւնները հեղինու համար էր որ իր արհեստակիցները անոր անունին կցած էին գաբքան տիտղոսը, որմէն սակայն բնաւ դժգոհ չէր մնացած նաւաւար Մինաս: Ան ոչ միայն լուրջի տեղ կ'առնէր իրեն՝ հեղեօրէն տրուած տիտղոսը, այլ եւ— ամէն անգամ որ իր ախանջին կը հնչէր իր անունը շոյող այդ տիտղոսը, երբ մանաւանդ այդ հնչիւնը կուգար քիչ չափ հեղինակաւոր բերաններէ, Գարթան Մինասի կուրծքը կարծես թէ կ'ուռէր քիչ մը եւ լայն ժպիտ մը, զոր աւելի բան դիտողները միայն կրնան ունենալ, կ'անցնէր անոր կլոր եւ վարդապոյն դէմքին վրայէն:

Այս երեւոյթը այնքան ալ անբնական չէ այնպիսիներու համար, որոնք՝ կոչումի փոխարէն, ա'յսպէս թէ այնպէս, տիտղոս մը փակած ունին իրենց անունին:

Որ Թէրսանէյի աշակերտը զուրկ էր գաբքանի կոչումէն, այդ իրիկուն պարզ եղաւ անով, որ երկու անգամ ան չէր կրցած բռնել հովին օձիքէն, զոր լիճին վրայ մեծցողները իրենց դրպաններուն պէս կը գտնեն անմիջապէս:

Եթէ Աստուծոյ երեքին Գարթան Մինաս կրցաւ գտնել հովը, շնորհը աւելի Աստուծոյ տուած մէկ պատահմունքին եղաւ քան թէ իր արհեստին: Ան՝ նաւը ձախին ուղղութեամբ քշելու մէջ էր, երբ նաւուն պզտի-

կը— որ՝ Վանեցիներու լեզուին վրայ նաւաստին է, ինծի մօտեցաւ եւ մեկուսի՝

— Ըսէ՛ք Գարթանին որ նաւուն ուղղութիւնը դարձնէ դէպ ի աջը:

— Ինչո՞ւ դուք չէք ըսեր:

— Եթէ ես ըսեմ, ան քիչ մըն ալ դէպ ի ձախը կը քէ՛ նաւը:

— Ինչո՞ւ, այդքան ձա՞խ է ուրեմն այս մարդը:

Նաւուն պղտիկին ժպտաւ ընտրու էր, դայն թողուցի եւ կամաց մը Գարթանին մօտեցայ.

— Դիչ մըն ալ եկէ՛ք դէպ ի աջը փորձեցէ՛ք — ըսի անոր, խորհուրդի չեշտով մը:

— Դիչ մը վերջ, պատասխանեց Գարթան Մինաս, տեսա՛կ մը արհամարհանքով, կէս մի (մղոն) ալ պէտք է քէմ, յետոյ պիտի դառնամ դէպ ի աջը:

Բանէն դուրս եկաւ որ մղոնը, որ Աւանցի նաւավարներէն միայն Մինասին էր ծանօթ, ուրիշ բան չէր եթէ ոչ փաթթոց մը, մէջը պարտիկելու համար իր՝ դարթանին խաղութիւնը: Գարան Մինասին կը պակսէր զաղափարը կամ մղոնի եւ կամ իմ՝ մղոնի համար ունեցած զաղափարի մասին. վասնզի հաղիւ թէ ան 200 մէթրի չափ նաւուն թիւլ տուած էր դէպ ի ձախը, որ յանկարծ չըջել տուաւ անոր ուղղութիւնը եւ դարձուց դէպ ի աջը: Ու, այն չափով որ նաւը քալեց դէպ ի աջը, նոյն չափով հովը լեցուց անոր առաջատները: Փոքր մի եւս— ու ահա նաւը սկսաւ քալել առանց թիւրու օդ-նութեան:

Այս բոլորներուն, Սրբազանը՝ որ՝ մութին մէջ, Էնփիլէի տուփէն խոշոր պտղուց մը քիթը անցուցած էր, երեք անգամ, մէկ միւսէն դղրդաղին, փռնդտաց: Փռնդտոցին վրայ, որուն դղրդիւնը հասաւ մինչեւ մեզ, Գարթան Մինաս « խեբ է » ըսելով երեք անգամ խաչա-

հնքեց երեսը եւ « Եւ՛ Սուրբ Գէորգ » մաղթանքովը
ինքզինքը տեղաւորեց նստած տեղը :

Սուրբ Գէորգ՝ Լիւ՛ Անապատի տաճարին սուրբը ,
Վանի նաւալարներուն սուրբն է :

Ծովին դեռ խորը չենք մտած , ալիքները տակաւին
չատ հեղ են եւ հանդարտ , նաւուն անոնց դէմ մղած
կռիւին ձայնը աւելի եղեւիններու սօսափունին կը նմա-
նի քան թէ ալիքներու սովորական մռնչիւնին :

— Կը տեսնէ՞ք Կայծակը — ըսաւ Գարթան Մինաս ,
հսարտ շեշտով մը , երբ նաւը սկսաւ սուրալ :

Կայծակ նաւուն անունն էր : Ասիկա եւս բացառու-
թիւն մըն էր Աւանցի նաւահանդիստին մէջ , որուն միւս
նաւերը իրենց տէրերուն անուններն է միայն որ կը
կրեն :

Այս զարմացական բացաղանջութեան իմաստն ու
շեշտը մէկ մէկ թարգմաններ էին Գարթան Մինասի թէ՛
անխորձութեան եւ թէ՛ նկարագրին :

Երբ նաւը ծովուն բացը ելաւ , Մինասը՝ ղեկը ձեռ-
քին մէջ — սկսաւ հրամաններ որոտալ աջը ու ձախը .

— Այս չուանը սեղմեցէ՛ք , այն չուանը թուլցու-
ցէ՛ք :

Նաւուն պղտիկը առադաստին մէկ չուանը կը սեղ-
մէր , միւսը կը թուլցնէր : Բայց , ամէն անգամուն ալ ,
ան դէմքին վրայ կը բերէր ժպիտ մը որ հեղնող հով մը
ունէր իր մէջ , եւ որ կարծես մեղի կ'ըսէր .

— Ո՛չ այս չուանը թուլցնելու պէտք կար , ո՛չ ալ
միւսը սեղմելու :

Յայտնի էր որ Գարթան Մինաս մեղի ծախել կ'ու-
ղէր շնորհ մը , որ անոր ամենէն տկար կողմը կը թուէլ
ըլլալ :

Բայց, միայն նաւաւարութեան շնորհը չէր որ Գարթան Մինաս մեղի ծախել ուզեց այդ իրիկուն։ Երբ, անոր պակսիլ սկսան այլ եւս նոր հրամաններ արձակելու առիթներ, տեղի թէ անտեղի, ան դարձա՞ դէպ ի իր միւս... շնորհները։

— Իմացա՞ծ էք լուրը, ան հարցուց ինծի, զիս մեկուսի բռնելով։

Հարցումին հետ, Գարթան Մինաս իրար բերաւ իր թաւ եւ սեւ յօնքերը, հարցական շող մը դնելով աչքերուն մէջ եւ փափսուքի շունչ մը ձայնին վրայ։

— Ո՞ր լուրը — ըսի, ոչ առանց տալաւորուելու խորհրդաւորութիւն բուրոյ այդ նշաններէն։

— Սասունի լուրը։

Ես ուրիշ բան չգիտէի Սասունի մասին, եթէ ոչ զինուորական առաքումները, զոր թուրք կառավարութիւնը ըրած էր այդ օրերուն (904ի դարձան) դէպ ի Սասուն։

Գարթան Մինաս հեղնական ժպիտ մը ուրուադեց դէմքին վրայ, երբ եւ Սասունի մասին իմ գիտցածը, որ չգիտցուածի պէս բան մըն էր, անոր հաղորդեցի։ Ան՝ ժպիտին հեղնականութիւնը անբաւական դատաւ եւ անոր կցեց նոյնքան կծու բացատրութիւն մը։

— Դու միա՛յն կաս յերուսաղէմ։

Ու ան պահեց, պահ մը, հպարտ լռութիւն մը։ Ան բան մը չըսաւ նոյնիսկ, երբ եւ նուազ անհամբեր, հարցունելու ելայ՝

— Նոր բան մը կա՞յ արդեօք։

Գարթան Մինաս, այս անգամ— նոր տեսակի ժպիտ մը բերաւ դէմքին վրայ, հպարտ եւ մեծամիտ ժպիտ մը եւ իրեն տուաւ կեցուածք մը, որ ունեցողին կարեւորութեան մէկը տասը կ'ընեն, եթէ ոչ ուրիշին, դէթ ունեցողին աչքին։

Մթնշաղի դորշը սկսած է նոր փայլ մը դրնուլ։
Լուսնկան՝ երկինքէն կարծես արծաթ փռչի ցանաժ է
այժմ անոր վրայ։ Երեւոյթը ուրիշ տեսակի խորհրդա-
ւորութիւն կը դնէ Գարթան Մինասի լուռ ժպիտին, եւ
հարցական նոր փայլ մը՝ իմ աչքերուն մէջ։

Երբ Գարթան Մինաս բաւական համարեց իմ հե-
տաքրքրութեան լարուածութիւնը, հաճեցաւ խղելու իր
լուսթիւնը։

— Անդրանիկ լքած է Սասուն եւ իր զինուորներուն
հետ ճեղքելով պաշարման դիժը, հեռացեր է անկէ,
փոփոաց ան։

Ապարդիւն անցան իմ թէ՛ զարմացական բացաղան-
չութիւնը եւ թէ՛ թերահաւատութիւն մատնող իմ ժէս-
թը։ Մինաս, հակառակ իմ ակնկալութեան, նոյն իսկ
հարցումին, չըբաւ խօսք մը, որ ծառայէր հաստատելու
տեւած լուրը— այլ անցաւ ուրիշ պատմութեան մը։

— Ա՛խ, ի՛նչ ըսեմ ես սա մեր հայ նաւաւարներուն
— ըսաւ ան, թեթեւ հառաչով մը եւ յօնքերը պոտտելով։

Իմ հարցական ժպիտը բաւական եղաւ, որպէսզի ան
չարունակէ նոր հառաչով մը։

— Դանի որ այս նախանձի ոգին կը տիրապետէ
մեր մէջ, բան մըն ալ ըլլալիք չունինք մենք։

Եւ իմ նոր ու միշտ հարցական ժպիտին վրայ՝

— Գիտէ՞ք թէ ինչո՞ւ եւ ինչպէ՞ս եղաւ որ Եօնուս
էֆէնտին իսփիլէ աղասի (նաւահանգիստի պետ) դար-
ձաւ։

Այս անգամ ժպիտը չէր բաւեր, անոր աղղեցութիւ-
նը կը թուէր հատած ըլլալ։ Հարկ եղաւ ընել Գարթա-
նին փնտռած հարցումը։

— Ինչո՞ւ։

— Վասնզի ես կայի անոր դէմ, որպէս թեկնածու։

Զհարցուցի Գարթանին թէ ի՛նչ կապ կար Անդրա-

նիկի Սասուն լքելուն և Եօնուս էֆէնտիի խօսելէ ա-
ղասի ընտրուած ըլլալուն և ևս իր ընտրուած չըլլա-
լու իրողութեանց միջեւ: Ընդհակառակն քիչ մը աւելի
հանդիստ ձեւ մը տուի իմ ընկողմնած դիրքին, ինչ որ
քաջալերական թուեցաւ Գարթան Մինասին՝ շարունա-
կելու համար իր պատմութիւնը:

— Նաւալար Ա. իր քուէն տուաւ Եօնուս էֆէն-
տիին, վասնզի ան կը կարծէր թէ ևս դաշնակցական եմ:

Մինասի այս խօսքին վրայ ևս պիտի տարուէի ան-
շուշտ դինք ոչ-դաշնակցականի տեղ առնելու, եթէ ան
իր այս խօսքին չկցէր անմիջապէս՝

— Միթէ դաշնակցականը հայ չէ՞:

Յետոյ շարունակեց ան՝

— Նաւալար Բ. իր քուէն տուաւ Եօնուս էֆէն-
տիին, վասնզի ան կը կարծէր թէ ևս կը սիրէի իր հան-
դուցեալ եղբոր կիներ:

— Ի՛հ — ըսի ինքնիրենս, տեսնելով որ պատմու-
թիւնը քիչ մը հովուերդական երանդ կը ստանայ: Քիչ
մը աւելի ընկողմնեցայ դիրքիս մէջ, և, թող չտալու
համար որ ան անմիջապէս քուէատու նաւալարներուն
երրորդին անցնի, — Ի՛հ-ով չբաւականացայ ևս ու հե-
տաքրքրութիւնս հարցումով մը մատնեցի:

— Նաւալար Բ. ինչո՞ւ պիտի չուզէր որ սիրէիք
իր եղբոր այրին — ըսի անմեղ ժպիտով մը, քանի որ
դուք ալ այրի էք և կրնաք ամուսնանալ իրարու հետ:

Գարթան Մինաս չինկաւ թակարդին մէջ:

— Ես այրի չեմ — ըսաւ ան. բայց, եթէ այրի ալ
եղած ըլլայի, նաւալար Բ. չպիտի դադրէր նախան-
ձելէ, վասնզի ինքն է որ կը սիրէ իր եղբոր կիներ, որ
սակայն բնաւ չիոխադարձեր անոր սէրը:

Այս վերջին խօսքին վրայ, առնական հով մը՝ հը-
պարտ ժպիտի մը հետ, հովի մը արագութեամբ անցաւ

Գարթանի դէմքին վրայէն: Ան՝ մատներովը շոյանք մը տուաւ իր սեւ ու հաստ ընչացքներուն եւ լոկց: Յայտնի էր որ անոր սիրտը անտարբեր չէր ակնարկած կնոջը հանդէպ, եւ, այդ բոպէին, իր դերագանցութիւնը յիշեցնող քանի մը հեշտադին զարկեր նշանակած էր:

Պատմութիւնը հետաքրքրական էր, բայց անոր թելը կտրած էր, զայն շարունակել տալու համար, հարկ էր որ ես հարցունով մը ճշդել ուզէի թէ իրօք՝ ինքը Գարթան Մինասը— կը սիրէ՞ր նաւաւար Բ...ի եղբոր այրին, քանի որ ան՝ երբորդի մը բերնովն է որ մէջտեղ դրած էր այդ սիրոյն պատմութիւնը: Գիշ մը անփափականկատ համարեցի այս հարցումը: Յետոյ, փափաք մը եկաւ ինծի որ ան շուտով լմնցնէր իր իսպէկտաղաւ ընտրուած չրլլալու պատմութիւնը եւ անցնէր Անդրանիկի Ստառն լքած ըլլալու լուրին:

Երկար է՛հ մը իմ կողմէն եւ Գարթան Մինաս շարունակեց.

— Չերկարեմ: Նաւաւար Գ... անոր համար իր քուէն Թուրքին տուաւ, որովհետեւ Հիւսնի էֆէնտին այդպէս հրամայած էր անոր:

Հիւսնի էֆէնտին, այդ օրերուն ոստ/կանական տնօրէն, դիտէի որ ամենայն ինչ էր Վանի մէջ:

Պատմարանին « չերկարելու » հաւաստիքին վրայ, հրաժարեցայ ընդմիջելու արամադրութենէն, որ, այդ բոպէին, ինծի եկած էր:

Բայց Գարթան Մինաս, հակառակ իր « չերկարենք » ին, անցաւ նաւաւարներու չորրորդին:

— Նաւաւար Գ... ցնդած ծերունի մը, ինծի քուէ չտուաւ. փասնդի ան նախանձի ռիս մը ունի սիրտին մէջ բոլոր անոնց հանդէպ՝ որոնք կայտառ երիտասարդներ են:

Գարթան Մինաս ո՛չ այնքան երիտասարդ կը հա-

մարուէր— ո՛չ ալ նախանձ շարժելու չափ կայտառ: Անոր դատումները, կասկած չկար այլեւս, իր մասին սնուցած անոր դադափարէն էին որ կը բխէին: Գարթանը կը ներկայացնէր մէկը այն հետաքրքրական տիպարներէն, որոնք մարդը, աւամայօրէն, հոգեբանական վերլուծումներու կը մղեն:

Այս աւամայ մղումն էր, որ, այս անգամ, ինծի համբերութիւն բերաւ:

— Ե... ասք ունէր այդ պաշտօնին — շարունակեց ան — եւ, տեսնելով որ ինքը շանս չունէր ընտրուելու, չէր քաշուած նոյնիսկ հրապարակաւ յայտնելու թէ՛ քանի որ իրեն չպիտի ըլլար այդ պաշտօնը, թող երթար Թուրքի մը ըլլար:

Ասիկա քիչ մը հայկական էր, քիչ մըն ալ մարդկային: Բայց Գարթանը կ'երկարէր:

Աւանցի նաւահանդիստը հարիւրէ աւելի նաւեր եւ նաւաւարներ ունէր: Ես սկսայ վախնալ որ Գարթանը կրնար իրարու հետեւէն թուել պատճառաւորութիւնները նաւաւարներուն եթէ ոչ ամբողջին, դէթ անոնց այն մեծ մասին—որոնց թուէներով միայն կրնար ընտրուած ըլլալ Եօնուս էֆէնտին: Որոշեցի ընդմիջել եթէ Գարթանը անցնէր նաւաւար Զ...ի պատճառաւորութեան. բայց, Գարթան Մինաս, այս անգամ, իր թւումը շարունակեց այնպիսի նախադասութեամբ մը, որ ինծի կարծել տուաւ թէ մասնաւոր թւումը վերջ դրած էր այլեւս: Աւանց մոռնալու իր « չերկարենք »ը Գարթանը անոր կցեց անմիջապէս՝

— Դուք չէք ճանչնար Հայու նախանձը: Նաւաւար Զ... ուղած էր իմ « Կայծակ »ի ձեւին վրայ նաւ մը շինել. բայց, չյաջողելուն համար, ոխ կապած էր իմ դէմ:

Յեւոյ, նաւու պղտիկին խիստ հրաման մը տալէ վերջ, աւելցուց ան.

— Թէրսանէյի մէջ իմ տասը տարուան աշխատանքը բան մը չպիտի արժէր ուրեմն:

Այլեւս պարզ էր որ Գարթան Մինաս Թուամը կ'ընէր ո՛չ թէ իր դէմ քուէարկողներուն պատճառարանութեանց, այլ իր շնորհներուն, իր սիրային արկածներուն, իր երիտասարդ կայտառութեան— իր մասնադիտութեան: Ժամանակ չտալու համար որ եօթներորդին անցնի ան իր արհեստակիցներուն, կատակով մը՝ զոր ժպիտով մը մեղմեցի, հարցում տուի Գարթանին՝

— Ան չէ ամմա, ձեր կարծիքով երկարցնելը ինչպէ՞ս կ'ըլլայ:

Յեւոյ, այս քիչ մը կոպիտ ընդմիջումիս տպաւորութիւնը մեղմելու համար, բրի, այս անգամ, հարցումը, զոր երկար ատենէ ի վեր կախակայած էի:

— Ի՞նչ կապ Անդրանիկի Սասուն լքելուն եւ Եօնուս Էֆէնտիին խփելէ ապաի ընտրուելուն եւ կամ ձեր չընտրուելուն միջեւ:

Գարթան Մինաս դո՛ւ չմնաց անշուշտ հարցումիս այս ձեւէն: Ինծի պատասխանելէն առաջ, ան նաւուն ընթացքը զննելու համար աչքերուն շրջան մը ընել տուաւ դէպի աջը, դէպի ձախը. յետոյ առաջաստին դիրքը փոխելու համար, անոր չուաններուն աջը թուլցնելու, ձախը սեղմելու հրամաններ արձակեց, ձայնին մէջ չմոռնալով զնել խտութիւն մը եւ աչքերուն մէջ խոժոռ մը, զոր ես կրնայի քիչ մը իմ հարցումիս կոպտութեան ուղղուած համարել, յետոյ, նաւուն ղեկին նոր ուղղութիւն մը տալէն վերջ, առաւ դիրք մը, զոր ուրիշ կերպ կարելի չէր թարգմանել, եթէ ոչ՝

— Հիմա կրնանք առանց՝ կատակի խօսիլ:

Բայց, խօսքի անցնելէն առաջ, Գարթան Մինաս

աջը ու ձախը լաւ մը լրտեսեց, հրահանգի մը պատրուակովը նաւուն պզտիկը քիչ մըն ալ հեռացուց, յետոյ, ձայնին աստիճանը նուաղաղոյնին իջեցնելով, ըսաւ՝

— Անդրանիկ պարտաւորուեցաւ Սասունը լքել, վասնզի ան ղէնք եւ փամփուշտ չունէր։ Արեւելեան Պիւրօն խոստացած էր Վանի գլծով ղէնք եւ զինամթերք հասցնել անոր, բայց ամիսներ անցան եւ սահայն Վանի Կեդրոնական Կոմիտէն, որ ծովի ճամբով միայն կրնար ղէնք հասցնել Սասուն, չկրցաւ ընել ղէնքի փոխադրութիւնը։ Եւ ղիտէ՞ք ինչու։

— Ինչո՞ւ։

— Որովհետեւ Հիւանի էֆէնտին՝ Եօնուս էֆէնտիի աչքերովը՝ կը հսկէր Աւանցէն մեկնող նաւերուն վրայ։

Այդ օրը ես չղիտէի տակաւին թէ Դաշնակցութեան Վանի պահեստը այնքան պարապ էր որքան Սասունինը։ Ատոր համար այնքան ալ անտրամաբանական չդատայ Գարթան Մինասի դատումները։ Հարցուցի սահայն անոր թէ՛ ղէպի ո՞ւր հեռացած կրնայ ըլլալ Անդրանիկ։

— Դէպի ո՞ւր պիտի ըլլայ, ղէպի ծովին ափերը անշուշտ։

— Ի՞նչ ընելու համար։

— Անշուշտ Վան անցնելու համար։

— Վանի մէջ ի՞նչ ընելու պիտի դայ ան։

— Վանի մէջ ան նախ իր ղինուորական պատրաստութիւնները պիտի լրացնէ, պատասխանեց ան հաստատուն թօնով մը։

Գարթանը առանց իմ նոր հարցումին չէր որ շարունակեց ձայնով մը՝ որ աւելի չունչ էր քան թէ ձայն։

— Յետոյ կամ Պարսկաստան պիտի անցնի եւ կամ...

Գարթան Մինաս թէսթով մըն էր որ լրացուց իր պատասխանը։ Ան գլուխը դարձուց ղէպի մեք առջեւ

ցցուող Արտօսի լեռները եւ անոր երկար շղթային շրջանը ընել տուաւ անոր:

Շրթունքներովը ան աւելի աղէկ չպիտի կրնար հասկցնել թէ Անդրանիկ Վանի հարաւային լեռները պիտի քաշուէր, հրոսակային կռիւներով շարունակելու համար իր ըմբոստութեան պայքարը:

Յետոյ, յանկարծ թօնը բարձրացուց ան եւ դուխը բարձնելէ վերջ դէպի ծովին միւս կողմերը եւ այս սնդամ դայն լաւ բռնելով, աւելցուց ան՝

— Ձեզ Վան վերադարձնելէն՝ վերջ « Կայծակ » ի տրծը պիտի ըլլայ ծովին ափերը թափ տալ եւ Անդրանիկը փնտռել:

Լուրը եւ անոր յաջորդող հեռանկարները չափաւանց հետաքրքրական էին, բայց, նուազ հետաքրքրական չէր նաեւ, այդ բոպէին ինձ համար, զանոնք ինծի տուողին անձը, Գարթան Մինաս: Յայտնի էր այլ եւս որ ան տիպար մըն էր, մէկը անոնցմէ, որոնք ինքզինքն տիեղերքի առանցքը կը համարեն: Գարթան Մինաս՝ տուած լուրին մէջ դրած էր, իր նաւուն հետ, իր արմնական եւ արհեստի դերազանցութիւններու մասին իր կարծիքը, իր կուսակցական ըլլալը թէ չըլլալը, այց, ամէն պարազայի, օրուան անցքերը դրպանին էջ ունեցած ըլլալը, յետոյ իր ազգասիրութիւնը եւ տրիճութիւնը, զորս ծախու հանելու լաւ կերպ մը դրած ըլլալ կարծած էր:

Գարթան Մինաս իր տիպարին շաղակրատութեամբ դեռ պիտի շարունակէր ծանօթացնել իր միւս շնորհները, բայց, ես՝ անձնատուր լուրին հաւանականութեան իմ մէջ արթնցուցած թեր ու դէմին հետ տիպարը երլուծելու իմ մտածումներուն, տրամադիր չեղայ նոր արցումներով քրքրելու անոր խօսելու մարմաջը: Ան լեց եւ անոր լուրթիւնը՝ խառնուած իմ լուռ մտա-

ծումներուն, զիս, ծովին հանդարտ ալիքներուն վրայ
օրօրուն՝ տակաւ ձգեցին Մորիէոսի դերկը: Եւ ես, խո-
շոր օրօրոցին վրայ, լուսնկայով եւ յուլիսի տապովը
ծածկուած, չգիտեմ որքան ասեմ, մանուկի մը քունը
քաշած էի, երբ նաւուն սաստիկ մէկ ցնցումը, որ ուրիշ
բանէ չէր կրնար առաջ դալ, եթէ ոչ անոր ղեկին յան-
կարծակի մէկ դարձքէն, եկաւ զիս քունէն դուրս հա-
նելու:

Նաւուն ցնցումէն արթնցած՝ փոփսուքի շունչով մը,
որուն թեւ կուտար, այդ ըռպէին, հովին ընթացքը, իմ
տկանջին հասան անմիջապէս Գարթան Մինասի հետեւ-
եալ խօսքերը՝

— Ա՛յր դարձո՛ւր առադաստը, կ'ըսեմ քեզի, իշու
ձաղ. չե՞ս տեսնար որ նաւը դէպ ի մեղ կը քալէ:

Առանց գլուխս շարժելու, աչքերս շուրջս դարձուցի:

Եթէ Գարթանը նաւուն խօսքը ըրած չըլլար, ես
չալիտի կարծէի բնաւ որ փոքրիկ ճերմակ կէտը, որ ե-
կաւ աչքս մտնելու այդ ըռպէին, նաւ մը կրնար ըլլալ,
ան աւելի անապատի մէջ թառած հաւալուսնի մը կը
նմանէր եւ կամ դաշտի մը մէջ դարնուած փոքրիկ վրա-
նի մը, քան թէ նաւու մը:

Նաւը դէպ ի մե՞ղ կը քալէր. նաւաստիի մը աչքը
միայն կրնար որոշել այդ կէտը: Ես աչքս դոցեցի, ա-
կանջովս լրտեսելու համար խօսակցութեան շարունա-
կութիւնը: Կ'ուզէի իմանալ թէ Գարթան Մինաս երեւ-
ցող նաւէն հեռանալ կ'ուզէ՞ր, թէ ոչ անոր մօտենալ:

Անդրանիկ նաւուն մէջն էր: Ո՛չ ես կրնայի գիտ-
ցած ըլլալ այս իրողութիւնը, ո՛չ ալ Գարթան Մինաս:
Բայց ես լաւ գիտէի որ Գարթանի հրամանը այդ կաս-
կածէն էր որ կը բխէր: Չէի գիտեր միայն թէ այդ հրա-
մանը, նաւը դէպ ի այդ կասկածը՝ մղե՞լու կը ծառա-

յէր, թէ ոչ անկէ հեռացնելու: Եւ այդ կէտը չափազանց կը հետաքրքրէր զիս:

— Կը լսե՞ս, ապո՛ւշ, նաւը խարխալ կը նետէ — շարունակեց Գարթան — ուղղուելով դէպի իր պըղտիկը:

Նաւուն պղտիկը ականջը սրեց. անոր ականջը աւելի սուր էր:

— Զայնը քնացող մարդու խակոցէ է որ կուզայ — ըսաւ ան:

— Աւանա՛կ, ասանկ խոկո՞ց կ'ըլլայ, խարխալի շղթային ձայնն է:

Աւանակ ինքն էր, Գարթան Մինաս: Զայնը՝ արդարեւ, խոկոցէ էր որ կուզար: Սրբազանն էր, կաղմուածքով արիւնի տիկ, որ իր արիւնին բոլոր ուժովը կը խոկար այդ բոպէին, եւ ես, առաջին անգամ չէր, որ կը լսէի անոր անսովոր խոկոցին ձայնը:

Վէճը՝ միշտ փոփոսւթով, կը շարունակէր նաւապետին եւ նաւաստիին միջեւ, երբ, յանկարծ, ինքզինքը լսելի ընել տուաւ ճարճատիւնի մը ձայնը:

— Ատրճանակի ձա՛յն — դռնեց անմիջապէս Գարթան, ոչ առանց մատնելու սոսկումի ժէսթ մը:

— Ատրճանակի ձայն չէ — ըսաւ նաւուն պղտիկը վախալըխելով:

Ես կրնայի ծիծաղով մը մատնել ինքզինքս, բայց ճիշդով մը զսպեցի ինքզինքս: Ես, բոպէապէս հասկցած էի որ ձայնը ուրիշ բան չէր եթէ ոչ Սրբազանի ինչոցի ճարճատիւնը, զոր, նոյնպէս, առաջին անգամ չէր որ կը լսէի:

— Ատրճանակի ձայն է եւ մեզ կանդ առնել տալու կը ծառայէ — մեռախօսեց Մինաս եւ դէպի նաւուն պղտիկը դառնալով:

— Ատրճանակս ինծի բե՛ր, հրամայեց անոր: Ասի-

կա կրնայ կարճկանցի Բիւրտերու նաւերէն մէկը եղած
ըլլալ:

Բիւրտերը ճիշտ է որ 4-5 նաւեր ունէին լինին վրայ,
բայց բնաւ տրամադիր՝ Հայերու նաւերուն մօտենալու,
ո՛չ թէ անոնց վրայ յարձակելու, այլ անոնցմէ յարձա-
կում կրելու երկիւղնուն համար: Անոնց ապագան ծո-
վերուն վրայ չէր: Եւ այս բանը Գարթան Մինաս ինձմէ
աւելի լաւ գիտէր:

Նաւաստին՝ նաւուն խուցէն դուրս բերաւ եւ Գար-
թանին յանձնեց խոշոր բէլօլլէր մը, անոր հետ փամ-
փո՞ւշտներ. ո՛չ այլ հեղնական ժպիտ մը, որ վերեւ
պարզուած իրողութիւնն էր որ անոր կը բերէր. ան
նոր առարկութիւն մըն ալ քրաւ, բայց, աւելի վախէն
քան թէ համոզումէն լռեց:

Գարթան Մինաս ո՛չ միայն նաւուն դնացքը չկասե-
ցուց— այլ, առաջաստը հովին դէմ բերելու նոր հրա-
ման մը արձակելով՝ նաւուն ընթացքը ճեպեց, ուրիշ
խօսքով նշմարած նաւէն սկսաւ հեռանալ:

Յայտնի էր այլեւս, որ Անդրանիկը փնտռելու հա-
մար ծովին ափերը թափ տալու յօժար... կտրիճ Գար-
թանը Անդրանիկի շուքէն փախուտս կուտար:

Սրբազանի խռկոցը դադրեցաւ, խնչոցն ալ չկըրկ-
նուեցաւ, բայց Կայծակը՝ կայծակի արագութեամբ,
հեռացաւ խորհրդաւոր նաւէն, որուն՝ աչքերս դադո-
նօրէն յառած մնացին, մինչեւ որ ան՝ հետզհետէ, փոք-
րիկ շուշանի մը տեսքն առաւ ծովին կապոյտին վրայ:

ԱՂԹԱՄԱՐԻ ՄԷՋ

Աչքերս յոգնած, ես տակաւ անձնատուր եղայ նո-
րէն կոպերուս վրայ ճնշող քունին: Մեր հանդիպած նա-

ւը, սակայն, ճերմակ կէտի մը պէս ուղեղիս մէջ սեւեւ-
ոռն, մինչեւ առաւօտը ինծի անկապ եւ անյարիւր ե-
րազներու նիւթ հայթայթեց: Երբ արթնցայ, Աղթա-
մարն էինք արդէն, անոր դրսի տան — Ախալանից, նա-
ւահանդիսաւ: Իրարու վրայ բողբոջող միաբանները,
միաբանօրէն, որ քիչ մը կը նմանէր չուանի եւ կա-
խաղանի միջեւ դոյուիւն ունեցող միաբանութեան,
նաւահանդիսաւ եկած էին իրենց յարգանքը բերելու
քննիչ յանձնաժողովին:

Պաշտօնէի համար, ո՞վ արդէն աւելի յարգելի է
քան անոր քննիչը:

Ես փութացի փոքրիկ համարատուութիւն մը ընել
Սրբազանին եւ ընկերներուս, այն ամենի մասին որ լը-
սած էի Գարթան Մինասէն եւ տեսած անոր հետ:

Սրբազանը քիթը կախեց, սկսաւ մօրուքը խառնել
եւ բաւականացաւ փոքրիկ մենախօսութեամբ մը:

— Արդէն Աւանցի քամին մեզի կ'ըսէր որ վազ անց-
նելու էինք այս ճամբորդութենէն:

Յանձնաժողովը դիմաւորող խումբին կեդրոնը կը
դառնուէր իր սլացիկ հասակովը, կաթողիկոսական տե-
ղապահ Արսէն վարդապետը, աջը Եզնիկ վարդապետ
Ներկարարեան, վերջէն կաթ. տեղապահ եւ Վանի Ա-
ռաջնորդ, որ, մօրուքին ցցուած մազերովը՝ սարսափի
մատնուած մարդու մը տպաւորութիւնը կը թողուր,
ձախը Դանիէլ վարդապետ Զատօյեան, որ՝ որպէս
թունդ դաշնակցական—դադափարով ձախ, բայց մար-
մինովը այն աստիճան դէպ ի աջը հակած, որ իր հաստ
ու կախ շրթունքներուն հետ, կաթուածահարի մը երե-
ւոյթը կը պարզէր:

Գաղափարով տարբեր, անոնք սակայն կը կրէին,
երեքն ալ, Շատախի մետաքսահիւս եւ մանիշակագոյն

չալէ միատեսակ վերարկուներ, որոնց վէտվէտումները, նորածագ արեւու ճառագայթներուն ներքեւ մասնաւոր փայլ մը զգեցած էին այդ բոլորին:

Նախագահ Սրբազանին նաւէն ցամաքը փոխադրութեան գործը տեսց ամբողջ ժամ մը: Հարկ եղաւ իրար բերել Կայծակի Հնարաւորութիւններուն հետ, անոր տիրոջ Հնարամտութիւնը, յետոյ, դուրսէն յաւելուածական սանդուխ մը եւ վանքը դռնուող ռաիկաններուն բազումները, գլուխ հանելու համար այդ փոխադրութեան գործը:

Կլանուած Գաբթան Մինասի տուած լուրովը, Բագրեւանդեան Սրբազանի առաջին գործը եղաւ, մեկուսի բռնել Դանիէլ վրդ.ը եւ անոր ստուգումին ենթարկել լուրը:

— Գաբթան Մինասի խելապատակին մէջ է որ դու յուսիւն ունի այդ լուրը — պատգամեց Դանիէլ վրդ. — հաստատուն չեւտով մը:

— Ուրեմն անդրանիկ փորձանքէն վախ չունինք — ըսաւ Բագրեւանդեան Սրբազան, բռնուած իր բառախաղի մոլութենէն:

Դանիէլ վարդապետը, որուն անծանօթ չէր որ Բագրեւանդեան Սրբազան, պատրաստաբանութեան մէջ վարպետ մը, կը սիրէր բառերու հետ խաղալ, չարահաճի ժպիտով մը պատասխանեց:

Սրբազանը իր սիրած խաղին յաջողութեան վերագրեց դաշնակցական վարդապետին ժպիտը:

Բայց Գաբթանի լուրը անմիջական վտանգ մը չէր ենթադրեր: Անմիջականը վանքին մէջ յեղափոխականներու գոյութիւնը կրնար ըլլալ: Ոստիկաններու ներկայութիւնը, սակայն, մասնաւոր տրամադրութիւն մը բերաւ ամէնքին, բայց մանաւանդ Բագրեւանդեան Սրբ-

քաղանին : Ոստիկաններու ներկայութիւնը նշան մը կը համարուէր թէ վանքին մէջ յեղափոխականներ չէին գտնուեր : Այսուհանդերձ, երբ այս իրողութեան ակնարկութիւնը ըրի Սրբազանին, ան՝ միշտ թերահաւատ եւ կասկածամիտ, դարձաւ նորէն դէպ ի Դանիէլ վրդ. եւ, իր քաջուած ձայնովը՝ անոր ականջին փափսաց .

— Հապա՞ փորձանքին կրտսերը :

Փորձանքին կրտսերը Իշխանն էր որ՝ իրեն պտըլիկ հասակովը, կրկին իմաստ մը կուտար Սրբազանի բառախաղին :

Դանիէլ վրդ. այս անգամ ժպիտով չբաւականացաւ, ան՝ իր թաւ յօնքերուն դէպ ի վեր ուժգին շարժում մը ընկերացուց իր ժպիտին .

— Աճապարե՛նք, աճապարե՛նք — դարձաւ դէպ ի ինձ մտաւախ Սրբազանը — այս կօկօզները յանկարծակի բուսնելու գէշ սովորութիւնն ունին :

Կօկօզը, վանեցիի լեզուին վրայ ընչադուրկն է, բառ՝ որով Բաղբեւանդեան Սրբազանը սովոր է որակել յեղափոխականները, որ սակայն քիչ մը կը հակասէր Սրբազանի մէկ ուրիշ պատմութեան, զոր ան՝ Եպիսկոպոս ձեռնադրուելու համար էջմիածին կատարած ուղևորութենէն, հետը բերած ունէր :

Էջմիածնի մէջ, ըստ այդ պատմութեան, Սրբազանը կը հանդիպի համադիւղացի իր հին մէկ բարեկամին :

— Ի՞նչ գործ կ'ընես, տղա՛ս, կը հարցնէ անոր Սրբազանը :

— Տղաս յեղափոխական է — Սրբազանին կը պատասխանէ անոր համադիւղացին :

Վհարանի սանդուխին առջեւ Սրբազանը կանգ առաւ. ան պէտք ունէր շունչ առնելու, ուժերը հաւաքելու եւ սանդուխին տատիճանները չափել կարենալու հա-

մար: Դանիէլ վարդապետը անոր մօտեցաւ թեւը մըտնելու, բայց Սրբազանը, կարծես ուրիշ մարդի մէջ անոր օգնութեան պէտքը կը զգար այդ բոպէին: Կօկօզներու յանկարծակի բռնանելու զինք մտապաշարող վրտանդին դէմ վարդապետին հաւաստիքին էր որ աւելի պէտք ունէր ան: Մտաւախ Սրբազանը նորէն ծռեցաւ դէպ ի Դանիէլ վարդապետի ահանջները՝

— Վանքին մէջ « ի նոցանէ » մարդ չկա՞յ ես՝

Վանեցի չկար, այդ օրերուն, որուն ծանօթ եղած չըլլար Սրբազանի լեզուին վրայ արկօյացած « ի նոցանէ »ն:

Դանիէլ վարդապետ դժուարութիւն չկրեց անմիջապէս պատասխանելու՝

— Ո՛չ, Սրբազա՛ն:

Այս մէկ « ոչ »ը՝ Սրբազանին շատ աւելի հանդատութիւն բերաւ քան այն քանի մը շունչերը, զոր ան՝ իրարու ետեւէն առաւ: Բայց, սանդուխի կէսին, նոր շունչի՞, թէ ոչ նոր հաւաստիքի պէտքը անոր կանդ առնել տուաւ: Ան նորէն ծռեցաւ դէպ ի Դանիէլ վրդ.ի ահանջները.

— Ո՛չ ի՞նչ վանքին չըջակաները:

— Ոչ ինչ վանքին չըջակաները, Սրբազան — պատասխանեց վարդապետը, կէս հեղնական ժպիտով մը: Պատասխանը ապահովիչ էր Սրբազանի համար, բայց ո՛չ ժպիտը. ան կրկնեց.

— Շիտակը խօսէ՛, վարդապետ:

— Կարգս միայ — ըսաւ Դանիէլ վարդապետը, այս անդամ լուրջ դէմք մը առնելով:

— Երանի՛ թէ ուրիշ բանի մը վրայ երդուած ըլլա՞յիք — ըսաւ Սրբազանը, կէս ժպիտով, բայց տեսակ մը հառաչի թօն մը դնելով անոր վրայ ու սկսաւ բարձրանալ սանդուխին աստիճանները:

Արմաշական վարդապետը չկրցաւ զսպել ժպիտ մը որ քիչ մը կը բացատրէր թէ որպիսի՝ սուտեր սքօղելու ընդունակ էր այդ կարգին անոր ուսերուն վրայ դրած սքեմը:

Սանդուխին դլուխը, Դանիէլ վարդապետն էր, որ՝ այս անդամ, դէպ ի իմ ականջը ծռեցաւ.

— Եւ երեւակայեցէք որ հին յեղափոխական մըն է յեղափոխականներէն այս աստիճան վախցողը — փոփոսաց ան իմ ականջին:

Արդարեւ, Բաղրեւանդեան Սրբազանը, ինքն ալ, ատենին, քիչ մը յեղափոխական եղած էր, երբ յեղափոխութիւնը պաշտօնական կնիք չէր կրած դեռ: Ութսունական թուականներուն — ան վանահայրը եղած էր Արճէշի շրջանին մէջ, նախ, Սօսկունի վանքին, յետոյ Մեծորայ վանքին, որ դաւառին ամենէն համբաւաւոր վանքը կը համարուէր, եւ որ ընտանի անասուններու եւ ոչխարներու հօտեր կը պահէր Քիւրտերէ շրջապատուած այդ շրջանին մէջ: Քիւրտերուն անծանօթ չէր վանքին հարստութիւնը, բայց, անոնց ծանօթ էր նաեւ որ այդ վանքին մէջ հրացաններ ալ կային, նաեւ հրացան բռնողներ, որոնց գլխաւորն էր նոյնիսկ վանքին վանահայրը: Անոնք գիտէին նաեւ, որ այդ վանքը դիշերելու կ'երթար երբեմն համբաւաւոր գաշալս (փախստական, աւաղակ) Աւօն:

Աւօն Բաղրեւանդեան Սրբազանի ծննդավայր Արճէշի Ասրաֆ դիւղէն կտրիճ Հայ մըն է, որ՝ կրած յիրաւի թէ յանիրաւի մէկ դատապարտութեան երեսէն գաշալս կը դառնայ: Ան համբաւաւոր քիւրդ աւաղակ Համզա Գաշախի խումբին մէջ մկրտուելէ եւ արհեստին ծանօթանալէ վերջ, օրին մէկը, խմբապետին՝ հայ քահանայի մը հանդէպ ցոյց տուած անդուք մէկ արարքէն

դադարացած, խուճբէն կը հեռանայ եւ հայ եւ քիւրդէ
բաղկացեալ առանձին խումբ մը կազմելով՝ անոր դուռ-
խը կ'անցնի եւ աւազակութեան կը սկսի:

Աւօն՝ ասպարէզին մէջ իր մուտքը կը դործէ բոս-
տան զարնելով (կողոպտել), ինչ որ այդ օրերուն, ար-
հեստին համար դուռն դործոց մը կը համարուէր:

Բայց, Աւօն հասարակ աւազակ մը չէր. աւազակու-
թեան հետ ան ուրիշ բաներ ալ կ'ընէր. ան՝ ունեցողէն
կ'առնէր, օրինակի համար, բայց չունեցողին ալ կու-
տար երբեմն. յետոյ վանքերու ո'չ միայն չէր դաշեր,
այլեւ, ըրած կողոպտուէն երբեմն անոնց բաժին մըն ալ
կը հանէր, տասանորդի պէս բան մը. հայ գիւղերուն
ալ ան սովոր չէր դաշելու առհասարակ եւ անոնց վրայ
ունէր տեսակ մը բրօքէֆրօրա, զոր քիւրդ աւազակնե-
րը չէին կրնար անտեսել:

Այսպէս, Աւօն կը դառնայ տարիներով Արճէշի շրջ-
անին սարսափը. անոր համբաւը կը տարածուի շրջա-
կայ դաւառները եւ, տակաւ, կը հասնի առասպելական
այնպիսի համեմատութեան մը, որ տաք-աճներու (երդ)
նիւթ կը հայթայթէ շրջանի հայ թէ՛ քիւրդ աշուղնե-
րուն: Իսկ շրջանին մայրերը՝ անոր անունը կը դտնեն
վախցնելու եւ քունի կամ հանդարտութեան բերելու
համար իրենց երեխաները:

Հա՛յը աւազակ. երեւոյթ մըն էր ասիկա, որուն
հանդիպելու համար տասնեակ տարիներով, դուցէ դա-
րերով ետ պէտք էր երթալ հայ պատմութեան մէջ,
միաժամանակ փարսախներով հեռանալ Վասպուրականի
շրջաններէն: Վանեցի Հայը Աւօն աւազակ չէր համա-
րիր, այլ հերոս մը: Արթնցող սերունդն ալ զայն տեղը
կը դնէր՝ այդ օրերուն վիտացող Բաֆֆիի վէպերուն
այս կամ այն հերոսին, անոր համար Աւօն իր ուժովը
նոր Սամսոն մըն էր, որուն ուժը՝ սակայն, իր մաղե-

բուն մէջ չէր որ կը դառնուէր այլ սիրտին, սիրտ՝ որուն մէջ երկիւղ ըսուած բանը գոյութիւն չունէր:

Այդ սիրտը, սակայն ունէր ուրիշ թաղուն ծալքեր ու երբ, օր մը, Աւօն՝ զերի այդ ծալքերէն մէկուն, դաւաճանութեամբ ձերբակալուեցաւ իր քիւրտ սիրուհիին դիրկին մէջ, վանեցին սուղ կապեց. անոր արթնցող սերունդին մէջ չդառնուեցաւ մէկը, որ՝ ժամերով, դատարանի եւ կամ բանտի ճանապարհին վրայ սպասած չըլլար, տեսնելու համար Հայը— որուն սարսափէն՝ կառավարութիւնը թղթատարի ճամբան կը փոխէր երբեմն, երբեմն ալ կը պարտաւորուէր դինուորական ջոկատ մը ընկերացնելու անոր: Շատերը՝ այդ արթնցող սերունդէն, աղղական մը կամ բարեկամ մը տեսնելու պատըրուակաւ, այդ օրերուն, ուխտաւորներու պէս, բանտը կ'երթային Աւօն տեսնելու համար: Ու, երբ, օր մը, կառավարութիւնը նոր բանտ մը շինած ըլլալով, հինէն հոն փոխադրեց բանտարկեալները, բանտերուն հինէն նորը տանող ճամբան տեսակ մը հանդիսավայրը դարձաւ այդ սերունդին, մասնաւորապէս դպրոցական տղաներու համար, որոնք եկած էին տեսնելու հայ կրտսրիճը:

Տրամարանութի՞ւն կար արթնցող սերունդի այս վերաբերմունքին մէջ— բանավարութի՞ւն: Ո՛չ մէկը, ո՛չ միւսը: Ժողովուրդը վարող անոր երեւակայութիւնն է, ժողովուրդ՝ որուն հողիին խորհրդապաշտութեան անսպառ նիւթ կը հայթայթէ անոր երեւակայութիւնը: Այդ երեւակայութիւնն է որ տուն կուտայ պաշտամունքին որ ան ունի ոյժի եւ այդ ոյժը ներկայացնող ուժեղ մարդու հանդէպ: Աւօն այդ երեւակայութեան հերոսն էր:

Աւօյի անունին այս հմայքը այն աստիճան տեղ բռնեց վանեցիի սիրտին մէջ, որ երբ անոր մէջ արթնցող

ըմբոստութեան ուղին, յանձին արմենականութեան, զտաւ իր առաջին կաղմակերպութիւնը, առաջին դործը եղաւ այդ կաղմակերպութեան, Պարսկաստան փախցնելու եւ չէթէական խումբի մը ղլուխը դնելու նպատակաւ Վանի բանտէն փախցնել Աւօն: Ան յաջողեցաւ բանտէն ազատել Աւօն, բայց այդ յաջողութեան զսպանակը եղաւ, կաղմակերպութեան անձնուիրութենէն աւելի, ոսկիները Մեծօրայ վանքին վանահայր Բադրեւանդեան վարդապետին, որ չէր մոռցած իր համադիւղացին եւ բարեկամը: Այդ ոսկիներովը, Արմենականները՝ Կաճեոցի Ղարիպ անուն ուրիշ բանտարկեալի մը միջոցաւ, կաշառեցին բանտապահները աղատեցին Աւօն, բայց չկրցին դաշն Պարսկաստան հասցնել: Անոնք Մակու չհասած — իրենց դէմ կը գտնեն՝ կառավարութեան հրամաններուն վրայ ճամբաները բռնող քրտական ուժերը եւ կռիւի կը բռնուին անոնցմէ Հայտարարացի Սիւլէյման աղայի խումբին հետ, որուն թուական ղերաղանցութեան առջեւ Արմենականները կը պարտաւորուին տեղի տալ եւ, իրենց առաջնորդ Գարեգին Մանուկեանի ծանրապէս վիրաւորուելէն վերջ, անձնատուր ըլլալ:

Նախորդ սերունդէն վանեցի չկայ, որուն ծանօթ չըլլայ այս եղերական պատմութիւնը, որուն մէջ Գարեգին Մանուկեան՝ հակառակ կրած անասելի չարհաբանքներուն, նոյնիսկ խաչելութեանը — բառական իմաստովը, չտուաւ անունները ո՛չ ոսկիները տուող Բադրեւանդեան վարդապետին, ո՛չ ալ իր ընկերներուն, որոնց մէջ Արմենակ Եկարեան իր բաժին դերն սւնէր եւ որ՝ այդ օրէն սկսեալ, դարձաւ փախստական:

Անձնական բարեկամութիւնն էր միայն որ մղած էր Բադրեւանդեան վարդապետը իր ոսկիները տրամադրելու Աւօն փախցնելու ձեռնարկին: Ո՛չ: Անոր յեղափոխական խմորը առանց բաժինի չէր մնացած: Այդ

զղացումներուն մէկովը թէ միւսովը, ան՝ յետադային ուրիշ ոսկիներ եւս տրամադրեց — եւ, դատաւորները կաշառելով՝ ան կադախանէ ադատեց Աւօն: Յետոյ տարիներ վերջ, երբ կառավարութիւնը, անդրադարձումի մը հետեւանքով, Աւօյին՝ Մամեսայ բանտարկութեան տանջանքները կրել տալէն վերջ, բոլորովին յանիրաւի, մահուան դատապարտել տուաւ զայն, Բաղրեւանդեան վարդապետ, որ այդ օրերուն Վանի Առաջնորդն էր, միեւնոյն զղացումներով տոգորուած՝ ամէն դուռ զարկաւ եւ յաջողեցաւ կախակայել տալ՝ Հայու թէ՛ թուրքի կողմէն անարդար համարուած այդ վճիռը, զոր, սակայն, տարի մը վերջ, կառավարութիւնը՝ օրուան միւլթիթին տուած մէկ ֆէթվային վրայ, գործադրութեան դրաւ:

Դանիէլ վարդապետը իրաւունք ունէ՞ր հին յեղափոխականի մասին յայտնած իր զարմանքին մէջ:

Այս կէտն ալ կը շօշափէ ուրիշ պատմութիւն մը:

Մինչեւ 96ի Վանի ջարդը յեղափոխութեան համակիր, երբ, իր այդ համակրութեան ի պատիժ՝ Վանի ջարդարար Սատտէթտին փաշան՝ Պոլիս աքսորեց Բաղրեւանդեան վարդապետը, Պոլսոյ ճամբան այն եղաւ աքսորական վարդապետին համար, ինչ որ Դամասկոսինը եղած էր Պօղոս Առաքեալի համար, դարձի ճամբան:

Օրմանեանի Պատրիարքութեան առաջին օրերուն էր որ Բաղրեւանդեան վարդապետը Պոլիս հասաւ, եւ Օրմանեանի առաջին զործերէն մէկն եղաւ զայն ադատել անմիջապէս: Ան՝ ոչ միայն ադատեց աքսորականը, այլ եւ Նարըլը-Գափուլի եկեղեցիի քարոզչութիւնը յանձնեց անոր: Այդ օրերուն, եւ Պոլիս կը դառնուէի եւ կ'ալրէի Գուժ-Գափու, ուրկէ յաճախ այցելութեան կ'երթայի Վանի նախկին Առաջնորդին, որ՝ Մարմարայի վրայ

վանդակի դիրք մը ունեցող իր փոքրիկ սենեկին արեւուտ պատուհանին առջեւ նստած՝ Օրմանեան Պատրիարքի արեւշատութեան համար ծխախոտ կը ծխէր։ Ինչպէ՞ս էք Հայր Սուրբ, հարցումը ըրի՞ր, ան մէկ պատասխան ունէր միայն։

— Շնորհիւ Օրմանեան Սրբազանի շատ աղէկ եմ։

Եկաւ Սանասորի արշաւանքը, Մէղրիկ աշիրէթապետ Շէրէֆ պէյը սպաննելու նպատակաւ՝ Դաշնակցութեան կազմակերպած արշաւանքը, որուն լուրերուն չափազանցութեանց արձագանգը չուշացաւ հասնիլ Պոլիս։ Որպէս Վանեցի եւ Վանէն նոր հասնող, այդ արշաւանքի պատմութիւններով հետաքրքրուողներուն համար, Վանի նախորդ Առաջնորդը դարձաւ օրուան մարդը։ Արշաւանքը կազմակերպողներուն մասին ամէն տեսակ վերապահումներ ընելով հանդերձ, հին յեղափոխականը չէր կրնար չզոյլել կռիւին մասնակցողներուն անձնադուրսութեան ողին։ Բայց, ան չէր քաշուեր միաժամանակ այդ դովեստներուն կցելու իր վախը, թէ Դաշնակցութեան վրիպած վրէժին պիտի յաջորդէր Շէրէֆ պէյի անվրիպելի փոխ-վրէժը։

Արդարեւ, տարի մը վերջ, Շէրէֆ պէյ աւերեց Ատրպատականի մէջ տասնեակ մը հայ գիւղեր, մահացնելով հարիւրաւոր Հայեր։

Բաղրեւանդեան վրդ.ի այս մարդարէութեան լրացումը տասնապատկեցին արժէքը անոր ուրիշ մէկ դատաստանին, զոր ան ըրած էր այդ առիթովը։ Ըստ այդ դատաստանին, Դաշնակցութիւնը Սանասորի արշաւանքովը իւղ քսած է Համիտի հացին։

Այս դատաստանը լսողներուն մեծ մասը սկեպտիկ կամ թերահաւատ, դարձի եկած եկեղեցականը՝ այդպիսիներուն համար ունեցած է բնորոշ բացատրութիւն մը։

Արեւելեան նահանգներու համար — ըսած է ան — ուր թուրք ցեղը հիւր մըն է եւ հիւրի թիւ մը ունի միայն, Համիտ մէկ քաղաքականութիւն ունեցած է, տանուտէրերը — Հայերը եւ Քիւրտերը — իրարմէ բաժնելու քաղաքականութիւնը: Մնացեալը ինքզինքը կը հասկցնէր լիովին:

Բաղրեւանդեան վրդ. իր այս համոզումին հետեւանքովը եղած էր, որ՝ անգամ մը, երբ Դաշնակցութեան ուրիշ մէկ ձեռնարկին յաջողութեան խօսքն ըրած էին իր քովը, ան՝ հետեւեալ յատկանշական խօսքն ըրած էր.

— Խանասորի արշաւանքէն վերջ, ես գիտեմ թէ ի՞նչ կ'արժէ Դաշնակցութեան յաջողութիւնը:

Բաղրեւանդեան վարդապետի այս դատաստանը Դաշնակցութեան տկանջէն չէր վրիպած, ո՛չ ալ անոր կողմէն մոռցուած:

Մինակ ա՞յս եղած էր դարձի եկած եկեղեցականին հակայեղափոխական արտայայտութիւնը: Ո՛չ:

Բաղրեւանդեան վարդապետը կը սիրէր անդրադառնալ յաճախ Իզմիրլեան Պատրիարքի վարած քաղաքականութեան եւ պատմել անոր կեանքէն դրուադներ՝ որոնց մեծ մասը Օրմանեանի հաստ շրթունքներէն անցած էին, և այդ դրուադներու մէջ հետաքրքիրներ չէին պակսիր: Ըստ այդ դրուադներէն մէկուն, երբ Գում-Դափուի ոստիկանապետը կ'երթայ Իզմիրլեան Սրբաղանը հրաւիրելու նաւը, որով ան՝ ըստ Համիտի իրատէին Երուսաղէմ պիտի երթար, նախկին Պատրիարքը՝ դոյքերը կարգի դնելու պատրուակաւ, հինգ ժամ ժամանակ կ'ուզէ եւ այդ հինգ ժամերու ընթացքին ան՝ հինգ անգամ, արդեւլափակուած տան թէրասը կը բարձրանայ, Մարմարայի վրայ փնտռելու անդլիական զրահաւորները՝ զոր Սըր Ֆիլիփ Քըրրին անոր խոստացած էր,

որոնք ճիշտ է որ Հայաստանի լեռները չէին կրնար ելնել, բայց շատ լաւ կրնային մտնել Մարմարա, ուր անոնք երկու անգամ մտած էին, Հնդկաստանի անտէր ճամբայի ապահովութեան համար, ստիպելու Ռուսը, որ նորէն թուրքին ձգէ անոր դրաւած հողամասերը եւ անոնց վրայ ապրող Հայերը, անկէ քարդուելու եւ տեղահան ըլլալու համար: Աւելորդ է ըսել որ—ըստ պատմութեանը, եթէ նախկին Պատրիարքը տեսնար վնասած դրահաւորները պիտի մերժէր հետեւիլ զինք հրաւիրելու եկած ոստիկանապետին:

Բաղրեւանդեան վարդապետը՝ հակառակ մեծ ուսում չունենալուն, ի բնութենէ ունէր à proposի մեծ շքեորհ մը. բնականէն մտացի՝ երբ առիթը ներկայանար, ան սովոր էր իր սրամտութեան զինարանէն սլաք մը արձակելու: Որո՞ւն կը դաչէր սլաքը, որքա՞ն խորը կը մտնէր դպած տեղը, անոր հոգը չէր. բաւական է սլաքը յարմարի եւ ինքն ունենայ զայն նետած ըլլալու հանոյքը: Ան՝ իր սեփական տըվիզներ ունէր որոնց գլխաւորներէն մէկն այն էր թէ՛ « երբ խօսքը կը պատշաճի, խնայելու չէ » եւ նոր յեղափոխութեան դործունէութիւնը, մանաւանդ դործելակերպը քիչ առիթներ չէին ներկայացներ, յեղափոխութիւնը հինէն ճանչցող այդ մտացի անձին համար:

Դանիէլ վարդապետի զարմանքը, ուրեմն, հին յեղափոխականին նորերէն ունեցած երկիւղի մասին, այնքան ալ զարմանալի չէր:

Վեհաբանի սանդուխին գլուխէն, ուր քիչ մը շատ կանգ առինք, անցնինք այժմ կաթողիկոսական տեղապահի պատրաստած սեղանին շուրջը, ուր քիչ մըն ալ կանգ առնելու պարտաւորուած ենք, չըջնակելու համար Բաղրեւանդեան Սրբազանի դիմադիծը:

Կաթողիկոսական Տեղապահ Արսէն վրդ.՝ առանց

Մոլիէրը կարդացած ըլլալու զիտէր որ ճշմարիտ Ամֆի-
թրիօնը (գիցարանութեան մէջ Թիրինթի իշխանը) այն
է որուն քով կը ճաշեն: Անոր պատրաստել տուած նա-
խաճաշը, որուն կը մասնակցէին նաեւ, իր շուայութեան
մասին բողոքող զոյգ վարդապետները, ունէր քննիչնե-
րու յատուկ ճոխութիւն:

Բայց այդ ճոխութիւնը կը պատշաճէ՞ր քննիչներէն
բոլորին ալ ստամոքսին:

Բազրեւանդեան Սրբազանը Պոլիսէն հետը բերած
ունէր հիւանդութիւն մը, որուն հետեւանքով օրէ օր կը
զիրնար ան: Ի՞նչ էր հիւանդութիւնը, ինքն ալ չզիտէր
եւ զիտնալ ուղղողներուն համար ունէր բնորոշ պատաս-
խան մը.

— Որքան բժիշկ, նոյնքան հիւանդութիւն:

Հիւանդ եկեղեցականը դարմանող բժիշկներէն — ու-
րոնց թիւը երկու երկոտասնեակէն պակաս էր եղած —
իւրաքանչիւրը անուն մը դրած էր անոր հիւանդութեան
վրայ, անուններ՝ որոնք ուրիշ բանի չէին ծառայած
եթէ ոչ հիւանդին հակասութիւններ դտնել տալու ա-
նոնց ախտաճանաչութեանց միջեւ եւ անոնց տուած դե-
ղերուն անզօրութեան հետեւանքով ամէնքի մասին
խախտել տալու անոր վստահութիւնը: Էսքալիւպի աշա-
կերտներէն մէկը միւսը յանձնարարած էր, միւսը զայն
բացարձակապէս արգիլած, մէկը լաւ անունդ յանձնա-
րարած էր, միւսը ծոմ, մէկը կաթնեղէնի դործածու-
թեան մէջ դտած էր անոր առողջութեան հնարաւորու-
թիւնը, միւսը անոր մէջ դտած էր հիւանդութեան միջ-
րոպը: Օր մը, երբ Բազրեւանդեան վրդ. իր հիւանդու-
թեան մասին դանդատած էր Օրմանեան Պատրիարքին
եւ այս վերջինի հարցումին թէ ո՞վ էր զինք դարմանող
բժիշկը, հիւանդը Տօքթ. Բօպէնսօնի անունը տուած էր.

— Լա՛ւ է — ըսած էր Օրմանեան Սրբազան — չա-

բիբլին փոքրագոյնին հանդիպած էք — եւ ըստ սովորութեան, լիաթոք խնդացած էք :

Տօքթ. Բօպէնսօն պարլիկ կազմուած քով անձնաւորութիւն մըն էք :

Օրմանեան Պատրիարքը այս իւմօրով չէր բաւակաւնացած, ան՝ դրիչը ձեռքը առած էր եւ տոմսակ մը դրած էր իր բօխիկ եղբայր Տօքթ. Օրմանեանին, անոր քննութեան յանձնարարելով իր պաշտպանեալ վարդապետը :

Տօքթ. Օրմանեան սխալ դատած էր Տօքթ. Բօպէնսօնի թէ՛ տուած դեղերը եւ թէ՛ յանձնարարած բէժիմը :

Տարօրինակ էր այս երեւոյթը : Կարելի չէ այս ըսել : Չէ՛ որ բօշկութեան աստուածները Հիբօկրատ եւ Կալիէն, ինքներն իսկ իրարու հակասած էին ատենին եւ ա՛յն աստիճան յաճախ, որ ծնունդ տուած էին « Հիբօկրատ այո՛ կ'ըսէ, Կալիէնին ո՛չ » յատկանշական առածին :

Քանի մը շաբաթ վերջ, օր մը հոգեճաշի սեղանի մը վրայ, Օրմանեան Պատրիարքը կը նշմարէ Բազրեւանդեան վարդապետի ներկայութիւնը, եւ, անոր առողջութեան մասին տեղեկութիւն կ'ուզէ անկէ :

— Լաւ չէ, Սրբազա՛ն, կը պատասխանէ Բազրեւանդեան վարդապետը :

— Չգացի՞ք նոր բօշկիկին :

— Չարիքին մեծին ըսէ՛ք, Սրբազա՛ն, գացի այո՛, ինչպէ՞ս չէ :

Բազրեւանդեան վրդի՛ այս պատրաստամիտ եւ բնորոշ պատասխանին վրայ, Օրմանեան կ'ունենայ խընդուք մը այն աստիճան աստիկ եւ ըստ սովորութեան ցնցող, որ դինիի շէշերը եւ դաւաթները՝ աղմուկով մը զիրար հրմշտկելու կ'ենեն սեղանին վրայ :

Արդարեւ, Տօքթ. Օրմանեան՝ ինքնին մեծղի Պատ-
րիարք — եղբորը զրեթէ՝ մէկուկէս անգամը, կաղ-
մուած քովը՝ կը ներկայացնէր իսկական տիտան մը:

Պոլսոյ բժիշկներէն վերջ, Վան վերադարձին, հի-
ւանդ Առաջնորդը փորձեր էր Վանի բժիշկներուն դեղե-
րը, զորս, սակայն, ան մէկ օր կը դորձածէր եւ կամ,
շատ շատ, երկու. ապա, զանոնք կը տանէր տեղաւորե-
լու յատուկ դարակի մը մէջ, որուն համար սովոր էր
ըսելու թէ՝ Թաղապետական դեղարանէն աւելի ճոխ է:
Յետոյ, լուր կը զրկէր Պէրպէր Գարեգինին, որ կուղար
կէս օրոյ արին աննկու անոր մարմինէն այս կամ այն
կողմէն: Որպիսութիւնը հարցնողներուն ալ, Բաղրե-
ւանդեան Սրբազանը՝ երկու տեսակ պատասխաններ ու-
նէր պատրաստի, կամ, « շնորհիւ Պէրպէր Գարեգինին
լաւ եմ », եւ կամ, « հակառակ բժիշկներու խնամքին՝
կ'ապրիմ դեռ »: Գալով բէթիմին՝ ատիկա կախում ու-
նէր ճաշէն: Եթէ ճաշը հաճելի էր, ատորժակն ալ քիչ
մը տեղը, լաւ սննդառութիւն յանձնարարող բժիշկը
միտքը կուղար եւ անոր հրահանող. հակառակ պարա-
զային, միտքը կ'երթար դէպ ի ծոմապահութեան պէտ-
քը եւ ճաշը կը զրկէր սպասաւորին, երբեմն ալ Ամուք
խօճային:

Ամուք խօճան՝ Առաջնորդարանէն քանի մը քայլ հե-
ռու Թօփչու մզկիթին մուէզիմն (աղօթասաց) էր, որուն
աղօթքի ձայնին ճշմարիտ սիրահար մը դարձեր էր
քրիստոնեայ Սրբազանը, այն աստիճան ճշմարիտ, որ
դարմանալի չալիտի թուի այդ սիրոյն ծնունդ. եղող հե-
տեւեալ դրուադը:

Նոյն տարւոյն դարնան, Տօքթ. Բէյնօլտսի յանձնա-
րարութեան վրայ, սմիս մը օղափոխութիւն ընկերու
համար Այդեստան փոխադրուեցաւ հիւանդ Սրբազանը:

Քանի մը օր վերջ, իմանալով որ ան Առաջնորդարանը վերադարձած է, դացի ղինք տեսնելու:

— Ինչո՞ւ վերադարձաք, Սրբազան — հարցուցի իրեն:

— Շիտակը, ձանձրացայ: Այդեստանը ինձ համար ձանձրալի վայր մըն է, պատասխանեց Սրբազանը՝ անկեղծ թօնով մը:

Ու լայն ժպիտէ մը վերջ, աւելցուց ան՝

— Այդեստանի ջուրերը խոնաւութիւն կը բերեն, ծառերն ալ թէ՛ մութ կը բերեն եւ թէ՛ կ'արգիլեն լիճին եւ շրջակայ լեռներուն համայնապատկերը: Ես կը սիրեմ Քաղաքամէջի տեսարանը եւ անոր չոր պայծառութիւնը:

Առաջին անգամն էր որ, օդի տեսակէտէն, Այդեստանի վրայ՝ Քաղաքամէջի առաւելութեան խօսքը կը լսէի: Զբաղուեցայ ես դարձմանքս յայտնելու:

Սրբազանը՝ տուած փաստին օգնութիւն կանչեց անմիջապէս իր սովորութիւնները:

— Սովոր եմ — շարունակեց ան — Ամուք խօջայի իրիկնամուտի աղօթքին հետ ճաշել, անոր դիշերային աղօթքին հետ անկողին մտնել, մանաւանդ արշալոյսի անոր էզանին հետ արթննալ եւ խաչուէս խմել սիկարէթիս հետ: Զգիտե՛ս թէ որքան քաղցր եւ հաճելի է անոր ձայնը — աւելցուց ան մասնաւոր կարօտով մը եւ ժպիտով մը, որ չդիտես թէ կատակէ կուղար թէ ոչ լրջութենէ:

Ես, այդ օրը, Սրբազանին սովորական կատակներէն մէկը համարած էի անոր այդ տարօրինակ դատումը. բայց, եղաւ օր մը, որ ես պարտաւորուեցայ փոխելու իմ կարծիքը:

Այդ օրուան իրիկուն, ես՝ Քաղաքամէջը, բարեկամի մը տունը ճաշի մնացեր էի: Ծաշէն վերջ Առաջնոր-

դարանը դացի, այցելութիւն մը տալու Բաղրեւանդեան Սրբազանին:

Դահլիճը չմտած՝ Թուրքերէն երզի մը մեղմ եւ ախորժալուր ձայնը ուշադրութիւնս զրաւեց յանկարծ: Կանդ տոի ես եւ ականջ դրի՝

Եաղմուր եաղար իւսքիւմէ,

Եապար վերիմ տօսքումէ.

.

Ձայնին անուշութիւնը զիս կեցածս տեղը դամեց: Դուռը չբացի ես՝ մինչեւ որ երզին ձայնը չդադրեցաւ ինքզինք լսելի ընել տալէ: Ներսը կը կարծէի գտնել Սրբազանին Հայ բարեկամներէն մէկն ու մէկը: Ո՞վ կ'ուղէք որ տեսնեմ անոր փոխարէն, երբ որ դուռը բանալով ներսը մտայ, Ամուք խօճան: Անոնք, քրիստոնեայ եւ մահմետական կրօնաւորները՝ սուրճի դաւաթները եւ սիկարէթները առջեւնին, դէմ դէմի նստած, կը զուարճանայի՞ն. կարելի չէ « այո՛ » ըսել. բայց, ամէն սրբազայի, Հաճելի ժամանակ մը կ'անցընէին:

Հայ եւ Թուրք եղբայրակցութեան օրինակներէն — մէջն ըլլալով Իրքիստ-Դաշնակիւնը — եւ ոչ մէկը ունեցած էր այս օրինակին անկեղծութիւնը:

— Միասին կը ձանձրանանք — ըսաւ անմիջապէս Սրբազանը, ժպտով մը, որ առհասարակ կ'ընկերանայ քիչ մը փիլիսոփայութեան շունչ ունեցող խօսքերու. տեսակ մը արդարացում դնել ուղելով երեւոյթին տարօրինակութեան վրայ:

Յետոյ, անմիջապէս աւելցուց ան՝

— Ծնճղկներէն տուն է (գիտէ) գիտէ՞ք:

Այս դրարախառն արհօն՝ Վանի մէջ կը ծառայէ նորեկի մը, որ կրնայ յանկարծ կաֆի մը մէջ իյնալ, Հասկցնելու թէ ներկայ Թուրքը Հայերէն գիտէ:

Վանի մէջ գիւղեր կան ուր Հայերը եւ Թուրքերը

խառն կ'ապրին: Նման դիւղերու մէջ ապրող Թուրքերը կամ Քիւրտերը, եթէ չեն խօսիր, դէթ կը հասկնան առհասարակ հայերէն լեզուն:

Ամուք խօսան ամուքցի է, եւ այդ հայ եւ Թուրքով բնակուած դիւղէն է որ առած է իր՝ նախապէս Ամուքի, ապա կըճատուած՝ Ամուք անունը:

Ամուք խօսային մեկնումէն վերջ, Սրբազանի առաջին խօսքը... չքմեղանքի զնաց:

— Ի՛նչ ընեմ, ձանձրոյթը երբեմն այն աստիճան կը ճնշէ հողիւս վրայ, որ ճարս Խօջային երգին կը նետեմ: Յետոյ, լըջօրէն՝

— Կը հաւատա՞ք, որ անոր երգը ինծի քուն կը բերէ:

Գիտէի որ՝ Սրբազանի հիւանդութեան ախտանիշերէն մէկը անքնութիւնն էր:

— Պ. Համբարձում Երամեանի խորհուրդն ալ դեր ունի — չարունակեց ան — հոգերութեան այս մեթոտին մէջ: Ան՝ իր անձնական փորձառութեան վրայ հիմնուած՝ օր մը, ինծի խորհուրդ տուաւ, անկողին մտնելէն առաջ երգել, բայց իմ ձայնը՝ ինծի անգամ անտանելի՝ կը վախճամ որ ուրիշներուն լսելի ըլլայ: Պ. Համբարձումի տուած խորհուրդը դորձադրելու այս միջոցը դտայ եւ օգտուեցայ խորհուրդէն, որ՝ ինչքան չըլլայ, բժիշկէ չէ որ կուգայ:

Ու Սրբազան լիաթոք խնդաց իր այս սուր կատակին վրայ:

Ան՝ սակայն, այդ օրը, յիշեց բժիշկները, անոնք որոնք լաւ անդառութեան յանձնարարութիւն ըրած էին, երբ Արսէն վարդապետի սեղանին վրայ եկան, իրարու ետեւէն, մեզրն ու սերը, խորաիկները եւ խմորեղէնները: Ծովային ճամբորդութիւնը, իր կարգին, նախապատրաստած էր անոր ախորժակը: Ու Շահապաղիի դի-

նիին անոր բերած տրամադրութեան ներքեւ, Սրբազանը սկսաւ իր սրամտութեան զինարանէն սլաքներ արձակել աջը ու ձախը:

— Ծխտակը, եթէ այսպէս է ձեր ամենօրեայ ուտելիքները, աղէկ որ 1500 ոսկին զիմացեր է մինչեւ հիմայ:

Յիշենք այստեղ, որ Յանձնաժողովին կատարելիք քննութիւնը կը կայանար 1895ին մեռած Սաչատուր Կաթողիկոսի թողուցած 1500 ոսկիին ինչպէս հալած ըլլալուն շուրջը:

« Զեր ամենօրեայ ուտելիքները » խօսքերը՝ Սրբազանը թուրքերէնով էր որ արտասանեց, ինչ որ մասնաւոր տրամադրութիւն մը բերաւ սեղանին վրայ:

Այդ խօսքերուն թուրքերէնը — հէր կիւմիլի եւտիկիմիդը՝ ետեւը զուարճալի պատմութիւն մը ունի, որուն՝ Վանեցի չկայ որ անծանօթ մնացած ըլլայ:

Վանի թուրք երեւելիներէն Հաճի Էմին ազա սնուն մէկը, անդամ մը, մեծ ճաշ մը կուտայ ի պատիւ նորեկ կուսակալի մը, որ երբ կը տեսնէ թէ կերակուրներու տեսակները՝ տասնեակներով, իրարու կը յաջորդեն. ատոնց վերջը սպասելէ ճարահատ, հիւրընկալին կ'ուղղուի:

— Այս ի՞նչ շոյլութիւն է — Հաճի Էմին ազա՛:

— Մեծ բան մը չէ, փաշա էֆէնտի, ամենօրեայ կերածնիս է — կը պատասխանէ սնամիտ եւ միամիտ տանուտէրը:

Իրարու վրայ բողոքող միարանները՝ Սրբազանի այս սուր ակնարկութիւնը, միարանօրէն, կատակի տեղ առին եւ անցան:

Ժաչէն վերջ, նախադահ Սրբազանի ցոյց տուած աճապարանքին տեղի տալով, անցանք մենք հաշիւներուն քննութեան: Կաթողիկոսարանի հաշուապահ Միհրան

էֆ. Գէորգեան, որ միանդամայն խորհրդականն էր Տեղապահ Արսէն վարդապետի, անոր թարգմանը եւ քարտուղարը միաժամանակ, մէջտեղ դրաւ հաշուեմատեանները, որոնք՝ պէտք է խոստովանիլ որ կը ներկայացնէին ձեւական բոլոր կանոնաւորութիւնները: Երբ, Յանձնաժողովին անդամներէն մէկը այս իրողութիւնը վեր հանեց, Նախագահ Սրբազանը, թուրքերէնով պատշաճ տուն մը արտասանեց իր պատրաստամտութեան սաղմոսէն.

— Մինարէն զողջողը պահարանը պատրաստ կը պահէ:

Բողոքող վարդապետները մէկ մէկ լայն ժպիտով ընդունեցին այս սուր ակնարկութիւնը, որոնք՝ սակայն, շատ շուտ նեղցան: Երբ, ընդհանուր ակնարկով մը, երևան եկաւ որ՝ 1895 ղեկավարեալին, հողելոյս (գործածենք այս բառը, քանի որ ան դանձր հետը չէր տարած) Կաթողիկոսի ձգած 1500 ոսկիէն 1904 յուլիսին, մնացած էր միայն 300 ոսկի, Առաջնորդ Սրբազանը, լո՞ւրջ թէ կատակ, ուղղուեցաւ դէպի բողոքող վարդապետները:

— Շիտակը, եթէ այս դրամը ձեր ձեռքը անցած ըլլար, այս 300 ոսկին այ չէր մնար:

Բողոքող վարդապետները, այդքան համարձակ մէկ վճիռը բնականաբար կատակի տեղ պիտի առնէին եւ պատշաճ ժպիտով մը պիտի բաւականանային:

Ինչպէս ծախքերու լաբիւրինդոսին մէջ:

Հեռագիր՝, հեռագիր՝, հեռագիր՝: Հեռագիր՝ Վանի կուսակալին, հեռագիր՝ Ներքին Գործոց նախարարին, հեռագիր՝ Մեծ Եպարդոսին, հեռագիր՝ Կայս. Պալատը, առանց մոռնալու պատճէնները, որոնք՝ ըստ հասցէի՝ ուղղուած կ'ըլլային կամ Վանի Առաջնորդարանը եւ կամ Պոլսոյ Պատրիարքարանը:

Հարկ կա՞յ ըսելու որ այս հեռագրերը տրուած էին, առիթով՝ Աղթամարի թեմի շրջանին մէջ կատարուած սպանութեանց եւ կեղեքումներուն, որոնց թիւը, դիւրին է մականերել, քիչ չէր կրնար եղած ըլլալ: Կաթողիկոսի ձգած 1500 ոսկիէն՝ մօտ 300ը գնացեր էին այս հեռագրերու ծախքերուն:

Հաշուապահը՝ հեռագրական խրաքանչիւր ծախքին դէմ դրած ունէր հեռագրին թուահամարը, եւ, այդ թուահամարին վրայ՝ անմիջապէս գտնելով, մեղի կը ներկայացնէր հեռագրին պատճէնը, հեռագրատան ընկալարին հետ:

Կարգացինք այդ հեռագրերէն մէկ քանիները, մասնաւորապէս այն պատմականը, որ՝ մինչեւ Օսմ. Սահմանադրութիւնը, գաղտնի մնացած՝ անկէ վերջ դարձած էր ամենուն սեփականութիւն:

Բամազանի օր մը, Համիտի շրջանին, Ոստանի հեռագրատան երկու պաշտօնեաները կը նկատեն որ հասոյթի պակասութեան երեսէն, իրիկունն ալ բան մը չունին ցորեկուան ծոմերին լուծելու համար: Ծոմը՝ հնարքի խորհուրդ մը կը բերէ ծոմապահ պաշտօնեաներուն: Անոնք՝ յաջորդ առաւօտը, կը հնարեն եւ կը տարածայնեն լուր մը, որուն նայելով Միր Մըհէն, յայտնի աւաղակապետը, Ծիծանցի երկու Հայեր սպանած կ'ըլլայ գիւղին ճանապարհին վրայ: Սուտ լուրը իրիկուն Աղթամար կը հասնի եւ անոր Տեղապահին կողմէ բողոքի հեռագիր մը կը բերէ Ոստանի հեռագրատանը, հետը, իր եւ պատճէններու ծախքին համար, 400 դրուչի գումար մը, որ կը ծառայէ հնարամիտ պաշտօնեաներուն լուծելու իրենց թէ՛ հաւատքի եւ թէ՛ անկուտիութեան ծոմերը:

Այս պատմական միջադէպին չափ պատմական ե-

դած էր եւ անկէ դուցէ աւելի զուարճալի անոր յաջորդողը :

Վանի կուսակալը՝ Կայս . Պալատէն հասած խիստ հեռագրին վրայ , քննութեան կը ձեռնարկէ եւ հաստատելով որ լուրը զոյութիւն չունի , կը փութայ քննութեան արդիւնքը հաղորդել , մէկ կողմէն Կայս . Պալատը , միւս կողմէն Վանի Քրանսական Հիւպատոսին , որ՝ այդ օրերուն , որպէս Վան գտնուող միակ Հիւպատոս , հետապնդած էր այդ սպանութեան դործը : Քրանսական Հիւպատոսը՝ իր թարգմանը , Թասկուլեան Միհրան էֆէնտին , կուսակալին կը դրկէ , անոր յայտնելու համար իր ցաւը , որ անստոյգ լուրի մը զոհ դացեր է :

Թարգման Թասկուլեան Միհրան էֆ . որ Տօմինիկեան Հայերու դործակատար եղած է նախապէս եւ որ՝ անոնց յանձնարարութենէն ի դատ , ուրիշ չնորհ չունէր այդ քիչ մը փափուկ պաշտօնին անցնելու համար , Գաթթան Մինասի տեսակէն ուրիշ տխար մըն է , որուն ղեռ պիտի հանդիպինք այս պատմութեան ընթացքին :

Միհրան էֆէնտին , ուրեմն , կուսակալին կը ներկայանայ եւ . . . չնորհներուն թելերը իրար բերելով՝ անոր կ'ըսէ .

— Կը ցաւինք որ Ծիծանցի Հայերու սպանութեան լուրը սխալ է :

Կուսակալը , ալպանացի Թահիր փաշան , բարի եւ մտացի անձնաւորութիւն մը , կը զարմանայ Հայ թարգմանին տղիտութեան վրայ եւ անդրադառնալու առիթ մը տալու համար անոր , կը հարցնէ .

— Դո՞ւք էք որ կը ցաւիք լուրին սխալութեան համար , թէ ոչ պարոն Հիւպատոսը :

Միհրան էֆէնտին՝ փոխանակ անդրադառնալու իր սխալին՝ դիւանագիտական պատասխան մը կը գտնէ :

— Յաւը թէ՛ Պ . Հիւպատոսին է եւ թէ՛ իմը :

Կուսակալը կը ճամբէ դիւանադիտական պաշտօն-
եան արդահատանքի ժպիտով մը, որուն իմաստին,
դահլիճէն դուրս ելնելէն վերջն է միայն որ տխմար
թարգմանը կ'անդրադառնայ, որ ատեն, արդէն ուշ էր
դարձանելու իր դիւանադիտական կաֆը:

Մեր կարդացած քանի մը հեռագրերը բաւական էին
մեզի զաղափար մը տալու ի մասին դանոնք խմբադրող
միւս Միհրան էֆէնտիին, կաթողիկոսական քարտու-
ղարին, որ՝ Երամեան դպրոցին մէջ ուսած՝ Հայերու մէջ
թրքադէտ մը կը համարուէր: Բայց, ամէն թրքադէտի,
մանաւանդ համարուածին, տրուած չէ Կայս. Պալատը
ուղարկելի դրութիւն խմբադրել: Եթէ Կաթողիկոսական
Տեղապահը՝ այդ դրութեանց մէջ ջանք տարած է իր
պաշտօնին հեղինակութիւնը արժեցնել՝ պաշտօնա-
տանց մօտ, Միհրան էֆէնտիին ալ ջանքը եղած է իր
թրքադիտութիւնը արժեցնել իր բաթրօնին քով: Դար-
տուղարը, ինքը, չափազանց ջղուտ մէկն է, բաթրօնը,
Կաթ. Տեղապահը, չափէն աւելի յանդուգն, հեռագրերը
աւելորդութիւններով և աւելորդաբանութիւններով խը-
ճողուն՝ իրենց մէջ կը խտացնէին, ինքզինքնին արժե-
ցնելու իրենց մարմաջին հետ, մէկին յանդգնութիւնը,
միւսին ջղայնութիւնը, որոնցմէ, սակայն, տուժողը ե-
ղած էր կաթողիկոսական դանձը:

Բաւականացանք դիտողութիւն մը ընելով ևւ ան-
ցանք Արսէն վարդապետի ձիուն:

Արսէն վրդ. ունէր արարական նժոյգ մը, որուն
համբաւը տարածուած էր մինչև սահմանամերձ երկիր-
ները: Ատրպատական, Մուսուլ, Պիթլիզ: Այդ վայրե-
րուն մէջ բնակող աշիրէթապետներէն ևւ ո՛չ մէկը ունէր
Արսէն վարդապետի ձին: Երբ, Կաթողիկոսական Տե-
ղապահը, իր տօնու (մութ կարմիր) ձիովը, որուն սան-
ձը ժօգէյի մը պէս կը բռնէր, կուսակալին այցելութեան

կուղար, ձիուն համբաւն ու տեսքը պալատին առջևը
կը խոնէին բաղմութիւն մը, զոր պաշտօնական ընդու-
նելութեանց օրերը միայն կարելի էր տեսնել:

Բողոքող վարդապետներու թէզը, թէ Արսէն վրդ.՝
յիսուն ոսկի վճարած է ձիուն համար, մեղի այնքան
արդար չթուեցաւ, ինչու որ ձին հիմա կ'արժէր աւելի
քան հարիւր ոսկի, բայց Եղնիկ և Դանիէլ վարդապետ-
ները կը պնդէին թէ ձիուն պահպանութեան համար է
որ Արսէն վրդ. վանքը բերած է երկրորդ ոստիկանը,
որուն սպորուստը արհամարհելի բեռ մը չէ եղած վան-
քին պիւտճէյին վրայ:

Նախադա՛ Սրբաղանը՝ որ երկար ատենէ ի վեր իր
ղինարանին դուռը փակ պահած ունէր, զայն բացաւ
յանկարծ, սուր սլաք մը հանելու համար անկէ.

— Աւելո՛րդ զգուշութիւն: Գողը եթէ տունէն ըլ-
լայ, եղը երդիքէն կը հանէ — ան յիշատակեց ծանօթ
առածը, անոր կցելով հոմերական քրքիջ մը:

Սլաքը սուր էր բայց ո՛չ տեղին: Ան ուղղակի կ'ը-
սէր, թէ՛ ձին Եղնիկ և Դանիէլ վարդապետներու
մեղսակցութեամբ միայն կարելի էր դողնալ, որ ատեն
զգուշութիւնը աւելորդ կը դառնար:

Եղնիկ վրդ.ի մօրուքին մաղերը քիչ մը աւելի ցըց-
ուեցան, Դանիէլ վարդապետն ալ քիչ մը եւս կախեց
իր կախ քիթը: Անոնք իրարու երեսը նայեցան, յօնքե-
րով կարծես իրարու հետ խօսեցան, բայց բան մը չը-
սին:

Բաղբեւանդեան Սրբաղանը՝ կը թուի թէ զգաց որ
կատակին տօզը շատ էր քիչ մը, և, դուցէ սխալը դար-
մանելու համար էր որ՝ այս անգամ, միւս կողմը ձեռք
առաւ:

— Եթէ դիտնայինք թէ ասանկ պիտի հալէր 1500
ոսկիի դումարը, 96ին, Սատտէթտին փաշային կուտա-

յինք դայն եւ Վան ջարդէն կ'ազատէինք — մենախօսեց
ան՝ կէս հառաչով մը :

Հառաչը կրնար ամբողջական ըլլալ : Ան կուգար ի-
րողութենէն, որ երբ՝ Սաստէթաին փաշան Վան ջարդե-
լու նպատակաւ Վան կը հասնէր 96ի սկիզբը, օրուան
կուսակալ Նազրմ փաշան, աղնիւ անձնաւորութիւն մը,
Առաջնորդ Բադրեւանդեան վրդ-ին եւ Իտարէի երկու
հայ անդամներուն կ'առաջարկէ, երկու ամիս առաջ
մեռնող Խաչատուր Կաթողիկոսի ձգած 1500 ոսկին, որ
Առաջնորդարանի տրամադրութեան ներքեւ կը դառնէր
այդ օրերուն Սաստէթաին փաշայի տալ որպէս կաշառք
եւ ետ դրկել դայն : Առաջնորդարանը, սակայն, խաղ մը
համարելով առաջարկը, եւ կամ հաշուելով որ դրամն
ալ վրայ պիտի երթայ, ընդառաջ չերթար առաջարկին :
Ջարդը տեղի կ'ունենայ եւ, յօրէ անտի, այնպիսիներու
համար, որոնք սովոր են « փախչող ձուկը միշտ մեծ
դռնալ », Առաջնորդարանի ժլատութիւնը թէ անհեռա-
տեսութիւնը տեսակ մը պատճառ կը մնայ Վանի ջար-
դին :

Նզնիկ եւ Դանիէլ վարդապետները դժգոհ չմնացին
Սրբազանի այս մէջբերումէն, բայց ո՛չ մէկին մաղերը
կակուղցան, ո՛չ ալ միւսին քիթը տնկուեցաւ : Անոնք շա-
րունակեցին մնալ իրենց սպառնադին դիրքին մէջ :

Բողոքի դիմաւոր կէտերէն մէկը կը կայանար կարգ
մը չինութեանց եւ նորոգութեանց աւելորդութեանց
հետ՝ անոնց վրայ եղած աւելորդ ծախքերուն մէջ : Յա-
ջորդ առաւօտը մենք անցանք այդ կէտին քննութեան,
տեղւոյն վրայ դնահատութեան ենթարկելով չինուած
կամ նորոգուած շէնքերը — մատուռ, վեհարան, ջրա-
ղացք, հիւրանոց, եւայլն :

Բադրեւանդեան Սրբազանը չուտ յոգնեցաւ : Կարճ

կապելու համար քննութիւնը, ան վութաց կանխել իր դատաստանը՝

— Ճիշտ է որ — ըսաւ ան, միշտ իր կէս-կատակի շեշտովը, վանահան եւ թաղական դորձերու մէջ, առանց շինութիւններու եւ նորոգութիւններու պատրուակներու՝ կարելի չէ դրամը մէկ կողմը դնել, բայց ես, չիտակը, աւելորդ բան մը չնկատեցի կատարուած շինութեանց մէջ:

Կը մնար քննել եւ փնտռել տարբերութիւն մը այդ շինութեանց վրայ եղած ծախքերուն եւ անոնց զնահատութեան միջեւ: Այս առիթով, Յանձնաժողովը հարկ տեսաւ հարցութեան ենթարկել միաբաններէն Պօղոս վարդապետը, որ կատարուած շինութեանց վրայ հսկող գլխաւոր վերակացուն եղած էր:

Պօղոս վարդապետ բաւական տարիք ունի անցուցած, բայց, ան այդ տարիները կը կրէ այնպիսի՝ ձիւ հասակի մը վրայ, այնքա՛ն բարձր եւ ուղիղ կը բռնէ գլուխը, որ երիտասարդի մը տղաւորութիւնը կը թողու: Ան՝ սիրով պատասխանեց մեր հարցումներուն, բայց, երբ Յանձնաժողովին անդամներէն մէկը՝ հակասութիւն մը դտաւ անոր պատասխաններէն մէկուն մէջ եւ լուսարանուիլ ուղեց, Պօղոս վարդապետը, զսպանակէ մը լարուածի պէս, օտքի ելաւ յանկարծ, եւ, առանց մնաք բարեւի, թողուց սրահը եւ հեռացաւ:

Միաբանները՝ առանց անմիաբանութեան, իրենց պաշտօնակցին այս տարօրինակ վարմունքը բացատրեցին անով՝ որ ան քիչ մը անհաւասարակչիւ էր, բայց, երբ իրիկուն, վանքին դորձակատար Հաճի Օհաննէս աղա Պապիկեանի պատմեցինք Պօղոս վարդապետի արտակարգ ելոյթը, ան մեղի ըսաւ թէ վարդապետին այդ ժէսթը ճիշտ է որ հետեւանք է իր անհաւասարակչու-

թեան, բայց այդ անհաւասարակչութիւնն ալ հետաքրքիր պատմութիւն մը ունի իր ետեւը:

Պապիկեան Հաճի Օհաննէս աղան՝ արհեստով դերձակ-վաճառական, վաճառի ներկայացուցիչն է Վանի մէջ, ուր ան՝ ատենին, Խաչատուր Կաթողիկոսի « մարդը » կը համարուէր եւ անոր մահուընէն յետոյ, իր փորձառութեամբը՝ անոր ձգած 1500 ոսկիին հետ, ժառանգ մնացած էր Արսէն վրդ.ին:

Մեծ մարդու « մարդը » ըլլալու համար, հարկաւոր են քանի մը տեսակ շնորհներ. նախ տէրը, մանաւանդ անոր թոյլ կողմերը լաւ ճանչնալ, սուր տկանջ, քիչ մը բաժրասանք եւ շատ դադտնապահութիւն, քիչ մըն ալ, եթէ կ'ուզէք իւմօր եւ համարձակութիւն, ի հարկին ժպիտ մը բերելու համար տիրոջը դէմքին վրայ: Պապիկեան՝ այս շնորհներէն դուրի չէր, շնորհներ՝ որոնց զլիսաւոր զսպանակն էր իրողութիւնը, որ վաճառք՝ իր միտքաններովը եւ ծառայողներովը՝ զադտնիք չունէր այդ հինաւուրց դորձակատարին համար:

Մեր խնդուքին վրայ, Պապիկեան մեղի բրաւ Պօղոս վարդապետին անհաւասարակչութիւն բերող անցքին պատմութիւնը: Բայց, պատմելու շնորհ չէր իյնար անոր ունեցածներուն մէջ. ինքն ալ դո՛ւ չմնաց իր պատմելու եղանակէն, ան չկրցաւ իրար կապել պատմութեան այս եւ այն մասերը: Վերջապէս, պատմութիւնը կտոր չէ, որպէսզի դերձակ մը կարենայ իր ասեղովը իրար փակցնել անոր մասերը: Մինչ այս, անոր տկանջին բան մը փափալու համար, սրահէն ներս մտաւ երիտասարդ մը: Հաճի աղան անոր օձիքին փակաւ անմիջապէս, մեղի ներկայացուց զայն, ըսելով՝

— Ահա անձը որ ձեզի կրնայ ընել Պօղոս վարդապետի պատմութիւնը:

Երիտասարդը ուրիշ մէկը չէր եթէ ոչ վաճառքի որ-

բանոցին ուսուցիչը, որ՝ վանքին մէջ Վարժապետ անունով կը ճանչցուէր: Հաճի աղան անդամ չը դիտէր անոր բուն անունը:

Վարժապետ շնորհալի եւ համեստ մէկը կ'երեւէր. անոր տաջին ժէսթն եղաւ Սրբաղանին աջին մօտենալ եւ խոնարհ համբոյր մը դնել անոր վրայ:

— « Ի նոցանէ » ըլլալու չէ այս վարժապետը — վախօաց Սրբաղանը իմ ականջին, երբ Վարժապետ դռնաց դրաւելու աթոռ մը:

Վարժապետ՝ արտաքինովն ալ յեղափոխականի չէր նմաներ: Ծնօտին ծայրը ան ունէր փոքրիկ մօրուք մը, ինչ որ, այդ օրերուն, յեղափոխականները յատկանշող զարդ մը կը համարուէր: Բայց Վարժապետին ունեցածը, իր դիմադիմովը ամբողջացած՝ աւելի տիրացու-սարկաւազի երեւոյթը կուտար անոր, քան թէ յեղափոխականի:

Վարժապետի պատմելու եղանակն ալ, հակառակ քիչ մը վրան բաց ըլլալուն, եթէ ոչ վիպական, միտաբերան մը ունէր իր մէջը. կարծես Երդ-Երդոցի մէկէն չէր որ կը կարդար ան: Սրբաղանի աչքէն չվրկակցաւ Վարժապետի այս շնորհը. պատմութեան կէսին, ան՝ այն աստիճան խանդավառեցաւ իր տպաւորութեանը մէջ, որ չկրցաւ զսպել անոր արտայայտութիւնը:

— Ես՝ Վարժապետը վարդապետ պիտի ձեռնադրեմ — մենախօսեց ան բարձրաձայն:

Ու, Վարժապետի շրթունքներուն վրայ, այսպէս էր Աղթամարի միաբան Պօղոս վարդապետի պատմութիւնը:

« Պօղոս վարդապետը փշովանք (Աղթամարի ամե-
« նէն մօտիկ դիւղը) դիւղացի է եւ դիւղին հովիւը եղած
« է երբ դեռ Պօղոս չէր ո՛չ ալ վարդապետ, այլ Պետ-
« րոս եւ 20 տարու կտրիճ երիտասարդ մը: Օր մը, երբ

« Պետրոս, հօտը, ինչպէս կ'ըլլայ, քիչ մը աւելի կը
 « քէն դէպ ի սահմանակից Նոր-Գիւղի արօտները, կը
 « հանդիպի այդ գիւղին դառներու հօտին եւ հաղիւ պա-
 « տանի, հովուուհիին, որ աղբերակի մը վրայ ծռած,
 « եղջերուի մը անյաղութեամբ կը խմէր անոր ջուրէն:
 « Երբ հովուուհին զլուխը կը դարձնէ, Պետրոսի աչքե-
 « րուն մէջ կ'իյնան, անոր արմաւենիի նմանող հասա-
 « կին հեա՝ անոր միսերուն թարմ կլորութիւնը, մա-
 « նաւանդ, արշալոյսի պէս իրեն նայող անոր եղնիկի
 « աչքերը, որոնցմէ անուշ եւ այրող հոսանք մը իր ե-
 « րակներուն մէջ կ'անցնի անմիջապէս: Այդ դիշերը
 « Պետրոս չի քնանար բնաւ: Ան գերի դարձեր է այլեւս
 « իր երակներուն մէջ՝ այդպէս յեղակարծօրէն ինկնող
 « հոսանուտին: Ան կը զգայ վերջապէս որ Փշավանից
 « դեպին ջուրերն անդամ չախտի կրնային այլեւս մարել
 « այդ հոսանուտին իր սրտին մէջ դրած կրակը: Յա-
 « ջորդ առաւօտը, անոր առաջին քայլը կ'ըլլայ հօտը
 « քշել դէպ ի Նոր-Գիւղի արօտները: Երբ, հեռուէն
 « հովուուհին կը նշմարէ Պետրոսը, դառները կը ձգէ
 « եւ իր եղնիկի ոտներով բլուրներու ծաղիկներուն վը-
 « րայէն ցատկոտելով՝ շունչը անոր քովը կ'առնէ: Եր-
 « բորդ հանդիպումը՝ անոնք, զիրար փնտռելով է որ
 « կ'ունենան: Ու, այնուհետեւ անոնք հոն են, Փշավա-
 « նից եւ կամ Նոր-Գիւղի արօտներէն մէկուն ծոցը, քով
 « քովի, ծունկ ծունկի: Պետրոս՝ այլեւս, բոլորովին
 « իրը կը համարէ հովուուհին, մինչեւ այն օրը, երբ
 « անոր վարդ այտերէն քաղած տաք մէկ համրոյրին
 « վրայ, հովուուհին՝ տարօրինակ մէկ հարցում մը լ-
 « նելու կ'ենէն յանկարծ Պետրոսին.

« — Պետրոս, դուն ինչո՞ւ իմ շրթներէն չես համ-
 « բուրեր — կ'ըսէ աղջիկը, հեշտադին ժպիտով մը:

« Դո՛ւն... :

« Հարցումին անակնկալ ձևէն՝ Պետրոսի մէջ կը
« մտնէ յանկարծ չար կասկածը, թէ՝ ուրիշ մը համ-
« բուրեր է ուրեմն հովուութիւն շրթունքներէն: Պետ-
« րոսի հոգին կը խռովի. ան իր պատասխանը հարցու-
« մի մը մէջ կը դնէ:

« — Գու շրթունքներէն համբուրող մը եղած է
« ուրեմն — կը հարցնէ ան, դողը սիրտին մէջ լափելով
« միաժամանակ այդ շրթունքներուն կարմիրութիւնը:

« — Այո՛ — կը պատասխանէ միաժամ աղջիկը,
« հեշտադին նայուածքով մը. անցեալ օրը նարեկի
« դառնարածը շրթունքներէն առաւ համբոյրը եւ այդ
« համբոյրը ինծի աւելի տաք թուեցաւ, աւելի անուշ:

« Պետրոս վեր կ'ենէ ընդոստ կեցած տեղէն, կըռ-
« նակը սիրահանին կը դարձնէ եւ արագ քայլերով կը
« հեռանայ անկէ, առանց բառ մը արտասանելու, ա-
« ռանց նոյնիսկ ետեւը նայելու: Ան վաճառ կուգայ,
« ունեցած քսան մէճիտները Խաչատուր Կաթողիկոսին
« առջեւ կը թափէ եւ անկէ վարդապետ կը ձեռնա-
« դրուի: »

Մեր ընկերներէն մէկը, որուն ծանօթ չէր որ Խա-
չատուր Կաթողիկոսի համար ձեռնադրութեան առաջին
եւ վերջին պայմանը դրամն էր, հարցուց.

— Հովիւ Պետրոս դրեւ կարդալ գիտէ՞ր ուրեմն:

Վարժապետ ժպտեցաւ: Պատասխանը Հաճի տղան
տուաւ.

— Վերջէն քիչ մը սորվեցաւ — ըսաւ ան, ինքն ալ
ժպտելով հարցում տուողին միաժամութեան վրայ:

Սրբազանը դո՛ւ չմնաց այս հարցումին միջամտու-
թենէն: Ան կը կարծէր թէ դեռ շարունակութիւն ունէր
Վարժապետին պատմուածքը: Երբ անոր հարցումին վը-
րայ՝ Վարժապետ ըսաւ թէ պատմութիւնը վերջացած

էր, Սրբազանը վշտադին արտայայտութիւն մը ունեցաւ.

— Ենդճ մարդը՝ ուրեմն, սէրը չճանչցաւ, եթէ ոչ անոր երեսէն կորսնցնելու համար իր հաւասարակշռութիւնը:

Առաջին անգամն էր որ Սրբազանը՝ որուն մասնագիտութիւնը հեղնութեան մէջ էր եւ կատակի, երեւան կը բերէր կարեկցութեան այդպիսի խոր զգացում մը:

Յետոյ, ան դարձաւ անմիջապէս դէպ ի իր սովորութիւնը.

— Վարժապետի ապաղան աւելի բանաստեղծութեան մէջ է քան թէ կուսակրօնութեան: Ես քիչ մը աճապարեցի. ինձի համար դժուար պիտի ըլլայ ձեռքս անոր դլուխին վրայ դնել — փոփոաց ան՝ իմ ախանջին:

Ապա, դառնալով դէպ ի Հաճի աղան.

— Ի՞նչ են վարժապետին անհաւասարակշռութեան նշանները:

— Ուրիշ ոչինչ — պատասխանեց Հաճի աղան, եթէ ոչ ընդոստ վեր կենալ, երբ սրտին դաշող բան մը պատահի, եւ առնել քալել, ինչպէս որ ըրած է, այսօր, ձեր ներկայութեանը:

— Եւ, ինչպէս որ ըրած է, ըստ Վարժապետի պատմութեան, հովուուհիէն բաժնուած օրը — աւելցուց Սրբազանը: Յետոյ դէպ ի Վարժապետ դառնալով.

— Ապրի՛ս դաւակս, սքանչելի էր քու պատմութիւնը, միայն թէ աշակերտներուդ չընես այս պատմութիւնը, դէթ այնպէս ինչպէս որ ըրիր մեր ներկայութեան:

Եւ, այնքան թեթեւութեամբ, որքան թոյլ կուտար իր մարմնոյն ծանրութիւնը, դէպ ի Վարժապետ դնաց ան եւ ձեռքը սեղմելով մտերմաբար անոր հարցուց թէ՝ կղզիին մէջ յեղափոխականներ կը դռնուէի՞ն արդեօք:

Վարժապետը պատասխանեց թէ չէր գիտեր, բայց,

ան Սրբազանին ցոյց տուաւ ստուգումի լաւագոյն միջոցը:

— Յեղափոխականները նաւով միայն կրնան դալ կղզին: Կղզիին նաւահանգիստը, ուրեմն, եթէ նաւ կը դառուի, կը նշանակէ թէ ներսը յեղափոխականներ կան, վասնզի ուխտի օրեր չեն այս օրերը:

Յաջորդ առաւօտը մեր առաջին դործն եղաւ վանքին դիտակովը քննութեան ենթարկել կղզիին նաւահանգիստը: Վանքը մէկ մէթր երկայնութեամբ դիտակ մը ունէր, որուն վրայի արձանադրութենէն յայտնի կ'ըլլար որ ան Տատեան ամիրայի կողմէն նուիրուած էր: Դիտակովը նաւահանգիստին խիճերն անդամ կարելի էր համբել, այն աստիճան որ զօրաւոր էր ան: Ոչ մէկ նաւ:

— Այսօր երթա՛նք ուրեմն կղզին, բայց դիշեր մը միայն մնանք հոն եւ անցնինք — վճռեց Սրբազանը, ժպիտով մը, որ անոր երիտասարդութիւնը կը յիշեցնէր:

Սրբազանը՝ որ քանիցս մերժած էր Յանձնաժողովի անդամներուն կղզին երթալու եւ քննութիւնը հոն լրացնելու առաջարկը, այդ օրը քանի մը անդամ կրկնեց՝

— Ապրի Վարժապետ՝ որ զիս դուրս հանեց տարակոյսներէս:

ԱՆԴՐԱՆԻՅ ԹԷ ԻՇԽԱՆ

Բայց, իրիկուն, երբ նաւը մտնելու ելանք, Գարթան Մինաս պաղ ջուր լեցուց Վարժապետի դիւտին ա՛լ, Սրբազանի լաւատեսութեան ա՛լ վրայ: Երբ, Սրբազանը անոր պատմեց Վարժապետի դիւտը, Գարթան Մինաս՝ ժպիտով մը, որ քիչ մը բարձրէն կուգար, ըսաւ՝ մեծ նախօրութեան շեշտով մը.

— Ի՞նչ զժուար բան է նաւը կղզիին միւս կողմը տանիլ:

Յետոյ, երբ Սրբազանը անոր մենախօսութիւնը քրքրել ուզեց, ան՝ եզիպտական կուռքի մը պէս, մնաց լուռ:

Գարթան Մինասի այս յայտնութենէն ինձ համար բոլորովին պարզ եղաւ որ ան չէր ուզեր որ մենք կղզին երթայինք: Սրբազանի խոկոցին եւ խնջոցին ձայները դեռ ահանջիտ մէջն էին: Անդրանիկը փնտռելու եւ զայն ուղած տեղը փոխադրելու Գարթանի եռանդը կասկած չկար այլեւս որ կեղծ էր: Անդրանիկը նաւին մէջ առնելը ինքնին փորձանք մըն էր, որմէ Գարթան Մինաս կը փախչէր եւ Վարժապետին զիւտը հեղնող եւ Սրբազանի միտքը պղտորելու ծառայող անոր զիւտը՝ այդ փախուստին միտումն էր որ կը մեկնաբանէր:

Գարթան Մինաս դուցէ չի լռէր, եթէ չտեսնար որ, ո՛չ միայն մենք տեղաւորուած էինք արդէն նաւին մէջ, այլեւ, վաճառէն՝ պարկ պարկի ետեւէն, ապրանքներ էր որ կուղային լեցնելու նաւը:

Սրբազանը՝ որ Գարթան Մինասի զիւտին վրայ մտածութի մատնուած էր, ուղղուեցաւ վերջին պարկին հետ նաւ մտնող Վարժապետին, որ, կը թուէր թէ այդ փոխադրութեանց հսկելու պաշտօնն ունէր:

— Վարժապետ, ատոնք ի՞նչ են:

— Ուտելիք, Սրբազա՛ն:

— Որո՞նց համար:

— Կղզիին հիւրերուն համար:

Սրբազանի իւօրի տենդը բռնեց:

— Եթէ մեզ համար են ատոնք շատ են — ըսաւ ան, բռնադրօսիկ ժպիտով մը, իսկ եթէ Անդրանիկի խումբին համար, քիչ:

— Ո՛չ ձեզի համար են, Սրբազա՛ն — պատասխա-

նեց Վարժապետ — ո՛չ ալ Անդրանիկի խումբին համար :

Վարժապետի պատասխանը քիչ մը խուսափողական էր, ինքը, այդ բողէին, նուազ յարգալիր :

Սրբազանը՝ որուն աչքէն չվրիպեցաւ այս հանգամանքը, զդուշացաւ ընելէ հետեւողական հարցումը .

— Հասա՞ որո՞ւն համար են :

Ան վախցաւ, որ Վարժապետ պատասխանելու ելնէր յանկարծ :

— Իշխանի խումբին համար են :

Սրբազանը բաւականացաւ խուլ, demi-soupirի չափ խուլ հառաչով մը, զոր ես միայն, այդ բողէին անոր անձին ամենէն մօտիկը, կրցի լսել եւ զոր, որպէս նաեւ ամենէն մօտիկը անոր հոգիին, կրցի մեկնաբանել :

Սրբազանի հոգիէն չէր որ բխէր այդ հառաչը, այլ անոր միտքէն որ՝ տարիքի, փորձառութեան, քիչ մըն ալ անոր վատ առողջութեան եւ անոր հետեւող յոռետեսութեան ճնշումին ներքեւ, կ'իշխէր անոր հոգիին վրայ, այլ խօսքով, դիտակցականէն, որ՝ անոր մէջ կ'իշխէր ենթադիտակցականին :

Հառաչէն վերջ, ան նուազ խուլ մենախօսութիւն մըն ալ բրաւ .

— « Ի նոցանէ » ըլլալու է մեր Վարժապետ :

Նաւը ճամբայ ելաւ լռութեան մը մէջ, որ, առհասարակ կը հետեւի մութին : Բայց կար նաեւ ուրիշ պատճառ . նաւին ճամբորդներէն իւրաքանչիւրը՝ իր երեւակայութեան առջեւն ունէր, Սրբազանը մտահոգող վրտանդին հեռանկարները : Անոնց միտքերը, քիչ մը աւելի, քիչ մը պակաս, զբաղած էին հեռանկարներուն թեր ու դէմովը : Անոնց կը պակսէր տրամադրութիւն թէ՛ կատակի եւ թէ՛ հասարակ տեղիքներու :

Նաւը՝ առադաստները լեցուն՝ կը սուրար : Հետզհետէ սեւցող մութին մէջ, մենք ուրիշ բան չէինք տեսներ

այլեւս, եթէ ոչ աստղերը, որոնք՝ նայուածքիդ ուղ-
ղութեամբը, կամ հորիզոնին վրայ են եւ կամ ծովին
յատակը. մենք ուրիշ բան չենք լսեր այլեւս, եթէ ոչ
հովին մեղմ սուլոցին եւ ջուրին նոյնքան մեղմ խշոցին
ներդաշնակած մեղեդին: Գիշերային այդ կուսական
խորհուրդը ինձի հետզհետէ մոռցնել տուաւ օրուան
անցուդարձերուն հետ, անոնցմէ ոմանց ենթադրել
տուած վտանգներուն թէ՛ մէկը եւ թէ՛ միւսը եւ կամ
Սրբազանի որակումովը թէ՛ անդրանիկը եւ թէ՛ կրտսե-
րը, եւ ես՝ նաւի եղբրքին յեցած՝ տակաւ ինկայ թմբիւրի
մը մէջ որ չես գիտեր թէ քո՞ւն է թէ ոչ յափշտակու-
թիւն, ուրկէ՝ այն ատեն միայն դուրս ելայ, երբ Գար-
թան Մինասի հրամաններէն — սքօփներէն եւ սիանե-
րէն — խմացայ թէ կղզին հասած ենք արդէն:

Նաւը մտած էր արդէն կղզիին ծովախորշը եւ մենք
կը պատրաստուէինք դուրս դալու, երբ նաւահանդիս-
տէն որոտացող դու հրաման մը՝ մեղմէ իւրաքանչիւրը
կեցած տեղը դամեց:

— Պատրա՛ստ — դռաց հրամանը:

Հրամանէն աւելի մեղի սարսափ պատճառեց անոր
դործադրութիւնը, հրացաններու շարժումներուն խը-
շրտոցը:

Սրբազանը, որ ոտքի վրայ էր, կարծես կեցած տե-
ղը հալեցաւ: Ան՝ կամաց մը, նստեցաւ: Մեր դիւրահա-
ւանութեան հետեւանքը՝ անակնկալօրէն մեղի բացած
էր իր աչքերը:

— Զեռքերը վե՛ր — որոտաց երկրորդ հրամանը:

Փութացինք, շուէտական մարդիկներու պէս, ձեռ-
քերնիս վեր բարձրացնել:

— Նաւը մտէ՛ք, անոր ղեկը վերցուցէ՛ք եւ մէջին-
ները զինաթափ ըրէ՛ք, դռաց հրամաններուն երրորդը:

Եւ մենք տեսանք՝ մինչեւ ակռանին փամփուշտե-

բով ծածկուած, տասնեակ մը ֆէտայիներ, որոնք՝ սուրենները հրացաններուն ծայրը, նաւը խուժեցին, անոր ղեկը վերցուցին, յետոյ, եկան... զինաթափ ընելու մեղ:

Անոնք՝ Գարթան Մինասի վրայ միայն դառն վեց-հարուածեան մը, որուն փամփուտակալը, սակայն, չկար մէջտեղ: Զուր տեղ Գարթան Մինաս առարկեց թէ փամփուտակալ չունէր. խուզարկիչը չհաւատաց, մինչեւ որ նաւուն պղտիկը չի միջամտեց.

— Զէնքին մէջն ալ փամփուտ չկայ, պարո՞ն, ըսաւ ան՝ ժպիտով մը, որ իսկ եւ իսկն էր ժպիտին դոր ան ցուցադրած էր, երբ Սրբազանի խնչոցին վրայ Գարթանին բերած էր, անոր հրամանով, վեցհարուածեանը, ժպիտը՝ որուն իմաստը այդ օրը անըմբռնելի եղած էր ինծի համար:

Երբ խուզարկիչը՝ զէնքը փորձելէն վերջ, ստուգեց թէ արդարեւ ան փամփուտ չունէր իր մէջ, Գարթանին ուղղուեցաւ:

— Առանց փամփուտի՝ ինչո՞ւ վրադ կը կրես այս զէնքը:

Գարթանի լռութիւնն էր թէ ոչ պատրաստարանութեան իր մոլութիւնը, Սրբազանին տալ տուն « ինչո՞ւ » յին պատասխանը:

— Զէ՞ որ պարապ հրացանէն երկու մարդ կը վախնայ, միջամտեց ան:

Մուզարկիչը, որ ուստահայ մըն էր, կրնար չգիտնալ որ Սրբազանի խօսքը հայերէնն էր թրքական ծանօթ առածի մը. բայց, ան քիչ մըն ալ անտաշ էր ըմբռնելու համար անոր իմաստը: Ան վիրաւորական աղնարկութիւն մը դռնել կարծեց Սրբազանի խօսքին մէջ եւ, զէպ ի ան ուղղուելով սպառնաղին՝

— Պարապ զէնքէ վախցող մա՞րդ ենք մենք ուրեմն:

Հարկ եղաւ կտրիճ զինուորին բացատրել նախ, թէ՛ Սրբազանի խօսքը թարգմանութիւնն էր թրքական առածի մը, յետոյ հասկցնել անոր թէ՛ պարապ հրացանէն վախցող երկու մարդերէն մէկն այն է, որ չգիտէ թէ դէմի հրացանն պարապ է, երկրորդը՝ հրացանը բռնողը, որ գիտէ անոր պարապ ըլլալը:

Ճամբորդները նաւէն դուրս հանելու՝ դրսէն գոռացող նոր հրաման մը, վերջ դրաւ տեղի ունեցող այս բացատրութեանը:

Սրբազանը այնքա՛ն պինդ բռնած էր իմ ձեռքէն, որ կարծես թէ դրութեանէն դուրս դալու միջոցը անոր մէջ զտնուած ըլլար, դուցէ՛, երեստուանքը, որ ան ունէր իմ հասցէին, իր բաժին դերն ունէր անոր այդ ջղաձղութեան մէջ: Ան՝ քաշուած ձայնովը, երկուքէն մէկ, կը փսփսար իմ ականջին.

— Ես ձեզի չըսի՞ վազ դանք այս ճամբորդութենէն:

Պահ մը, Վարժապետ մօտեցաւ մեզի, Սրբազանը զիս թողուց, դայն ձեռք առաւ:

— Ապրի՛ս, փճանալիք, ըսաւ անոր կէս կատակով:

Այս ձեւ օրհնութիւնը՝ Սրբազանի բերնին սովորական ծամոցներէն մէկն էր:

Վարժապետ որ ինքզինքը տունէն կը համարէր այլ եւս, խնդաց եւ անցաւ:

Կը մնար դուրսէն եկած « ճամբորդները դուրս հանելու » հրամանին դորձադրութիւնը:

Հրամանը դիւրին էր բայց դայն Սրբազանի հասկցնելը՝ բաւական դժուար: Հրացաններու տեսքը եւ հրացանակիրներու թէսթերը՝ մէկը երկուք ըրած էին Սրբազանի ծանրութեանը: Ամբողջ ժամ մը տեւեց այդ ծանրութեանը փոխադրութիւնը:

Երբ վերջապէս կատարուեցաւ այդ փոխադրութիւն-

նը, զինակիրները խմբեցին եւ իրենց սուիններու օղակին մէջ առին մեզ:

Ճամբորդներու այս ամփոփուած դրութեան մէջ երեւան եկան հողեկան երկու աշխարհներ, իրականութեան աշխարհը, որուն ներկայացուցիչները, Սրբազանին հետ Գաղաքական Ժողովոյ անդամները՝ իրենց պատասխանատուութիւնը կ'որոճային, յետոյ, երեւակայութեան աշխարհը, զոր ներկայացնողները, նաւուն պղտիկները եւ մէկ երկու պատահական ճամբորդներ, ի տես երեւոյթին որ Հայը զէնք կը կրէ եւ այդ զէնքին կոթնած՝ հրամաններ կ'արձակէ, չէին կրնար ծածկել իրենց հրճուանքը: Հաճի աղան եւ Գարթան Մինաս այս աշխարհներէն դուրս կը մնային. առաջինը՝ անպատասխանատու՝ իրողութեան դաշթակղական կողմը առած, անով կը զուարճանար, երկրորդը՝ զլուխը կախ՝ իր պարսպ վեցհարուածեանը կը մտածէր եւ Անդրանիկը Վան փոխադրելու վտանգներով լի դործին հեռանկարները:

Մեզ օղակելէն բաւական վերջ էր եւ կարգ մը սուլոցային եւ ուսերէն կարդախօսներու փոխանակութենէն յետոյ միա'յն, որ վերէն եկաւ մարշի հրամանը եւ ... չքախումբը սկսաւ քալել դէպ ի վեհարանը:

... Մէկը, սակայն, անակնկալօրէն, խանդարեց, ծրագրուած ռազմական արարողութեան խրախճանքը:

Նաւահանդիստէն վեհարանը երթալու համար, հարկ է բարձրանալ ցից դառիվեր մը: Սրբազանը հետզհետէ ցոյց տուաւ թէ կը դժուարանար հետեւելու չքախումբին գնացքին: Մենք, նախ, անոր մարմնոյն իրեն տուած ծանրաշարժութեան վերադրեցինք պատճառը եւ մինչեւ որ ան բոլորովին կանգ չառաւ, չկրցինք ստուգել, թէ՛ այդ պատճառը անոր կուգար պէտքէ մը, զոր, ուրիշ մը անոր փոխարէն չալտի կրնար լրացնել եւ ո-

բուն լրացումը՝ Սուլթան Համիտն անդամ չախտի կըր-
նար արգիլել: Հարկ եղաւ մեկուսացնել Սրբազանը, որ՝
ոչ առանց պահակի մը հսկողութեան, դնաց ինքզինքը
աղատելու յանկարծակի վախին իրեն բերած անակնկալ
հարկադրանքէն: Երբ ան միացաւ խումբին, մեղ, միեւ-
նոյն չգերթով շարունակել տունն մեր ուղին, մինչեւ
վեհարանին դուռը: Հոն, խմբապետը՝ գերինները եր-
կու մատի բաժնեց, նաւալարը՝ իր նաւաստիները, Վար-
ժապետը եւ պատահական ճամբորդները դատեց, խեղ
մեղ հրամայեց բարձրանալ վեհարանին սանդուխները:

Անդամ մը՝ վեհարանին մէջ, Սրբազանը հաղիւ
կրցաւ ինքզինքը նետել դրան ամենէն մօտիկ աթոռին
վրայ. մնացեալներս, մէջերնիս ըլլալով Հաճի աղան,
դացինք սեղմելու սրահին ճակատը, դրասեղանի մը ե-
տեւը բաղձած անձին ձեռքը եւ դրաւել քովի աթոռնե-
րը, առանց որ հրաւիրուած ըլլայինք առ այդ:

Անդրանիկ թէ ոչ Իշխան: Ամէնուս մէջ ալ, միա-
ժամանակ ծաղեցաւ այս հարցը, որուն պատասխանը՝
սակայն, իրարու երեսը նայելով չէր որ պիտի կրնա-
յինք տալ: Անդրանիկի լուսանկարը եւ տեսած էի, 96ի
աշնան Վան եկող Տէրօյեանի խումբին մէկ նկարին մէջ,
բայց, մեղ ընդունող անձին ծնօտը ծածկուած էր մա-
ղերու այնպիսի թանձր խաւով մը, յետոյ, ընդարձակ
դահլիճը լուսաւորելու ծառայող լամպարին արձակած
լոյսը այն աստիճան խեղճ էր, որ ինձի անկարելի եղաւ
վճռել թէ՛ այդ լուսանկարին տէ՞րն էր որ կ'ընդունէր
մեղ թէ ոչ Իշխան:

Այս անստուգութիւնը դուցէ՛ աւելի երկար տեւէր,
եթէ մեղ ձերբակալող խմբապետը դահլիճէն ներս չի
մտնէր մեղ ընդունող անձին հարցնելու համար:

— Պ. Իշխան, նաւաստիները ի՞նչ ընենք:

— Աղատ ձգեցէ՛ք դանոնք:

Այս հարցուպատասխանէն երկու բան յայտնի կ'ըլլար մեզի, նախ որ վտանդներէն ... կրտսերին էր որ կը հանդիպէինք մենք, յետոյ որ նաւաստիներու պէս ազատ չէինք մենք:

Իշխան ոչինչ զանց չէր բրած իր տխուր-անուշին վայել դիրք մը տալու համար իրեն: Անշուշտ, ան մեզ համար չէր որ իշխան եղած էր, ինչպէս որ մեզ համար չէր որ Արամ՝ վաշա եղած էր կամ Եփրեմ՝ խան (բայց ոչ ոք՝ չափ, կշիռ, լոթիք)․ ամբոխին համար էր որ անոնք՝ ինքզինքնուն տուած էին այդ փոխանունները, բայց, չէ՞ որ մենք ալ մէկ մասնիկն էինք այդ ամբոխին․ կարելի չէ ըսել թէ միլիոնատէրի զաւկին (այդպէս կ'ըսէին, այդ օրերուն, շարքերուն մէջ) տխուրը՝ առանց ազդեցութեան մնաց մեզ վրայ․ մանաւանդ որ, դեռ չդիտէինք թէ՛ անոր հօր միլիոնը ուրիշ բան չէր եղած, եթէ ոչ հասարակ պաղ մը, Գանձակի մէջ:

Իշխան՝ արհամարհական նայուածք մը չընց մեզ վրայ եւ թող տալով որ Սրբազանը իր շունչն առնէ դրան քովը, ինքնութիւնը ստուգելու տեսակ մը հարցաքննութեան ենթարկեց մեզ:

Երբ Պապիկեան Հաճի Օհաննէս աղան՝ իր անունէն վերջ, յայտնեց վանքին դործակատար ըլլալը, Իշխան՝ կէս ժպիտով մը՝

— Այո՛, լսած եմ, վանքին հաւերը ուտողը:

— Այո՛, Պ․ Իշխան, ձեզմէ առաջ — պատասխանեց Հաճի աղան, Ռաչատուր Կաթողիկոսին վարժեցուցած իր համարձակախօսութեամբը:

Իշխան չի կրցաւ զսպել, այս անգամ, ժպիտ մը որ կէս չէր եւ դռն չմնաց որ չկրցաւ զսպել այդ ժպիտը: Ան ծածկելու համար ժպիտին հետ, անոր հետեւող իր դժգոհութիւնը, դարձաւ դէպ ի Սրբազանը:

— Է՛հ, մօտեցէք նայի՛նք, Օրմանեանի ճո՛ւտը:

Բաղրեւանդեան Սրբազանը կաթուածահարի մը պէս փռուած էր՝ քով քովի երկու աթոռներու վրայ։ Իշխանի հարցումը՝ իր ձեւին մէջ, սուր խթան մը եղաւ Սրբազանին համար։ Ան՝ զսպանակէ մը լարուածի պէս տնկուեցաւ աթոռներէն մէկին վրայ։

— Պ. Իշխան, եթէ իմ կարգիս եւ պաշտօնիս չէիք խնայեր, դէթ խնայէիք տարիքիս եւ հիւանդութեանս—
ըսաւ ան՝ դանդատի շեշտով մը։

Բայց Սրբազանը թէ՛ հեռու էր եւ թէ՛ ձայնը, առհասարակ քաշուած, յուզումէն թէ յողնութենէն, այն աստիճան նստած էր այդ բոպէին, որ Իշխան բան մը չի հասկցաւ։ Ան՝ դրան քովը կեցող պահակին կրկնել տուաւ Սրբազանի խօսքերը, ինչ որ ոտքի ելնելու մղեց հիւանդ եկեղեցականը եւ դէպ ի Իշխան մօտենալու։

Իշխան չկրցաւ ոտքի չելնել եւ ձեռք չտալ Սրբազանին։ Երբ այս վերջինը՝ աթոռ մը ղրաւելով, նստեցաւ, դէպ ի ան ուղղուեցաւ Իշխան, ժպիտով մը։

— Ձեզ Կառկաոի լեռները կը տանինք, հոն դուք կը վերադառնէք ձեր առողջութիւնը։

Սրբազանը իր կարգին չէր կրնար չի ժպտիլ իր լեռը ելնելու հնարաւորութեան խօսքը լսելով։

Հաշտուեցա՞ն անոնք այդ ժպիտներուն միջովը։ Ո՛չ։

Երբ Սրբազանը աւարտեց իր սիկարէթ փաթթելու եւ դայն վառելու դորձը, Իշխան, ոչ առանց ճիգի, պոստեց յօնքերը եւ քիչ մը խտփոխէն անոր ուղղուեցաւ։

— Դուք ամէնքդ ալ հակայեղափոխականներ էք։ Եթէ ես ձեզ Օրմանեանի ճուտը անուանեցի, պատճառն այն է որ դուք ձեր նստած կանդնած տեղը, յեղափոխութեան մասին կ'ըսէք ա՛յն, ինչ որ Համիտի ճուտը, ինքը, Օրմանեան կ'ըսէ Պոլսոյ մէջ։

Եւ, որպէս թէ շատ սրամիտ բան մը ըսած ըլլար, մասնաւոր ժէսթով մը դլուխը տնկեց ան:

— Կը հաճի՞ք յայտնել թէ ինչ ըսած եմ — պատասխանեց Սրբազանը:

— Երկուրդի մահափորձի ձեռնարկին քաշքշուքը ընողը դո՞ւք չէք:

Սրբազանն ալ դլուխը տնկեց: Տարօրինակ փայլ մը աչքերուն մէջ, ան՝ իր յաղթ իրանովը ու ցանուցրիւ մաղերովը, վիրաւոր առիւծի մը կը նմանէր այդ բոպէին:

Ես յիշեցի անմիջապէս Սրբազանի դատումները՝ ի մասին այդ մահափորձին: Սրբազանը՝ անելի մը մէջ գտնուելուն համար կը վարանէր պատասխանելու: Բոպէն՝ միջամտութիւն մը կը պարտադրէր ինծի:

— Սրբազանը չափազանց պատրաստամիտ մէկն է — միջամտեցի ես — ու, երբ առիթը ներկայանայ, այդ պատրաստամտութիւնը արժեցնելու իր մոլութիւնը կը բռնէ: Անոր այդ սովորութիւնը, ի բնէ իր փիլիսոփայող միտքին, իր խժրժելու ունակութեան, իր քաշքշուելու հակումին, քիչ մըն ալ, եթէ կ'ուզէք, իր հիւանդադին վիճակին իրեն բերող յոռետեսութեան կարելի է վերադրել, բայց, բնաւ հակայեղափոխական զգացումի: Չէ՞ որ ինքն ալ, յեղափոխական մը եղած է ատենին:

— Բայց, դիտէք թէ ի՞նչ ըսած է, միջամտեց Իշխան, սկեպտիկ ժպիտով մը:

— Չդիտեմ թէ ինչ ըսած է — պատասխանեցի ես — բայց, դիտեմ որ ան շատ համարձակ է իր արտայայտութեան մէջ: Կ'ուզէ՞ք օրինակներ տամ անոր համարձակախօսութենէն:

Ու Իշխանի լուծիւնը հաստատումի տեղ առնելով — պատմեցի՝

« Անդամ մը, Նահանգային Ժողովը, Ներքին Գործոց նախարարութեան կողմէ եղած հարցումի մը հետեւանքով, զրադած էր քննելու ընտանի անասուններու (հայրմանթը էհլիյէ) տուրքին խնդիրը: Այս խնդրէն վերջ, օրակարգի վրայ եկաւ Քէօռ Հիւսէյին փաշայի կեղեքումներուն դէմ, Ալջալագցի հայ զիւղացիներու կողմէն հասած բողոք մը: Երբ այս երկրորդ խնդրոյն մասին, կուսակալը Միւֆթիին կարծիքը հարցնելու ելաւ, այս վերջինը, որ՝ ընտանի անասուններու խնդրոյն քննութեան պահուն, քնացած էր, աչքերը բանալով ըսաւ — իմ կարծիքովը ընտանի անասուններու... »:

« Կուսակալը սկսաւ խնդալ, Ժողովականները անոր հետ: Բաղրեւանդեան Սրբազան, որուն հին ոխը դիտենք Միւֆթիին դէմ, յանկարծ բռնուեցաւ իր պատրաստամտութեան հիւանդութենէն:

« — Միւֆթի էֆէնտի՛, ըսաւ ան, խնդիրը հիմայ վայրի անասուններու մասին է:

« Ծիծաղը՝ այս անգամ քրքիջի փոխուեցաւ, որմէ Միւֆթիին չափազանց նեղուած զգաց ինքզինքը: Ան՝ խորհրդակցութեան ընթացքին հասկնալէ վերջ Առաջնորդ Սրբազանի միջամտութեան իմաստը եւ, բաւականատեն, ընելիքին մասին մտածելէն վերջ, վեր կեցաւ յանկարծ եւ սրահէն մեկնեցաւ: Քիչ վերջ, բարապան Թուղթ մը բերաւ ներսը, զոր, կուսակալը՝ կարդալէն վերջ, զրպանը դրաւ:

« Մենք՝ վերջէն միայն կրցինք իմանալ որ Թուղթը՝ Միւֆթի էֆէնտիի կողմէն դրուած՝ վրան կը կրէր հետեւեալ տողերը.

« — Ես այլեւս չեմ կրնար մասնակցիլ Ժողովի մը, որուն մէջ հայ մուրախասը՝ վայրի կենդանիի տեղ կ'առնէ համիտիյէ դնդապետ մը:

« — Բայց այդ դնդապետը աւագակ մըն է, որ պե-

տութիւնն ալ կը կեղեքէ — քովը կանչելով խափած ծերունիին կ'ըսէ կուսակալը, որուն աչքին փուշն էր Քէօռ Հիւսէյին փաշան :

« Յետոյ, ան կը կանչէ հայ արկղակալը եւ անոր կը հրամայէ Միւֆթի էֆէնտիին վճարել անոր յետնեալ ամսականներէն երկուքը :

« Յետնեալ ամսականներու դանձումը, այդ օրերուն, զեանի վրայ դրամ դտնելու պէս բան մըն էր : Կուսակալի առաջին փաստը Միւֆթիին զուտը չի մըտնէր, բայց երկրորդը, դրամը, կը մտնէ անոր՝ եթէ ոչ զուտը, զէթ զրպանը. եւ ան ետ կ'ստնէ իր հրաժարականը » :

Կարելի չէ ըսել թէ իմ այս պատմութիւնը առանց աղղկեցութեան մնաց. ան՝ իր երկարութեամբը, կարծես փակելու ծառայեց Սրբաղանի եւ Իշխանի միջեւ ծագում առած միջադէպը. վասնզի, օգտուելով հետաքրքրութենէն, որ Իշխան ցոյց տուաւ այս պատմութեան վրայ, ես անոր հարցուցի .

— Սասունէն, Անդրանիկէն լուր մը ունի՞ք :

Իշխան՝ տկանջ կտրեցաւ :

— Դուք ի՞նչ լսած էք — հարցուց ան, աշխուժով :

— Մեր լսածին նայելով, ան լքեր է Սասուն եւ հեռացեր է անկէ :

— Դէպ ի ո՞ւր :

— Հաւանաբար դէպ ի ծովին եղերքը :

— Ի՞նչ ընելու համար :

— Ի՞նչ դիտնամ, կամ Վան անցնելու եւ կամ Կառկառի լեռները քաշուելու համար :

Գարթան Մինասի տեղեկութիւններն էին, զորս, հաւատարմօրէն կը կրկնէի :

Իշխան՝ աչքերովը դահլիճին շրջանն ըրաւ, յետոյ, քիչ մը աւելի ցած ձայնով հարցուց՝

— Ի՞նչ շրջանակներէ են ձեր այդ լուրերը:

— Հայկական շրջանակներէ:

— Ի՞նչ պետական շրջանակներէ:

— Ո՛չ մէկ լուր:

— Անդրանիկը, ըսաւ Իշխան, ճիշտ է որ Սասունէն հեռացեր է, բայց, ո՞ւր է, ես ալ չգիտեմ. դուցէ Կառկասի լեռները՝ եւ մենք, հոն, դուցէ անոր հանդիպինք Սրբազանի եւ ձեզ ամէնքիդ հետ:

Եւ Ժպիտ մը դնելով իր՝ այս եւ դալիք խօսքերուն միջեւ, շարունակեց ան՝

— Հիմա դացէք հանդստացէ՛ք եւ ուժերնիդ հաւաքեցէ՛ք, որպէսզի վաղը լեռը ելնենք միասին:

Այս խօսքերուն վրայ, ան ոտքի ելաւ, ինչ որ՝ ունկընդրութեան վերջացած ըլլալու նշանը համարեցինք մենք եւ ոտքի ելանք:

— Ո՞ւր պիտի երթանք հանդստանալու, հարցուցի ես, երբ արդէն ոտքի վրայ էինք:

— Դիմացի սենեակը:

Դիմացի սենեակը ինծի անծանօթ չէր: Երկու տարի առաջ, ամբողջ դիչեր մը, որ՝ նոյնպէս, Յուլիսի մէջ կ'իյնար, ես՝ այդ սենեակին մէջ, կուի մղած էի լուերու դէմ: Վեհարանի մէջ, այդ բոպէին, սրունքներու վրայ ելեւէջ ընող լուերն էին արդէն որ իմ մէջն արթնցուցած էին այդ փորձառութեան յիշատակը, որուն վրայ՝ Իշխանին ուղղուեցայ.

— Մենք վանքին բակը պիտի պառկինք:

— Դուք չէ՞ք գիտեր ուրեմն, որ հսկողութեան ներքեւ կը դառնուիք:

— Բայց չէ՞ որ մենք կղզիի մը մէջ կը դառնուինք եւ դուք վերցնել տուած էք մեր նաւուն դեկը: Յետոյ

— աւելցուցի — չէ՞ որ Սրբազանի մարմինը, ամենէն

ծանր շղթան է որ կրնայ դարնուած ըլլալ անոր ոտներուն:

Այս վերջին խօսքերուն վրայ դրի ժպիտ մը, որ Իշխանին շատ դիւր չեկաւ, բայց, ան չի զլացաւ իր հաւանութիւնը եւ մենք դացինք պառկելու Յաջատուր Կաթողիկոսի շիրմին առջեւ, թանձր թաղիքներու վրայ, տաքէ եւ մութէ վերմակներու ներքեւ:

Յաջատուր Կաթողիկոսի շիրմը, որպէս նոր շինութիւն, աչքի դարնող միակ շէնքն է կղզիին մէջ, որուն՝ դրամի համար հողին տուող Կաթողիկոսը բան մը չէ խնայած: Ան՝ տասներկու ոսկի տուած է նկարիչ Սուտոյեանին՝ յղանալու համար լաւագոյն մաքէթ մը եւ, նոյնքան վաշխառու նկարիչը ունեցեր է տարօրինակ յղացում մը: Ան տասներկու Առաքեալները (Առաքեալը մէկ ոսկիի) մէջներին ըլլալով Յուդան, շարած է Կաթողիկոսի դամբանին շուրջը, եւ, անոնց՝ իրենց գլուխներուն վրայ կրել տուած է գերեզմանին մարմարեայ կափարիչը, որ կը կրէ յիշատակութիւնը անունին « Մեծագործ Կաթողիկոսին », որ՝ կռնակին վրայ հանդիստ պառկած, տարիներէ ի վեր, իր շուրջը, ոտքի վրայ կեցուցած է տասներկու Առաքեալները, եւ որուն միակ դործը եղած է այդ արտակարգ յղացումովը մէջտեղ եկած շիրմը:

Պառկիլը քնանալ չէ: Պառկեցանք թէ ոչ, Սրբազանը՝ մեր առանձին ըլլալը ստուգելէն վերջ, սկսաւ անէծքներու եւ երեստուանքներու իր սաղմոսերգութիւնը — անէծք՝ Յաջատուր Կաթողիկոսին ա'լ, բողոքողին ա'լ, բողոքեալին ա'լ, իսկ երեստուանք՝ Յանձնաժողովի անդամներուն, մասնաւորապէս իմ հասցէին, որ մտիկ ըրած չէինք իր խորհուրդները: Անէծքներու վերջին մասը բաժինը եղաւ յեղափոխութեան եւ յեղափո-

խականներու եւ դուցէ շատ երկար տեւէր, եթէ մեր ընկերներէն մէկը չընդմիջէր.

— Սրբազան, այս Առաքեալները ականջ ունին, դիտէ՞ք:

— Իրաւունք ունիք. մանաւանդ որ Իսկարովտացին ա՛լ անոնց մէջ կը դանուի — Հաստատեց Սրբազանը եւ, առջին անգամ ըլլալով՝ բարձրաձայն խնդաց:

Լռեց ան, հաւանաբար ո՛չ, ան՝ դոց շարունակեց դուցէ անէծքներու իր պատարադը, որուն վերջացած ըլլալը մենք այն ատեն միայն կրցինք իմանալ, երբ Սրբազանը սկսաւ իր խոկոցը, առանց որուն ան քուն չունէր: Անոր խոկոցին բիթմը ինծի ա՛լ քուն բերաւ եւ ես դիւզացիի մը պէս քնացայ եւ անոր պէս, արշալոյս սին հետ արթնցայ:

Սրբազանը դեռ կը խոկար եւ ես, անոր՝ ինչպէս նաեւ միւս ընկերներու քունը չխանդարելու համար, պառկած վիճակի մէջ, երեսս դէպ ի Սուրբ Խաչի տաճարը, ինքզինքս տուած էի, միտքիս մէջ, փոքրիկ հանդէս մը շինելու առջի օրուան անցքերուն, երբ, տակաւ բացուող լոյսը՝ հետզհետէ աչքիս մօտեցուց այդ հինաւուրց տաճարը, Գաղիկ Արծրունիի դանձէն եւ Մանուէլ ճարտարապետի ձեռքէն ելած զեղարուեստի այդ հաղարամեայ հրաշակերտը:

Առաջին անգամն էր որ ես կը տեսնէի այդ տաճարը: Ո՛չ: Բաղմաթիւ անդամներ, որոնց վերջինը երկու տարի առաջ, ես այցելած էի կղզին եւ մտած անոր տաճարը: Պահուն հանդարտութի՞ւնը, անոր խորհրդաւորութի՞ւնը, թէ ո՛չ անցնող երկու տարիները, որոնց ընթացքին, ես՝ ուղեւորութեան մը առիթով դէպ ի Կովկաս, տեսած էի քրիստոնէական Մայր Տաճարը, էջմիածին, Հնութեան Գանձարան Հոփփոմէի վանքը, եւ Հնութեանց Հնութիւնը եղող Զուարթնոցը, իմ աչքին

առջեւ կը բերէին այդ բողոքները, նոր տաճար մը: Այո՛, Արարատեան աշխարհի հնութիւնները տեսնող աչքերու ահա էր, որ այդ խորհրդաւոր պահուն, կը ներկայանար, այս անգամ, Սուրբ Խաչի տաճարը, անոր հրաշալի եւ բարձրակառոյց կաթողիկէն, անոր որմերը զարդարող Սուրբերու քանդակներուն նրբութիւնը, բայց մանաւանդ անոր չէնքին բոլոր քիւերը չրջապատող թուփերը եւ այդ թուփերէն կախուած խաղողի ողկոյղները: Ու երբ, Վարադայ լեւան կատարէն բարձրացող արեւու ճառագայթները եկան սողոսկելու այդ թուփերու եւ ողկոյղներու միջեւ, անոնք քար չէին այլ եւս, ո՛չ ալ ձեռակերտ: Այդ կարմիր ճառագայթներով ողողուն, անոնք այն էին ինչ որ դուցէ չէին եղած Նոյի տնկած տունկին՝ ո՛չ թուփը, ո՛չ ալ պտուղը, այն աստիճան որ յուռթի էին անոնք եւ բնական: Ես հիացեր էի Էջմիածնի տաճարին ճոխութեան, Հռիփսիմէ վանքին հնադիտական արժէքին, Զուարթնոցի պատերուն հնութիւնը ծածկող ժանդերուն վրայ. ինծի եկաւ, ատենց հետ բաղդատելու ելնել խորհուրդի եւ հանդարտութեան այդ պահուն, իմ աչքերու պարզուող հնութեան եւ արուեստի այդ տաճարը, Վասպուրականի աշխարհի այդ գոհարը եւ, որպէս Վասպուրականցի, դուցէ ոչ ատենց « մեր »ի դադափարին, վճռել հայ բանասանդծի բառերովը թէ՛ « ամենից փայլուն, ամենից սիրուն » տաճարն է Այթամարինը:

Որքա՞ն պիտի տեսէր դեռ իմ այս յափշտակութիւնը. դուցէ մինչեւ ընկերներէս մէկն ու մէկին արթննալը, եթէ անակնկալ մը չի դար զիս դուրս բերելու իմ մատնուած վիճակէն: Այդ յափշտակութեան մէջ, ես յանկարծ նշմարեցի Վարժապետին՝ հապճեպ քայլերով տաճարին զանդակատունը մուտք դործելը: Ան՝ վանքին դիտակը, որ՝ առջի օրը, մեզ խաբելու ծառայած

էր, ձեռքին մէջ, ծովուն վրայ բան մը փնտռելու ելած էր :

Ի՞նչ կրնար ըլլալ անոր փնտածը. ուրիշ ոչինչ եթէ ոչ նաւ : Անոր դիտակին ուղղութիւնը կ'երթար դէպ ի Դատուան, ինչ որ՝ անմիջապէս ինծի բերաւ մըտածումը, թէ՛ Անդրանիկի ապաստանած նաւն էր, որ ան փնտռելու ելած էր ծովուն վրայ : Ասիկա ենթադրութիւն մըն էր, որ պայթող ուռմրի մը տպաւորութիւնը պիտի թողուր ընկերներուս, մանաւանդ Բաղրեւանդեան Սրբազանի վրայ : Ենթադրութիւնը թողի եւ, Հարցումով մըն էր որ արթնցուցի ընկերներս :

— Ի՞նչ կը կարծէք որ զննելու ելած է Վարժապետ զանդակատան մէջ :

Հարցումս ալ փոքրիկ ուռմրի մը տպաւորութիւնը թողուց : Ամէնքին ա'լ աչքերը լարուեցան դէպ ի զանդակատունը :

— Անդրանիկի ապաստանած նաւն է որ կը փնտռէ, պատասխանեցին անոնք ամէնքը, դրեթէ միարեան :

— Ամենայն ինչ կատարեալ է — կցեց Սրբազան իր ենթադրութեանը :

Յետոյ՝ ան դարձաւ դէպ ի Վարժապետ, որուն՝ Սրբազանին ներշնչած վստահութիւնը եւ անոր Հարցումին տուած Համոզիչ պատասխանն էին, որ մեզ ճամբայ Հանած էին դէպ ի կղզին :

— Ծօ՛, որուն միւսիւման ըսի'նք, խաչը ծոցէն ելաւ — կրկնեց ան թուրքերէն առածը — չէնք չնորք զաշնակցական մըն է մեր վարդապետացուն :

Յետոյ սկսաւ անէծքները .

— Անէծքը՝ չապիկիդ պէս, թող վրադ ըլլայ, Վարժապետ :

Այդքան մեծ էր վտանգը :

Կարելի չէ բոլորովին « այո » ըսել : Բաղրեւանդ-

եան Սրբազան Հիւանդ էր եւ իրերը կը դատէր հիւանդազին յոռետեսութեամբ մը: Ստոյգ է թէ՝ Առաջնորդի եւ իր ժողովականներուն հանդիպումը Անդրանիկի հետ, տեղի պիտի տար ենթադրութիւններու, որոնց ծայրը պիտի հասնէր մինչեւ Ազգային Պատրիարքարանը, քանի որ անոր հեռադրական հրահանգովն էր որ Յանձնաժողովը Այլթամար մեկնած էր եւ պիտի ծառայէր ըսել տալու միաժամանակ թէ ամբողջ աղղը Սասունի ապստամբութեան ետեւը կը դտնուի, բայց, կարելի չէր ուրանալ որ իրականութիւնը բոլորովին տարբեր էր եւ Օրմանեան Պոլսոյ մէջ, ինքը եւ իր ժողովականները Վանի մէջ, բաւական վստահութիւն կը վայելէին կառավարութեան քով, ենթադրութիւններու դէմ դնելու համար իրականութիւնը:

Երբ մեր ընկերներէն մէկը, այս լաւատես ենթադրութիւնովը դէմ ելաւ Սրբազանի յոռետեսութեանը, այս վերջինը, հեղնանքի չեշտով մը՝

— Իրականութիւնը, Միաբաններու բողոքներուն քննութիւնը: Ո՛ր ապուշ Թուրքն է որ պիտի ուղէ հաւատալ թէ Անդրանիկը տեսնելու դացողը՝ չպիտի կրքնար պատրուակ մը ստեղծել:

Մինչ մենք՝ այս ենթադրութիւններով զրաղած էինք, անդին, իրերը սկսան դահավիժիլ:

Վարժապետի նշաններուն վրայ, զանդակատունը բարձրացան իրարու ետեւէն, առջի իրիկուն մեր տեսած խմբապետները, յետոյ ինքը Իշխան: Յայտնի էր որ բան մը ինքզինքը նշմարել տուած էր ծովին վրայ:

Մինչ այս, ղինուոր մը Սրբազանին յանձնելու բերաւ նամակ մը, եւ, պահակի մը պէս սպասեց անոր պատասխանին:

Նամակը՝ Իշխանի կողմէն ստորագրուած, Սրբազանէն սկսեալ՝ Յանձնաժողովի անդամներուն, որպէս

Հակայեղափոխականներու մէկ մէկ տուգանք նշանա-
կած էր, ըստ կարողութեան: Տուգանքներուն դամարը
կը հասնէր 800 ասկիի, զոր մինչեւ կէս օրը պէտք էր
որ յանձնէինք, եթէ չէինք ուզեր լեռը ելնել:

Ոսկիները եւ կամ լեռը ելնելու յօժարութեան պա-
տասխանն էր որ կը սպասէր պահակը:

Առաջին խնդացողը եղաւ ինքը Սրբաղանը:

Հաճի աղան՝ լիմանալէ վերջ թէ ինքն ալ յիսուն
ոսկի պիտի վճարէր, մեզ ձեռք եւ արագ քայլերով հե-
ռացաւ:

— Ո՛ւր, Հաճի աղա — պտուց մեզմէ մէկը, ետե-
ւէն:

— Ի՛նչ դործ ունիմ ես ձեզ հետ: Ես ո՛չ Յանձնա-
փողովի անդամ եմ, ո՛չ ալ ո եւ է կապ ունիմ ձեզ հետ —
պատասխանեց ան՝ առանց դուռի դարձնելու:

Ան՝ դնաց միանալու Գարթանին եւ իր նաւաստիներ-
ուն, որոնք մէկ երկու միարաններու հետ, պատշգամէ
մը՝ աչքերնին յառած էին նոյնպէս դէպ ի Վարժապետի
դիտակին ուղղութիւնը:

Հակառակ րոպէի եղերականութեան, մեզմէ ոմանք
չի կրցին դսպել իրենց ծիծաղը. որմէ վերջ ակնարկնե-
րով զիրար փնտռելու ելանք:

Սրբաղանն էր որ առաջին անգամ խզեց այդ ակ-
նարկներու լուծիւնը:

— Ես պատրաստ եմ լեռը ելնելու, ըսաւ ան, իր
նախկին յեղափոխականի համարձակութեամբը:

Այս խօսքերը ան՝ պահակին կողմէն լսուելու հա-
մար էր որ ըսաւ: Ան դուռի դէպ ի մեզ դարձնելով, ը-
սաւ՝ պահակէն չլսուելիք ուրիշ խօսքեր. թուրքերէն
առած մը:

— Չգարնելը անկէ յայտնի է, որ քարին մեծին
փաթթուած է:

Ութը հարի՛ւր ոսկի, չորս օրուան համար ճամբորդութեան ելած չորս անձերու վրայ:

Որպէս բանազնաց, Իշխանի քով զրկեցին զիս, երբ ան՝ դանդաղատունէն իջնելով, վեհարանը գնաց:

Իշխան չփութած վիճակ մը ունէր. անոր չփութութիւնը, յայտնի էր որ՝ դէպ ի կղզին քալող նաւն էր որ կը բերէր իրեն:

Նաւէն սկսայ:

— Կը կարծէ՞ք որ Անդրանիկ նաւուն մէջ ըլլայ:

Իշխանի պատասխանը քաջալերական չեղաւ: Ան պատասխանեց գլխի եւ ձեռքերու շարժումով մը, որ՝ թէ՛ այս է եւ թէ՛ այն եւ որ՝ բացառիկ պարադաներուն, որպիսիներէն էր, այդ բոպէին, իմ դանուածս, կրնայ մեկնուիլ՝

— Կրնայի՞ք չընել այդ հարցումը:

— Ութը հարի՛ւր ոսկի, չորս օրուան համար ճամբայ ելած չորս անձերու վրայ — կրկնեցի Սրբազանի դատած թուքերէն առածին հետեւող խորհրդածութիւնը:

Իշխան, այս անգամ, գլխի կամ ձեռքի շարժումով չպատասխանեց, այլ, վաճառականի մը պէս, սակարկութեան մտաւ:

Սակարկութիւնը, սակայն, անհետեւանք մնաց եւ ես, ձեռնունայն, դացի դանել ընկերներս, որոնք առաջնորդուած էին վանականի սենեակ մը, հոն ճաշելու համար:

Պահքի օր մըն էր եւ մեզի սպասարկեցին ոսպնաթան եւ լոբի:

— Ես ձեզի չըսի՞ թէ պարկերը մեզի համար չէին: « Հայր մեր »ի տեղ ըսաւ Սրբազան, առանց ձեռքը դպցնելու կերակուրներուն:

Ծոմապահութիւն յանձնարարող բժիշկները միտքը եկած էին յանկարծ, այդ բոպէին:

Հազիւ թէ ճաշը աւարտած էինք որ՝ խուճապով սենեակը մտաւ Իշխան, քանի մը զինուորներու հետ եւ ամբողջովին զինուած: Ան՝ քիչ մը խստօրէն, մեղմէ պահանջեց կատարած քննութեան թուղթերը, որոնք տակի չէին որ չյանձնէինք: Այդ թուղթերու յանձնումը, սակայն առիթ եղաւ, որպէսզի, ոտքի վրայ, վերսկսինք մեր վիժած սակարկութիւնը: Աճապարանքը՝ զոր ցոյց կուտար Իշխանը եւ որուն պատճառը, մենք չէինք կրնար իմանալ այդ բոպէին, մեղի թեր ելաւ այս առկամ, եւ սակարկութիւնը կայացաւ:

Ըստ այդ սակարկութեան, մենք պիտի ստորագրէինք մուրհակ մը, որուն մէջ պիտի խոստանայինք, « երբ առիթը ներկայանար, իւրաքանչիւրս իր կարողութեան չափերով, նիւթապէս օգնել յեղափոխութեան գործին »:

Կը մնար գրել եւ ստորագրել մուրհակը: Բայց նախ ճարել թուղթը, որ վանականի մը սենեակին մէջ չի վխտար եւ որ, ինչպէս ամէն աճապարանօք փնտռուած քան, ձեռքիդ տակէն կը փախչի միշտ:

Այի յափոյ գտնուած թուղթի մը կտորին վրայ էր որ վերջ ի վերջոյ եւ պարտաւորեցայ զրի առնել մուրհակը, որուն վրայ Սրբազան՝ ոչ նուազ աճապարանքով, իր լայնանիւտ ստորագրութիւնը գրաւ թէ ոչ, նկատեցինք որ նոր ստորագրութիւններու տեղ չէր մընացած այլեւս թուղթին վրայ: Բոպէ մը առաջ փորձանքը հեռացնելու մեր եռանդին մէջ, ուրիշ բանի վրայ չխորհեցանք այլեւս, եթէ ոչ մեր ստորագրութիւններ ղետեղելու՝ Սրբազանին ստորագրութեան այս կամ այն տառերուն մէջ տեղերը: Երբ Իշխան աչքէ անցուց մուրհակը եւ առարկեց թէ չէր տեսներ Առաջնորդին ստորագրութիւնը, հարկ եղաւ բացատրել պատահածը, ոտքուն համոզկերութիւնն էր, թէ ոչ իր մատնուած ա-

ճապարանքը, թոյլ չտուաւ որ ան ընդառաջ երթայ՝ նոր մուրհակ մը դրելու մէր առաջարկին։ Ան առաւ մուրհակը, դրպանը դրաւ զայն եւ, դէպ ի Սրբազանը բնորոշող ժպիտով մը՝

— Հիմայ, ազա՛տ էք փորձանքներուն թէ՛ անդրանիկէն եւ թէ՛ կրտսերէն — ըսաւ ան՝ եւ, առանց մոռնալու բարի ճանապարհի իր մաղթանքը, չքախումբին հետ դուրս ելաւ։

Սրբազանի առաջին արտայայտութիւնը զնաց դէպի Իշխանի այս խօսքերը, անկէ անցաւ Դանիէլ վարդապետին, ապա Վարժապետին, զոր վարդապետ ձեռնադրելու իր ցոյց տուած յօժարութեան վրայ քիչ մըն ալ խնդաց։

Յետոյ աւելցուց․

— Գէշ չէր ըլլար, Դանիէլ վարդապետի հետ լաւ զոյգ մը կ'ըլլային անոնք։

Գարթան Մինասի մուտքը կտրեց Սրբազանի խորհրդածութեանց թելը։

— Նաւը պատրաստ է, ըսաւ Գարթան, երեսին ժպիտ մը, որ այդ բոպէին կը ծածկէր՝ անոր դէմքին երկու օրուան մէջ կրած աւերը։

Ան չէր ածիլուած, անոր ընչացքները չառ կախ էին, նուազ ոլորուն, նուազ սեւ, արտեւանունքը, մանաւանդ, բնաւ չունէին, անոր աչքերուն մասնաւոր փայլ մը բերող սեւութիւնը, որ այնքա՛ն աչքի կը զարնէր, եւ որ, այդ բոպէին պարզ եղաւ նեղ համար, որ դեղդիրով էր մտած անոր աչքերուն մէջ։

Դեղդիրը՝ քարեզրիչի կազուղ քարէն շինուած արդուզարդի բարակ դործիքն է, տեսակ մը պաքօն նուառ, զոր, Վանի մէջ, ամէն կիւն՝ իր ասեղի մամնին մէջ կամ կից, կը կրէ, սեւ դեղ անցունելու համար արտեւանունքներուն միջեւ։

Սրբազանը կրկնել չի տուաւ նաւապետին հրաւերը. աշխուժով մը, որ կարծես իրը չէր, ան ոտքի ելաւ եւ հետեւեցաւ Գարթանին. մենք անոր ետեւէն: Ան, այս անգամ, նաւը մտնելու համար, նուազ պէտք ունեցաւ օգնութիւններուն, զորս Գարթան, իր կարգին, աւելի եռանդով ի սպաս դրաւ անոր:

Երբ մեր նաւը հասաւ կէտի մը, ուր, Աղթամարի կղզին՝ մեր աչքերէն չէր արդիւրէր այլեւս Գատուանի ճանապարհը, մենք նշմարեցինք, ծովին ջինջ կապոյտին վրայ, երկու փոքրիկ ճերմակ կէտեր, ծովին կապոյտին չափ ջինջ՝ երկու ճերմակ կէտեր: Անոնք՝ կարծես, ծովուն վրայ լողալու ելած երկու կարապներ եղած ըլլային: Լուռ եւ մտամոլոյ, մեր աչքերը յառած մնացին այդ ճերմակ կէտերուն, մինչեւ որ անոնք կորսուեցան Հեռաւորութեան անդունդին մէջ:

Անդրանիկ տակաւին աղղային հերոսը չէր: Ան Սասունի հերոսն էր:

Ի՞նչ բրած էր ան Սասունի մէջ:

Բայց, կարելի՞ է միթէ սահման դնել քաջ եւ ուժեղ մարդու հանդէպ՝ ժողովուրդի սնուցած սքանչանքին: Զէ՞ որ այդ սքանչանքը, ենթադրաւորութեան թելադրած այդ զգացումը, երբ, նոյնիսկ իրականութեան մէջ դոյութիւն չէ ունեցած այդ քաջը ու կտրիճը, երեւակայութեան աշխարհէն դուրս բերած է հերոսներ եւ զանոնք դրած պատմուածքներու եւ հէքեաթներու մէջ: Կարելի՞ է միթէ իրական հերոսի մը սխրադործութեան կանգ առնել տալ որոշ կէտի մը վերայ. չէ՞ որ այդ սխրադործութիւնը իրարու հաղորդողները՝ իրենց ենթադրաւորականէն, այլ խօսքով, իրենց հողիէն, մէկ մէկ բան կը դնեն անոր վրայ: Ժողովուրդը գիտէր որ Անդրանիկ՝ իր հօրը եղած մէկ անարդանքին վրէժը լուծելու համար, ապանհած էր անարդող

Թուրքը. ան դիտէր որ իր ցեղին հասուցած չարիքին վրէժը լուծելու համար, Անդրանիկ սպաննած էր Խալիլ խաչան. ան դիտէր, վերջապէս, որ՝ տարիներէ ի վեր Անդրանիկ դէմ դրած էր Թուրքին, եւ, կապոյտ թռչունին պէս, խուսափած միշտ, անոր ձեռքերէն: Ասիկա բաւական չէ՞ր միթէ թոխք տալու անոր երեւակայութեանը:

Այդ հէքեաթային թռչունն էր ահա, որ իր ճերմակ թեւերով սուրացած էր դէպ ի Աղթամարի կղզին: Եւ, եթէ զիտակցութիւնը, ուրիշ խօսքով, միտքը, եկած էր խառնուելու այդ երեւոյթը անսնոդներէն ու մանց, անո՛նց, որոնք պատասխանատուութեան բեռ մը ունէին իրենց ուսերուն վրայ, անզիտակցականին, հողիի՛ն, ըսենք, եւ կոտորելու անոր խոյանքը, անոնց կողքին կը դառնուէին ուրիշներ, նաւաստիները եւ մէկ երկու ուրիշ ճամբորդներ, որոնց դէմքերուն վրայ եւ ժէսթերուն մէջ անկարելի էր չկարդալ բուն ժողովրդեան զգացումները:

Գարթան Մինաս՝ այդ երկու կողմերուն մէջտեղ կը դառնուէր: Անոր առաջարկին վրայ, կողմերը, մէջերնին ըլլալով միջնորդը՝ իրարու խոստացան դադարի պահել այն ամէնը, ինչ որ տեսած էին եւ լսած՝ այդ ճամբորդութեան ընթացքին: Երբ խոստում տալու կարգը նաւուն պղտիկին եկաւ, նշմարեցինք որ ան թեթեւ ժպիտ մը կցեց իր խոստումին. ժպիտը ինծի կը յիշեցնէր այն՝ որ ունեցաւ ան՝ երկու անդամով, Գարթան Մինասի բէմօլովէրին առիթով:

Վանի նաւահանդիսոր մտնելնուս, անոր ցից մէկ ժայռին վրայ նշմարեցի ծանօթ մը, որ ժպիտը երեսին, ձեռքի շարժումներուն օղնութեամբը բաներ մը հասկցնել կ'ուզէր ինծի, զոր, սակայն, հովը ինծի թոյլ չէր տար լսելու: Կարծելով թէ՛ ծանօթս՝ հետաքրքիր լուր

մը ունի ինծի տալու, նաւուն պղտիկը կանչեցի եւ ան-
կէ խնդրեցի որ՝ իր ծովային ականջովը բռնէ հովին
տարածները:

— Էֆէնտի՛, անցած ըլլայ — կ'ըսէ բարեկամդ:

Ես չկրցի զսպել զարմանքի արտայայտութիւն մը,
որուն վրայ նաւուն պղտիկը՝ միշտ միեւնոյն ժպտը
երեսին.

— Ի՞նչպէս կ'ուզէք որ չիմացուէր այն բանը, որ
իմացուելու համար էր միայն որ եղաւ:

Ես զարմանքս շրջեցի, այս անդամ, նաւու պղտի-
կին մեծ խօսքին վրայ:

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՎԱՆԻ ՄԷՁ

Օղոստոսի սկիզբները, առաւօտ մը, Առաջնորդա-
բանի բարապանը դրասենեակս եկաւ դիւ կանչելու: Երբ
առիթը հարցուցի այդքան կանուխ հրաւերին, բարա-
պանը՝ ուրիշ բան չկրցաւ յայտնել, եթէ ոչ այն, թէ
Պ. Սպօրտօնի Սրբազանին քովը կը գտնուէր այդ բո-
պէին:

Պ. Սպօրտօնի իտալացի մըն էր, ազնիւ, բայց քիչ
մը շատ բարեմիտ անձնաւորութիւն մը, որ՝ Հայուհիի
մը հետ ամուսնացած ըլլալուն համար (սարաղայ մը,
որ՝ միակը բաւական էր ապացուցանելու անոր հայա-
սէր ըլլալը), սովոր էր հանդիպած Հայը, խնամիւ տեղ
առնելու, եւ որ՝ աւելի վերջ, քաղաքին իտալական հիւ-
պատոսը դարձաւ:

Պ. Սպօրտօնի հետաքրքիր դէմք մըն էր. ան՝ եր-
կար առննէ ի վեր, Վան կ'ապրէր եւ ունէր իր հետա-
քրքրականութեան պատմութիւնները:

Պ. Սպօրտօնիի հիւպատոսութեան օրերուն, իրմէն զատ Վան կը գտնուէր միայն մէկ ուրիշ Իտալացի մը, որ իր խոհարարն էր: Խոհարարը՝ սակայն, այնքան խոհարար էր որքան ինքը ղիւանապէտ: Պ. Սպօրտօնի՝ որ դէշ մարտողութիւն մը ունէր, իր այդ անհանդստութիւնը կը վերադրէր իր խոհարարին դէշ պատրաստած կերակուրներուն, եւ, սովոր էր, յաճախ, երբ առիթը պատահէր, ասոր կամ անոր քով կրկնելու իր վերագրումը:

— Փոխեցէ՛ք խոհարարնիդ — խորհուրդ տուած էր, օր մը, ռուսական հիւպատոսը՝ Պ. Սպօրտօնիի, երբ այս վերջինը, անոր սեղանին վրայ, կրկնած էր իր գանդատը:

— Անկարելի է, ըսած էր Պ. Սպօրտօնի — կտրականապէս:

— Ինչո՞ւ:

— Խոհարարս — պատասխանած էր բարեմիտ հիւպատոսը — միակ Իտալացին է Վանի մէջ, որուն շահերը պաշտպանելու մէջ կը կայանայ իմ պաշտօնին դոյութեան իրաւունքը:

Պ. Սպօրտօնի միամտօրէն էր որ տուած էր իր այս պատասխանը, որ, սակայն, սրամտութեան տեղ անցած էր եւ այնքան յեղեղուած, ամէն կարգի շրջանակներու մէջ, որ ինքը, Պ. Սպօրտօնին ալ սկսած էր հաւատալ իր սրամտութեանը, եւ, իրեն սովորութիւն ըրած էր սնոր այդ նմոյշը կրկնելու, ամէն անգամ որ առիթը ներկայանար:

Պ. Սպօրտօնի սերտ յարաբերութեան մէջ կը գըտնուէր Հայերու հետ, բայց զանոնք լաւ չճանչնալուն հետեւանքով, քիչ մըն ալ, անշուշտ, իր բարեմտական պատճառաւ, յաճախ կը շուարէր եւ, դաշնակցականի մը քով կ'ըսէր ռամկավարի մը քով ըսուելիք բա-

ներ եւ փոխադարձաբար: Մէկէ աւելի եղան առիթնե-
րը, ուր Պ. Սպօրտօնի շուարումները, որոնց մէջ իր
քիչ մը կարճատեսութիւնը առանց դերի չէր, թիւրիմա-
ցութիւններու տեղի տուին պաշտօնական շրջանակնե-
րու մէջ:

Այս պատմութեան օրերուն, սակայն, Պ. Սպօրտօ-
նի՝ Վանի իտալական հիւպատոս չէր տակաւին, այլ
քաղաքին անդլիական հիւպատոսարանի թարգմանը, ա-
ռանց սակայն անդղիւրէն դիտցած ըլլալու:

Անդլիական հիւպատոսներու համար, Պ. Սպօրտօ-
նի, որ՝ հակառակ իր կարճատեսութեանը, քաջ որսորդ
էր, աւելի որսի ընկեր էր քան թէ թարգման:

Դիտէի որ լուրջ խնդիր մը միայն կրնար անդլիա-
կան հիւպատոսարանին թարգմանը, այդ վաղ բոպէին,
Առաջնորդարանը բերել: Անդրանիկ, զաղտնիք չէր այլ-
եւս, Աղթամար կը դռնուէր. կառավարութեան կողմէն
եւս, զայն ձերբակալելու համար, վաշտ մը զօրք եւ եր-
կու թնդանօթ հոն զրկուած ըլլալն ա'լ շատերուն յայտ-
նի իրողութիւն մըն էր: Անակնկալ մը չեղաւ ինձ հա-
մար, ուրեմն, երբ Առաջնորդարանի դահլիճը մտնե-
լուս, Պ. Սպօրտօնի՝ որ, այդ բոպէին, սարսափահար
երեւոյթ մը ունէր, հարցումի մը ձեւին տակ, ինձի ը-
սաւ.

— Լսած էք որ Անդրանիկ՝ երէկ դիշերը, իր խում-
բին հետ քաղաքը մտած է:

Ու իմ ժխտական պատասխանին վրայ,՝ աւելցուց
ան.

— Այո՛, կառավարութեան զրկած զօրքն ու թնդա-
նօթն ալ, այս առաւօտը, քաղաքը վերադարձած են: Ա-
սիկա բոլորովին ճիշդ է:

— Իսկ մի՞ւս լուրին աղբիւրը:

— Օ՛, ըսաւ Սպօրտօնի, բազուկներուն՝ վարանու-

մի լայն շրջանակներ դնել տալով օղին մէջ, միւս լու-
րին աղբիւրը քիչ մը պղտոր է. Արշակէն է լուրը:

Արշակի անունը ժպտի փոքրիկ սպեղանի մը բե-
րաւ թարգմանին սարսափ բուրոյ դէմքին վրայ:

Արշակ՝ Ծէթոտեանն է, որուն անունին քով, ու եւ է
լուր, եթէ պատահարաւ եւ հաղուադիւօրէն ճշմարիտ
ալ եղած ըլլար, կը հալէր, ինչպէս ձիւնը կրակի քով:

Արշակ յայտնի լուսանկարիչ մըն է որ՝ արհեստին
բերումովը՝ ինչպէս նաեւ Փարիզ ապրած եւ Ֆրանսե-
րէնի մէջ վարժ ըլլալուն համար, քաղաքին մէջ յարա-
բերութեան բաւական լայն շրջանակ մը շինած ունի ի-
րեն համար:

Բայց Արշակ ունէր ուրիշ արհեստ մըն ալ, որ, այդ
փոթորիկաւ օրերուն, լուսանկարչութեան չափ, եթէ ոչ
աւելի, բանուկ էր, սուտ շինելու արհեստը:

Այս արհեստը այն աստիճան բեղուն էր Արշակի
քով, որ կարելի է ըսել նոյնիսկ, թէ՛ ան՝ արտաքին
գործոց նախարարի մը չափ, սուտ կը խօսէր: (Լոյս
ձօրձ, որ 915ին, յայտարարեց թէ փոքր ազգերու ա-
զատագրութիւնն էր Անգղիոյ մղած պատերազմին նը-
պատակը եւ իր յայտարարութիւնը նոյնութեամբ յար-
դեց վերջէն, բաղդատութեան այս շրջանակէն դուրս կը
մնայ անշուշտ):

Ստախօ՞ս մը ուրեմն: Ո՛չ: Ստախօսը, չահու կամ
ակնկալութեան համար, անձնական ըլլայ թէ՛ հանրա-
յին, սուտ խօսողն է: Արշակի շինած սուտը կը կայա-
նար, զգայացունց լուրեր դարձնելու, եւ կամ, լուսն
ուղտի վերածելու եւ զանոնք կլլել տալու մէջ: Արշակ՝
ո՛չ չահու համար էր որ լուսն ուղտի կը վերածէր եւ կամ
զգայացունց լուրեր կը դարձնէր, ո՛չ ալ ու եւ է ակնկա-
լութեան. ան պարզ սիրող մըն էր սուտ լուրեր հնարե-

լու եւ կամ չչուկ մը ահադանդի փոխարկելու մոլու-
թեանը:

Ինչո՞ւ համար:

Ինքն ալ չզիտէր եւ չպիտի կրնար պատասխանել
այս հարցումին, ինչպէս որ Բլէրքսօման մը չպիտի կըր-
նար պատասխանել հարցումին, թէ ինչո՞ւ կը զոզնար,
եւ կամ, ինչպէս որ Վանեաք մը չպիտի կրնար բացա-
տրել իր՝ այս կամ այն սովորութեան տարօրինակու-
թիւնը: Շատ շատ, ան պիտի կրնար ըսել թէ՝ լուր չի-
նելլը իրեն կուտար այն հաճոյքը, զոր զինին կուտայ
ոմանց եւ կամ ծխախոտը՝ այլոց՝ մոլութիւններ՝ ո-
րոնցմէ, պէտք է խոստովանիլ, ի պատիւ Արշակին, թէ
զերծ էր ան:

Բայց, զինիի եւ կամ ծխախոտի մոլի չըլլալէն
պէտք չէ ենթադրել թէ սուրբ մըն էր Արշակ: Ո՛չ. ան
հանած վարած մըն էր, եւ կամ, կովկասեան որակում-
ներով՝ կիկսո մը, ժուլիկ մը, որ, սակայն, այս ալ
խոստովանինք, զուրկ չէր այդ դասակարգերուն առա-
ջինութիւններէն:

Թիֆլիսի մէջ կինսոյի եւ Փարիզի մէջ Ռուէօրի կեանք
մը վարելէն վերջ, Վան վերադարձին, Արշակ՝ իր եր-
կրորդ արհեստանոցին բացումը կատարած էր իր Ման-
թաշէֆեան պատմութիւններովը: Մանթաշէֆի հետ,
ան՝ Փարիզի մէջ, անգամ մը ճաշած է թէ ոչ, անոր
պատմութիւնները կ'ըլլային այնպէս որ Մանթաշէֆ՝
առանց Արշակի սեղան չէր նստեր: Մնացեալը դիւրին
է չափել:

Արշակ՝ այն աստիճան կատարելագործութեան տա-
րած էր իր այս երկրորդ արհեստը — առաջինն ա՛լ,
պէտք է ըսել որ անկատար չէր — որ Վանեցի մը՝ լու-
րի մը վրայ անոր մարքան տեսա՞ւ, ահանջները կը խը-
ցէր, եւ, « Արշակի լուրն է » ըսելով՝ կ'անցնէր:

Բաղրեւանդեան Սրբազան, որուն անձանօթ չէր Արշակ, իր՝ առաջին թէ Երկրորդ արհեստներով, ա՛մուր բռնեց Պ. Սպօրտօնի դատումը անոր մասին եւ, զայն առիթ համարելով՝ մերժեց անոր առաջարկը՝ Այդեաստանը երթալու, եւ Բժիշկը (Դաշնակցութեան՝ այդ օրերու Վանի ներկայացուցիչ Վահան Փափաղեանի երկրորդ փոխանունը) տեսնելով՝ անոր հետ աղէտին առաջին առնելու միջոցները խորհելու մասին:

Առիթը պարզ պատրուակ մըն էր: Սրբազանը այն աստիճան տկար էր, որ, եթէ ուզէր ալ, չպիտի կրնար ինքզինքը այդ դործին լծել: Ան՝ թէեւ անկողնոյ մէջ չէր, բայց, նստարանը, որուն վրայ, ան՝ բարձերով շրջապատուած՝ երկնցած էր, ճամարիտ անկողինի մը երեւոյթը կը պարզէր: Պ. Սպօրտօնի չպնդեց իր առաջարկին վրայ եւ մենք միասին մեկնեցանք Առաջնորդարանէն՝ ինքզինքնիս խարած ըլլալու տեսակ մը տպաւորութեան ներքեւ:

Ես քայլերս ուղղեցի դէպի վաճառատունը բարեկամի մը, որ դաշնակցական համակիր կը համարուէր եւ, առհասարակ, իրազեկ կ'ըլլար օրուան անցքերուն. անոր կարծիքն այն եղաւ, թէ Անդրանիկ՝ Աղթամարէն անցած էր Կոտեց Անապատը եւ հոն կը մնար:

Երեկոյեան ճաշէն վերջ, իմ քովս եկաւ ուրիշ բարեկամ մը, որ՝ առանց դաշնակցական կամ համակիր լսած ըլլալով Արշակի՝ լուրը, տարօրինակ դատում մը ըլլալու, աւելի իրազեկ մէկը կը համարուէր, եւ որ՝ ունեցաւ լուրին եւ անոր աղբիւրին մասին:

— Դաշնակցութիւն — ըսաւ ան — իրողութեան մը առջեւ կը դռնուի, Անդրանիկի Վան մտած ըլլալու իրողութեանը առջեւ, իրողութիւն մը որ չի կրնար զաղտնի մնալ: Բայց, որպէս զի այդ իրողութիւնը հաւատացող չունենայ եւ թաղուն մնայ, լուրը ինքն է,

Դաշնակցութիւն, որ Արշակի բերնովը տարածայնած է.

— Անդրանիկ Վանի մէջն է ուրեմն:

— Հարիւրին հարիւր — վճռեց բարեկամս եւ, նախընթացի մը պատմութեամբ, հաստատելու ջանաց թէ առաջին անգամ չէր որ Դաշնակցութիւն՝ օգտադորձելով Արշակի անունն ու համբաւը՝ ի դորձ կը դնէր նման խաղ մը:

Հաղիւ թէ բարեկամս աւարտած էր իր այս քիչ մը տարօրինակ եղբակացութիւնը, որ մայրս սենեակը մտնելով, ըսաւ թէ այդիին դուռը կը ծեծեն:

Այդիի դուռը՝ այդ տարածամ պահուն եւ այդ օրերուն, ծեծողը — կիներն ալ դիտէին — յեղափոխականը միայն կրնար ըլլալ:

Բարձրացայ անմիջապէս այդիին դրան վրայ նաոյող պատուհանը եւ տեսայ, արդարեւ որ յայտնի եւ փախստական յեղափոխական մըն է, Տեղորիկեան Թէոս, որ կը դռնուի դրան առջեւ:

Տեղորիկեան Թէոս քիչ մը ազդականութիւն ունէր մեզ հետ եւ առաջին անգամ չէր որ, դիչերայն, մեր այդիին դուռը կը ծեծէր:

— Ի՞նչ լուր, Թէոս:

— Բժիշկի կողմէն ձեզի կարեւոր խօսելիք մը ունիմ:

— Մինա՞կ էք:

— Այո՛, բոլորովին մինակ:

Ես վար իջայ դուռը բանալու, երբ ետեւէս, մայրս՝ սանդուղներէն խուճապահար վայրէջքով մը, թեւս բռնեց.

— Մի՛ բանար դուռը:

— Ինչո՞ւ:

— Պատին ետեւէն 4-5 ֆէտայիներ դուրս եկան եւ լորան առջեւ կը դռնուին, ամէնքն ալ զինուած:

Պատուհանը ելայ նորէն եւ տեսայ, արդարեւ, ոչ թէ 4-5, այլ տասնի չափ զինուորներ, որոնց փափախներուն բարձրութիւնը եւ հրացաններուն փայլը, հակառակ մութին, ինքզինքնին տեսանելի կ'ընէին:

— Հապա՞ դուք ինծի ըսիք թէ մինակ էք, թէ ո՛ւս:

— Վնաս չկայ: Այս ընկերներս՝ գիշերս, թող ձեզի մնան, վաղը գիշերը ես նորէն կուգամ ուրիշ տեղ կը փոխադրեմ զանոնք:

— Ինչո՞ւ ինծի ըսիք, ուրեմն, թէ մինակ էք:

Թէոս նորէն կրկնեց իր « վնաս չկայ »-ն:

— Բայց, դուք Այդեատանի մէջ ուրիշ տուն չգտա՞ք եւ ձեր ընկերները բերած էք դնելու տան մը մէջ, որ պահականոցին ճիշդ գէժը կը գտնուի:

— Ձեր տունը կասկածէ գերծ է:

— Կասկածէ գերծ՝ հաղարաւոր տուներ կան քաղաքին մէջ, պահականոցէ հեռու — ըսի ես եւ մերժումս յայտնեցի:

— Աղէկ չէք ըներ — լեզուն փոխեց Թէոս:

— Աղէկ, գէշ: Ես չեմ կրնար իմ տունը՝ ձեր զինուորներուն կեանքին հետ, կրակի մատնել — ըսի եւ պատուհանէն հեռացայ:

Բարեկամիս քով վերադարձիս, երբ անոր պատմեցի անցած դարձածը, ան դովեց իմ զգուշանորութիւնը եւ սկսաւ ենթադրութիւններու:

— Պահականոցի չէնքին գիրքը՝ ձեր տանը առջեւը, այն է ինչ որ մուկինը՝ կատուի առջեւ — ըսաւ բարեկամս, որ շատ կը սիրէր օրինակներով խօսիլ: Պահականոցը կրակի տակ առնելու համար է որ անոնք ձեր տունը մտնել կ'ուզէին:

Անգամ մը անկողնոյս մէջ, գլուխս բեմ դարձաւ՝ մէկը միւսին ետեւէն հոն խուժող հարցումներու, որոնք կը հետեւէին բարեկամիս ենթադրութեան հեռա-

նկարներուն եւ դորս կ'արժարծէին՝ մէկը միւսին յաջորդող ձիաւոր եւ հետիոտն պահակախումբերուն անցքը մեր դրան առջեւէն։ Այդ հարցումներուն մղձաւանջովն էր որ անցուցի եւ ամբողջ գիշերը։ Առտուան կողմը, հաղիւ թէ աչքերս տաքցեր էին քիչ մը, որ մեր փողոցին ծայրէն լսելի եղան յանկարծ հրացանի երկու պայթիւններ, ետեւէն խիստ հրացանազարկ մը։ Յետոյ, արեւոյ փոքրիկ լուսիւն մը, որուն յաջորդեց անօրինակ վիվլուկ մը՝ մեր դիմացի պահականոցին մէջ՝ վըլ-վլուկ՝ զոր զինուորները փոխադրեցին փողոցին ծայրը։ Հոնիէ, անոնք քիչ վերջ վերադարձան, հետեւին բերելով, շարժական տանդուղի մը վրայ, դիակը թուրք զինուորի մը, որ սպաննուած էր չրջուն պահակախումբի մը եւ ֆէտայիներու միջեւ պատահած ընդհարումի մը ընթացքին։

Շատ չանցած, պահականոցը դարձաւ տեսակ մը ուխտատեղի։ Հոն եկան, իրարու ետեւէն, պաշտօնակալներ, բժիշկներ, սպաններ, յետոյ, ինչ որ շնորոշ էր, խումբերով զինուորներ։

Ժամը 10ի ատենները, հրացանի ձայն մը, որ կը թուէր ըլլալ նշան մը, ինքզինքը լսելի ըրաւ հետուէն. անոր, բոպէ մը վերջ, յաջորդեց, չորս կողմէն, բուռն հրացանաձուլութիւն մը։ Մայր տուաւ, անմիջապէս, փողոցներուն մէջ, աննկարագրելի խուճապ մը, որուն հետեւեցաւ մարդկային մահընթացութեան հոսանք մը դէպի հիւպատոսական եւ ամերիկեան չրջանակները։ Այրերը, առհասարակ, քաղաքը մեկնած՝ մայրերն են որ անոնց բացակայութեան պատճառաւ խելայեղ՝ դէպի զպրոցները կը վաղեն, իրենց տղաները առնելու եւ դէպի ազահով համարուած վայրերը խուժելու համար։ Մեր տունէն, որ զպրոցներով չրջապատուած է,

այս ժխտը տեսանելի էր իր ամենէն սրտակեղէք մանրամասնութեան մէջը :

Ու լուրեր՝ մէկը միւսին հակասող, բայց մէկը միւսէն ահաբեկ, սկսան իրարու յաջորդել : « Անդրանիկ ապստամբութեան դրօշը պարզած է » : « Թուրք զօրքեր ապստամբած են եւ սկսած են Հայերը կոտորել » :

Այս վերջին լուրին ամենէն սարսափելի արձագանգը եղաւ մեր փողոցին մէջ, ուր զօրքերը մտած էին յայտնի անձնաւորութեան մը, Կանտոյեան Աւետիսի տունը եւ սպաննած էին զայն :

Դէպ ի կէս օրը, առերեւոյթ հանդարտութիւն մը սկսաւ տիրել : Քիչ ետք, հեռուէն, եւ ոչ առանց ամոքումի զգացումի, նշմարեցինք օրուան կուսակալ, որ՝ երկու ձիաւոր ոստիկաններու ընկերակցութեամբ՝ կառքով կուգար : Ան՝ հանդարտ ժպիտ մը երեսին, աջը ու ձախը, դուռներուն եւ պատուհաններուն մէջէն՝ նայուածքներով իր վրայ յարձակող կիներուն՝ ձեռքի հանդարտ եւ խաղաղ եւ հանդարտութեան հրաւիրող շարժումներով՝

— Հանդարտեցէ՛ք, հանդարտեցէ՛ք, տիկիններ, քոյրեր, ո՛չ մի վտանգ, ո՛չ ձեղի եւ ո՛չ ձեր ամուսիններուն :

Եւ, « ո՞ւր են անոնք, ինչո՞ւ չեն գար »՝ իր վրայ տեղացող հարցումներուն, միեւնոյն խաղաղ ժպիտովը՝

— Քիչ վերջ անոնք կուգան, ամէնքն ալ կուգան, հանդարտեցէ՛ք, հանդարտեցէ՛ք. բոլորն ալ ապահով են անոնք :

Իր ամառնային ճերմակ հագուստներուն մէջ, իր ազնուական դէմքովը եւ սպիտակ մօրուքովը, կուսակալը, այդ բոպէին, սուրբի մը տպաւորութիւնը կը թողուր : Ան կանգ առաւ պահականոցին առջեւ, տեղեկութիւններ ուղեց պահակախումբին հրամանատարէն,

հրամաններ տուաւ անոր, յետոյ մեր տունը բարձրացաւ:

Ըմբռնելու համար տպաւորութիւնը, զոր զործեցին կուսակալին երեւումին հետ՝ անոր հանդարտութիւնը եւ հանդարտեցնող ժէսթերը, հարկ է ճանչնալ այս հաղուագիւտ դէմքը:

Կուսակալ Թահիր փաշան՝ Պօտկօրիցայի աղնուական ընտանիքէ մը սերած Ալպանացի մըն էր: Ան բնութենէն խլած ունէր անոր լաւագոյն շնորհները, բարձր եւ վայելուչ հասակի մը հետ՝ չափազանց համակրելի դէմք մը: Բայց, անոր Փիղիքական շնորհները ոչինչ էին, անոր բարոյական-մտաւոր եւ հոգեկան առաւելութիւններուն քով, առաւելութիւններ՝ որոնցմով ան՝ վեց տարիներէ ի վեր, ճշմարիտ հօր մը պէս՝ կը կառավարէր Վանի ժողովուրդը: Իննսունեւմեցի ջարդէն վերջ, Վասպուրականցին՝ այս աղնիւ եւ խելացի անձնաւորութեան շնորհիւ էր որ կրցած էր ինքզինքը դըռնել:

Բայց, խելքն ու աղնութիւնը կը բաւէին միթէ դէմ երթալու համար, մէկ կողմէն Համիտի քաղաքականութեանը, միւս կողմէն տեղացի իսլամներու մոլեռանդութեանը, որոնց շողիովն էր, որ կը չարժէին առհասարակ այդ օրերու թուրք պաշտօնեաները: Ո՛չ: Հարկաւոր էին նաեւ ուրիշ շնորհներ, հաստատամտութիւն եւ անվեհերութիւն, որոնցմէ՝ Թահիր փաշան, զաւակ՝ լեւրան զաւակ կտրիճ ցեղապետի մը, զուրկ չէր եւ որոնց՝ ան, մէկէ աւելի առիթներով ցոյց տուած էր ապացոյցները:

Իր Վան ժամանումէն վերջ, Թահիր փաշայի առաջին դործը եղած էր ընդհանուր ներում բերել տալ քաղաքական բանտարկեալներուն: Երբ ներման հեռագիրը կը հասնի, ան՝ պալատին դրան առջեւ բերել կուտայ

բանտարկեալները եւ անոնց յատնելէ վերջ թէ Սուլթան ներածէ իրենց յանցանքներուն, կ'աւելցնէ թէ « արդէն բան մը ըրած չունէիք դուք »: Այս՝ քիչ մը Զուր վերացնող նախադասութեան համար, յաջորդ օրը, իրեն նկատողութիւն ընելու կ'երթան թուրք էշրաֆին կողմէն՝ անոր ամենէն ազդեցիկ ներկայացուցիչներէն երկուքը, Հայտար եւ Մէհմէտ պէյերը, առաջինը՝ անցադրային, երկրորդը՝ տուրքերու պաշտօնատուներուն պետերը: Գացէ՛ք ձեր պաշտօնատուները — անոնց կ'ըսէ Թահիր փաշան — եւ հոն սպասեցէ՛ք իմ պատասխանին: Եւ իսկովի պահով իրենց տուրքերը տանք իրենց տուրքերու տնօրէններուն: Եւ իսկովի պահով իրենց տուրքերը տանք իրենց տուրքերու տնօրէններուն:

Հայտար եւ Մէհմէտ պէյերը՝ քիչ մը զարմացած իրենց ստացած այս անակնկալ եւ կտրուկ պատասխանին վրայ, իրենց պաշտօնատուները կ'երթան, ուր, քիչ վերջ, անոնք՝ կուսակալէն կը ստանան մէկ մէկ պաշտօնադիր, որ վերջ կը դնէր անոնց պաշտօններուն: Այսպէս կ'ըսէ իր անոր մտաւորը՝ իր պաշտօնին մէջ:

Երբ, աւելի վերջ, Վարդգէսը, վերաւորուած վիճակի մէջ, ձերբակալուեցաւ, Թահիր փաշան՝ մինչեւ անոր վերջին սուր հանգամանքին անցնուի, իր տանը մէջ պահեց վերաւորը եւ մասնաւոր խնամք տանիլ տուաւ անոր վերջին: Ոստիկանական դոմիսէր մը համարձակած ըլլալով՝ քննադատել կուսակալին այս վերաբերմունքը, Թահիր փաշան կը լսէ թէ ոչ, քննադատը կը կանչէ եւ « Դուք չէք կրնար ծառայել չէֆի մը, դու չէք հասկնար, դացէ՛ք ուրիշ չէֆ մը դռնէ՛ք », կ'ըսէ անոր եւ կը ճամբէ պաշտօնեան:

Թահիր փաշան դէ՞մ կ'երթար պետական շահերուն կը դաւաճանէ՞ր իր ծառայած կառավարութեանը: Ո՛չ: Ան՝ իր որդեւ հաստատուն դադարներէն յետոյ ի մասին հայ յեղափոխութեանը, որուն վրայ ան կը նա-

յէր՝ որպէս օտար պետութեանց, մասնաւորապէս Ռուսիոյ չափերուն միայն ծառայող զործօնի մը:

— Քանի որ այս երկրին պակասութիւնները եւ անոնցմէ բխած արտունջները զոյսութիւն ունին, ձուկերը անպակաս պիտի ըլլան Ռուսիոյ ուռիանին մէջ — ըսած էր ան, անգամ մը, Առաջնորդական փոխանորդ Ճանիկեան քահանային — մէկը երկուքը բռնելով չեն հատնիր անոնք:

Թահիր փաշան այս խօսքն ըսած էր հայ Առաջնորդին, առիթովը կայսերական պալատէն ստացած մէկ խիստ հեռագրին՝ որով՝ Երլարդի բռնաւորը՝ յայտնելէ վերջ թէ՛ Չորրորդ զօրարանակի հրամանատարութեան միջոցաւ իրեն հասած տեղեկութեան նայելով՝ Արամ եւ Իշխան Վան կը դռնուէին, հրամայած էր անմիջապէս ձերբակալել զանոնք: Այս լուրը, կուսակալը՝ Ճանիկեան քահանային տալէն վերջ, անոր կը հարցնէ թէ՛ անոնք, Արամ եւ Իշխան իրօք Վա՞ն կը դռնուէին:

Արամ եւ Իշխան՝ ստուգիւ, Վան կը դռնուէին այդ օրերուն. ի՞նչ պատասխան կրնար տալ Առաջնորդական փոխանորդը: Ան՝ վարպետ Փօրմիւլի մը մէջ կը դնէ իր պատասխանը:

— Ո՞վ դիտէ — կ'ըսէ ան — անոնց մէկ ոտքը հոս է, միւսը Պարսկաստան, որ 15 ժամու ճամբայ է:

Այս Փօրմիւլը որս մը կը թուի Թահիր փաշային, որուն վրայ ան կ'իյնայ որսկանի մը պէս: Ան՝ դիւանատունէն ետ բերել կուտայ հեռագրին պատրաստուած պատասխանը, կը պատռէ դայն եւ նոր պատասխան մը կը գրէ:

« Արամ եւ Իշխան Պարսկաստան անցած են » կը հեռագրէ ան, Կայս. Պալատը: Յետոյ, զէսլի Ճանիկեան քահանային դառնալով՝

— Եթէ, վաղը, զէսլի մը պատահի ասոնցմէ մէ-

կին եւ կամ միւսին անունին չուրջը — կ'ըսէ անոր կուսակալը — իմ պատասխանը պատրաստ է այլեւս — « Պարսկաստանէն՝ որ 15 ժամու ճամբայ է, վերադարձան անոնք » կ'ըսեմ, մէջէն կ'ելնեմ :

Հայ յեղափոխականները ո'չ միակն էին Համիտի մղձաւանջներուն, ո'չ ալ անոնց առաջինները: Մեծ պետութիւններէն մէկին կամ միւսին՝ յեղափոխականներու ցոյցերը օգտադործելու քաղաքականութիւնը՝ որպէս աւելի իրական սպառնալիք, աւելի կը ճնշէր անոր վրայ: Թաւրի փաշան, ունէր նաեւ իր տիրոջը այս վերջին մղձաւանջէն բխող հրահանգներ եւ անոր չէին պակսեր բնաւ այդ հրահանգները օգտադործելու եւ զանոնք դրութեան եւ կամ դէպքերու պատշաճեցնելու՝ ո'չ հնարամտութիւն, ո'չ ալ քաջութիւն: Գաղտնիքը, որով ան կ'ըցաւ, այդքան երկար տտեն, վարել այդ խիստ պատասխանատու պաշտօնը, յեղափոխութեան այդ որբանին մէջ:

Համիտի հրահանգներուն հետ խաղի ելնող այս պաշտօնեան՝ իր ստորադասներէն չէր որ պիտի քաշուէր, անոնք հետ ան կը վարուէր որպէս խամաճիկներու:

Անգամ մը՝ ոստիկանութիւնը՝ դէպի Աղթամար մեկնող նաւ մը խուզարկելով, անոր մէջ դատած էր հրացան մը եւ յեղափոխականներու յատուկ համազօղեստներ ու, որպէս Ֆէտայի՝ ձերբակալած էր՝ այդ իրերու փոխադրութեան պաշտօնը ունեցող անձը, Աղթամարի դպրոցին տեսուչ Հայկակ Կօսոյեան (915ին, Քաղաքամէջի կոիւններուն ղեկավարը, այժմ ի Դաւրիզ) որ իմ քննալրին եղբայրն էր: Այս վերջինին դիմումին վրայ՝ ես կուսակալին դացի եւ, ձերբակալուածին Ֆէտայի չըլլալը յայտնելով, անոր ազատ արձակումը խնդրեցի: Հայկակ այնքան Ֆէտայի չէր, որքան Աբամ կամ Իչ-

խան եւ ոստիկանական տնօրէն Հիւսնի էֆէնտի, դա-
ժան մուհամմէր մը, այս կէտին վրայ էր որ պնդեց,
ծանրանալով բռնուած հրացանին փաստին վրայ:

— Ի՛հ, հրացանը դործածե՞ց — հարցուց կուսա-
կալը, մատնելով ձանձրոյթ մը:

— Ո՛չ:

— Ի՞նչ բրաւ:

— Յանձնեց:

— Ի՛նչ կ'ուզէք այլեւս: Եթէ ֆէտայի եղած ը-
լար, ան՝ բնականաբար, պիտի դործածէր հրացանը եւ
ոչ թէ յանձնէր դայն — կատակի տուաւ կուսակալը եւ
հրամայեց ազատ արձակել բանտարկեալը:

Կէս կատակ մըն ալ ոստիկանութեան տնօրէնն ընե-
լու ելաւ: Ան՝ ժպիտով մը, որ՝ ամիսը անգամ մը հա-
զիւ կուգար անոր դաժան երեսին վրայ, աչքե՛րը դէպ ի
սրահին դուռը, մենախօսեց՝

— Ասանկ երթալու ըլլայ, Վանի մէջ Հայ չպիտի
մնայ որ զինուած չըլլայ:

Տնօրէնին այս մենախօսութիւնը Թահիր փաշային
դիւր չեկաւ:

— Ո՞րքան Հայ կայ Վանի մէջ — հարցուց ան՝ քիչ
մը խոտութեամբ:

— Ի՛նչ գիտնամ — պատասխանեց Հիւսնի էֆէն-
տի, աչքերը ուղղելով, այս անգամ դէպ ի առաստաղը,
որպէս թէ հոն դրուած ըլլար Հայերու թիւը: Գուցէ
30,000, դուցէ քիչ մը աւելի:

— Իսկ ամբողջ Թուրքիո՞յ մէջ:

— Չորս միլիոն, պատասխանեց տնօրէնը, այս ան-
գամ առանց վարանումի եւ աչքերը՝ միշտ դէպ ի առաս-
տաղը, ուր դրուած չէր կրնար ըլլալ այդ սխալ թիւը:

Թահիր փաշան, որ գիտէր թէ՛ չորս միլիոն Հայ
չկար Թուրքիոյ մէջ, չառարկեց, որովհետեւ այդ թիւը

չեչտելու պիտի ծառայէր իր փնտռած եղբակացու-
թիւնը:

— Ասոնք խելացի ժողովուրդ են, Հիւանի էֆէն-
տի! — պատասխանեց ան՝ ժպիտով մը, որ՝ այդ բողոքին,
իւր ստորագրասին աշխարհադրական ծանօթութենէն
էր որ կը ճառագայթէր անոր դէմքին վրայ — անոնք
գիտեն որ, իրենցմէ զատ իրենց մնացեալ ազգակիցները
առանց գէնքի են:

Ուրիշ անգամ մը, Բաղրեւանդեան Սրբազանին կը
հանգիպի աւելի յատկանշական բան մը: Անոր՝ կուսա-
կալի քով գտնուած մէկ պահուէն, այս վերջինը կը կար-
դայ անոր՝ ծածկադիր հեռագիր մը, զոր ինքը, այդ
բողոքին ստացած կ'ըլլայ Արճաի դատաւի միւտի Գեա-
միլ էֆ. անուն մէկ պաշտօնեայէն, որ շատ կը սիրէր
զբաղիլ յեղափոխականներով: Հեռագրին մէջ, բաղմե-
ռանդ միւտիքը, դարնան մօտաւորութեան բերումով
ճամբաներու բացուելուն հեռանկարին առջեւ՝ յեղափո-
խականներու՝ գէնքի փոխադրութեան դործունէութեան
դէմ գնելու համար, անբաւական կը նկատէ իրեն տրա-
մադրուած ժանտարմաներու քանակը եւ անոր յաւելու-
մը կը խնդրէ կուսակալէն:

— Ի՞նչ կ'ըսէք այս բանին — մուրախառ էֆէնտի —
կը հարցնէ կուսակալը Բաղրեւանդեան Սրբազանին:

— Ըսելիք չունիմ — կը պատասխանէ Սրբազանը
— միայն թէ չեմ հասկնար թէ ինչո՞ւ ծածկադիր հե-
ռագրով ըսել բան մը, զոր մինչեւ դարնան բացուիլը,
որուն դեռ 30-40 օր կայ, 40 անգամ կարելի է պարզ
զրութեամբ մը յայտնել:

— Ի՞նչ կ'ընայ ըլլալ դադմիքը — կը հարցնէ կու-
սակալը, յայտնելէ վերջ թէ շարաթը մէկ երկու հատ
կը ստանայ նման հեռագրեր:

— Հաւանաբար այն — կը պատասխանէ պատրաս-

տամիտ Սրբազանը, որ ձեզ հետ ծածկադրով յաճախակի հաղորդադրութիւնը, որ ծածուկ չմնար, բարձրացնելու կը ծառայէ՝ թէ՛ Հայերու եւ թէ՛ մասնաւորապէս, աշիրէթապետներու քով իր բրէսթիժը դոր օգտագործելու կերպին ա՛լ, կը թուի թէ անձանօթ չէ միւտիր էֆէնտին:

— Ի՞նչ կրնամ ընել, աղատելու համար այս զլխացաւէն — Սրբազանի խելացի պատասխանին վրայ, անոր խորհուրդին կը դիմէ կուսակալը:

— Առէ՛ք ձեռքէն ծածկադրի բանալին եւ պիտի տեսնէք որ ո՛չ յեղափոխական կը մնայ, ո՛չ ալ ղէնքի փոխադրութիւն — կտրուկ խորհուրդը կուտայ Սրբազանը:

Շարաթներ վերջ, օր մը, նորէն կուսակալի քովը կ'ըլլայ Բաղրեւանդեան Սրբազանը: Քիչ վերջ կուգայ Արճակի գործունեայ միւտիր Քեամիլ էֆէնտին եւ կ'երթայ նստիլ Սրբազանին քովը: Այդ երկու անձնաւորութեանց քով քովի ներկայութիւնը իր քովը, կուսակալին կը բերէ ծածկադրի հեռագրին յիշողութիւնը:

— Կը յիշէ՞ք, մուրախաս էֆէնտի, օր մը, զուք ինծի զլխի ցաւի դէմ դեղ մը տուիք — կը հարցնէ անոր:

Քեամիլ էֆէնտիի ներկայութիւնը նուազ յուշարար չըլլար Սրբազանին, որ անմիջապէս կը պատասխանէ.

— Այո՛, կը յիշեմ:

— Գործածեցի ես այդ դեղը. ան շատ օգտակար եղաւ ինծի, հիմայ չունիմ այլեւս այդ զլխի ցաւը:

Երբ Սրբազանը դուրս կ'ելնէ կուսակալին քովէն, Քեամիլ էֆէնտին անոր կը հետեւի, հարցնելու համար՝

— Կարելի՞ է իմանալ թէ ի՞նչ էր, զլխի ցաւի դէմ, ձեր կուսակալին տուած դեղը:

— Իրաւ որ դեղ մըն էր, որուն անունը չեմ յիշեր
այս բոպէին:

— Ունի՞ք դեռ այդ դեղէն:

— Ինչո՞ւ համար:

— Ես ալ դիտի ցաւ մը ունիմ, որ դիւ շատ կը նեղէ:

— Շատ լա՛ւ ձեզի ալ կուտամ — կը պատասխանէ
Սրբադանը եւ, իր դարակ-դեղարանէն՝ անոր կը ղրկէ
տուփ մը ասրիբիմ:

Այս պատմութեանը, զոր՝ յաջորդ օրը, ինծի բրաւ
Սրբադանը, լաւ մը խնդալէ վերջ, ան կցեց՝

— Եկուր տես որ ես ինքս դիտի ցաւ մը ունէի ե-
րէկ. եւ, դիտէ՞ք թէ ինչով անցուցի ցաւը.

— Ասրիբիմը յիշելով եւ անկէ առնելով անշուշտ:

— Ո՛չ, ըսաւ, զուարթ ժպիտով մը Սրբադանը,
այս անցքին ինծի պատճառած ծիծաղովը:

Հիմայ, որ քիչ թէ շատ ճանչցանք անձնաւորու-
թիւնը, որուն ձեռքին մէջ կը դառնուէր, այդ օրը, Վանի
ժողովուրդին բաղդը — հետեւինք անոր քայլերուն:

Կուսակալը նստեցաւ թէ ոչ, մեղի տուաւ լուր մը,
զոր ամենէն լաւատեսն անդամ, այդ բոպէին, չպիտի
կրնար երեւակայել:

— Կը կարծեմ թէ՛ ձեր Անդրանիկ հանդարտ պի-
տի կենայ, եւ, եթէ միջոց դառնէ...

Եւ լեցուն վայրկեան մը տալով իր սիկարէթը վա-
ռելու դործին, որ ատեն մենք կախուած մնացինք ա-
նոր շրթունքներէն, ան շարունակեց՝ չմոռնալով կրկնել
նախորդ նախադասութիւնը.

— Այո՛, եթէ միջոց դառնէ պիտի անցնի Պարսկաս-
տան:

Յետոյ, ծուխի քանի մը ումպեր կլլելէն վերջ, ան
շարունակեց.

— Պարոն Ռոպէն է որ ինծի տուաւ այս կարծիքը:

Պարոն Ռոպէնի անունը՝ լուրը ոսկեզօծելու ծառայեց:

Պ. Ռոպէն՝ Փրանսական հիւպատոսն էր, քաղաքին մէջ միակ ներկան՝ իր միւս պաշտօնակիցներէն, որոնք՝ մէկ մէկ պատճառաւ, բացակայ կը գտնուէին այդ օրերուն:

Պ. Ռոպէն՝ Փրանսական առաջին հիւպատոսն էր Վանի մէջ եւ նոր հասած: Բայց, ան ունէր Տօմինիկեան Հայրերու եւ անոնց հայ բարեկամներու շրջանակները, որոնք ի վիճակի էին անոր հայթայթելու ճշդ իր տեղեկութիւններ օրուան անցքերու մասին: Յետոյ, կուսակալին ներշնչել կարենալու համար, նման պատասխանատու լուր մը, այդ խիստ պատասխանատու րոպէին, ան՝ պէտք էր ունեցած ըլլար որոշ տուեալներ:

Երբ այս տեսակէտները, ես՝ ի սպաս դրի կուսակալին յայտնած կարծիքին, ուրախութեան փայլ մը շողաց անոր խելացի աչքերուն մէջ:

— Մուրախաս էֆէնտիին լուր զրկեցի, թող դայ տեսնենք թէ գործնական ի՞նչ քայլ կրնանք առնել:

Ես չկրցի կուսակալին յայտնել թէ՝ Առաջնորդը հիւանդ էր եւ թէ՝ չպիտի կրնար դալ, վասնզի, այդ րոպէին, իրարու ետեւէն ներս մտան ժանտարմի հրամանատարը, ոստիկանութեան տնօրէնը եւ սպայակոյտի հազարապետը, որոնք պահականոցներու շրջաններած՝ իրենց տեղեկութիւնները կը բերէին ըմբոստացած զինուորներու դէմ ձեռք առնուած միջոցներու մասին: Ես հեռացայ սենեակէն, որ՝ այդ օրը, տեսակ մը քարքիւժ մէնէրալ դարձաւ կառավարութեան համար, եւ, հոն վերադարձայ այն ատեն միայն, երբ Փրանսական հիւպատոսարանի թարգման Թառկուլեան Միհրան էֆէնտին, որ՝ Պ. Ռոպէնի հետ միասին կու-

սակալին քովը, անորմէն պաշտօն ստացած էր Քաղաքամէջը մեկնելու եւ Առաջնորդը Այգեատան բերելու, մեր տունը եկաւ անոր յայտնելու այն բանը, զոր ես միջոց ունեցած չէի ըսելու՝

— Առաջնորդը հիւանդ պառկած՝ անկարելի է որ կարենայ Առաջնորդարանէն դուրս դալ։

Թառկուլեան էֆէնտին, որ պտըլիկ եւ չօփչոր մէկն է՝ կրած յողնութենէն եւ յուղումէն՝ բոլորովին չորցած երեւոյթ մը ունէր, այդ բոպէին։ Ու, երբ կուսակալը անոր հարցուց թէ ո՞վ կրնար փոխարինել Առաջնորդը, ան ունեցաւ շիտթ եւ շուարած մէսթ մը, որ բնաւ քաջալերական չիօւնեցաւ կուսակալին համար։

— Ան մինակ կրնար կատարել այդ գերը — ըսաւ ան, եւ պահեց՝ իր պէս չոր լուծիւն մը։

Այդ գերը, այդ բոպէին միայն եւ կրցի լրիւ անդրադառնալ, կը կայանար՝ կառավարութեան եւ Անդրանիկի միջեւ բանադնացութիւն ընելուն մէջ, Պ. Ռոպէնի բերած «Անդրանիկ հանդարտ պիտի մնայ եւ եթէ միջոց դոնայ, Պարսկաստան պիտի անցնի» հաւաստիքին վրայ, զործնական քայլեր առնելու համար։

Թառկուլեան էֆէնտին չոր ու ցամաք մէսթերը, սակայն, եւ անոր «ան մինակ կրնար»ը՝ որ՝ տեսակ մը պատ կը քաշէր առնուելիք քայլին դէմ, պաղ ջուր լեցուցին կուսակալի լաւատեսութեան վրայ։

Ոչ նուազ յոռի տալաւորութիւն թողին կուսակալի վրայ Թառկուլեանի լուրերը, թէ սպաննուած Հայերութիւն կը հասնէր տասնի, որոնց մէջ, ան թուեց Յարութիւն Թէրլէմէղեանի եւ մէկ երկու ուրիշ յայտնի Հայերու անունները։

— Գէշ չէ այդ, որպէս Հափաղանցութիւն — ըսաւ կուսակալը, որուն ստացած թիւը երեքը չէր անցներ։

Թառկուլեան էֆէնտին՝ քնացած ձայնով մը,

« պատուոյ խօսք » ի մը վրայ դամեց իր ճշդումը, պատուոյ խօսք, որ ինչքան չըլլայ, նորէն բան մըն է արդու հալճիւթի մը (Թարգմանին նախկին արհեստը) բերնին մէջ, եւ, որովհետեւ թէ աղքատիքական դործ մը ըրած եղաւ, ան դուրսը տնկելով՝ մեղի նայեցաւ:

— Ես՝ վերադարձիս կ'անցնիմ Պ. Հիւպատոսին քովը — ըսաւ կուսակալը:

Այս խօսքը՝ Թարգմանը ճամբու դնելու նշանակութիւնն ունէր: Թառկուլեան էֆէնտին հասկցաւ դայն եւ մեկնեցաւ, ընելով խոնարհութիւն մը՝ զոր դպրոցական տղաները միայն կրնան ընել:

Թարգմանին մեկնումէն վերջ, կուսակալը սկսաւ մօրուքը խառնել եւ մտածաւ Հիւպատոսին ներշնչած լատտեստութենէն վերջ, Թարգմանին բերած յոռետես ենթադրութեան վրայ: Թառկուլեան էֆէնտին՝ իր սրմանդուկ արտայայտութիւններովը՝ կարծես, քանդելու եկած ըլլար չէնքը՝ զոր կուսակալը՝ իր երեւակայութեանը մէջ կառուցած էր, անոր բաթրօնին՝ համարձակ, տաք եւ անկեղծ հաւատարմութեամբ լի վրայ:

Ու, երբ ան՝ իր այս լուռ տարակոյսները մենախօսութեան շեշտով մը մատնեց, ըսելով՝

— Հիմա՛յ որո՞ւն հաւատ ընծայել, Հիւպատոսին, թէ՞ ոչ Թարգմանին:

Ես փութացի իմ կարծիքը նժարին մէջ գնել:

— Անշուշտ Հիւպատոսին — ըսի ես համարձակօրէն:

Կուսակալը Ժպտեցաւ: Անոր Ժպիտը հարցական էր:

Թառկուլեան բաւական հարուստ եւ շատ կծծի մէկն էր. անոր հարստութիւնը ուրիշ բանի չէր ծառայած, սակայն, եթէ ոչ շեշտելու անոր կծծիութիւնը եւ ուրիշ բան չէր պատճառել տիրոջը՝ եթէ ոչ դայն կորսնցնելու երկիւղը: Ան՝ կծծիներու յատուկ հոգեկան հիւան-

դուքեամբը, եթէ ուզէր ա'լ, չէր կրնար լաւատես ըլլալ, ո՛չ ալ լայն մտածումներ ունենալ: Ան՝ եթէ լաւ լուր մըն ալ ունենար, անոր կծծիութիւնը թոյլ չէր տար, որպէսզի ան լուրը ուրիշի մը հազորդելով անոր հաճոյք մը պատճառէ: Ան՝ զայն դրամի պէս կը պահէր՝ յայտնելու համար միայն անոնց, որոնցմէ ակնկալութիւն մը ունէր ան:

Երբ Թառկուլեանի այս փոքր կենսադրականն ըրի՝
— Ուրեմն լուրթիւնը չէ միայն որ Թառկուլ էֆէնտին՝ ոսկիի տեղ կ'անցունէ — ըսաւ կուսակալը եւ լիաթոք խնդաց:

Կուսակալի այս մէկ ակնարկութիւնը կը չօշափէր միաժամանակ Թառկուլեանի նկարագիրը յատկանշող երկու անէքթոսներ:

Թառկուլեան էֆէնտին՝ Թարգման ըլլալէն առաջ, եղած է փաստարան, այն տեսակ փաստարաններէն, որոնց գլխաւոր զրաղումը կը կայանայ արգիալ (խնդրագիր) գրելու մէջ, արհեստ մը, որ՝ դաւառներու մէջ աւելի՛ արդհալճի անունով է որ ճանչցուած է:

Անդամ մը, փաստարան Թառկուլեան, առնելիքի խնդրով մը փոխանորդութիւնը կը ստանձնէ խեղճ գիւղացիի մը: Երբ, դատարանին մէջ, նախագահը Թառկուլեան էֆէնտիի փոխանորդեալէն փաստեր կը պահանջէ ի մասին վճարումներուն, զորս ան կը պնդէր ըրած ըլլալ իրմէն պահանջուած դումարին դէմ, այս վերջինը կը պահէ յամառ լուրթիւն մը, այն աստիճան յամառ, որ նախագահը կը պարտաւորուի Թառկուլեան էֆէնտիին հարցնել թէ՛ ի՞նչ կը նշանակէ իր փոխանորդեալին լուրթիւնը: ... Ճարպիկ փաստարանը ներքամիտ պատասխան մը կը դռնէ տալու: « Իմ փոխանորդեալին լուրթիւնը ոսկի է եւ մենք յօժարակամ զայն կը ձգենք պարտապահանջի առնելիքին դէմ » կ'ըսէ ան:

Թառկուլեան էֆէնտիի այս տարօրինակ պատասխանը, որ աւելի իր հոգեբանութիւնը կը ցոլացնէր քան թէ տաղանդը, շատ կը խնդացնէ դատաւորները, որոնք՝ զիրենք խնդացնող փոխանորդին իւսօ՞րը, թէ ոչ դութերնին շարժող փոխանորդեալին խեղճութիւնը հաշուի կ'առնեն եւ հինգ ոսկիի զեղչ մը կ'ընեն զիւղացիէն պահանջուած դումարէն:

Բայց, նոր դատ մը կը սկսի, այս անգամ, փոխանորդեալին եւ փոխանորդին միջեւ: Թառկուլեան էֆէնտին « ձեր լռութիւնը ես էի որ արժեցուցի դատաւորներուն քով » բսկլով՝ երկուքուկէս ոսկի վար կը դնէ զիւղացիին իրեն բերած ցորենին գինէն, որուն վրայ՝ զիւղացին խնդրադրով մը կը դիմէ կուսակալին՝ որ նուազ չի խնդար, բայց, զիւղացիին կը ճանչնայ իր լռութեան արժէքին ամբողջական իրաւունքը:

Անէքթոտներուն երկրորդը յիշեցնողը՝ Թառկուլ անունն էր զոր կուսակալը գործածած էր Թառկուլեանի փոխարէն:

Թառկուլ՝ Ալպանիոյ մէջ, իրենց կծծիութեամբ համբաւ հանած անձերը որակող արկօ մըն է եղեր, արկօ մը, զոր Թառկուլեան անունը՝ իր երկու պատշաճութիւններովը այնքա՛ն թելադրական կը դարձնէր Ալպանիոյ այդ դաւկին համար եւ որով այս վերջինը սովոր էր, յաճախ, փոխարինել այդ անունը:

Թառկուլեանը՝ Թառկուլ անուանելով՝ Թահիր փաշան կը յիշէր այդ բոպէին անոր կծծիութեան համբաւը առաջին անգամ իրեն ծանօթացնող անէքթոտը, զոր՝ նախկին արդշալճին չափողներէն մէկը ստեղծած էր, օրին մէկը, անոր չափազանց կծծիութեանը հետ՝ անոր նոյնքան չափազանց նիհարութեան միացեալ տարրերէն, այնպէս, ինչպէս որ Աստուած ստեղծած է մարդը՝ հողէն եւ ջուրէն:

Ըստ այդ անէքթոտին, Թառկուլեան էֆէնտին նախապէս շատ դէր եղած կ'ըլլայ, այն աստիճան դէր, որ, օր մը, կը պարտաւորի զիմել Տօքթ. Րէյնօյասի, որ երկու զրուշ կ'առնէ անկէ եւ իր դեղաբանէն շիշ մը դեղ կուտայ անոր. բայց, հետը խիստ պատուէր մը, թէ՛ այն բոսլէին որ դիրութիւնը անցնի, անմիջապէս դադրեցնելու է դեղին դործածութիւնը: Արդարեւ, շիշին կէսին դործածութեան վրայ, Թառկուլեանի դիրութիւնը կ'անցնի ու ան կը դառնէ սովորական վիճակ մը, բայց, յուժմէտս վատնած չըլլալու համար տուած երկու զրուշին կէսը, մէկ զրուշը, հակառակ բժիշկի խիստ պատուէրին, ան կը շարունակէ խմել շիշին պարունակութեան մնացեալ կէսը եւ կը կորսնցնէ՝ ինչ որ կ'ունենայ վրան, որպէս միս: Ի տես՝ անոր, ոսկորին փակած մորթին, այս անէքթոտը, կարծես, տեսակ մը կենդանութիւն կ'առնէր:

Թահիր փաշան՝ երբ կուսակալ չըլլալու հաճոյքը կուտար ինքն իրեն, իր տանը մէջ եւ կամ այլուր, որ ատեն ան սովոր էր ձեռք առնելու հանդիպած անձերէն իր իւմօրը շարժելու ընդունակները, Թառկուլեան էֆէնտին իր պատուոյ տեղն ունէր այդպիսիներուն մէջ: Անոր հանդիպումներուն, ան յաճախ կը յիշէր այս զբաւառալի անէքթոտը եւ դայն յիշեցնող խօսք մը կը դառնէր, անոր ըսելու՝

« Մե'ղք, քառասուն փարա'յի համար »:

Եւ կամ՝

« Գէթ քսան փարայի չափով բան մը ձգէի՛ր շիշին մէջ »:

Թահիր փաշան զրադեցնողը Թառկուլեանի անձը չէր եղած, այլ անոր տիպարը, նախ, որպէս մարդ, յետոյ, որպէս արդհաւճի: Արդհաւճիները՝ դաւառներու մէջ կը կատարեն հանրային դեր մը. անոնք՝ տեսակ

մը կապ կամ միջնորդ են ժողովրդեան եւ կառավարութեան միջեւ: Կառավարիչները՝ եթէ մինակ պարզ կառավարիչներ չեն, ինչպէս Թահիր փաշան, իրենց ստացած խնդրագիրներուն մէջ կը կարդան՝ խնդրամատուցներու դործին հետ, զանոնք խմբադրողներու նկարագիրը: Օր մը, երբ վերեւ յիշուած հաճոյքը կը վայելէր, Թահիր փաշան, որ՝ եթէ Թուրքիայէն դուրս ծնած ըլլար եւ եւրոպական ուսում առած՝ յայտնի փրփոսփայ մը կրնար ըլլալ, թուեց՝ իրենց անուններովը՝ ծանօթ արզալճիները, իւրաքանչիւրը իր նկարագրին հետը: Ա. ջղային մըն է. Բ. ապուշ մը. Գ. շատախօս մը. Դ. ստախօս մը: Երբ կարգը եկաւ Թառկուլեանի՝ որուն դործածած թուղթին որակին գէշութենէն եւ մեղանին անդունութենէն հասկցած էր անոր ի՞նչ կծծի մարդ եղած ըլլալը, Թահիր փաշան բտաւ անոր համար, « անիկա մարդ չէ այլ քան մը »: Ազահներու մասին ան ունէր շատ գէշ կարծիք, բտա այդ կարծիքին, ազահը, որքան ալ հարուստ եղած ըլլայ, աշխարհի ամենէն աղքատ անձն է:

Թառկուլեանի կծծիութեան հին յիշողութիւնը, ուրեմն, կարծես փարատելու ծառայեց անոր նոր կծծիութեանը կուսակալին վրայ թողուցած յոռի տպաւորութիւնը եւ փոխելու անոր տրամադրութիւնը: Գուցէ, անոր միտքը, այդ բոսկին, զբաղած էր փնտռելու Առաջնորդը փոխարինող մէկը, իրեն պէտք ունեցած բանադնացը, եւ, ան դտած էր յանկարծ այդ մէկը. վասնզի, ան ոտքի ելաւ անմիջապէս, եւ, « եթէ հիւպատոսը կամ թարգմանը զիս փնտռելու դան, թող Մուալլին պէյի տունը դան զիս գտնելու », պատուէրովը մեկնեցաւ:

Մուալլին պէյը, Օհաննէս Ֆէրիտ պէյն էր, կուսակալի օգնականը, որ նոյն իրիկուն եւ յաջորդ օրը, Թըր-

քահան եւ հայկական թաղամասերու միջեւ բաղմաթիւ երթեւեկներ ըրաւ: Անոր երթեւեկներուն պատրուակը՝ այն դուր յորդորն էր, զոր ան՝ կառքին մէջէն, աջը ու ձախը կը սփռէր, հանդարտութեան հրաւիրելու համար խուճապի մատնուած՝ եւ, դէպ ի ամերիկեան շրջանակը խուժել շարունակող Հայերը. բայց մենք դիտէինք, որ անոր երթեւեկները կանդ կ'առնէին այս կամ այն տան առջեւ, ուրիշ ան՝ շունչ կամ սուրճ առնելու պատրուակով վար կ'իջնէր, եւ, որպէս բանաղնաց, կ'առաջնորդուէր տուն մը, ուր կը դառնուէին Անդրանիկ եւ Բէթի: Անոնց բանակցութեան հիմքը կը կաղմէին, մէկ կողմէն՝ Անդրանիկի հեռացումը Վանէն, միւս կողմէն, թուրք զինուորներու քաշուիլը հայկական թաղամասերէն: Ո՞րն առաջ պիտի ըլլար, ո՞րը վերջ, բանակցութեան դժուարին մասը այս կէտին շուրջն էր որ կը դառնար:

Վաղայաջորդ շարաթ օրը, լուր ելաւ թէ Անդրանիկ հեռացած էր Վանէն: Տեսնող եղա՞ծ էր անոր մեկնումը, ո՛չ. բայց, հասնողը, նոյնիսկ Արշակ Ծէթոտեան, անոր հեռացումին լուրը կուտար այնքան հաստատօրէն որ տեսնող մը հաղիւ պիտի կրնար տալ: Լուրը՝ այն աստիճան յամառօրէն ըրաւ իր շրջանը, որ Թովմաս Առաքեալն անգամ, եթէ անշուշտ ողջ եղած ըլլար, չպիտի կրնար չհաւատալ:

Իրիկուան կողմը լուր ելաւ որ Թրքական զօրամասերը կը քաշուէին արդէն հայկական թաղամասերէն եւ անոնց շուրջը բռնած իրենց դիրքերէն: Իսկ, կիրակի առաւօտը, քաղաքին զինուորական հրամանատարը եւ կուսակալի օգնականը՝ կողք կողքի կառքի մը մէջ, հայկական թաղամասերուն շրջանն ըրին վերէն վար, յայտարարելու համար թէ՝ իրարանցումի ու եւ է պատճառ չկար եւ յորդօրելու համար, որպէսզի ամէն ոք

իր տունը դառնայ եւ իր գործերովը զբաղի: Ամերիկեան շրջանակը եւ հիւպատոսարաններու քովերը ապաստանողներու տեղատուութիւնը սկսաւ եւ անոնք՝ որոնք առտուածային հրաշքի մը վերադրեցին այս ծանր տաղնապին՝ այսքան արագ եւ անվտանգ լուծուամբ, պատարագին փութացին, շնորհակալ ըլլալու Աստուծոյ իր հրաշքին համար:

Իսկ հրաշքի չհաւատացողները: Անոնք ալ մէկ մէկ քանի վերադրեցին հրաշքը... որը՝ Արմենականներու կողմէն եղած աղդու դիմումներուն, որը՝ Բժիշկի չափաւորութեանը. գործօններ, որոնք կարելի չէ ուրանալ, թէ իրենց դերն ունեցան հրաշքին մէջ: Բայց հական դործօններն եղան, նախ, իրողութիւնը, որ Անդրանիկ կոխ ընելու չէր եկած, եթէ կուսակցական ընկերներուն հետ ունեցածը կոխ չհամարենք, յետոյ կուսակալին խաղաղասիրութիւնը:

Անդրանիկ չէր մեկնած. բայց երկու օրէն ան մեկնեցաւ Վանէն դէպի Պարսկաստան: Մեկնեցաւ ան փոքրիկ խումբով մը, անցեալի մասին՝ հողիին մէջ, խոր հիասթափումով եւ զալիքի մասին՝ դլուխին մէջ, հանդարտ համոզումովը, թէ՛ անօգուտ էին այլեւս հայ յեղափոխութեան ոգորումները, զուր եւ անօգուտ, անոր կողմէն հայ ժողովուրդին պարտադրուած զոհութիւնները:

Որո՞նք էին Անդրանիկի դլուխը լեցնող համոզումները:

Որ հայ յեղափոխական գործունէութիւնը՝ յաջողութեան ուրիշ խարխալ չունէր, եթէ ոչ օտար պետութեանց պաշտպանութիւնը:

Որ՝ օտար պետութեանց պաշտպանութիւնը ուրիշ

բան չէր, եթէ ոչ պարզ պատրուակ ի սպաս իրենց շահերուն:

Անդրանիկ՝ իր այս մտքերը յայտնած էր Պ. Օհաննէս Կուլօղլեանի՝ վանեցի յայտնի ուսուցիչ եւ բանաստեղծ եւ մէկը Արմենականներու չէֆերէն, որուն՝ Սասունի հերոսը, տաղնապի ամենէն սուր բողբոջներուն, չէր ուղած մերժել խնդրած տեսակցութիւնը:

Երբ, Կուլօղլեան՝ Անդրանիկին ըսած է թէ՝ օտար պետութիւնները՝ Սասունի առաջին շարժումին մէջ մեզ խարեցին եւ թէ՝ պէտք չէր երկրորդ անգամ անոնց խոստումին վստահիլ, դայրոյթի կայծ մը աչքերուն մէջ, Տարօնի առիւծը ըսած է՝

— Օտար պետութիւնները՝ Սասունի ո՛չ առաջին, ո՛չ ալ երկրորդ շարժումին առիթով, ո՛չ մէկ խոստում ըրած են մեզի: Հիմայ ես եկած եմ այն համոզումին որ անոնք չեն որ մեզ խարած են, այլ մենք ենք որ մեզ խարած ենք: Ես այդ խոստումներու դիրերն է որ փըռտուելու եկած եմ հոս եւ ինծի ցոյց կուտան լրագրական յօդուածներ, դորս՝ կը թուի թէ՝ դուք ալ շատ կարդացած էք:

Յետոյ, ան շարունակած է.

— Երբ ես, Սասունէն, հրացան եւ փամփուշտ կը պահանջէի, ինծի՝ նորէն այդ անիծեալ յօդուածները կը դրկէին անոնց փոխարէն:

— Ես՝ նախ կարծեցի — կը պատմէր Կուլօղլեան — թէ՝ Անդրանիկ՝ իր խռովքին մէջ, մոռցած էր թէ ես տարբեր կուսակցութեան մը կը պատկանէի: Հետզհետէ էր որ ինծի համար պարզ եղաւ թէ՝ անոր աչքին, այդ բողբոջին, կուսակցութիւնները դոյութիւն չունէին, թէ ինքը՝ որ կը խօսէր, Հայ մըն էր եւ ես, որ կը լսէի, նոյնպէս Հայ մը: Թէ անոր հոգին լեցնող արդարութեան ոգին էր միայն որ ճշմարտութիւն կը

դառնար անոր շրթունքներուն վրայ: Ան՝ իր կուսակցական ըլլալն էր որ մոռցած էր այդ բոլորէին:

Անդրանիկ իր վերջին խօսքը չէ ըսած տակաւին: Երբ Կուլօղլեան ոտքի ելած է մեկնելու, վիրաւոր առիւծը, ըսած է անոր.

— Սասունցին, Մշեցին, Ախլաթցին, Հրացանը, անգամ մը եւս, այն ատեն միայն առնելու են ձեռքերնին, երբ այդ Հրացանը պետութեան մը պահեստէն է որ իրենց կուգայ: Անանկ Հարիւր մօտինով, երկու Հարիւր պէրտանով, աչքը դէպ ի փամփուշտի ճամբան, պետութեան մը դէմ կռիւ չի մղուիր:

Եւ ոտները դետին դարձելով՝

— Անէ՛ծք ինծի, եթէ ես, անգամ մըն ալ, անոնց ձեռքը ուրիշ գէնք դնելու ըլլամ:

Անդրանիկ պինդ բռնեց իր երդումը: Ան՝ ամբողջ տարի մը, Պարսկաստանէն Թիֆլիս, Հիւսիսային Կովկաս, Պալքանները, մինչեւ Ժընէվ, այս ճշմարտութեան մունեալիկը եղաւ: Ու երբ, մօտ տարի մը վերջ, կուսակցութիւնը զինք Հրաւիրեց մասնակցելու Հայ Թաթարական կռիւներուն, ան յիշեց իր երդումը եւ կտրականապէս մերժեց Հրաւէրը:

Ռոստոմ՝ անձամբ, Անդրանիկը տեսնելու կուգայ ի Ժընէվ եւ անոր կրկնելու կուսակցութեան Հրաւէրը: Կուսակցութեան առաքեալը Անդրանիկին կ'ըսէ թէ՝ Ռուսը մեզ հետ է այս անգամ: Անդրանիկ՝ որ ոչ Ռոստոմի պէս ռուսերէն գիտէ, ո'չ Զարը կը ճանչնայ ո'չ ալ Զարերու պատմութիւնը եւ ատոնց փոխարէն իր բնադղն ունի միայն, Ռոստոմին կը պատասխանէ.

— Զարը ե՛ւ մեզ հետ է ե՛ւ Թաթարին. անոր եւս անոր ճուտերուն նպատակն է մեզ իրար կոտորել տալ եւ մեր մէջ բանալ ատելութեան վիճ մը:

Ու երբ Ռոստոմ՝ ամիսէ մը ի վեր շարունակող կը-

սխաներէն ուղեր է դրուաղներ ի սպաս դնել իր թէղին, Անդրանիկ՝ դարմացած՝ որ կուսակցութիւնը չուղեր ըմբռնել արեւի պէս փայլող ճշմարտութիւնը, զայրոյթով մը, ըսած է իր պատմական խօսքը:

— Որ՝ Ձարը կ'ուղէ որ մենք եւ թաթարները շարունակենք զիրար կոտորել, յայտնի է այն փաստէն, որ ամիս մըն է ահա որ կը տեւէ կռիւը: Եթէ Ձարը չուղէր որ մենք զիրար կոտորէինք, իր ցուցամատը կը շարժէր եւ, Հա՛յր Ելլայ թէ՛ թաթարը կը դադրեցնէին անմիջապէս իրենց կռիւը: Եւ, ասիկա կը տեւէր ո՛չ թէ մէկ ամիս, այլ, ո՛չ աւելի քան մէկ բոլոյ:

Ռոստոմի, կուսակցութեան մարդարէին, որ առանց պատիւի չէր իր դաւառին մէջ, միթէ անծանօթ էին այս ճշմարտութիւնները: Ո՛չ: Բայց մէկէ աւելի քողեր, աննիւթական թէ՛ նիւթական, զաղափարային թէ՛ եսական, անոր աչքերէն կը ծածկէին Անդրանիկի, զուտ աննիւթականութիւնն ինքը եղող Անդրանիկի աչքերէն:

Անդրանիկին անծանօթ էր միթէ իր աչքը մտնող ճշմարտութեանը՝ Ռոստոմի աչքէն հեռու մնացած ըլլալու պատճառը, սեփական նկատումի պատճառը: Ո՛չ: Ան զգացեր է որ՝ սեփական նկատումի, նիւթի սպառնալիքովը՝ իր աննիւթականութեան ծովը պղտորելու համար է որ քովը եկած է կուսակցութեան առաջնալը եւ փախեր է անկէ, այնպէս, ինչպէս որսը՝ որսկանէն:

Անդրանիկ չէր միայն այն հերոսը, որուն կախարհանքէն մահը կը փախչի, որուն՝ ռամիկին ճանչցած կողմը այն կ'ըլլայ միայն, թէ՛ թշնամիի դնդակը անոր չի հասնիր, անոր վրայէն կը թռչի, որուն հերոսութիւնները հերոսութիւններ կը կանչեն եւ կեանքը առաջնայիններ: Անդրանիկ՝ իր այնքան զօրաւոր սեւ աչ-

քերու՜ն հետ ունէ՛ր իր սպիտակ խիղճին նոյնքան զօրաւոր աչքը:

Անդրանիկի աչքը...

Սասունի նոր հերոսը չէր հին արիական ցեղերու ըմբռնած հերոսը, որ՝ Սասունի հին հերոսին, Դաւիթի պէս, Մըսրայ Մելիքի զօրքին ըսէր՝

Վեր կ'ացէ՛ք, ելէ՛ք, զօրքեր քնած՝

Որ չասէ՛ք յետոյ, քէ մննք քնած՝

Դաւիթը գող գող եկաւ գնաց:

Այդ հին ցեղերու հին կռիւներուն ոչ կերպը մնացեր է հիմայ եւ ո՛չ ալ հետքը: Կռիւը դիտութիւն դարձեր է այլեւս, մաթեմաթիքա:

Ու, այդ մաթեմաթիկան դիտութեան դէմն ու փոխարէն Անդրանիկ ունէր իր աչքերը:

Անդրանիկի աչքերը...

Իր ճամբուն վրայ, բլուր մը, ձոր մը այդ աչքերուն մէջ ինկա՞ն, հոն կը մնան այլեւս անոնք խրուած՝ իրենց դիրքովն ու կողմովն, իրենց լայնութեամբը ու խորութեամբը, իրենց բարձրութեամբը եւ հեռաւորութեամբը: Պէտք ունեցա՞ն անոնց, Անդրանիկ՝ իր մէջն ունէր բոսկապէս այդ բլուրին կամ ձորին դիրքին ու կողմին նշանակութիւնը եւ անոնցմէ օգտուելու յղացումը:

Սիրտէն վերջ աչքերը...

Այդ աչքերուն մէջ թաղուած դաղտնիքն էր ահա, որ՝ Անդրանիկ՝ Սասունի մէջ, Մարնիկի դաղաթին վըրայ, մահ սփռեց զինք հետապնդող Պշարա Խալիլի բանակին մէջ, որ՝ Առաքելոց վանքին եւ Կէլիէկիւզանի մէջ, պատուեց թուրք բանակին շղթան, որ՝ Տալուրիկէն Ծովասար, Ծովասարէն Գոմեր, Գոմերէն Շամիրամ, սարէ սար, քարէ քար թռչելով, միշտ անխոցելի, սաւառնաթեւ արծիւն եղաւ Սասնոյ լեռներուն եւ որ,

սակայն, որ մը, թեւերը յողնած՝ ան եկաւ, այսպէս, իյնալու Վարադի ստորոտը, ուր, ճիշտ է, որ ան մնաց յաւիտենական անխոցելին. բայց, աւա՛ղ, իր թեւերովը չէր, որ ան, այս անգամ, կրցաւ թռչիլ դէպ ի Պարսկաստան:

Գիտութենէն վերջ պատմութիւնը:

Նոր դարու պատմութիւնը՝ որուն վիճակած է ըլլալ, հին դարերու առասպելներու փոխարէն, արդանդը ճշմարիտ հերոսներու:

Ո՞րն է պատմութեան ամենէն ուժեղը: Այն՝ որ ճշմարիտ է, այնպէս չէ՞:

Այս ճշմարտութեան տուրքն է որ կուտանք ահա, յիշելով որ՝ առաջին, Անդրանիկ, որպէս դաշնակցական էր որ առիթ եւ միջոց ունեցաւ երեւան բերելու՝ ինչ որ զուտ իր անձինն էր: Ծշմարտութեան երկրորդը, որ առաջինէն է որ կը բխի, այն է, որ Ռոստոմէն փախչող կուսակցականը՝ տարի մը վերջ Վիեննայի կուսակցական դոնկրէյի դնաց, կուուելու՝ այս անգամ, իր փառքին պատուանդան եղող իր կուսակցութեան դէմ, դէնքի փոխարէն՝ իրեն լրադրական յօդուած եւ ձրի խոստում զրկող իր ընկերներուն դէմ, Չարին թակարդին մէջ իյնալով Թաթարներու հետ կռուի մտնող իր կուսակցութեան դէմ, Սուլթանէն վերջ՝ Չարին եւ Շահին կռիւ յայտարարող եւ այդ թշնամիները անբաւական դտնելով, դասակարգին ալ կռիւ յայտարարող իր ընկերներուն դէմ:

Ո՛ւր մնացեր է այլեւս թրքահայ դատը, որ սաղմը եղած է կուսակցութեան ծնունդին եւ իրաւունքը անոր դոյութեանը:

— Արիւն ձեր ի գլուխ ձեր, պոռացեր է Անդրանիկ ճարահատ. ես այլեւս չկամ ձեր մէջ:

Ու երբ Ակնունին, դոնկրէյի նախադահ, անոր քովը

սողացեր է, ինչպէս օձը Եւային, անոր ըսելու համար, թէ դուք Աստուածը պիտի մնաք կուսակցութեանը, Անդրանիկ՝ նախամայրէն աւելի տոկուն, պատասխանած է՝

— Աւելի աղէկ է որ ես դուրսը մարդ մնամ, քան թէ ձեր մէջ Աստուած:

ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ՄԵԿՆՈՒՄԷՆ ՎԵՐՁ

Անդրանիկի մեկնումէն շարաթ մը վերջ, առաւօտ մը, Խաչ-Փողոցը, ես հանդիպեցայ Պ. Սպորտօնիի՝ որ, ձեռքէս բռնելով՝ զիս առաջնորդեց ծառի մը շուքին ներքեւ: Անոր դէմքը՝ սովորականէն աւելի կարմիր էր այդ րոպէին եւ երակներովը ակօսուած, զոր, թէեւ ան, իմ հարցումին վրայ՝ ունեցած հարբուխին վերադրեց, բայց ես դիտէի նաեւ, որ այդ նշանները կը մատնէին, անոր մօտ, չափէն աւելի յուզում մը:

— Գէշ լուր մը — ըսան ան՝ ձայնով մը, որ՝ ինքնին, լուրին դէշութիւնը կ'աւետէր արդէն:

Ուշս դնաց անմիջապէս դէպի Անդրանիկ, եւ ես չկրցի զսպել հարցում մը.

— Անդրա՞նիկէն:

— Ո՛չ — ըսաւ Սպորտօնի — Իշխան՝ նարեկի մէջ սպաննած է Ապտիւլ-Համիտ չափուշը:

Ապտիւլ-Համիտ՝ Ռչտունեանց գաւառին Ապտիւլ-Համիտն էր, յայտնի քիւրդ մը, որ ոստիկան զինուոր-ներու չափուշի պաշտօնն ալ ունէր:

Անդլիական հիւպատոսարանին թարգմանը՝ կուսակալի տունէն էր որ կուգար եւ, լուրը՝ անկէ էր որ կը բերէր:

Յետոյ, հաղէ մը վերջ, որ քիչ մը կեղծ կը թուէր, ան աւելցուց՝

— Ինչո՞ւ Իշխան կ'ընէ այս բաները:

Սպօրտօնի՝ այս քիչ մը մեղադրանք բուրոյ խօսքերն ըսաւ թօնով մը, որ կարծես թէ ինծի ալ փոքրիկ բաժին մը կը հանէր անկէ:

Երբ ես՝ փափօրէն, այս « կարծիք »-ին ակնարկու թիւնն ըրի անոր, Սպօրտօնի խօսքը փոխեց յանկարծ եւ տարօրինակ բան մը ըսաւ.

— Թահիր փաշան — սկսաւ պատմել ան — մարեւու չտփ խնդաց, երբ այս լուրը տուաւ ինծի:

— Ինչո՞ւ:

— Ոստանի դայմադամը — չարունակեց ան — հեռադրած է կուսակալին, թէ՛ Իշխան սպաննած է դաւառին ոստիկան զօրքերու այսինչ վաշտին այնինչ ջուկատին չափուշը, անոանց չափուշին անունն տալու: Ու, երբ կուսակալը հեռադրին գլուխը կանչելով դայմադամը, ուզեր է սպաննուածին անունը իմանալ անկէ, դայմադամը յամառեր է անունը չտալ եւ խնդրած է կուսակալէն ոստիկան զօրաց հրամանատարէն ստուգել անունը:

Պատմութեան այս կէտին վրայ, Սպօրտօնի ունեցաւ Ժպիտ մը, որ քանի մը առուակներ բացաւ անոր դէմքին մատնած սարսափին վրայ: Յետոյ, չարունակեց ան՝

— Կուսակալը՝ ոստիկան զօրաց հրամանատարը կը կանչէ եւ անկէ կը ստուգէ չափուշին անունը, որ Ապտիւլ-Համիտ է եղեր, անուն մը, զոր դայմադամը վախցեր է զնելու թէ՛ թուղթին վրայ թէ՛ շրթունքներուն, որ՝ այն ատեն, « Իշխան սպաննած է » Փրադին հետ կ'ըլլար « Իշխան սպաննած է Ապտիւլ-Համիտը »:

Այստեղ, Սպօրտօնի, կարծես քիմը փոխելու հա-

մար, կանգ առաւ քիչ մը, ան յօնքերը պոստեց եւ շարունակեց՝

— Բայց, կուսակալը՝ վրան եկած մարեկիքներուն մէջէն, բերնէն փախցուց բան մը, զոր՝ ականջներուս չեմ հաւատար թէ լսած եմ:

— Ի՞նչ, արդեօք:

— Ան ըսաւ թէ զալալը (խեղճ) դարձադամբ չի դիտեր թէ՝ Ապտիւլ-Համիտ, հակառակ որ սպաննուածը իր անունը կը կրէ, ո՛ր աստիճան ուրախ պիտի ըլլայ այս լուրէն:

Ու, իմ դարձանքի արտայայտութեանը վրայ, ան շարունակեց.

— Բայց, կուսակալը, ինքն ալ, ուրախ էր եւ չէր մատներ յուզումը, զոր ան՝ նման պարազաներու մէջ սովոր է ցոյց տալու: Իր մարեկիքներովը, կարծես թէ ան կը ցուցնէր թէ ինքն ալ ուրախութիւն մը զգացեր էր այս սպանութենէն եւ վախ չունէր որ ան կրնայ ջարդի մը առիթը դառնալ այդ քրդարնակ շրջանին մէջ:

Լուրը՝ իր առաջին թէ՛ երկրորդ բաժինովը խորհրդածութիւն կը վերցնէր: Մենք՝ քովի սրճարանէն աթոռներ եւ սուրճ ուղեցինք եւ ջուրին եզերքը նստած՝ ինքզինքնիս տուինք այդ խորհրդածութեանը՝ որմէ, երբ սուրճերնիս աւարտեցինք, Սպորտօնի՝ երկու հաղերու միջեւ, հանեց իր եղբակացութիւնը:

— Ուրեմն, Իշխան՝ քիւրտ Ապտիւլ-Համիտը սպաննելով, իւղ քսած է թուրք Ապտիւլ Համիտի հացին, այն Ապտիւլ-Համիտին, որ Արեւելեան Նահանգներու համար մէկ, միայն մէկ երկիւղ ունի, Հայը եւ Քիւրտը միացած տեսնելու երկիւղը:

Դէպքը, ինչպէս որ Սպորտօնիի դէմքին մատնած սարսափը կը դուշակէր, ունեցած էր իր տրամաբանական հետեւանքը: Կէսօրէն վերջ, երբ քաղաքը իջնելով

Առաջնորդարանը դացի, հոն տեսայ Ոստանէն նոր հասած ճամբորդ մը, արժանահաւատ անձ մը, որ մեզի պատմեց թէ՝ Ապտիւլ-Համիտի սպանութեան վրայ, իր ընկերները եւ ուրիշ Բիւրաներ՝ առաջնորդութեամբ Ոստանցի Ռուբլիտ պէյ անուն ցեղապետի մը, Աղթամարի մօտ, Նարեկի մէջ, կռիւի բռնուած են Իշխանի խումբին հետ եւ դիւղին մէջ ջարդած են 25 Հայեր, որոնց մէջ կիներ եւ երեխաներ, եւ թէ՝ բարերանդարար... Իշխանի խումբին փամփուշտները սկսած են պակսիլ, որուն վրայ ան ձգած հեռացած է, թէ ոչ ան կրնար, մինչեւ յետին Նարեկացին, շարունակել կռիւը:

Լուրը՝ խարաղանի հտրուած մը եղաւ Բաղրեւանդեան Սրբազանին դէշ շրջան ընող արիւնին համար: Հիւանդ Սրբազանը՝ առողջի մը պէս, վար ցատկեց անկողինէն եւ իմ ընկերակցութեամբ բռնեց Պալատին ճամբան:

Կուսակալի քով մենք չտեսանք Սպօրտօնի նշմարած ուրախ տրամադրութիւնը: Ան՝ ընդհակառակն յուզուած երեւոյթ մը ունէր: Ան՝ ստացած էր վերջին լուրը՝ բայց, սպաննուած Հայերու թիւը, անոր եղած հաղորդադրութեանը մէջ, աւելի նուաղ էր: Այսուհանդերձ, ան խիստ հրամաններ տուած էր ձերբակալելու յանցաւորները եւ առաջըր առնելու նոր ջարդերու, եւ, մեր պահանջումին վրայ, մեզի տուաւ նոր եւ տաք հաւաստիքներ:

ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ՊԱՏՃԱՌԱԻ

Մենք կուսակալին քովէն մեկնելու վրայ էինք, երբ ներս մտաւ յանկարծ Տօքթօր Ռէյնօլտս եւ պատահեցաւ չար զուգադիպութիւն մը, որ քիչ մնաց կաթուած իջեցնել տար հիւանդ Սրբազանին: Սպանեալներու՝ մեր

ևւ իր թիւերուն միջեւ դանուող տարբերութիւնը ճշդե-
լու համար, կուսակալը՝ Տօքթօր Ռէյնօլտսին՝ հար-
ցուց թէ ինքը իմացած էր արդեօք Աղթամարի դէպքը,
ևւ, անոր դրական պատասխանին վրայ, անկէ խնդրեց
պատմել դիտցածը: Տօքթօր Ռէյնօլտս՝ որ նոր դէպ-
քէն տեղեկութիւն չունէր բնաւ, կարծելով թէ՝ Աղթա-
մարի մէջ մեր կալանաւորութիւն պատահուածքին մասին
է կուսակալի հարցումը, նախ ըսաւ՝

— Բայց, ինչո՞ւ իրենց չէք հարցներ, Առաջնոր-
դին ևւ Թերզիպաշեանին:

— Անոնք իրենց դիտցածն ըսած են, ևս կ'ուղեմ ի-
մանալ ձեր դիտցածը:

Եւ, յարդելի Տօքթօրը, միամտօրէն, սկսաւ պատ-
մել մեղի պատահած դէպքին, մեր կալանաւորութիւն ևւ
մեղմէ առնուած մուրհակին պատմութիւնը:

— Ատիկա հին դէպք մըն է, Տօքթօր էֆէնտի, ը-
սաւ կուսակալը պաղարիւնով մը. դուք, ըսել է, նոր
դէպքի մասին տեղեկութիւն չունիք:

Տօքթօրը անդրադարձաւ անմիջապէս իր մատ-
նուած դրութեանը. տփղոյն՝ ան քիչ մըն ալ տփղունե-
ցաւ ևւ յուզումէն, քիչ վերջ, դորձը՝ որուն համար ե-
կած էր, մոռնալով դուրս ելաւ:

Կուսակալին անծանօթ չէր Բազրեւանդեան Սրբա-
դանի հիւանդագին վիճակը: Ան՝ միակնոցին տակէն,
ուշի ուշով հետեւած էր անոր դէմքին կրած ալլալուճ-
ներուն ևւ մատնած ջղային շարժումներուն: Երբ Տօք-
թօրը մեկնեցաւ, ան ոտքի ելաւ անմիջապէս ևւ, որ-
պէս թէ տեղի ունեցած չըլլար բնաւ Տօքթօրին ալցե-
լութիւնը ևւ անոր ըրած պատմութիւնը, դէպ ի Սրբա-
դանը ուղղուեցաւ ևւ համակրանքի մասնաւոր ցոյ-
ցով մը՝

— Բոլորովին հանգիստ եղէ՛ք, Մուրախաս էֆէն-

տի, նոր բան մը չպիտի պատահի, եւ եղածներուն համար ա'լ, յանցաւորները պիտի պատժուին — ըսելով, ճամբու դրաւ մեղ:

Սրբազանը՝ իմ թեւին կոթնելով էր որ կրցաւ քալել մինչեւ դահլիճին դուռը: Դուռնէն անդամ մը դուրս, նախասենեակին մէջ, ան ինկաւ աթոռի մը վրայ:

— Ասիկա երրորդ հարուածն է, այս անգամ կ'երթամ, ականջիս մրմնջեց յուսահատ կրօնաւորը:

Սրբազանին ըսեր էին ու ան՝ հաւատալով, ինծի ըսած էր թէ Աղթամարի մէջ իր ունեցածը կաթուած է եղեր: Երբ, ան անցուց քրիղը եւ տեսաւ թէ ունեցածը կաթուած չէ, զդացած ուրախութիւնը՝ անմիջապէս, անոր բերաւ տրամադրութեան հակահարուածը: Ան ոտքի ելաւ աշխուժով եւ, մինչեւ կառքը, առանց օգնականի՝ քալեց:

Կառքին մէջ, ես սկսայ կատակի առնել Սրբազանի՝ կաթուածի երկիւղը:

— Բայց ինչո՞ւ երրորդը: Ասիկա երկրորդն է, ըսի իրեն:

— Ո՛չ, ըսաւ Սրբազանը — Անդրանիկի դէպքին օրը, այդ անիծեալ Թառկոււկեան զիս շատ նեղացուց: Երբ ես իրեն յայտնեցի թէ հիւանդ եմ եւ չեմ կրնար Անդրանիկ տեսնելու երթալ, ի՞նչ կ'ուզէք որ ինծի ըսէ այդ որթկան ցիցը:

Որթկան ցիցը, որթիկը՝ վիզին չուանէն կապելիք բարակ եւ փոքրիկ ցիցն է:

Թառկոււկեանին՝ Սրբազանն ալ՝ այս աւելի՛ բանաստեղծական տխուր դտած էր, որակելու համար անոր հասակին փոքրիկ բարակութիւնը:

Սրբազանը իմ « ի՞նչ »-ին վրայ շարունակեց.

— Անիծեալը ինծի ըսաւ թէ՝ մինչեւ Աղթամար

Կրնաս երթալ Անդրանիկը տեսնելու, մինչեւ Այգեւստան չե՞ս կրնար դալ:

Ֆրանսական Հիւպատոսարանի թարգմանին խօսքերուն այս յիշողութիւնն անգամ ջղայնութիւն բերաւ Սրբազանին. անոր սեղմուած բռունցքը, « անիծեալ » բառին հետ, ջղային այնպիսի շարժում մը ունեցաւ որ եթէ Թառկուլեան դէմը գտնուած ըլլար, անոր դիտուն պիտի իջնար անկասկած:

— Բայց Տօքթօր Ռէյնօլտսի յանցանքն ի՞նչ էր: Ան միամտօրէն էր ըսաւ ինչ որ ըսաւ:

— Տօքթօրին չէր որ նեղացայ — պատասխանեց Սրբազանը — կէս հառաչով մը, այլ այն բանին որ մենք խախտած եղանք կուսակալի վստահութիւնը: Պէտք էր որ, օրին, մենք անոր յայտնած ըլլայինք այդ շար պատահմունքը:

Սրբազանը՝ Հիւանդի իր հոգեբանութեամբը, քիչ մը կը չափազանցէր իրողութիւնները: Ան՝ լրջօրէն հիւանդ էր: Զայն ոտքի հանողը ջղային ուժ մը եղած էր: Երբ Առաջնորդարանը հասանք, հակահարուածը, որ կաթուած չէր, բայց կաթուածի չափ ջլատիչ, չուշացաւ: Ան անկողին ինկաւ եւ ինձմէ խնդրեց բժիշկ մը բերել իրեն, պայմանաւ որ Տօքթ. Ռէյնօլտս չըլլար ան:

Տօքթ. Ռէյնօլտսէն խրաչելու՝ մէկէ աւելի պատճառներ ունէր Սրբազանը. առաջինը այն՝ որ անոր անդրդուելի պատուէրը կ'ըլլար ձգել ծխախոտը որ Սրբազանի միակ վայելքն էր: Յետոյ, ան դիտէր որ միսիօնար-բժիշկը ունէր ուրիշ դէշ սովորութիւն մը. երբ Հիւանդին վիճակը քիչ մը ծանր տեսնար, ան սովոր էր Հիւանդին երեսն ի վեր ըսելու թէ « Տէր քեզ կը կանչէ, պատրաստ եղի՛ր »: Եւ, քիչ չէր եղած թիւը անոնց՝ որոնք ոչ թէ Հիւանդութիւններէն՝ այլ յար-

դելի բժիշկին այս տարօրինակ պատգամին վրայ, ան-
դիտ աշխարհը չուեր էին:

Չուարճալիքներ ալ չէին պակսեր Տօքթ. Ռէյնօլտ-
սի այս պատգամէն ծնունդ առնող մահերուն մէջ:

Անգամ մը, համաճարակի մը օրերուն, որուն քօ-
լէրա ըլլալը վէճի նիւթ դարձեր էր բժիշկներու միջեւ,
Տօքթ. Ռէյնօլտս կը հրաւիրուի քննելու հիւանդ մը, ու-
րուն՝ ան, բազկերակը կը բռնէ թէ ոչ «Տէր քեզ կը
կանչէ, պատրաստ եղի՛ր» ըսելով կը ձգէ կը հեռանայ:
Հիւանդին կինը՝ բժիշկին ետեւէն կը վազէ, անկէ ի-
մանալու համար ամուսնոյն ունեցածը.

— Բայց չէ՞ք նշմարած որ ձեր ամուսնոյն թեւը
կաս կապոյտ եղած է — կը կշտամբէ Տօքթէօրը — ձեր
ամուսինը քօլէրայէ վարակուած է — կ'ըսէ եւ կարդ-
մը զդուշութիւններ կը յանձնարարէ:

— Բայց, Տօքթէօ՛ր — կ'առարկէ հիւանդին կինը
— իմ ամուսինը ներկարար է եւ անոր թեւը միշտ կը
կրէ զործածած ներկին այդ դոյնը:

Տօքթէօրը ետ կը դառնայ, դեղեր կուտայ հիւան-
դին, բայց մարդը, քանի մը օր վերջ, կրած յանկար-
ծակի վախէն կը մեռնի:

Սրբազանը՝ իմ թուած քանի մը բժիշկներէն, թա-
ղապետական բժիշկին անունին վրայ կանդ առաւ:

— Բերէ՛ք այդ ոսկի հորթը, նայինք ինչ պիտի
ըսէ ան:

Թաղապետական բժիշկը՝ վերջերը վան եկած Բէ-
ֆիդ պէյ անուն շիք երիտասարդ մըն էր: «Ոսկի հորթ»
ածականը, զոր Սրբազանը՝ ըստ իր սովորութեան, ա-
նոր համար հնարած եւ անունին փաղցուցած էր, ա-
ռանց հիմքի չէր: Մարդը՝ աչքերուն ունէր ոսկի ալ-
նոցներ, մատներուն ոսկի օղեր, եւ քանի՛ հատ, փող-
կապին վրայ ոսկի մէտայլ մը, բաճկոնակին լայնքին

ալ ոսկիէ լայն շղթայ մը: Եթէ բան մը կար Տօքթօրին քով, որ ոսկի չէր, այն ալ արհեստն էր, որուն վկայականը կը թուի թէ ան ունեցած ոսկիներուն ուժովն էր որ ձեռք բերած էր:

Այս իրողութիւնը երեւան եկաւ, երբ ան՝ յաջորդօրէն, ի՞նչ հրաւերին վրայ եւ ի՞մ ընկերակցութեամբ զրննելու եկաւ հիւանդ Սրբազանը: Ան՝ նախ, Սրբազանին մարմնոյն ծաւալի՞ն պատճառ, թէ ոչ ի յարգանս անոր տիտղոսին, ամբողջ ժամ մը դրաւ անոր զննութեան համար: Յետոյ, երբ վերջապէս անոր զննութիւնը լմնցաւ եւ ան՝ լուացուելու համար դուրս ելաւ, ես անոր մօտեցայ ախտաճանաչութիւնը իմանալու համար:

— Հիւանդ է մօնսէնօրը — ըսաւ ան ինծի, առանց խնդալու:

Ես՝ հիւանդին վստահութիւնը չխախտելու համար, բնականաբար, անոր չըսի « ոսկի հորթ »-ին այս պախըր խօսքը:

Յետոյ, յարգելի բժիշկը քառորդ ժամ մը դրաւ, զրելու համար դեղագիրը, որուն մէջ ան դրաւ, ի յարգանս միեւնոյն պատճառներէն մէկին կամ միւսին, տասնէ աւելի դեղեր, որոնց մէկ մասը, ի խեղճութենէ թաղապետական դեղարանին, միակը քաղաքին մէջ, հարկ եղաւ անքէրներու քով փնտռել տալ:

Սրբազանը՝ այդ ճոխ դեղջուրին համը նայած եւ շիշը դարակը դնելով՝ Պէրպէր Գարեգինին լուր զրկած էր: Ու, երբ, քանի մը օր վերջ, յարգելի Տօքթօրը՝ ինքնաբերաբար իրեն այցելութեան եկած էր, Սրբազանը՝ հիւանդութիւնը թողած՝ ըստ սովորութեան, բժիշկը ձեռք առնելու եկած էր:

— Հիմայ, ըսել է իմ ստամոքսին մէջ աւելի դեղ կայ քան ձեր դեղարանին — ըսած էր անոր, դեղդրին ինչպէս պատրաստուած ըլլալուն պատճառներէն վերջ:

Եւ, որպէսզի բժիշկը նոր դեղդիրով մը՝ նոր ծախքերու, նաեւ նոր փնտառութեան դուռ չբանայ իրեն, Սրբազանը աւելցուցած էր՝

— Մեծապէս օգտուեցայ ձեր դեղերէն եւ, երբ լմննայ ան, նորէն պատրաստել պիտի տամ:

Արիւնը առնելը, սակայն, առժամեայ հանդատութիւն մը կը բերէր հիւանդին, բայց ոչ դարման: Սրբազանը երթալով կը տկարանար:

Քանի մը օր վերջ, կուսակալի յանձնարարութեան վրայ մէքթուպչիին հետ իր կողմէն հիւանդին որպիսութիւնը հարցնելու. զացեր էինք: Սրբազանը դտանք յուսահատ վիճակի մը մէջ: Ան՝ իր մօտալուտ վախճանին խօսքերն ըրաւ անվերջ, ու երբ մէքթուպչին՝ քանի մը յուսադրիչ խօսքեր ըրաւ, ան՝ նորէն իր կատակնեւրուն մէջ փնտռելու ելաւ իր հիւանդութեան ամոքումը:

— Մեռնելու չեմ ցաւիր, այլ... ըսաւ ան՝ տխուր ժպիտով մը:

Հիւանդին խօսքին շեշտը՝ հարցում մը կ'ենթադրէր: Մէքթուպչին ըրաւ այդ հարցումը:

— Հապա՞:

— Անոր կը ցաւիմ որ միւֆթի էֆէնտիէն առաջ կը մեռնիմ:

Հակառակ բոպէին եղերականութեան, չկրցինք, ոչ ինքը ոչ ալ մենք այցելուներս, զսպել քրքիջ մը:

Յաջորդ օրը, կիրակի, ցերեկին նուաղում մը կ'ունենայ Սրբազանը եւ իրեն այցելութեան զացած Ճանիկեան Տէր Մեսրոպ քահանայէն կը խնդրէ այդ դիշերը իրեն քովը մնալ: Իրիկուան կողմը, հիւանդը կ'ունենայ նոր նուաղում մը, որմէ սթափելէն վերջ՝ Ճանիկեան քահանային կ'ըսէ ան՝

— Սիրտս իմը չէ այլեւս:

Ու, երբ կը տեսնէ որ կէրակի ըլլալուն պատճառաւ, բժիշկի ետեւէն վաղողները կ'ուշանան.

— Քովս եկուր հողեւոր բժիշկ — կ'ըսէ ան՝ Ճանիկեան քահանային, զոր շատ կը յարգէր. կը խոստովանի անոր եւ հաղորդութիւն կ'առնէ անոր ձեռքէն:

Խոստովանութիւնը եւ հաղորդութիւնը անոր կը բերեն հողեկան խաղաղութիւն մը, որուն վրայ՝ ան, տակաւ, աչքերը կը դոցէ եւ երեք ժամ անդադար կը քնանայ: Արթննալուն, ան ինքզինքը այն աստիճան հանդարտ կը զգայ, որ կը կանչէ Տէր Մեսրոպ եւ կը սկսի կատակներ ընել անոր հետ:

— Ո՛ւր պիտի թաղէք զիս — կը հարցնէ անոր:

Տէր Մեսրոպ կը խուսափի պատասխանելէ եւ կը բաւականանայ ժպիտով մը: Բայց, հիւանդին պնդումին վրայ, կ'ըսէ.

— Եթէ օր մը մեռնելու ըլլաք, եւ ինձմէ առաջ, ձեր յարմարագոյն դամբանը Հայկավանից եկեղեցւոյն բակն է, եպիսկոպոսներու թաղը, Պօղոս եպիսկոպոսի քովը:

— Օ՛ — կը բարկանայ Սրբաղանը — կը նախընտրեմ չմեռնիլ քան թէ երթալ պառկիլ սուրբ-դաղանին քովը:

Ատենին՝ Ապօղոսեանները, որոնց եռանդուններէն մէկն էր Բաղրեւանդեան, Սրբաղանի փոխարէն Սուրբ-դաղան անունը սովոր էին տալ Պօղոս եպիսկոպոսին:

— Թաղեցէ՛ք հոն, վնաս չկայ — կ'ըսէ հիւանդը վերջէն, տեսակ մը ստրջանքի զգացումով — միայն թէ փայտ մը դրէք ձեռքիս մէջ:

Այս վերջին խօսքը դուցէ ակնարկութիւն մըն էր մէկուն՝ Դիողինէսի պատմութիւններուն, որոնց՝ անծանօթ չէր Սրբաղանը:

Ըստ այդ պատմութեան, Դիողինէսի աշակերտնե-

բուն այն հարցումին թէ՛ « եթէ ինքը մեռնելու ըլլար, ո՞ւր թաղելու էին զինք » սիմիֆ փիլիսոփան կը պատասխանէ « փողոցը ձգեցէք իմ մարմինը » ու երբ, « բայց, հոն, շուները կ'ուտեն քու մարմինը », կ'ըսեն աշակերտները, « փայտ մը դրէ՛ք ձեռքիս մէջ » կը պատասխանէ Դիոդորինէս, ու, « բայց, դուք չէ՛ք լմանար, որպէսզի դործածէ՛ք ձեր ձեռքին փայտը », աշակերտներու հակադարձին՝ այս անգամ, կ'եզրակացնէ փիլիսոփան, « չիմանալէս վերջ ի՞նչ կ'ըլլայ թող ըլլայ »:

Գուցէ, ըսի, վասնզի, այս խօսքին վրայ հոգեվար հիւանդը աչքերը կ'ուղղէ դէպ ի խոստովանահայրը.

— Տէ՛ր հայր, այս չարախօսութեանս համար ա՛լ ներէ ինծի:

Ասիկա կ'ըլլայ Սրբազանին վերջին խօսքը: Ան աչքերը կը դոցէ: Ծանիկեան քահանան ա՛լ, կարծելով թէ հիւանդը կը քնանայ, կը հեռանայ անոր սնարէն. բայց, քիչ վերջ, անոր տարօրինակ խոկոցին ձայնին վրայ ներս կը մտնէ եւ կը տեսնայ որ Սրբազանը արդէն հոգեվարքի մէջ է:

Երբ բժիշկը կը հասնի, վարադոյրը արդէն իջած կ'ըլլայ այդ փոթորկալից կեանքին վերջին արարուածին վրայ: Սրբազանը փչած կ'ըլլայ իր վերջին շունչը:

Բժիշկը որ ուրիշ մէկը չէր եղած, եթէ ոչ թաղապետական բժիշկ Րէֆիզ պէյ, չի բաւականանար մահը հաստատելով, ան կը հետաքրքրուի մահուան պարագաներովը: Ան՝ ծանիկեան քահանային պատմութիւնն ընել կուտայ հիւանդին վերջին վայրկեաններուն, նոյն իսկ անոր կը հարցնէ թէ՛ հոգէներ ունեցա՞ւ հիւանդը. ու քահանային դրական պատասխանին վրայ, կ'ըսէ լուրջ դէմքով մը.

— Տեսէ՛ք, այդ լա՛ւ է:

Ծանիկեան քահանան, այդ եղերական բոպէին, չի

կրնար զսպել ժպիտ մը: Եւ, եթէ Հանդուցեալ Սրբա-
ղանն ալ ժպտելու ըլլար այդ բոպէին, մեծ հրաշք մը
չպիտի համարուէր:

— Քառասուն օր քաշեց — ըսին Վանեցիները, Հաշ-
ուելով Հանդուցեալ Սրբաղանին օրերը, Աղթամարի ա-
նոր Հանդիպումէն մինչեւ իր մահուան օրը:

Սխալ էր, սակայն, այդ Հաշիւը: Բայց, եթէ ճիշտ
է որ՝ սաստիկ վախը կամ մեծ յուզում մը՝ ետեւէն
մահ կը բերէ, քառասուն օր վերջ, ճիշտ քառասուն օր
առաջ եղած էր, որ Փրանսական Հիւպատոսարանին
Թարգմանը, իր որակումովը որթկան ցիցը, Հանդուց-
եալ Սրբաղանին ուղղած էր՝ անոր սրտին այնքա՛ն
դժուար եկած խօսքը, թէ՝ « Անդրանիկը տեսնելու հա-
մար մինչեւ Աղթամար կրնաք երթալ, իսկ Այդեստանը
չէք կրնար դալ »:

ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ « ՄԱՏՆԻԶԻՆ » ՍՊԱՆՈՒՄԸ

Նոյեմբերի վերջերը, օր մը, Հարսանեկան կոչուն-
քի մը կը դռնուէինք քաղաքին վաճառականներէն Ծի-
տէչեան Եղբարց բնակարանը, որուն մէկ մասին մէջ
կ'ապրէր կուսակալը: Հրաւէրը՝ այդ օրը, մասնաւո-
րապէս, ի պատիւ Թուրք պաշտօնեաներուն եւ երեւելի-
ներուն էր, բայց, ըստ տեղական սովորութեան, անոր
կը մասնակցէին նաեւ ծանօթ քանի մը Հայեր եւս:

Սեղանին շուրջը, կուսակալը, որ, որպէս վարձա-
կալ, տեսակ մը տանուտէրի դիրք տուած էր իրեն,
Հիւրասիրութիւններ կ'ընէր եւ շատ ուրախ տրամա-
դրութեան մը մէջ կը դռնուէր: Ան դուարթ անէքթոտ
մը պատմելու վրայ էր, երբ, իր բնակարանին հեռա-

գրական պաշտօնեան՝ իրեն մօտենալով՝ փոքրիկ թուղթ մը տուաւ անոր:

Կուսակալը չկրցաւ ծածկել թէ ծանրակշիռ լուր մըն էր որ իրեն կը բերէր պաշտօնեան: Խոր թախիժ մը՝ անմիջապէս յաջորդեց անոր դէմքին վրայ սաւառնող գուարթութեանը: Անոր յուզումը այն աստիճան ճնշող եղաւ, որ ան մոռցաւ լրացել սկսած անէքթոտը եւ սկսաւ, ջղաձգօրէն, խառնել մօրուքը եւ, անոր մաղերուն ծայրերը բերանը տանելով՝ խածոտել զանոնք, սովորութիւն մը, որ, առհասարակ, անոր խիստ վրդովուած վիճակը կը մատնէր:

Խոր լուսթիւն մը, բոպէապէս, երկար սեղանին մէկ ծայրէն տարածուեցաւ մինչեւ միւսը: Ան անցաւ, նոյնիսկ, քովքնտի սենեակը, ուր դռնուող նուազածուները զաղբեցուցին իրենց նուազը: Եւ, որովհետեւ, կուսակալը՝ իր աջը եւ ձախը դռնուող զինուորական հրամանատարին եւ հաքիմին միայն ցոյց տուած էր իրեն բերուած թուղթ, մնացեալներուն մէջ ծայր տուին զանազան ենթադրութիւններ, որոնք՝ հետզհետէ, հասան մինչեւ իր՝ կուսակալին պաշտօնանկութիւնը, որ, դաւաններու մէջ, ամենէն զգայացունց դէպքն է:

Սեղանէն ելնելուն, կուսակալը՝ սրահը երթալու ճամբուն վրայ հանդիպեցաւ ինծի եւ զիս հետը քաշելով, մեկուսի հարցուց ինծի.

— Արսէն էֆէնտին (կաթողիկոսական տեղակալը) սպաննած են: Ի՞նչ կը կարծէք, Հա՞յ կրնայ ըլլալ ըսպաննողը, թէ ոչ Քիւրտ:

Շանթաւար՝ միտքս, անմիջապէս, զնաց դէպի Ապտիւլ-Համիտի սպանութեան դէպքը եւ փոխ-վրէժի հաւանականութիւնը: Այս հաւանականութեան վրայ էր որ ես հիմնեցի իմ սլառասլառներ:

— Ես ալ այդպէս կը կարծեմ — ըսաւ, կուսակալը

տխուր շեշտով մը եւ գլուխը երերցնելով — կը սպասեմ, վայրկեան առ վայրկեան, երկրորդ հեռագրին։

Ու ան ծիւելու գնաց, նարկիլէն, զոր այդ բոպէին, անոր կը մատուցանէին։

Լուսթիւն մը, տխուր եւ սաշտօնական, կը տիրէր անոր շուրջը, ուրկէ, երկար ատեն, ուրիշ ձայն չէր լսուեր, եթէ ոչ նարկիլէյին կլկլոցը։

Կուսակալին հարցումին ձեւը եւ անոր սահած լրութիւնը ինծի ալ լուսթիւն կը հարկադրէին։ Ես զգուշացայ լուրը ուրիշներուն հաղորդելու եւ քովընտի սենեակն անցած էի, երբ սենեակի դռնէն, ձեռքի նշանով մը՝ զիս կանչելու եկաւ կուսակալի օգնական Յովհաննէս Ֆէրիտ պէյ։ Ան յուղուած եւ շուարած դէմք մը բռնէր եւ զիս դատաւ թէ ոչ, նոյնքան շուարուն ձայնով մը հարցուց․

— Լսեցի՞ր որ Իշխան սպաննած է Արսէն էֆէնտին։

— Լսեցի, բայց, իմ կարծիքովը Իշխան չէ որ սպաննած է դայն, այլ Ապտիւլ-Համիտի եղբայրները։

Այս պատասխանիս վրայ, Յովհաննէս Ֆէրիտ պէյ ինծի կարդաց ձեռքը բռնած թուղթը, որ ուրիշ բան չէր, եթէ ոչ Ոստանի դայմադամին երկրորդ հեռագրերը եւ որ կ'ըսէր․

« Այս բոպէին, Վանքին ոստիկաններուն հետ, Աղթամարէն տեղս հասաւ Նալբանդեան Մանուկ էֆէնտին, որ երէկ գիշերը հոն դտնուած էր։ Այս անձը կը պատմէ թէ՝ Իշխան եղած է, որ՝ խումբին հետ, կէս գիշերին, վանքը պաշարած է եւ սանդուխներով վանքին պարիսպը բարձրանալով, վանքին դռուը բացած, ներս մտած եւ Արսէն էֆէնտին ու քարտուղարը, Միհրան էֆէնտին, անկողիններէն դուրս հանելով՝ Ռուսի այգին տարած եւ հոն դանակի հարուածներով սպաննած է »։

Ո՛րք է այլեւս կուսակալին տխրութիւնը։ Երբ դահ-

լիճը մտանք, ան կը ճառագայթէր ուրախութենէն եւ կ'ըմբռնէր ենթադրութիւնները, զոր ներկաները՝ լուրին շուրջը իրարու ետեւէն կը շալլէին:

Անոնց մէջ, կուսակալէն ի դատ, Թուրք չմնաց որ չկրկնէր՝ « զաւա՛ւը մարդը, դաշնակցական չէ եղեր » յանկերդը: Մարդիկ կը սպասէին, որպէսզի Արսէն վարդապետը՝ իր՝ դաշնակցական չըլլալը ապացուցանելու համար, ինքզինքը սպաննել տար դաշնակցականներուն:

Հիմայ, որ Արսէն վարդապետի դաշնակցական չըլլալը յայտնի է այլեւս, մէջտեղ եկաւ յաւիտենական « ինչո՞ւ » ն:

— Ինչո՞ւ Դաշնակցականները սպաննեցին կաթողիկոսական Տեղապահը, որ՝ իր յանդուգն թաղրիներովը եւ հեռադրերովը, շրջանին պաշտօնեաներուն եւ Բիւրտերուն սարսափը եղած էր:

Ներկայ Հայերուն կ'իյնար տալ այս « ինչու » ին պատասխանը: Անոնցմէ մէկը խորհրդածեց թէ՝ « շատ կարեւոր բան մը ըլլալու էր այդպիսի սոսկալի ոճիւրի մը դրդապատճառը »: Ուրիշ մը՝ « ուրեմն նոր ըլլալու է այդ դրդապատճառը », յաւելումովը՝ տեսակ մը հաստատութիւն դրաւ այդ խորհրդածութեան վրայ: Երրորդ մը, աւելի յանդուգն՝ այս հաստատութենէն մղուեցաւ Անդրանիկի դէպքին մէջ որոնելու այդ « կարեւոր եւ նոր դրդապատճառը »: Զորրորդ մը, որ չափազանց միամիտ մէկն էր, չքաշուեցաւ ըսելու. թէ՝ լսած էր որ Արսէն վարդապետը եղած է որ կառավարութեան իմաց տուած է Անդրանիկի՝ Աղթամարի կողմէն ապստամբած ըլլալու լուրը: Ինքը, այս ենթադրութեան տէրն եղաւ միայն, որ չինդաց. միւսները, Հայ թէ Թուրք, որ գիտէին թէ՝ Անդրանիկին լուրերը իր ետեւէն պոռալով կը վազէին, ամենքն ալ խնդացին այս միամիտ ենթադրութեանը վրայ, որ՝ ճիշտ է որ

դրդապատճառ չէր կրնար ըլլալ, բայց, նոյնքան ճիշտ է, որ որպէս պատրուակ, ծառայած էր այդ ոճիւրին:

Երբ ներկաները լաւ մը խնդացին, կուսակալը, որ կը սպասէր որպէսզի ցամքի անոնցմէ վերջինին զարմանքին աղբիւրը, սկսաւ պատմել Լաֆօնդէնի յայտնի առածը.

— Գայլը եւ զառը, օր մը, միասին ջուր կը խմէին առուակի մը վրայ...

ԱՆԴՐԱՆԻԿ՝ ԴՈՒՐՍԸ

Աւելի աղէկ է, որ դուրսը մարդ մնամ, քան թէ ձեր մէջ Աստուած — Ակնուենին ըսած էր Անդրանիկ՝ Վիեննայի կուսակցական համագումարին մէջ:

Անդրանիկ իր խօսքը պահեց:

Անդրանիկ՝ դուրսը մնաց մարդ. մարդ՝ որ ոչ միայն դործել գիտէ, այլեւ, երբ հարկ է, լռել. պահել լռութիւն, երբ գիտէ թէ ան դործէն լաւ է: Ան պահեց լռութիւն մը, որ գիտէր ինքզինքը մտիկ ընել տալ:

Լռութիւն՝ մարդու մը համար, որ՝ ամբողջ տասներկու տարիներ՝ կեանքերու ամենէն կենսունակն է ապրած, որուն անունը՝ տարիներով, մէկ մի Հայու շրթունքներուն վրայ է ապրած: Լռութիւն, ամբողջ վեց տարի. ասիկա՝ Անդրանիկի կեանքին դադարնիքն է, անոր հերոսի պատմութեան դադարնի մէկ էջը:

Անդրանիկ ըլլալ հարկաւոր էր, կարենալու համար, աշխատէս, հեռանալ ասպարէզէն եւ կամօվին մեկուսանալ: Այո՛, Անդրանիկ ըլլալ հարկաւոր էր, անոր պէս ստոյիկեան մը, կարենալու համար, աշխատէս, երթալ ապրիլ, ամբողջ վեց տարի, Վառնայի քով գիւղ մը, Գալաթա եւ մոռացութեան վիհին մէջ ձգել իր հերոսը

անցեալը. հասարակ դիւղ մը, այո՛, որուն անունը՝ Պուրկարահայերէն ի դատ ոչ մէկ Հայ կը ճանչնար, իմանալու համար թէ ո՛ւր կը գտնուէր Սասունի հերոսը եւ կամ թէ ի՞նչ կ'ընէր ան:

Ի՞նչ կ'ընէր Անդրանիկ Վառնայի մէջ:

Հոն, այդ մեկուսացած դիւղին մէջ, իր յիշատակներուն հետ առանձնացած՝ Անդրանիկ՝ իր օրերը կ'անցընէր բնութեանը հետ: Զղային մարդ՝ ան խնդուն էր, երբ բնութիւնը կը խնդար: Արեւոտ օրը, ցուրտ ընէր թէ տաք, ան բնութեան դիրկն էր, կամ մարդի մը կանանչին վրայ, կամ ծառի մը շուքին ներքեւ, կամ նաւակի մը մէջ եւ կամ առուակի մը եզերքը, դաշտին ծաղիկներուն, երկինքին թռչուններուն եւ ծովին ձուկներուն հետ: Ընդհակառակն, ան տխուր է, երբ բնութիւնը ինքն ալ տխուր է. սիրտը դոց՝ ան սենեակէն դուրս չելլեր այն ատեն. ան հոն փակուած կը մնայ իր սիկարէթի տուփին եւ սաթէ համրիչին հետ եւ կը սպասէ, որ՝ բացուող օդը՝ բանալու դայ իր սիրտին հետ իր սենեակին դուռը. որպէս բացառութիւն, 2-3 շաբաթ, անգամ մը, շաբաթ իրիկուն մը, ան՝ նաւակ մը կ'առնէր, որուն ղեկը ինքը սովոր էր վարելու, եւ, Վառնա «Լոյս Զուարթ»ը մօտիկ բնելու կ'երթար: Այդ գիշերը ան կ'անցընէր բարեկամի մը տունը եւ, յաջորդ առաւօտ, նորէն եկեղեցի կ'երթար պահու մը, ուր երգուած չըլլային ո՛չ « Աշխարհ ամենայն »ը ո՛չ « Առաւօտ լուսոյ »ն, ո՛չ ալ « Նորաստեղծեալ բանն յանէից »ը. պատարագէն աւելի, այս շաբաղաններուն էր որ կ'երթար անոր նախընտրութիւնը. բայց, իրիկուն ըլլար թէ առաւօտ, « Օրհնեալք եղերո՛ւք »ը չլսած եւ կամ պատարագիչին ձեռքն ու աւետարանը չհամբուրած՝ ան չէր մեկնէր եկեղեցիէն:

Ծագեցաւ Պալքանեան պատերազմը:

Պուլկարիոյ մէջ, պուլկարահպատակ Հայերը՝ պուլկար բանակին մէջն էին, ինչպէս Թրքահպատակները Թրքական բանակին: Բայց, Պուլկարիոյ, մասնաւորապէս, Վառնայի մէջ կ'ապրէին 95ի եւ 96ի Համիտի հալածանքներէն եւ ջարդերէն փախած Հայեր, Համիտի հալածանքէն վերջ եւ անոր փոխարէն, Պուլկարիոյ ասպնջականութիւնը վայելած Հայեր, որոնց մէջ տարեւորէն կը յղանայ կամաւորական դունդ մը կադմելու չաղափարը: Անդրանիկէն ի դատ, որո՞ւն կրնային դիմել այդպիսիները, առաջարկելու համար դունդին առաջնորդութիւնը:

Անդրանիկ պէ՞տք էր ընդունէր այդ առաջարկը: Ասիկա կէտ մըն է, որուն վրայ հարկ է կանգ առնել քիչ մը:

Անդրանիկը, ինքը, մէկը եղած է Պուլկարիոյ ասպնջականութիւնը վայելող Համիտի հալածականներէն: Անոր աչքին առջեւ կուգան, Փիլմի մը պէս, իրեն դիմող զաղթականներուն թշուառութեան տեսարաններէն վերջ, դրուագներ՝ Սասունի մէջ իր մղած կռիւներէն, որոնց մէջ ան՝ վերջ ի վերջոյ, զլուխ ծռած է Թուրքին, որովհետեւ իրեն պակասած էին զէնք ու զինամթերք: Ու, հիմայ, ան իր առջեւ բաց կը դնայ պետական պահեստի մը դուռները:

Պալքանեան պատերազմը Արեւելեան յաւիտենական հարցն էր որ սեղանին վրայ կը բերէր: Թուրքիոյ ձեռքերը կը թուէին ըլլալ նորէն երկաթի մէջ եւ երկաթը Եւրոպայի ձեռքին մէջ: Քանի՞ հեղ, դեռ անկէ վերջ մեր քաղաքագէտները այդպէս տեսնել կարծեցին եւ այդպէս դատեցին: Անդրանիկը չէր, որ անոնցմէ առաջ, նոր փորձերէն առաջ, պիտի ճանչնար հին փորձեալը և պիտի տեսնար հեռուն, Անդրանիկը՝ որ աշխարհը ճանչցած էր միայն Մուշի եւ Սասունի մէջ մղած

իր կռիւներովը: Եթէ, այդ կռիւներէն դուրս, Անդրա-
նիկ կապ մը ունեցեր էր արտաքին աշխարհին հետ, այդ
կապը եղած էր կուսակցական մամուլը, որուն նմոյշ-
ները, երբ, մանաւանդ անոնք կուգային այնքա՛ն ա-
ռատօրէն, ա՛յն օրերուն, երբ ինքը հոգի կուտար դէնքի
և փամփուշտի համար, ան սովոր էր մէկ կողմը շարը-
տել և որոնց պարունակութիւնը, սակայն, այսպէս թէ
այնպէս, աջէն թէ ձախէն, իրեն կը հասնէին և տեղ
կը բռնէին անոր մէջ: Այս պայմաններուն մէջ, ինչպէ՞ս
կ'ուղէք ուրեմն, որ Անդրանիկ խեղդէր իր սիրտին մէջ
իր հակաթուրք զգացումները և եւրոպական պաշտպա-
նութեան հռանկարներուն ընդմէջէն, որոնց վրայ,
դեռ մինչև հիմայ, հաւատք ունեցողներ ունինք մեր
մէջ, հեռատեսէր անդրադարձումը, որ իրեն բերուած
առաջարկին ընդունելութիւնը պիտի ունենար յետագայ
դէպքերուն վրայ և մերժէր իրեն եղած դիմումը:

Անդրանիկ՝ հակառակ՝ իր նախկին ընկերներէն ի-
րեն հասած խորհուրդներուն, չմերժեց դիմումը: Թուր-
քը, սակայն, չհաւատաց բնաւ թէ Դաշնակցութիւնը
Անդրանիկի ձեռնարկին ետեւը չէր դառնուեր և, անոր՝
աւելի ճիշտը, հայ ժողովուրդի հաշտոյն անցուց ձեռ-
նարկը: Ան՝ դուցէ, մոռնար զայն, եթէ Պալքանեան
պատերազմէն վերջ, համաշխարհային պատերազմին,
Դաշնակցութիւնը՝ իր նոր սխալովը չչեչուէր Անդրանի-
կին հին սխալը: Ան միացուց այդ սխալներուն հինն ու
նորը և հաշուի դրաւ դանոնք:

Անդրանիկ՝ ուրեմն, պուլկարահայ կամաւորական
խումբին գլուխը, հոն է, ուր պուլկար սպայակոյտը
պէտք ունեցեր է անոր, այսօր խուզարկու խումբերու,
վաղը յետսապահներու մէջ, օր մը՝ եզերապահ, ուրիշ
օր մը, յառաջապահ: Զէ՞ որ այլևս, չեն պակսիր ա-
նոր՝ ո՛չ դէնք, ո՛չ ալ փամփուշտ, մասնաւոր թոխչոփ

մը, որ անոր կը բերէին իր հին ողորումներու՝ ուրախ
թէ տխուր, յաղթանակի՝ թէ պարտութեան յիշատակնե-
րը, ամէն մարդերու մէջ յաւիտենական անխոցելին է
ան։ Ան՝ իր յաջողութիւններովը՝ իրարու ետեւէն, կը
խլէ մասնաւոր եւ պատուարեր նօթեր՝ հայ կամաւո-
րական դունդին եւ զայն կաղմող հայ զաղութին համար
եւ չքանչաններ եւ մետայլներ իր կուրծքին համար։

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Պաշտօնեան պատերազմին յաջորդած է արդէն հա-
մախարհայինը. անոր առաջին օրերն են։

Թուրքահայութիւնը կլանուած է հարցովը, թէ՛
Թուրքիա պատերազմի պիտի մտնէ՞ թէ ոչ։ Զէ՞ որ
հարցը՝ անոր համար լինելու չլինելու նշանակութիւնն
ունի։ Թուրքը վարանումի մէջ է տակաւին, անոր ալ
ուշադրութիւնը կլանուած է հարցովը, թէ ի՞նչ պիտի
ըլլայ Հայերու դիրքը, երբ ինքը պատերազմի մտնելու
ըլլայ։ Ան՝ ուշի ուշով կը հետեւի Դաշնակցութեան
քայլերուն,՝ կուսակցութեանը, որ Կովկասի մէջ ունե-
ցած դիրքին բերումովը, դիւսաւոր զսպանակը կը հան-
դիսանար հայ քաղաքական կեանքին։

Այս փոխադարձ մտաւախութեամբ տողորուն՝ Հա-
յը եւ Թուրքը, իրենց օրերը՝ դիրքար լրտեսելով կ'անց-
նէին Վանի մէջ, ուր կը գտնուէր Դաշնակցութեան կա-
րեւորագոյն կեդրոնը։

Թուրքին վրայ լաւ տպաւորութիւն թողուցած էին
Դաշնակցութեան էրզրումի համադումարին լուայեալ
մնալու որոշումը, ինչպէս նաեւ, կուսակցութեան Վա-
նի ներկայացուցիչներ, Արամի եւ Իշխանի առաջնոր-
դութեամբ՝ հայ զինուորացուներու՝ զուռնա նաղարայի

ընկերակցութեամբ, զօրանոցը դիմած ըլլալու իրողութիւնները: Բայց, վերջէն՝ Իթթիհատի Կովկասի մէջ ունեցած էմիսէրներէն՝ հասած տեղեկագրերը ըսած էին ուրիշ բաներ, որոնք այդ տպաւորութիւնը չփայտցած էին:

Այդ բաներէն մէկը, իրիկուն մը, Իթթիհատի հիմնադիրներէն Էօմէր Նաճի պէյը, որ այդ օրերուն Վան կը գտնուէր, իմ աղանջին շնչաց:

Մենք՝ միասին քով քովի կը գտնուէինք, այդ իրիկուն, սեղանի մը շուրջը, որ Սէթ Գափամաճեան տուած էր ի պատիւ կուսակալ Թահսին պէյի, անոր մեկնումին առիթովը: Նաճի պէյը, որ անկեղծ յեղափոխական մըն էր, եւ այդ իրիկուն, գլուխը չափէն աւելի տաքցուցած՝ ինծի ուղղուեցաւ յանկարծ, երբ ես՝ Հայերու անձնուիրութեան հաւաստիքներով լեցուն բաժակաճառէ մը վերջ, տեղս կը նստէի:

— Դուք ինքզինքնիդ է որ կը խարէք — ըսաւ Նաճի պէյը, իմ աղանջին: Մենք անտեղեակ չենք Հայերու՝ Կովկասի մէջ ունեցած դործունէութեանը: Հոն, Հայերը Անդրանիկի առաջնորդութեամբ՝ կամաւորական խումբեր կը կազմեն, Ռուսին հետ մեր դէմ դուրս դալու համար:

Ու, երբ, ես իմ զարմանքը յայտնեցի թերահաւատութեանս հետ, Էօմէր Նաճի պէյը՝ դրդուած՝ բայց միշտ մեկուսի՝

— Մենք պատերազմին պիտի մասնակցինք Դաշնակիցներու դէմ. եւ, եթէ Հայերը Ռուսիոյ կողմը բռնեն, մենք դանոնք պիտի ջարդենք: Պիտի ջարդենք զանոնք անխնայօրէն, առանց նկատողութիւններու, առանց ան ու ձախը նայելու, պիտի ջարդենք, նոյնիսկ, այս սեղանին տէրը, որուն շամբանեան կը խմենք այս բողոքին:

Յաջորդ առաւօտը, իմ առաջին գործն եղաւ, իրենց բարեկամին այս տարօրինակ խօսքերը երթալ յայտնել Վոսմեանին եւ Իշխանին, որոնք մեր փողոցին վրայ կ'ապրէին.

— Խենդ է ան եւ գինով մը — ըսաւ Վոսմեան եւ ուսերը թօթուեց:

Էօմէր Նաճի պէյ կը խմէր, բայց, ո՛չ գինով մըն էր ոչ ալ մանաւանդ խենդ մը: Այսուհանդերձ, ես ա- նոր յիշեցուցի դասական առածը. « Խօսքն առ գինովէն, խենդէն եւ տղայէն »:

Վոսմեան՝ նորէն ուսերը թօթուեց: Իշխան լուռ մնաց:

Վանի մէջ, այդ օրերուն, գոյութիւն ունէր միջ- կուսակցական ժողով մը, որուն՝ առանց կուսակցական ըլլալու, ես կը մասնակցէի, որպէս առեւտրական դա- սու ներկայացուցիչ: Այդ ժողովին՝ նոյն շարթուան ըն- թացքին ունեցած մէկ նիստին մէջ, որուն կը մասնակ- ցէր Արամ, ես հաղորդեցի Նաճի պէյի լուրջ խօսքե- րուն հետ՝ Վոսմեանի անլուրջ դատաստանը: Արամ՝ ինձմէ աւելի լուրջ դատեց Նաճի պէյի խօսքերը, աւելի անլուրջ Վոսմեանի դատաստանը եւ սիրով ընդունեց ժողովին կողմէն՝ իրեն եղած առաջարկը, կամաւորա- կան դունդի մը կաղմութեանը՝ թրքահայութեան վրայ ունենալիք անդրադարձումին ահաւորութիւնը, կու- սակցութեան Արեւելեան Պիւրոյին բացատրելու մասին:

Արամ իր պարտականութիւնը կատարեց, միջկու- սակցականը իրենը, միեւնոյն վտանդը մատնանշելով Էջմիածնի Կաթողիկոսին: Բայց ո՛չ Արեւելեան Պիւրօն, ո՛չ ալ Էջմիածնի Կաթողիկոսը, եթէ ուզէին ալ, պիտի կրնային այլեւս կասեցնել տարերային շարժումը, զոր ձարական Ռուսիան՝ շնորհիւ հէնց Կաթողիկոսին եւ Պիւ- րոյին, աւելի ճիշար, Թիֆլիսի պուրժուազիին — ո-

բուն ձեռքին մէջ պարզ խամաճիկներ էին թէ՛ մէկը եւ թէ՛ միւսը — յառաջ բերած էր արդէն: Խօսքը չենք ընել Աղլային Պիւրօ կոչուած եւ թրքահայ դատին տէր կանգնելու պաշտօնով եւ թրքահայէ ի զատ ամէն աղդի տարրերէ կազմուած մարմնոյն, որ իր գոյութիւնը առած էր վերեւ մատնանշուած դործօններէն: Շարժումին մէջ, Գէորգ Կաթողիկոսը՝ իր անմահութիւնը կը փնտռէր, Դաշնակցութիւնը՝ իրենը. Թիֆլիսի Առաջնորդ Մեսրոպ եպիսկոպոսը՝ իր կաթողիկոսութեան երազովը՝ առիթին վրայ խոյացած էր ինչպէս յովազ իր որսին. Ալեքսանդր Խատիսեան եւ Սամսոն Յարութիւնեան ըսես, արշաւի մտած ժողէյներու պէս, ուրիշ բան չէին փնտռեր, եթէ ոչ այն, թէ իրենցմէ ո՞րն էր որ առաջ պիտի անցնէր:

Խորհուրդ եղաւ անդամ մըն ա՛լ, իր ոչ-դինով վիճակին մէջ դանել էօմէր Նաճի պէյը: Խորհուրդը կուգար՝ ինքզինքը խաբելու առիթ մը որոնելու մտայնութենէն, որուն՝ ակամայօրէն զերի կը դառնան մեծ վրտանդի մը սաջեւ գտնուողները: Հարկաւոր էր, ուրեմն, ստեղծել առիթը եւ կահաւորել զայն:

Այս մտայնութեան ուրիշ մէկ երեւոյթն էր, նոյնքան խարուսիկ, խնջոյքներու եւ հրաւերներու միջոցաւ, մեղմացնել, մեր օրըստօրէ ծանրացող դրութիւնը: Այս երեւոյթներուն երկուքը մէկ փորձի մէջ զրինք եւ վարագի հողաբարձութեան կողմէ հրաւեր մը սարքեցինք ի պատիւ կուսակալ Թահսին օլէյի մեկնումին: Ու, էօմէր Նաճի պէյը՝ ոչ-պինով վիճակի մէջ դանելու համար, առաւօտ մը, քովը դաջի ես ու, վանքին հողաբարձութեան անունով զինք ցերեկոյթին հրաւիրեցի: Մարդը կը գտնուէր շատ հանդարտ վիճակի մը մէջ. եւ, հակառակ որ իրարու հետ շատ խօսքեր ունեցանք մենք, պատերազմական լուրերուն չուրջը, Գափամաճեանի ե-

ընկոյթին ըրած իր խօսքերը յիշեցնող ոչ մէկ բառ ելաւ անոր բերնէն: Բայց, նոյն իրիկուն իսկ, իր՝ Պարսկաստան մեկնելու պատրաստուած ըլլալը յայտնելով, ան՝ շատ քաղաքավարութեամբ, մերժեց հրաւերը:

Վռամեանի տեսակէտը սկսաւ քիչ մը բարձրանալ պորսային մէջ, մանաւանդ յաւարտ ցերեկոյթին որ չափազանց սիրալիր եղաւ: Անոր կը մասնակցէին նախկին եւ նոր (Ճէվաէթ սէյ) կուսակալները, ղինուորական հրամանատարը, ուրիշ կարեւոր պաշտօնականներ: Աշնանային զմայլելի օդով մը, անոնք վանքին ընկուզենիներու շուքին ներքեւ, եպիկուրիան լաւատեսութեամբ մը, կերան, խմեցին, խնդացին, եւ, երբ, ճաշէն վերջ, վանքին որբանոցին աշակերտները՝ իրենց երկրադորժական զէնքերովը զինուած եւ, անոնց բերած հունձքերովը բեռնաւորուած՝ տողանցք մը կատարեցին, անոնք՝ խիստ խանդավառօրէն ծափահարեցին եւ իրենց հիացումը յայտնեցին հողարարծութեան եւ ջերմ շնորհաւորութիւններ՝ հաստատութեան տնօրէն Պ. Արտակ Դարբինեանի: Հրաւերը՝ սկիզբէն մինչեւ վերջ, անցաւ այնպէս, ինչպէս որ կը փափաքէինք մենք՝ որ ըլլար ան. իր սիրազեղութեամբը՝ ան՝ Օսմ. Սահմանադրութեան առաջին օրերը կը յիշեցնէր մեզի: Այդ սիրազեղութեան ջերմութեանը ներքեւ, կարծես հալեցաւ ամբողջովին Նաճի սէյի խօսքերուն թողուցած տպաւորութիւնը. տպաւորութիւն՝ զոր, մեզ հովանաւորող ընկուզենիին ոստերուն խնդաղին ծափերը հետը տանող հովը, առած տարած էր միասին: Ան՝ այնքան տեսած էր սակայն, որքան այդ օրուան արեւը: Գիշերը՝ իր հետը բերաւ իր չափ սեւ լուր մը. Թուրքիա պատերազմի հաւած էր:

Նոյեմբերի կէսն անցած ենք:

Առաւօտ մը, տունէն դուրս ելալ, աւելի լուր՝ մը փնտելլու, քան թէ՝ քաղաքը դործի երթալու համար: Առջի օրը, էրզրումէն ստացեր էի նամակ մը, որ մէկէ աւելի մտահոգիչ լուրեր բերած էր ինծի: Կ'երթայի եւ փնտելլու բան մը, որ այդ լուրերուն տպաւորութիւնը ինծի մոռցնել տալու ծառայէր:

Նամակը՝ բարեկամէ մը հասած՝ ինծի տեղեկացնելով Փաստրմաճեան Սեդրակ էֆէնտիի՝ իթթիհատական տէրօրիսթներու ձեռամբ սպանութեան լուրը, ինծի կը յանձնարարէր զգուշութեան միջոցներ ձեռք առնել իմ անձին սպանութեան մասին:

Սեդրակ էֆ. Փաստրմաճեան՝ Օսմ. Պանքայի էրզրումի ճիւղին տնօրէնն է. անոր հետ մենք բարեկամներ էինք եւ մեր բարեկամութիւնը մեզի կուգար մեր հայրերէն, բայց, անոր մահուան ցաւը չէր զիս մտապաշարող պատճառներուն զլիաւորը, ո՛չ ալ խորհրդատու բարեկամիս՝ իմ անձի մասին մատնանշած սպաննալիքը, այլ Սեդրակ էֆէնտիի վրայ կատարուած տէրօրին դրդապատճառը: Այդ տէրօրը — կը զրէր ինծի բարեկամս — կատարած է իթթիհատի էրզրումի մասնաճիւղը, Կովկասէն՝ կուսակցական էմիսէրներու կողմէն հասած այն լուրին վրայ, թէ Գարեգին Փաստրմաճեան, Սեդրակ էֆէնտիի եղբայրը, անդամ Օսմ. բարլամէնթին, զաղտնօրէն Երեւան հասած է հայ կամաւորական խումբերու կազմութեան դործով:

Գիշերը, յորդ անձրեւ մը սրբած է փողոցներու սովորական փռչին. իսկ հիմայ, աշնանային տաք արեւի մը ճառագայթները, փողոցին ուռնիներուն եւ հազնի-

ներուն տերեւաթափ ճիւղերուն ընդմէջէն՝ համարձակ
թափերով, անյաղօրէն ծծելու եկած են անձրեւին ցո-
ղերը: Անձրեւէն ուռած հողը՝ հիմայ, կ'արձակէ թե-
թեւ շողի մը, որ քեզի կը բերէ իր՝ հողին հաճելի
հոտը:

Հողիս տխուր, կոնակս արեւին տուած՝ կը քալէի
ես՝ ծառերէն ինկած՝ անձրեւին ցողովը լուացուած եւ
արեւին ցոլքերովը շողուն ոսկի տերեւներուն վրայէն-
երբ, հեռուէն նշմարեցի յանկարծ Օննիկ էֆէնտին, որ
ֆէսը ծուռ, դէպ ի իմ կողմը կուգար:

Օննիկ էֆէնտին՝ Սարըպէյեան Օննիկն է, անդլիա-
կան հիւպատոսարանին թարգմանը:

Վանի մէջ հետաքրքիր դէմք մըն է Օննիկ էֆէն-
տին, իսկական տիպար մը:

— Օննիկ էֆէնտին, այս պահուս, այս փողոցին
մէջ, ինձ համար է որ կը դառնուի եւ ինձի կարեւոր
լուր մը տալու — ըսի ես ինքնիբեշնս:

Օննիկ էֆէնտին քանի մօտեցաւ, այնքան յայտնի
եղաւ, անոր երեսին վրայ, բնորոշ ժպիտ մը, որ չէր
խտեր իմ միտքով անցածը:

Օննիկ էֆէնտիի հետ՝ տարիներու մտերմութեան
կապով մը՝ կապուած ենք մենք:

Ո՛վ ունեցեր է մտերմութիւնը, իր իսկական նշա-
նակութեամբը, մտերմութիւնը՝ իր անձնութեան
հասնող զոհողութեան ոգիովը, ան միայն կրնայ դիտ-
նալ, թէ ի՞նչ արեւ է մտերմութիւնը՝ տխրութեան մու-
թին համար:

Հապա՛ եթէ մտերիմը՝ խանդավառ մէկն է, լուա-
տես, անհոգ, ընկերական, այնքա՛ն որքան որ կ'ուղէք:

Հապա՛ եթէ այս յատկութիւններուն վրայ աւել-
ցնէք նրբամտութիւն, պատրաստամտութիւն եւ հաղ-

ուսողէպ զուարթամտութիւնը, զոր ունէր Օննիկ էֆէնտին:

Երջանիկ մարդ մըն էր Օննիկ էֆէնտին, ոչ անոնցմէ, որոնց երջանկութիւնը կախուած է կնոջ մը քմայքէն, ո՛չ ալ անոնցմէ, որոնց երջանկութիւնը կը քալէ բաղդին անիւին հետ. այլ անոնցմէ, որոնց՝ Աստուած՝ մարմիններուն եւ հոգիներուն մէջ դրած է երջանկութիւնը՝ զանոնք սակզած օրը:

Օննիկ էֆէնտին՝ այդ բոպէի երջանիկ ժպիտին առջեւէն իմ տխրութիւնը փախաւ, ինչպէս խաւարը ճրագի մը առջեւէն:

Բայց զեռ շրջանակենք այս հաղուսողէպ դէմքը, որուն՝ տակաւին պիտի հանդիպինք, մեր այս պատմութեան ընթացքին:

Որպէս ասպարէզի մարդ, Օննիկ էֆէնտին՝ իր պաշտօնակից Թառկուլեանի ճիշտ հակասիպն էր. դրամի մասին, ան՝ կարծես թէ զաղափար ունեցած չըլլար: Ան՝ ամսագլուխին միայն դրամի երեսը կը տեսնար, վասնզի ամսականը առնելուն պէս, ան՝ բաժնելու կը տանէր զայն պարտատէրերուն վրայ:

Անգամ մը դուրս՝ հօր տունէն, ուր կ'ապրէր ան, Օննիկ էֆէնտին կամ սրճարանն է, կամ կառքին մէջ եւ կամ խողի թեղանին շուրջը. անոր պահանջատէրերը՝ սրճարանատէրեր էին սովորաբար՝ ծխալահաններ եւ կամ կառապաններ: Այս վերջիններուն լաւագոյն յաճախորդն էր ան, ու՝ եթէ պատահէր որ իջած կառքին նուաղ ծանօթ մէկ կառապանը՝ քրէտի ընել չուզէր իրեն, ան սովոր էր ծանօթէն փոխ առնելու եւ անծանօթին տալու:

Այս թերութիւններուն փոխարէն, սակայն, Օննիկ էֆէնտին ունի առաւելութիւններ՝ որոնք անփոխարինելի դարձուցած էին զինք իր վարած պաշտօնին մէջ:

Օննիկ էֆ.՝ ուսող խմողի, խաղացողի համբաւին ներքեւ ոչ միայն կը ծածկէր իր պաշտօնին պահանջած յատկութիւնները, այլ նաեւ, ի հարկին, իր պաշտօնին ի սպաս կը դնէր այդ համբաւը: Ան՝ անմիջապէս կը ճանչնար հանդիպած անձը եւ բողբոջապէս կը նոյնանար անոր հետ: Իր թարղմանի պաշտօնին բերումովը, ան՝ իր պաշտօնակիցներուն պէս, լուրի ետեւէն չէր պտըտեր, լուրերն էին որ՝ իր ընկերակցութեան հաճոյքը փնտռողներուն հետ, անոր ետեւէն կը պտըտէին:

Վանի մէջ, ընկերակցութիւնը ամենէն աւելի փրնտոտած անձն է Օննիկ էֆ., իր ճանչցած մարդկանց համար, որքան ալ թարմ եղած ըլլայ այդ ծանօթութիւնը, ան ճշմարիտ գօթէմ ժը կը դառնայ անմիջապէս: Ու, եթէ աւելցնենք նաեւ, որ այդ ծանօթներուն մէջ կը դառնուէին ե՛ւ վաճառականը, ե՛ւ յեղափոխականը, ե՛ւ պաշտօնեան, ե՛ւ ղինուորականը, առանց մոռնալու քիչ մըն ալ պչրող կիները, զիւրին կ'ըլլայ երեւակայել թէ ո՛ր աստիճան լայն էր անոր յարաբերութեան շրջանակը:

Օննիկ էֆ. պտըլիկ երիտասարդ մըն է, բարեկազմ եւ համակրելի, ոչ այնքան վայելչադէմ. երկար եւ ծուռ քեթ մը, արագիլի կտուցի մը նմանող, կարծես երկուքի կը բաժնէր անոր ձուածեւ սղտիկ դէմքը: Բայց ժպիտ մը, ու ահա կարծես թէ կը զխմափոխուէր ան: Ժպիտը՝ անոր պճըլտացող թուի աչքերուն մէջ կը դնէր հոսանուտ մը որ զխմացինը ղինաթափ կ'ընէր: Նկատողութիւն մը եղա՞ւ անոր եւ կամ յանդիմանութիւն մը, ան, որպէս պատասխան, իր անուշ ժպիտն ունէր: Խոստովանութիւն է այդ ժպիտը, ներողութեան խնդրա՞նք թէ ոչ չքմեղանք. յայտնի չէ եւ այդ անյայտութեան մէջ, նկատողութիւն եղեր թէ յանդիմանութիւն կը հալին կ'երթան անմիջապէս:

Անդամ մը, ան հիւպատոսարանին տարեկան վարձքը կը ստանայ հիւպատոսէն, բնակարանին տիրոջը տալու համար. բայց, բնակարանին տէրը չտեսած՝ կը հանդիպի խողընկերի մը, անոր հետ խաղի կ'երթայ եւ բոֆէրի սեղանին վրայ կը թողու հիւպատոսարանին վարձքը:

Վարձքը կը մնայ անվճար, այնքան ատեն, մինչեւ որ, օր մը, հիւպատոսը՝ տանուաէրէն՝ զայն պահանջող նամակ մը կը ստանայ:

Հիւպատոսը կրակ կտրած՝ կը կանչէ Օննիկը:

— Վարձքը... :

Օննիկ կը ժպտի:

— Եթէ 48 ժամուայ ընթացքին ընկալադիրը չբերէք... :

Թարգմանը նոր ժպտա մը կ'ունենայ եւ ասդին անդին կ'իյնայ:

Երբ, կարեւոր մասը ճարելով՝ մնացեալին համար Օննիկ ինծի եկաւ, 48 ժամ անցած էր արդէն:

— Գէտք էր՝ պայմանաժամին լրանալէն առաջ եկած ըլլայիք — կը դիտեմ ես:

— Կարեւորութիւն չունի — պատասխանեց ան — իր սովորական ժպտովը, առաջին անգամ չէ որ մեր միջեւ կը պատահին ասանկ բաներ:

Բայց, ժպտէն առաջ թէ վերջ, Օննիկ էֆ.ին կար անոր անփոխարինելիութիւնը չեղտող անոք էմփօրմա սիօնը: Եթէ, միւս Թարգմաններուն բերած լուրերուն կէսը՝ վերջէն հերքուելու համար էր որ կը հասնէին իրենց հիւպատոսներուն, Օննիկ էֆէնտի բերածները՝ հաղուադիպօրէն կարելի կ'ըլլար հերքել:

Իր հիւպատոսներուն գանդատներուն գլխաւորն այն էր, թէ՛ պէտք ունեցած պահերուն, երբեմն, անգտանելի կը գտնայ իրենց Թարգմանը:

Անգամ մը, երբ այդ հիւպատոսներէն մէկը, այս զանդատն ընելով Փրանսական հիւպատոս Գ. Գալլիէ-
ի՝ կը դովէ անոր Թարգմանին, Թառկուեալի լրջու-
թիւնը, հիւպատոսը կ'առաջարկէ փոխանակել իրենց
Թարգմանները, եւ, այնպիսի լրջութեամբ մը, որ անդ-
իսական հիւպատոսը կը փութայ Թողուլ զանդատը եւ
անցնիլ Թարգմանին առաւելութիւններուն:

Իրեններուն համար ալ, կը պատահէր երբեմն, որ
Օննիկ անգոստանի զառնար 2-3 օրով, որ ատեն անոր
փնտռութիւն կ'ելնէին իր եղբայրները իր ծանօթե-
րուն քով եւ, որպէս այդպիսիներէն մէկը, ինծի ալ
հարցնելու կուգային երբեմն:

Այդ հարցումն ինծի ընելու եկաւ օր մը, անոր եղ-
բայրներէն մէկը. մեծ զաղթէն վերջ, երբ անոնք ալ,
մենք ալ Երեւան կը գտնուէինք:

— Երկու օր է որ չերեւնար Օննիկ — ըսաւ ան:

Անոր հետ միասին ոստիկանատուն զաջինք լուր
տալու եւ փնտռութներ ընել տալու համար:

Ոստիկանապետը խոստացաւ, բայց բան մըն ալ չը-
րաւ: Այդ օրերուն, Երեւանի մէջ օրը յիսուն Թրքահայ
կը մեռնէր: Ոստիկանապետին հոգն էր մէկը:

Յաջորդ օրը, Երեւանցի ծանօթ անձնաւորութեան
մը, Արաօշ աղայի հետ նորէն ոստիկանատունը գա-
ցինք, անհետացողին հանդամանքը պարզեցինք եւ
խնդրանքը կրկնեցինք: Ոստիկանապետը՝ այս անգամ,
ոստիկաններ եւ ոստիկան՝ շուներ հանեց, եւ, քաղաքին
չըջապաւն տակնաւորայ ընել տուաւ:

Միւս առաւօտը, գտնուած էր Օննիկ, անոր դիտ-
կը, նորքի ձորերուն մէջ, զնդակ մը՝ գլխուն, դաշոյ-
նի հարուածներ՝ սիրտին մէջ:

Երեւանի շտապօրծները լսած էին թէ Կէմէնցե-

րու (դաղթական) մէջ, մէջքերնուն վրայ փեմէր, եւ, փեմէրներուն մէջ ոսկի ունեցողներ շատ կան:

Գիտնալ հարկաւոր էր, սակայն, թէ ո՞րն է այդպիսին:

Ան՝ անշուշտ, որ շոայլօրէն կը ծախսէ:

Այսպէս խորհած էին չարադործները:

Օննիկ էՖ. շատ կը ծախսէր. ամէն օր կառք կը նստէր ան:

Երկու կառապաններ, մէկը Թուրք, միւսը Հայ, գիշեր մը, երբ դաղթական հարուստը... անոնց կառքը կը նստի, փոխանակ անոր՝ իրենց ուղած տեղը կը տանին զայն, Նորքի ձորերը, եւ հոն կը սպաննեն:

Խեղճ Օննիկ...

Ան՝ դրամը բնաւ չսիրեց, զայն սլահել երբեք չգիտցաւ, եւ, սակայն, դրամատէրի մը պէս, դրամատէրի մը փոխարէն մեռաւ:

Ոճրադործները, փեմէրի փոխարէն՝ դրպան մը կը գտնան Օննիկի մէջքին վրայ, դեղին ոսկիներուն փոխարէն ալ, ճերմակ ապասի մը միայն, քսան կոպէկ, ճիշտ կառքին վարձքը:

Թողունք սակայն ցաւալի վախճանը այս հետաքրքրական տխարին եւ դառնանք անոր յատկութիւններուն:

Եթէ ըսեմ թէ՝ Օննիկի այդ յատկութիւնները այդ առաւօտեան իմ հոգեկան վիճակին համար, բան մը չէին, իր՝ ինծի բերելու եկած լուրին քով, կրնա՞ք երեւակայել լուրը:

Չէք կրնար:

Չէի կրնար ես ալ:

Ան՝ ինծի մօտեցաւ թէ ոչ.

— Գիտէ՞ք ինչ կայ:

— Ի՞նչ կայ:

— Անդրանիկ՝ իր խումբովը, Մալլա Հասան հասեր է արգէն:

Մալլա Հասան՝ Վանի արեւելեան կողմը, Պարսկաստանի ճամբուն վրայ, դիւղ մըն է:

Լուրը այն տատիճան բաղդաւոր էր, որ անկարելի էր, որ ան ետեւէն չբերէր հակադդեցութիւն մը, թեւաւատութեան զգացում մը:

Զկրցի շարտայայտել նման զգացում մը: Այդ արտայայտութեան վրայ Օննիկ էֆէնտիի աչքերը պճըլտաց:

— Լուրը դիտէ՞ք թէ որ տեղէն է, որ կը բերեմ:

— Ո՞րտեղէն:

— Հիւսէյին պէյէն:

Հիւսէյին պէյի անունը այն եղաւ իմ ականջին համար, ինչ որ Քրիստոսի կողքին վէրքին խորը չէր եղած թովմաս առաքեալին ձեռքերուն համար:

Գնդապետ Հիւսէյին պէյը՝ Վանի զօրարածնի հրամանատարն էր, Հայերու թաղը բնակող եւ անոնց շատ մօտիկ Ալպանացի մը, իսկ Օննիկ էֆէնտիի համար իսկական գործն էր:

Անկարելի էր չհաւատալ:

Օննիկ էֆէնտին չէր գիտեր, բայց, ես դիտէի եւ փութացի անոր ըսել, որ Մալլա Հասան եօթը ժամով միայն հեռու է Վանէն:

Օննիկ էֆէնտիի ուրախութեան մէկը երկուք եղաւ:

— Ծօ՛, վաղը, ան՝ հոս կ'ըլլայ ուրեմն — ըսաւ ան, ձեռքերը շփելով:

Մենք՝ միասին, մեր ճամբան շարունակեցինք դէպի Խաչ Փողոցը, իրարու խոստանալով բան մը չըսել ոչ ոքի: Անդրանիկ ճամբան էր դեռ, ան շատ աւելի հեռու էր Վանէն, քան դաւաթը շրթունքէն: Իրարու շափ գիտէինք թէ թուրքիոյ մէջ կ'ապրէինք մենք:

Պաշ ֆողոցը հայ և թուրք թաղամասերու սահմանադրուին է. ան՝ քաղաքին կառամն է, իսկ անոր սրճարանները և կից ծառադարդ դարաստանները՝ մէկ մէկ սպասման վայրեր, կառք սպասողներուն համար: Այդեստանցին այնտեղէն է որ կառք կ'առնէ քաղաքը երթալու համար:

Երբ, հայեւթուրք յարաբերութիւնները ձգտած են, Պաշ ֆողոցը՝ ուրկէ անցնիլ սլարտաւոր է շուկան դացողը, կը դառնայ տեսակ մը թումբ, որ՝ իր կարգին կը դառնայ նոր Ռիւպիքօն մը՝ որուն ստջն կանդ կ'առնէ Այդեստանցին և, ինքն իրեն հարց կուտայ Կեսարի պէս.

— Անցնի՞լ:

Մէկը կ'անցնի, ուրիշ մը կը տատանի և կը մնայ: Մնացողները մէկ մէկ աղիւս կը դառնան թումբին համար, որ՝ երթալով կը լայննայ:

Իր այս հանդամանքին բերումովը, ուրեմն, Պաշ ֆողոցը՝ հայեւթուրք յարաբերութեան բաղկերակն է, օրուան քաղաքականութեան տեսակ մը ջերմաչափ, զոր՝ քաղաք չիջնողներն ա՛լ, երբեմն, աչքէ անցնելու կուզան և նոր խաւ մը կ'ըլլան թումբին համար, որ՝ այսպէս, հետզհետէ անանցանելի կը դառնայ:

Պաշ ֆողոցը փոքրիկ շուկայ մըն է նաև: Նման օրերը, ան կը դառնայ այդ հրապարակի խանութպաններուն համար, տօնի օր, շուկան ալ տեսակ մը տօնա՝ վաճառ: Այս հանդամանքին համար է, որ քիչ մը չափախոնք, երբ շուկ մը կը լսեն, սովոր են հարցնելու՝

— Պաշ ֆողանցիներու ստեղծածը չըլլա՞յ:

Երբ մենք հասանք Պաշ ֆողոցը, թումբը կաղմուած էր արդէն և անանցանելի դարձած:

Կը սկսինք ընել սովորական հարցումները.

— Ի՞նչ կայ, ի՞նչ է եղածը:

Այս հարցումները կ'ընէինք, որքան զիտցածնիս ծածկելու, նոյնքան եւ առաւելապէս զայն հաստատուած տեսնելու մտքովը:

Ամէն տեսակի լուրեր, որոնց եւ ո՛չ մէկը, սակայն, հետուէն թէ մօտէն, կը շօշափէր Անդրանիկի տնունը եւ կամ ուսանկան բանակին արշաւանքը:

Մեզ համար պարզ եղաւ այլեւս, որ լուրը չէր որ չինած էր թուարը, այլ ինչ փողոցի պահականոցին մէջ տիրող եւ, առհասարակ, թուրքերու դէմքերուն վրայ նշմարուող խուճապը:

Օննիկի հետ զացինք նստելու Վուլուճիկեանի դեղարանը, որուն բարձրագիւր ընդունարանը՝ նման օրերուն, տեսակ մը Ժամագրաւայր կը դառնար ինչ փողոց խոնուող բաղմութեան ընտրանիին համար. իսկ, ընդունարանին դուրս ցցուած պատշգամբ՝ իր երեք կողմի պատուհաններովը՝ տեսակ մը դիտարան: Դեղարանին տէրը, Վուլուճիկեան՝ ըսես, քիչ մը յեղափոխականներուն մօտ՝ քիչ մըն ալ բժիշկներուն, ինքզինքը կը համարէր քաղաքին ամենէն տեղեակ անձը, եւ, ղեղներուն չափ, եթէ ոչ աւելի, կը սիրէր ծախել լուրեր, որոնց՝ ան սովոր էր հաղցնելու, առհասարակ, խորհրդաւոր քող մը: Ան՝ սակայն, երբ քովը ելանք, մեղի չկրցաւ տալ լուր մը, եւ, բաւականացաւ ընելով պատկերացում մը, որ քիչ մը կը նմանէր Տօքթ. Բէֆիդօյէյի՝ Բաղրեւանդեան Սրբազանի մասին ունեցած անաճանաչութեանը:

— Բան մը կայ — ըսաւ ան՝ դէմքին վրայ բերելով խորհրդաւորութիւն մը, զոր չէր կրցած լուրին վրայ դնել:

Քիչ վերջ, սակայն, անապարանօք լիւր ելաւ Օննիկի պաշտօնակից Թառկուլեան էֆէնտին, նոյնքան ա-

ճապարանօք բարեւեց ներկաները, չմոռնալով անոնց քով փնտռել իր գիացած լուրին հաստատութիւնը, յետոյ դնաց Վուլունիկեանի ականջին բաներ մը փոփոսաց եւ մեկնեցաւ փութով:

Սորհրդաւորութիւն մը, այս անգամ ծանր տեսակէն, եկաւ անմիջապէս սաւառնելու Վուլունիկեանի դէմքին վրայ, ինչ որ չուշացաւ, միաժամանակ՝ ծաղկեցնելու, Օննիկի դէմքին վրայ, մոռցուած ժպիտ մը:

Մեղի անծանօթ չէր, ո՛չ Օննիկին, ո՛չ ալ ինծի, որ Թառկուլեան, տոկոսի դրած մաս մը դրամ կ'ունենար Վուլունիկեանի քով: Օննիկի ժպիտին իմաստն այն էր թէ՛ վաշխառու Թարգմանը իմացած էր լուրը եւ զայն ծախելու եկած էր իր պարտապանին:

Ի՛նչ պիտի ըլլար լուրին գինը:

Օ՛, չէ՞ որ առնելիքները, նման օրերուն, քիչ մը կը սկսին երերալ: Իր հաճոյակատարութեամբը, Թառկուլեան, առաջնորդուած իր հոգեբանութենէն, եկած էր փոքրիկ յենարան մը դնելու, ի սպաս երերալու սպառնալիքին ներքեւ դռնուող իր առնելիքին: Անոր աճապարանօք մեկնումն եւս ուրիշ իմաստ չունէր եթէ ոչ, նոյն մտահոգութեամբ՝ վաղել դռնել իր միւս պարտապանները:

Լուրի մասին, Վուլունիկեան խակական հակատիպարն է Թառկուլեանի, չոսյլ մըն է ան, եթէ ոչ մասող մը: Դեղարանին մէջ, այդ ըոպէին, կասկածելի անձնաւորութեան մը ներկայութիւնն էր որ զայն արգիլեց լուրը անմիջապէս պայթեցնել:

Վուլունիկեանն ալ, Օննիկի հետ հաւասարապէս կը ճանչնայինք. զայն լաւ ճանչնալնուս համար, մեղի դժուար չէր անոր դէմքին վրայ կարդալ այդ արգելքէն անոր եկած դժգոհութիւնը: Կասկածելի անձին մեկնումին սպասելով՝ ղեղադործը՝ անհամբերութենէն, նը-

ման ազարեքի ցուերուն մտանաւ ի իննբուն, երբեմն ոտքի կ'ելնէր եւ անոնց տանջանքին արտայայտութիւնը դէմքին, սենեակին շրջանն կ'ընէր, չմունալով պատշգամի արեւելեան պատուհանէն՝ դուրսը ահարկ մը ձգելու, ահնարկ՝ որուն վրայ Օննիկ հաղիւ կը զսպէր ժպիտ մը, որ իր զսպուած վիճակին մէջ իսկ խօսուն՝ կ'ըսէր.

— Անդրանիկի ճամբան է որ կը լրտեսէ:

Տեսնելով որ կասկածելի անձը մեկնելիք չունի, Վուվունիկեան՝ անհամբերութենէն, լուրի ետեւէն զըրկեց ծառան՝ որուն ուշանալը՝ դժբաղդարար, նոր անհամբերութիւն մը բերաւ անոր եւ պատճառ եղաւ որ պէսզի ան, այս անգամ, տղային յանձնէ նոյն պաշտօնը: Տղան ալ ուշացաւ, բայց, վերադարձին, ան՝ բերնին ունէր լուրի կանանչ ոտտ մը: Ան՝ առած լուրը՝ առանց հօրը խողովակէն անցնելու, սանդուխին գլուխէն պոռաց՝

— Կ'ըսեն թէ՝ Անդրանիկ՝ կամաւորական խումբովը, ռուս բանակին հետ Արճակ հասեր է:

Արճակ՝ Մալլա Հասանէն երեք ժամ դէպի Վան կը դառնուի: Տարբերութիւնը այնքան ալ չատ չէր « կ'ըսեն »ով բնդհանրացած լուրի մը համար:

Ընդունարանին հիւրերը՝ զսպանակէ մը լարուածի պէս ոտքի ելան: Ամենէն հանդարտները մենք եղանք անոնց մէջ, Օննիկ էֆէնտին եւ ես: Ներկաներէն որը շամբանեա հարցուց դեղաւաճառին, որը պօրտօ: Դեղադորձը, ոչ մէկն ունէր ոչ միւս: Ան ըսաւ թէ՝ լիքէօս ունէր միայն, զոր, սակայն, այն ատեն միայն պիտի կրնար բանալ, երբ լուրը ունենար իր ստուգումը:

Լիքէօսին հոտը՝ Օննիկին մոռցնել տուաւ իր խոստումը: Ան ըսաւ թէ ինքն ալ լսած էր լուրը ու անոր՝

լուրին տուած հաստատութիւն վրայ, լիքէօտին դաւաթ-
ները սկսան շրջան ընել ընդունարանին մէջ: Իսկ երբ,
քաղաքամէջէն վերադարձող երկու կիներ, որոնք առ-
տուն կանուխ Սուրբ Նշան եկեղեցին ուխտի դացեր էին,
լուր բերին թէ՝ ճամբուն վրայ հանդիպեր էին դէպի
Աւանուց նաւահանդիստը մեկնող բաղձաթիւ թուրք
ընտանիքներու, գաւաթները սկսան սլար բռնել:

Յաջորդ օրը, ահաւոր համեմատութիւններու հա-
սաւ Աւանուց նաւահանդիստէն Պիթլիզ մեկնող թուրք
կիներու, երեսաներու եւ ծերերու թիւը: Հայ նաւա-
վարները՝ կեանքերնուն մէջ, առաջին անդամն էր որ
այդքան շահաւոր, մանաւանդ հաճելի՝ գործ մը կ'ը-
նէին: Անոնք այն աստիճան դիւրութիւն եւ հաճոյակա-
տարութիւն դրած էին իրենց վիճակած դերին մէջ, որ
կուտակալ ձէվտէթ պէյը զգածուած՝ քովը կանչած էր
նաւահանդիստին պետը, անոր շնորհակալութիւն յայտ-
նած էր եւ քսան ոսկի յանձնած՝ նաւավարներուն բաշ-
խուելու համար:

Կիներնին եւ երեսաներնին Պիթլիս զրկելով շրա-
ւականացան թուրքերը, անոնցմէ չպտերը սկսան իրենց
համար տեղեր ապահովել իրենց հայ դրացիներուն եւ
կամ բարեկամներու տուններուն մէջ, այնպէս, ինչպէս
կ'ընէին Հայերը, իրենց դէշ օրերուն, հիւպատոսական
եւ կամ միսիօնարական շրջանակներուն մէջ: Գտնուե-
ցան ոմանք ալ, որոնք իրենց կարեւոր իրեղէնները հայ
բարեկամներու տունները փոխադրեցին:

Թուրքը՝ ո՛չ զինուորական ոյժ ունէր Վանի շրջա-
նին մէջ, ո՛չ ալ դիմադրութեան ո եւ է տրամադրու-
թիւն: Ընդհակառակն՝ ան՝ զինուորական սահնստները
Աւանուց նաւահանդիստը փոխադրեց եւ պաշտօնատու-
ներու թղթածրարները կապել տալով, նահանջելու
պատրաստ վիճակ մը տուաւ:

Հայերու համար երազ մըն էր որ տեղի կ'ունենար, երազ մը, զոր՝ ցորենին եւ դինիին առատութեան ոչ մէկ տարին բերած ունէր Վանեցի Հայուն համար: Իսկ, հայ զինուորացուներուն ու անոնց ընտանիքներուն համար, որպէս լրումն ցորենոյ, պտղոյ, դինուոյ եւ ձիթոյ առատութեան, երազներուն երազն էր որ կը պատահէր:

Յաջորդ օրը լուր ելաւ թէ՝ Անդրանիկ՝ կէսօրին, իր մուտքը պիտի դործէր Վան: Տխուր օդ մը կ'ընէր այդ օրը. երկինքի բոլոր ամպերը՝ կարծես Այդեաստանի վրայ հաւաքուած ըլլային. բայց, հակառակ օդին, Հայերը՝ մանաւանդ զինուորացուները տօնական զվեստներու մէջ, դիտաւոր հրապարակը կը չափէին, տեսնելու համար այդ մուտքը: Զինուորացուներէն շատերը կը կրէին նոր կտրուած հագուստներ՝ որոնք՝ աւելի համազղեստի կը նմանէին քան թէ պարզ զվեստի: Այդպիսիներէն կազմուած խումբի մը հանդիպեցանք քանի մը բարեկամներու հետ, որոնց մէջ կը գտնուէր Օննիկ: Խումբին մէջէն մէկը՝ հեղնելու ելաւ ոմանց կողմէն զինուորացուներուն տրուած յանձնուելու խորհուրդը: Այդ « ոմանց » մէջ կը գտնուէինք ե՛ւ ես, ե՛ւ Օննիկ էֆէնտին: Զինուորացուն՝ հեղնանքով չքաւականացաւ, ան՝ յարձակողական դիրք մը առաւ եւ դործածեց բառ մը որ բառարաններու մէջ չի գտնուիր առհասարակ: Օննիկ էֆէնտին չժպտեցաւ: Իրիկուան կողմ՝ երբ Անդրանիկը սպասելէ յուսահատ տուններնիս կը վերադառնայինք, Օննիկ ինծի դարձաւ եւ ըսաւ խօսք մը, որ ամբողջ դիշերը ինծի մտածել տուաւ:

— Ես շատ կը վախնամ — ըսաւ ան — որ Վօրօնցով Տաշքով՝ Անդրանիկ զրկած է մինչեւ Վանի դուռները, որպէսզի այսպէս դատել տայ հայ զինուորացուին:

Առտուն, պատրուակ մը ստեղծեցի եւ կուսակալին

դացի, Օննիկի ներշնչած այս շար կասկածը վանելու միտքովը՝ անոր դժգոհին կամ խօսքէն փաստ մը մուրալու համար: Ծիշտ հակառակն էր որ դատայ: Ծէվտէթ պէյ չափազանց հանդարտ էր այդ օրը, նաև չափազանց սիրալիր: Ան կ'արձակէր հրամաններ, որոնք շատ հեռու էին նահանջ կամ խուճապ բնորոշէի: Կասկածը՝ օձի նման սիրտս մտաւ: Ես դացի դռնելու Օննիկ էֆէնտին եւ անկէ խնդրելու, որպէսզի այդ իրիկուն զինուորական հրամանատար Հիւսէյին պէյի քով օդի խմելու երթայ, յետոյ իմ քովս դայ բնթրելու:

Իրիկուն, երկար ատեն, ես սպասեցի Օննիկ էֆէնտին. անհամբերութենէս՝ քսան անգամ փողոցը ելայ եւ, անոր ոտնաձայնը լրտեսելու համար: Գիշերը՝ իմ մտածումներուն չափ մութ՝ այն տպաւորութիւնը կը թողուր թէ՛ լուսնալիք չունի այլեւս: Կէս գիշերին մօտ՝ վերջապէս, իմ աղանջին հասաւ ոտնաձայն մը, որ այս անգամ չխարեց զիս. ոտնաձայնէն յայտնի կ'ընէր որ հաստատուն քայլերէ չէր որ ան ինծի կուգար. զինով՝ Օննիկ էֆէնտին կ'երերար: Ան հաղիւ կը քալէր, նաև հաղիւ կը խօսէր: Ան հաղիւ կը քսաւ ինծի յայտնել զօրարարի հրամանատարին տեղեկութիւնները թէ Անդրանիկ՝ ռուսական բանակին հետ նահանջեր է եւ վերադարձեր Խոյ:

ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ՆԱՀԱՆՋԻՆ ՎԵՐՋ

Անդրանիկի նահանջին վրայ, կուսակալ Ծէվտէթ պէյը պարսկական սահմանադրուիւրը դնաց, իրեն փոխանորդ ձգելով Պաշ-Գալէի կառավարիչ Շիւքրի պէյը: Այս պաշտօնեան, որուն զլիսաւոր արժանիքը՝ իր իթթիհատական եղած ըլլալն էր, իր ապուշութիւններու

վը՝ քիչ ծառայութիւն չմատոյց վերահաս վտանդին
դէմ աչքերնին դոցել ուղող Հայերուն: Ծէվտէթ պէյը՝
իր հապճեպ մեկնումին պատճառաւ, հաղիւ քանի մը
ժամ կրցած էր տալ իրերը եւ անձերը, Պաշ-Գալէէն նոր
հասնող իր փոխանորդին ծանօթացնելու գործին. ծա-
նօթութիւններ, որոնց մէկ մասը մոռացութեան տուած
էր յարդէյի փոխանորդը, ուրիշ մաս մըն ալ չփոթու-
թեան մատնած: Ան չէր քաշուեր՝ իր այս մոռացում-
ները եւ չփոթութիւնները վերադրելու իր յիշողութեան
պակասին, (յիշողութեան պակասը կը խոստովանին
առհասարակ, բայց ընա՛ւ խելքինը): Ան՝ օրինակի հա-
մար, Ծէվտէթ պէյէն լսած էր թէ՝ Իտարէյի ժողովի
անդամներուն մէկը թունդ դաշնակցական մըն է, միւ-
սը հակադաշնակցական: Ան՝ բաւական տուն, որպէս
թունդ դաշնակցականի, ինծի՝ Վաւմեանի հայրենասի-
րութեանը, Արամին ալ թաքթին դովետոր կ'ընէր, դաշ-
նակցական ձիտէչեանին՝ (միւս անդամը) հակառակն
ըսելու համար:

Եւրօքի պէյի փոխանորդութեան շրջանին, որ երեք
ամիս տևեց, Հայը թէ թուրքը՝ սպասողական դիրքի
մը մէջ, կը հետապնդէին՝ երևոյթներ փրկելու եւ օր
չահելու քաղաքականութիւն մը: Թուրքին թողլով իր
մտածումը, Հայերունն այն էր թէ՝ օրերը իրենց հա-
մար էր որ կ'աշխատէին: Կը հաշուէինք թէ՝ անցնող
օրերու իւրաքանչիւրը մեզ կը մօտեցնէր դարնան, որ՝
բանալով օգնութեան ճամբաները, պիտի բանար, միա-
ժամանակ, մեր յուսոյ դուռները:

Զինուորացուներու հարցին խօսքը չկար այլևս,
այդ, ինչպէս նաեւ առընչակից ամէն ինչ յետաձգուած
էր Ծէվտէթ պէյի վերադարձին:

Ինչե՛ր կային այդ « ամէն ինչ »ին մէջը:

Մարտի առաջին շաբթուն վան վերադարձաւ վեր-

Զապէս ձէվտէթ պէյը: Դրութիւնը կը պարտադրէր մասնաւորութիւն մը դնել մեր դիմաւորութեանը մէջ՝ Առաջնորդով եւ յեղափոխական չէֆերով զարգարուն խումն բաղմութեամբ մը, մինչեւ Կոռուպաշ դիւրը դիմաւորութեան դացինք անոր: Տխուր եւ լալկան օդ մը կ'ընէր ինչ որ, սակայն արդեւք չեղաւ որ ձէվտէթ պէյ եւ Վռամեան աղէկ մը ժպտէին իրարու երեսին: Անուշ բառ չմնաց որ անոնք չգործածէին իրարու հասցէին: Եւ, եթէ ձէվտէթ պէյը հետը չունենար մինչեւ ակռանին գինուած չէրճէղ կամաւորներու ստուար խումբ մը, մեր առաջին տպաւորութիւնը այնքան ուղղէ չպիտի ըլլար:

Տպաւորութեան երկրորդը աւելի աղէկ էր՝

— Կիրակի ձեզի կուգանք, կը խօսինք եւ վերջ մը կուտանք այդ պէլալը (փորձանաւոր) խնդրոյն — ըսած էր ձէվտէթ պէյը՝ Վռամեանին, երբ այս վերջինը, խնդրոյն համար լուծում մը որոնելու նպատակաւ, քովը դացեր էր:

Բայց, կիրակին չեկած՝ դէշ լուր մը եկած էր: Էնովէր փաշայէն եկած էր հեռադիր մը, որուն համաձայն բոլոր հայ ղինուորացուները, օրէնքի սահմանին մէջ եւ առանց բացառութեան, ճակատը պէտք էր որ շրկուէին:

Գալիք կիրակին Զատիկի կիրակին էր: Բայց, ո՞վ դիտցաւ թէ Զատիկ էր այդ օրը: Ո՛ւր տօնը, ո՛ւր տօնական զգեստը, ո՛ւր ժամ-պատարադը, ո՛ւր կարմիր հակիթը, ո՛ւր քաղա ձուկը: Ժողովուրդը՝ ջղային անհամբերութեամբ մը, փողոցներու մէկ ծայրէն միւսը երթեւեկներով, Վռամեանի տանը մէջ տեղի ունեցող բանակցութեանց արդիւնքին կը սպասէր:

Իրիկուան կողմը, ձէվտէթ պէյի հետ՝ Վռամեանի տունէն մեկնած էր բանակցութեանց յաջող ելքին լուրը: Լուրը՝ փողոցը խուժած բաղմութեամբ ալիքներու

վրայով՝ ամբողջ քաղաքին շրջանն ըրած էր բոպէի մը մէջ: Պահ մը կարծեցինք թէ Զատիկն էր արդէն որ կը վերադառնար: Շատերը դացին, այսպէս թէ այնպէս, յիշելու տօնը եւ անոր կատարումը: Լուրին արձադանողը հնչեց նաեւ եկեղեցիներու կոչնակներուն վրայ եւ հայրերէն ու մայրերէն շատերը՝ եկեղեցիները վաղեցին շնորհակալ ըլլալու համար Աստուծոյ, որ խնայած էր այսպէս իրենց զաւակներու կեանքին:

Պաշտօնականէն վերջ, հերթը եկաւ լուրին մասնաւորին, որոշ շրջանակներու համար: Մասնաւոր լուրը՝ ոչինչ ունէր իր մէջը մասնաւոր: Տեղի ունեցեր էին խօսակցութիւններ, հաճելի եւ սիրալիք, զորս, սակայն, յանկարծ ընդմիջած էր ձէվտէթ պէյ, եւ « խիթեր ունիմ » ըսելով, անակնկալօրէն՝ մեկնած էր:

Յաջորդ չորեքշաբթի օրը, տեղի պիտի ունենար ձէվտէթ պէյի կուսակալութեան պաշտօնին Ֆէրմանին ընթերցումը, որ՝ զաւառներու մէջ կը կատարուի կարելի բոլոր հանդիսութիւններով. զինուորական նուազ, աղօթք, ճառ, ընդունելութիւն: Այդ հանդիսութեան կը մասնակցին, պաշտօնեաներէն ի դատ, քաղաքին տեղացի երեւելիները:

Երբ ես պալատը հասայ, առանց զարմանքի չէր, որ նկատեցի թէ հանդէսին մասնակցութեան հրաւիրուած էին կարգ մը Հայեր, որոնք, առհասարակ, հրաւէր չէին ստանար նման հանդէսներու առիթով: Յետոյ, ինծի քիչ մը անօրինակ թուեցաւ ոստիկաններու եւ կարգ մը պաշտօնեաներու արագ երթեւեկներ եւ յաճախակի ելեւթուաքերը, որոնք կը շեշտուէին այն տափով որ չափով կ'ուշանար հանդէսը, որ ժամ 4ի համար նշանակուած էր եւ, սակայն, ժամը 5 կուգար ու ան՝ տակաւին չէր սկսեր: Հրաւէր ստացող Հայերէն շատերը, անոնք, առհասարակ, որոնք սովորական հրաւիր-

եալներ չէին, իրարու օրինակին հետեւելով՝ հետզհետէ մեկնեցան։ Մնացեր էինք, Առաջնորդը, Վոսմեան, Արամ եւ, աւելի կամ պակաս պաշտօնական հանդամանք ունեցողները, ոչ աւելի քան 5-6 հոգի, երբ, վերջապէս, փողը հնչեց։ Հանդէսին սկսելուն նշանն էր որ կուլար։ Կուսակալը՝ ընկերակցութեամբ դիտաւոր պաշտօնեաներու, արագ քայլերով Պալատին դրան առջեւ իջաւ, անոր շուրջը կազմուած շրջանակին մէջ առաջ անցաւ մէքթուպճին, հասնելով ընթերցումով մը կարդաց Սուլթանին Ֆէրմանը, ղինուորական նուազախումբը նուազեց Րէչատիէ մարշը, միւլթին աղօթք մը լսործեց եւ, ահա վերջացաւ հանդէսը, որ, եթէ կաթկթող անձրեւին պատրուակը չըլլար, իր հասնելովը՝ աւելի մաքսէն ապրանք մը փախցնելու դործողութեան կը նմանէր քան թէ Ֆէրմանի ընթերցումի։

Երբ հանդէսը վերջացաւ, հայ կառապան մը ինծի մօտեցաւ եւ ձեռքս սահեցնելով փոքրիկ տոմս մը, ապանջիս շնչաց։

— Օննիկ էֆէնտին տուաւ։

Տոմսը՝ առանց ստորագրութեան, կը պարունակէր երկու տող՝

« Այս տոմսը ստանալուդ, առանց վայրկեան մը սպասելու, տունը վերադարձիր »։

Միջնորդարին խորհրդաւորութենէն վերջ այս տոմսը։ Սարսուռ մը պատեց դիս։

Բայց ես, իտարէի ժողովոյ պաշտօնակից թուրք անդամներու հետն էի այդ բոլորին եւ անոնց հետ կուսակալին շորհաւորութեան երթալու վրայ։ Չէի կրնար ետ դառնալ այլեւս։

— Դիտէ՞ք թէ ինչո՞ւ ձեր Զատիկը շորհաւորելու չեկայ — ըսաւ ինծի կուսակալը, երբ քովը մտանք, եւ

իմ « ինչու » ին վրայ, ան ըրաւ տարօրինակ եւ անակրնկալ յայտնութիւն մը .

— Այդ օրը — ըսաւ ան, Վռամեան էֆէնտիի տուն խմածս քօնեաքին վրայ, յանկարծակի խիթեր ունեցայ, փութացի տունը վերադառնալ եւ բժիշկ կանչել : Բժիշկը ստամոքսս լուաց եւ, անոր պարունակութիւնը քննելով՝ ինծի յայտնեց թէ թունաւորուած էի ես :

Բոպէսպէս յիշեցի որ, պատմական տեսակցութեան պաշտոն օրը, չրջան ըրած էր նման տարածայնութիւն մը, որուն լըջութեան, սակայն, ոչ ոք ուղած էր հաւատ ընծայել :

Օննիկի տոմսէն վերջ այս տարօրինակ եւ տեսակ մը սպառնալիքով յղի յայտնութիւնը : Սարսուռ մը նոր եւ աւելի հոր՝ ամբողջ ջիղերուս չրջանն ըրաւ : Բարերադղարար, Ճէվտէթ պէյը, Ժպիտ մը կցեց վերջին խօսքին, որմէ վերջ ան սկսաւ հեղնել ստամոքսը լուացող բժիշկին, Տօքթ. Բէֆիդ պէյի (Բաղրեւանդեան Սրբաղանի օսկի հորթը) տղիտութիւնը :

Տօքթ. Բէֆիդ պէյի անունին՝ իմ մէջ արթնցուցած յիշողութիւնները շեշտելու եկան Ճէվտէթ պէյի տարօրինակ յայտնութեան վերջարանին ինծի բերած Ժպիտը, ինչ որ՝ ինծի թուեցաւ թէ կուսակալին այն կարծիքը ներշնչեց թէ՛ ես ինկած էի իր լարած թափարդին ցանցերուն մէջ . վասնզի ան անմիջապէս աւերացուց :

— Այս իրիկուն միախօնարներուն պիտի երթամ, ձեզի ալ կը հանդիպիմ, քիչ մը աւելի երկար կը խօսինք :

Ինծի շունչ բերող այս խօսքերէն յայտնի կ'ըլլար որ կուսակալի նպատակն էր հերքել տարածայնութիւնը, որ կրնար խախտել իր՝ հայ ղեկավարներուն ներ-

չնչած վստահութիւնը՝ որուն վրայ էր՝ որ ան հիմնելու էր նոր ծրագրեր:

Վերադարձին, խաչ փողոցէն անցնելու, Օննիկէֆէնտին որ զիս կը սպասէր, կառքս մտաւ, ականջիս ըսելու համար.

— Եթէ Իշխան հրաւերին եկած ըլլար այսօր, դուք ամէնքդ ալ միասին, բանտն էիք այս բոպէին:

Կարելի չէ ըսել թէ բոլորովին հաւատացի Օննիկի այս ենթադրութեան, որ ուրիշ հիմք չունէր եթէ ոչ ժողովուրդի բնազդը: Բայց, այդ ենթադրութիւնը բաւլիք մըն էր, որ կրնար բանալ հանդէսին արտասովոր թիւով Հայեր հրաւիրուած ըլլալու իրողութեանը հետ, Պալատին առջև տիրող արտասովոր եռուզեռին եւ հանդէսին այդքան ուշ սկսած ըլլալու դադանիքները:

Ենթադրութիւնը, սակայն, հետզհետէ ուրիշ հիմքեր ալ դտաւ: Արդարեւ Իշխան հրաւիրուած էր եւ խօսակցութեան մը ընթացքին ձէվտէթ պէյին ըսած է եղեր թէ « ես ալ պիտի դամ ձեր ֆէրմանի ընթերցումի հանդէսին »: Հանդէսին՝ այդքան ուշ սկսած ըլլալուն ուրիշ պատճառի մը չգոյութիւնը այլապէս կը հաստատէր այս ենթադրութիւնը:

Ձէվտէթ պէյ մեզի եկաւ մինակը, առանց նոյնիսկ սովորական երկու հեծեալ ոստիկան զինուորներու ընկերակցութեան: Այս բխբը ան ի սպաս դրած էր Հայերուն վստահութիւն ներշնչելու իր քաղաքականութեան եւ անոր վրայ հիմնելիք իր բլաններուն:

Ձէվտէթ պէյ՝ հազիւ երեսնամեայ, դաւակն է Վանի նախորդ կուսակալ Թահիր փաշայի, որմէ՝ սակայն, ան երկու բան ժառանգած է միայն, վայելուչ արտաքին մը եւ յանդուգն անվտիւթիւն մը: Ան՝ Միւլքիյէի իր երկամեայ չըջանէն վերջ, իր կեանքն անցուցած է Վանի դաւառներու դաժմագամութեան պաշտօն-

ներուն մէջ եւ քիւրտ աշիրէթապետներու հետ։ Ան՝
կուսակալի մը դաւակն ըլլալու իրողութեանը եւ իր Ֆի-
ղիքական առաւելութիւններուն կը պարտի Դնվէր փա-
շայի քեռայրն դառնալու իր շանսը, զոր ան՝ յետագա-
յին, կորսնցուց, երբ կնոջը յայտնի ըրաւ՝ իր ուրիշ
շնորհներէ զուրկ եղած ըլլալը եւ որուն շնորհիւ էր,
սակայն, որ ան ունեցաւ պաշտօնի այդքան արագ բար-
ձրացում։ Ան՝ չառ հեռու էր ներկայացնելէ խելքն ու
խորադիտութիւնը, որոնք, առհասարակ, յատկանիշերը
կ'ըլլան նահանգները զրկուած կուսակալներուն։

Ճէվտէթ պէյը՝ թաղապետական բժիշկին տգիտու-
թենէն սկսաւ խօսակցութիւնը եւ զայն վերջացուց, հայ
զինուորացուներու խնդրոյն մասին ընելով խորհրդածու-
թիւն մը, որուն անկեղծութիւնը... ծախու հանելու
համար էր որ ան սարքած էր այդ այցելութիւնը։

— Պենդութիւն է արդէն — ըսաւ ան — ճակատը
զրկել այս տրամադրութիւնն ունեցող Հայերը, որոնք
ուրիշ բան չպիտի ընեն, եթէ ոչ մեռցնել իսլամ զինուո-
րի ոգին։

Յետոյ, որպէս թէ, պատահաբար էր որ միտքին ե-
կած էր այդ խորհրդածութիւնը, ան ոտքի ելաւ աճա-
պարանօք եւ ոտքի վրայ՝

— Վաղը իրիկուն, Շահպաղլեաններու տունը պի-
տի տեսնուինք Վռամեան էֆէնտիի հետ։

Շահպաղլեան՝ թէ՛ դաշնակցականներուն եւ թէ՛
Ճէվտէթ պէյին մօտիկ յայտնի վաճառական մը, յա-
ջորդ իրիկուան համար ճաշի հրաւիրած էր կուսակալը։

Յաջորդ իրիկուն՝ Շահպաղլեան եւ Վռամեան զուր
տեղ սպասած էին հրաւիրեալը՝ որ, կը թուի թէ քիչ
մը չափազանց դատած էր բիսքին տօզը եւ վերջին պա-
հուն, յանկարծակի, հարբուխի բռնուած։

Այս իրադարձութիւնները՝ բոպէ առ բոպէ, սեփա-

կանութիւն կը դառնային ինքնապաշտպանութեան լրծուած ուժերուն եւ իրենց ներքին խմտտովը՝ որուն՝ այնքան դիւրահաղորդ է ժողովրդական բնազդը, կը ծառայէին սեղմելու անոնց շարքերը: Անհաղորդը՝ դաշնակցական ոչ տեղացի չէֆերն էին միայն, որոնք յոյսերնին չէին կարեր, ճղճղումի եւ քաշքշելու քաղաքականութենէն, զոր անոնք վարած էին ցարդ եւ որուն յաջողութիւնը անոնց կարծել կուտար թէ ան պիտի տեւէ մինչեւ այն օրը՝ երբ որ կը բացուին դարնան դուռները:

Ուրբաթ առաւօտը (Ապրիլ 3), ինչ փողոցը, կանդնած տեսանք նորէն մարդկեղէն թումբը, որուն շաղախը եղած էր, այս անգամ՝ Շատախէն հասած լուրը, թէ դաժմադամ բանտարկած է տեղւոյն դաշնակցական ներկայացուցիչ Յովսէփ Զօլօյեանը, դէպք՝ որուն վրայ յարաբերութիւնները խզուած էին տեղական կառավարութեան եւ դոմիթէյի միջեւ:

Յերեկէն վերջ, Օսմ. Պանքայի մասնաճիւղին տնօրէնին տունը պրիճ խաղալու դացեր էինք: Իշխան, որ, առհասարակ, մասը կը կաղմէր պրիճի խումբին, բացակայ էր այդ օրը: Հոն կը դառնուէր նաեւ Օննիկ Էֆէնտին, որ Իշխանի բացակայութիւնը բացատրեց՝ աւոր, Վոսաճեանի եւ Արամի հետ, կուսակալին քով դառնուելու իրողութեամբը:

— Շատախի մէջ ծագում առած դէպքին առիթով խորհրդակցութեան դացեր են — ըսաւ ան — ոչ առանց քրթմնջիւններու եւ ծամածուծութիւնով մը, որ կարծես թէ աւելի խօսուն էր քան քրթմնջիւնները:

Օննիկի այդ քրթմնջիւնները չդադրեցան այնուհետեւ. անոնք՝ իրենց հետ անոր կը բերէին, ամէն անգամ, պրիճի սեղանէն հեռանալու եւ օդիի սեղանին մօտենալու առիթը:

Մենք մեկնելու վրայ էինք տնօրէնին տունէն, երբ յանկարծ, քրքիջի աղմուկով մը, իրարու հասեւն ներս մտան ձէպէթ պէյը, Վոսմեան, Արամ, Իշխան: Անոնց խորհրդակցութեան եզրակացութիւնն այն եղած էր, որ Իշխան՝ ոստիկանութեան տնօրէն Վէֆիդ պէյի հետ, յաջորդ առաւօտը Շատախ պիտի մեկնէր, տեղւոյն վերայ կարդադրելու համար ծաղում առած կնճիւր:

Զգճդումի քաղաքականութեան համար, որուն մէջ կողմերէն իւրաքանչիւրը իր սպասելիքն ունէր, նոր չէր այս մեթոտը: Աւելի առաջ, տեղի ունեցեր էին, Կարճկանի Բելլու եւ Թիմարի Պայրակ զիւղերուն մէջ, շատ աւելի լուրջ գէպքեր, զորս տեղւոյն վրայ հարթելու զացեր էին նախ, Վոսմեան՝ թուրք երեսփոխան Միւնիր պէյի հետ, ապա, Արամ՝ ոստիկան զօրաց հրամանատարին հետ: Մեթոտը, ուրեմն, փորձուած էր եւ Իշխան՝ կարծած էր թէ չէր կրնար մերժել բիսքը՝ զոր Շատախի մէջ իր ունեցած մասնաւոր հմայքը եւ, տեսակով մըն ալ, հերթը՝ իրեն կը պարտադրէին:

— Նոր դաւ մը — ըսաւ Օննիկ ականջիս եւ նոր քրթմնջիւններով նոր մերձեցումներ ունեցաւ ան՝ դէպի օդի սեղանը:

Իշխան եկած էր ուրեմն հրաժեշտի ողջոյն մը տալու իր բարեկամներուն: Մենք՝ ամբողջ խումբովը, պակաս Օննիկ էֆէնտին, որուն քայլերը չէին ներեր, զուրս ելանք եւ մինչեւ Խաչ Փողոց պտոյտ մը ըրինք: Մեր խառն չքախումբը, այսպէս ցուցադրուած քաղաքին գլխաւոր հրապարակին վրայ, քիչ մը ողեւորած էր զայն տեսողները. անոնցմէ ոմանք՝ յաջորդ առաւօտը, հանդամանքէն օգտուելու համար, փութացեր էին քաղաքը իրենց դործին:

Շարաթ առաւօտը, կանուխէն, թումբը հոն է, Խաչ Փողոցը. անոր չաղախը եղած են, այս անգամ, հէնց

կանուխ դործի դացողները, որոնք վերադարձած են հիմայ: Ինչո՞ւ: Իրենք ալ չէին կրնար լրիւ բացատրել: Որը՝ անոնցմէ, հանդիպած Թուրքին աչքին մէջ սպառնալիքի կայծ մը նշմարած է, որը՝ մեղքացող նայուածք մը, որը՝ դարմանքի հով մը: Մէկը միայն անոնցմէ՝ կրցաւ բռնել թէ՛ Թուրք բարեկամ մը իրեն խորհուրդ տուած էր խանութը չբանալ եւ ետ դառնալ:

Քիչ վերջ, լուրերը սկսան իրարու ետեւէն խուփել: Վռամեան՝ որ կուսակալի հրաւերին վրայ, անոր բնակարանը դացած է, Արամին՝ տոմսով մը լուր զրկած է թէ՛ եթէ ինքն ալ կուսակալէն հրաւեր ստանալու ըլլայ, չըլլայ որ տեղէն շարժի: Իսկ ինքը, Վռամեանը, կ'ուշանայ վերադառնալու. ժամ մը, երկուք, երեք, Վռամեանը չկայ մէջտեղ:

Գացինք Վուլունիկեանի դեղարանը եւ, այս անգամ, զիրք բռնեցինք անոր պատշգամին արեւմտեան պատուհանին դէմ, ուրկէ՝ մէկ քիւլօմէթր հեռաւորութեամբ, կարելի է դիտել լայն հրապարակը, որ կ'երկարի դէպի կուսակալի բնակարանը:

Այդ բազմամբոխ եւ աղմկալից հրապարակին վերայ, հիմայ, արեւը կայ միայն եւ անոր՝ հոն բարձրացող հազնիններէն եւ ուռնիններէն շինած շուքերը: Հովն անդամ, որ, առհասարակ, շարժունութիւն կուտար, այդ պահերուն, ծառերուն հետ անոնց շուքերուն, կը բացակայէր այդ բոպէին: Մահաշունչ ամառութիւն մը:

Վռամեան կառքով դացեր է հրաւերին, անոր վերադարձը կառքով է որ պիտի ըլլայ: Կառքը այդ հրապարակին վրայ, հեռուէն, նախ իր հանած փոշիով է որ նշմարելի է: Փոքրիկ փոշի մը, ու ահա թեր վիզերը կ'երկարին, կարծես անոր հասնելու համար: Մէկ, երկուք, երեք, վերջապէս բարձրացաւ փոշի մը, որուն

ծածկոյթին ներքեւէն նշմարեցինք որ կառք մըն էր որ դուրս կուգար :

— Ան է — գոչեցին քանի մը ձայներ միաժամանակ :

Կառքը, արդարեւ, Վոսմեանը տանող կառքն էր, բայց մէջինը, թէեւ Վոսմեանի կը նմանէր քիչ մը, բայց ան չէր : Եկողը կուսակալութեան թարգման Սարգիսեան Արմենակ էֆէնտին էր՝ (այժմ ի Գաւիթէ) :

Սարգիսեան էֆէնտին՝ դեղարանին առջեւ կանդ առաւ եւ, իմ անունը հարցնելով՝ վեր ելաւ :

— Ճէվտէթ պէյ ձեզ կ'ուզէ : Ըսաւ ան, առանց պատասխանելու Վոսմեան փնտոող մեր հարցումներուն :

— Բայց Վոսմեանը — կրկնեցի հարցումը, իմ կարգին, առանց պատասխանի թողլով հրաւերը .

— Հոն է ան :

— Ի՞նչ կ'ընէ, ինչո՞ւ չվերադառնար, պիտի վերադառնա՞յ, Իշխանէն ի՞նչ լուր — հարցումներու տարափ մըն էր որ չորս կողմէն սկսաւ տեղալ անմիջապէս հրաւիրակին վրայ :

Սարգիսեան էֆէնտին՝ հարցումներուն իւրաքանչիւրին բաղուկները կը բանար, չթունքները կը կծկէր եւ յօնքեր կը բարձրացնէր, շարժումներ՝ որոնք առանձին, առանձին ալ « բան մը չգիտեմ », « բան մը չեմ կրնար ըսել » կը նշանակէին :

Իմ « դա՞մ թէ չգամ » հարցումին, սակայն, ան մէկ կողմը դրաւ ժեսթերը եւ, համարձակօրէն, պատասխանեց .

— Չգալու ո՛չ մէկ պատճառ չեմ տեսներ :

Սարգիսեան էֆէնտին անկեղծ բարեկամ մըն է ինծի, եւ ազնիւ մարդ . բայց, ես անոր խորհուրդներուն չհետեւելու մէկէ աւելի պատճառներ ունէի որոնց գըլ-

խաւորը կը հանդիսանար միւս բարեկամս, այդ բոլորէին բարերարողութեամբ բացակայ, Օննիկ էֆէնտիի յոռետեսութիւնը եւ, անկէ բխած խորհուրդները: Այդ պատճառներուն դէմ, սակայն, ինծի չէին պակասեր դրական մտածումներ. այն, օրինակի համար, որ կառավարութեան հալածանքը ուղղուած կրնար ըլլալ Դաշնակցութեան դէմ, բայց ոչ ինծի, որ Դաշնակցութեան կողմէ հալածուած մը կը համարուէի: Յետոյ, ես ճանչցուած էի՝ որպէս օրուան կուսակալին հօրը, Թահիր փաշայի ամենէն մօտիկ Հայը: Կար, անկէ վերջ, վերջապէս պարտականութեան եւ բան մը կարենալ ընելու հաւանականութեան զգացումը: Չեմ կրնար ըսել թէ այս մը տածումներէն որո՞ւն էր որ ես կռթնեցայ, ինչպէս որ քնացող մը, արթննալուն՝ չի կրնար յիշել թէ ինչպէս գոցած է աչքերը, երբ ինքզինքս կառքին մէջ գտայ:

Ընկալէի պէյի քովը գտայ խալակեան հիւպատոս Պ. Սպորտօնի եւ Օսմ. Պանքայի մասնաճիւղին տնօրէն Պ. Ալիարաի, որ նոյնպէս խալացի մըն էր եւ քաղաքին յայտնի վաճառականներէն Պ. Գալուստ Ճիտէշեան: Այս անձերու ներկայութիւնը՝ ինձ համար, բաւական հանդատացուցիչ թուեցաւ, բայց կը պակսէր Վոսմեան: Կուսակալի առաջին խօսքն եղաւ բացատրել այդ պակասը:

— Վոսմեան երեսփոխան է եւ պէտք է որ իր պարտականութեան դուրսն անցնի. այդ պատճառաւ, ես զինք Պոլիս պիտի դրկեմ: Արամ էֆէնտին կանչեցի չեկաւ եւ լա՛ւ բրաւ որ չեկաւ: Եթէ նորէն կանչելու ըլլամ, թող չգայ: Այլեւս դոմիթէներու հետ դործ չունիմ եւ անոնք պէտք չէ խառնուին պետութեան գործերուն:

Յետոյ, ուղղուելով, այս անգամ Պ. Ճիտէշեանի —

զոր, նոյնպէս, մասնաւոր հրաւերով՝ քովը կանչած էր — եւ ինծի:

— Գործս, այսուհետեւ, որպէս երեւելիներու, ձեզ հետ պիտի ըլլայ — շարունակեց ան — եւ որպէս այդպիսիներու՝ ահա ձեզի կը յայտնեմ, որ եթէ հայ զինուորացուները՝ մինչեւ երեք օր չյանձնուին, ձեր երկիրը քարուքանդ պիտի ըլլայ:

Որպէս սկզբնաւորութիւն դէշ չէր ... այս նախարանը:

— Բայց դուք վար կը դնէք երեսփոխանը, որուն անձը անրոնարարելի կը համարուի, եւ կ'ուզէք որ զինուորացուները դան յանձնուին, առարկեցի ես:

— Եւ կ'ուզէք ասանկ դիւրին զործի մը միջոցով ընել մեզ — ժպտախառն իմօրով մը՝ իմ առարկութեան միտքը լրացուց Պ. Ծիտէչեան, որուն տանը մէջ մեծցած ըլլալով ձէվտէթ պէյը, սովոր էր տանելու անոր համարձակութիւնները:

Յետոյ մեկնելով այս առարկութեանց երկուքէն, ամենքս, մէջերնիս ըլլալով Պ. Պ. Սպօրտօնի եւ Ալկարտի, միասին խնդրեցինք կուսակալէն աղատ արձակել Պ. Վոսմեանը, որպէսզի վստահութիւնը վերադառնայ եւ զինուորացուները յանձնուին:

Այս խնդրանքը ձեւական էր, վասնզի Պ. Ծիտէչեան՝ Սպօրտօնիի եւ Ալկարտիի խօսքի խառնուելու առիթէն օգտուելով՝ ականջիւ շշնչած էր թէ՛ Իշխանը՝ իր երեք ընկերներուն հետ, Հիրճի մէջ, սպաննուած էին:

Երբ Պ. Ծիտէչեանի հետ՝ նոյնքան ձեւական յանձնառութեամբ վերադարձանք հայկական Թաղամասը, յատուկ սուրհանդակներ բերած էին արդէն Իշխանի եւ ընկերներուն սպանութեան լուրը:

Բարեբաղդաբար, ժողովրդեան բնազդը աւելի ար-

Թուն եղած էր: Ժողովին՝ զոր դռմարել պարտ համարեցինք Նորաշէն եկեղեցւոյ Թաղական խորհրդարանին մէջ, դէթ ձեւական պատասխան մը տանիլ կարենալու համար, գրեթէ ոչ ոք եկած էր: Ամէն ոք վաղած էր դէպ ի իրեն հակողութեան յանձնուած դիրքը, դէպ ի իրեն վիճակած պարտականութիւնը եւ խորհուրդը այն քանիներուն, որոնք ո'չ դիրք ունէին պահպանելու, ո'չ ալ ուրիշ պարտականութիւն, ուրիշ բան չեղաւ եթէ ոչ շարունակել նախկին բանադնացներուն՝ օր չահելու քաղաքականութիւնը:

Բայց նախկին բանադնացներէն երկուքը բռնուած էին հէնց իրենց վարած քաղաքականութեան ցանցին մէջ. ի՞նչ ապահովութիւն, որ մենք ալ չպիտի իյնալինք միեւնոյն ցանցին մէջ:

Փնտուցի եւ տեսնել ուղեցի Օննիկ Էֆէնտին, ո'չ թէ որովհետեւ անոր խորհուրդը իմանալու պէտք ունէի, այլ որովհետեւ դիտէի որ ան պիտի ուզէր արդիւնել զիս: Փնտուցի բայց չգտայ զայն:

Պիտի Հպատակէի՞ անոր դնելիք արդելքին: Ես ալ չէի դիտեր: Առջի օրուան թեր ու դէմ մտածումներուս ֆելմը աչքիս առջեւ բերի, անոր վրայ չմոռցայ աւելցնելու Վաամեանի բանտարկութիւնը եւ Իշխանի սպանութիւնը, եւ ինծի ընկերանալիք անձին, Պ. Զիտէշեանի, յայտնեցի մտաւախութիւնս, չմոռնալով անոր կրկնելու, առջի օրը՝ Պ. Սարգիսեանին ըրածս հարցումը.

— Գա՞մ թէ չգամ:

Պ. Զիտէշեան թրքական Թաղամասին մէջ կը բնակէր եւ արդէն պիտի երթար:

Այս անգամ, ան էր որ ըսաւ՝

— Զգալու պատճառ մը չեմ տեսներ ես:

Համոզումով էր որ ես անոր հետեւեցայ: Ո՛չ:

Բայց, ուղեղս, քառսի վերածուած, կարծես ընդունակ
է՛ր այլևս ինծի հրամաններ տալու. եւ ես՝ առանց
կամքի, եւ այսպէս յեղակարծօրէն մատնուածս դրու-
թեան բերումով՝ մէկ կողմէն անձնական վտանգի մըտ-
մտութիւն, միւս կողմէն՝ աւելի կամ պակաս բան մը
ընելով ընդհանուրին վտանգ մը բերելու մտաւախու-
թեան միջեւ տարուբեր՝ տեսակ մը դժբախտ դարձեր էի
ուրիշի կամքին:

Ճէվտէթ պէյը մեզ անմիջապէս չընդունեց: Ան
քովն ունէր, այդ բոպէին, Պ. Սպօրտօնի եւ ամերիկա-
ցի Տօքթ. Աչըր, որոնց այցելութեան նպատակը՝ դի-
տէինք թէ ամերիկեան չըջանակի պաշտպանութեան
խնդիրն էր: Դիմումը՝ բխած Տօքթ. Աչըրի միամիտ
խելապատակէն, եղած էր փոքրիկ պահակախումբի մը
համար, որմէ, սակայն, Ճէվտէթ պէյը ջանացած էր
օգտուել վաշտ մը զօրք տեղաւորել ուղելով այդ թա-
ղամասին մէջ, որ իր դիրքովը՝ բերդի մը պէս կ'իշխէր
ամբողջ Այդեստանի վրայ: Զօրքին թիւին սակարկու-
թիւնն էր որ տեղի կ'ունենար ներսը:

Կուսակալի առաջին խօսքը՝ երբ մեզ ընդունեց,
այդ սակարկութեան գնաց: Ան՝ ոչ առանց մատնելու
իր զոհունակութիւնը, յայտնեց թէ՝ համաձայնեցան
որ 50 զօրք պիտի զրկէր Ամերիկեան չըջանակը: Յե-
տոյ, որպէս թէ մոռցած ըլլար, որ մեր միջոցաւ՝ երեք
օր պայմանաժամի վերջնագիր մը տուած էր, ան սկը-
սաւ ամէն նիւթի վրայ դառնալ, բայց բնա՛ւ զինուոր-
ցուներու խնդրոյն: Ան չքաշուեցաւ նոյնիսկ հանդար-
տութեան հրաւիրող խօսքեր ընելու, որոնցմէ օգտուե-
լով՝ երբ Հայոց Չորի մէջ տեղի ունեցած մասնակի
ջարդին եւ Այդեստանին իշխող բլուրներուն վրայ տե-
ղաւորուած թնդանօթներուն խօսքն ըրինք, կուսակա-
լը՝ զարմանալի բարեացակամութեամբ մը մեզի յայտ-

նեց թէ չոկատ մը զօրք զրկած էր Հայոց Զորը՝ կարգը պահպանելու համար տեղւոյն մէջ, իսկ՝ Բնդանօթներն ալ անմիջապէս ետ բերել պիտի տար։ Ինչո՞ւ, այլեւս, մենք, մեր կողմէն խօսքը պիտի ընէինք զինուորացուներուն եւ անոնց առիթով մեր միջոցաւ տրուած վերջնադրին։ Խօսակցութեան տաք եւ յարմարաւոր մէկ կէտին վրայ՝ հրաժեշտ առինք եւ մեկնեցանք, առանց վէճի։

Ճանապարհին, սակայն, վէճը ծայր տուաւ մեր մէջ տիրող յոռետեսութեան եւ անոր վրայ, այսպէս անակնկալօրէն ծաղոյղ լաւատեսութեան միջեւ։

Որո՞ւն հաւատալ։

Պաշ ֓ոռոցը, մենք հանդիպեցանք Օննիկ էֆէնտինին, որ, վերջապէս դաժնուած էր։ Ան՝ առջի ամբողջ օրը անցուցած էր Հիւսէյին պէյի տունը, անոր օդի սեղանին շուրջը։ Ան՝ մեր մէջ ծաղում առնող վէճը լրսելէն վերջ, վերլուծումն բրաւ ձէվտէթ պէյի մօտ նշմարուած հոգեփոխութեանը։ Ան՝ « նոր դաւ » ի խօսք չբրաւ, այս անգամ, այլ նոր պատճառի։

— Պատճառն այն է — բսու ան՝ ծուռ Փէսը չբուկելով — որ ձէվտէթ պէյը կ'ուզէ նախ՝ հայկական թաղամասէն դուրս հանել զօրաբաժնի հրամանատարը, որ, սակայն, ծանր հիւանդ, տեղէն չի կրնար շարժիլ։

« Ծանր հիւանդ » բառերուն վրայ՝ Օննիկի չբութունքներուն անկիւնները եկան փոսեր՝ որոնք՝ թուրթի վրայ, կէտեր կը դառնան առհասարակ։ Մենք անդիտակ չէինք, որ զօրաբաժնի հրամանատարը ուրիշ հիւանդութիւն չունէր, եթէ ոչ օդի սէրը։

Ալքոլամով Ալպանացիին հո՞գն էր որ թուրք բանակին մէջ պակաս պիտի ըլլային քանի մը հազար Հայեր՝ որոնք՝ դէպ ի սպանդանոցը առաջնորդուելու համար էր, որ պիտի երթային միանալու այդ բանակին։

Յետոյ, Օննիկ մեղի պատմեց թղթակցութիւնը, որ՝ վերջին երեք օրերու ընթացքին, տեղի ունեցեր էր հոռաակալի եւ զօրաբաժնի հրամանատարին միջեւ:

— Ծէվտէթի վերջին նամակին վրայ՝ թէ « պատուարակ մը կը դրկեմ ձեզ վերջնել կուտամ », շարունակեց Օննիկ՝ Ֆէսը այս անգամ քիչ մը ծռելով — այնքան օղի խմեց Հիւսէյին պէյը, որ, կը կարծեմ թէ՝ պատուարակն անգամ չպիտի կրնայ վերջնել դայն:

Օննիկ՝ իր վերլուծումին մէջ, սխալած էր այս անգամ:

Երբ, մեր միախօսին արդիւնքը հաղորդելու զացինք Միջկուսակցական ժողովին, որ՝ Պ. Սպորտօնիի եւ Տօքթ. Ալըրի տեսակցութեան արդիւնքին վրայ՝ խորհրդակցութեան հրաւիրուած էր Մսթըր Եարօյի քով եւ հոն խմացանք թէ ժողովը շատ հեռու էր ընդունելէ Ամերիկեան շրջանակի մէջ թրքական զօրք դրուելու սկզբունքը, հասկցանք անմիջապէս որ Ծէվտէթի այդ օրուան կակղութիւնը ուրիշ բան չէր եղած, եթէ ոչ — Վանեցիներու բառով — կակուղ բարձ մը, վրան հանդատօրէն քնացնելու համար Հայերը, զանոնք կոնակէն դարնող դիրք մը չինելու համար այդ բարձ բաղիր շրջանակին մէջ: Նոր դաւ մը, որ, սակայն, իր դէմը դատաւ այս անգամ, ժողովրդեան առողջ բնադդը: Երբ Արամ՝ զօմբրօմիի մարդ, հակեցաւ դէպի եօթը հողինոց պահակախումբի մը ընդունելութեան առաջարկը, որ կուղար Տօքթ. Ալըրի կողմէն, այդ բնադդը յանձին Արմենակ Եկարեանի, գլուխ բարձրացուց յանկարծ:

— Ամերիկեան շրջանակը մտնող առաջին թուրք զինուորը, եւ իմ հրացանովը վար պիտի բերեմ — ըսաւ ան, այն աստիճան պոստելով յօնքերը, որ անոր աչքերը կարծես կորսուեցան կոպիճներուն մէջ:

Լոռութիւնը՝ սեւ վարադոյրի մը պէս, իջաւ այս եղերախառն տեսարանին վրայ, համակերպութեան խոր լռութիւն մը, զոր պարտադրող ժէսթը կը բխէր այդ վճռական բոպէին պարտադրած անձին բերնովը, այդ գերազոյն բոպէին վճռականութենէն:

Ու երբ, Տօքթ. Աշըր՝ իրենց պաշտպանութեան պէտքին եւ սահակախումբին առաջարկուած թիւին աննշանութեան խօսքն ընելով, խղեց այդ լռութիւնը, Մըսթըր Եարօն՝ որ ի բացակայութեան Տօքթ. Ռէյնօլտսի, որպէս անոր փոխանորդ, աւելի հեղինակութիւն ունէր չըջանակին մէջ, հակառակ օրուան Կիրակի եղած ըլլալուն, խօսք առնելով ըսաւ թէ իրենք, միսիօնարները, այդքան մը փաք-փաքներ ունէին, ինքզինքնին պաշտպանելու համար:

Փաք-փաքը բէջօրլէրի իմաստը տուող արկօ մըն է Վանի մէջ, որ՝ Տօքթ. Ռէյնօլտսի կեանքի մէկ դրուագէն առած ըլլալով իր ծնունդը, ամերիկեան չըջանակին մէջ քիչ մը աւելի դործածական է:

Տօքթ. Ռէյնօլտս՝ Վան հաստատուելուն առաջին օրերուն, Մուշի եւ Սասունի կողմերը պտոյտի կ'երնէ: Ծամբորդութեան ընթացքին, օր մը, Գիւրաքերը կը կտրեն անոր ճամբան:

— Ի՞նչ կ'ուզեն այս մարդիկ մեզմէ — կը հարցնէ յարգելի Տօքթէօրը, իրեն ընկերացող Կեոօյեան Սահակին:

— Ինչ պիտի ուզեն, մեզ կողոպտել կ'ուզեն:

— Դուրս հանեցէք շուտով Աւետարանը — կը հրամայէ միսիօնարը:

— Ի՞նչ ընելու համար — կը հարցնէ Կեոօյեան:

— Դուրս հանեցէ՛ք եւ կարդացէք այս մարդկանց Մաթէոսի 8րդ գլուխին 10րդ համարը:

— Բայց ասոնք՝ ո՛չ հայերէն կը հասկնան, ո՛չ ալ Աւետարանի լեզուն — կը պատասխանէ Կեոսյեան:

— Դուքս հանեցէք ուրեմն...

Յարգելի Տօքթօրը չի յիշեր, այս անգամ, դուքս հանելիք իրին անունը եւ ասիկա կը տեսէ այնքան ատեն որ Քիւրտերը առած տարած կ'ըլլան արդէն դուքս հանելիք բաներուն ամէնքն ալ:

Երբ Քիւրտերը բաւական հեռացած կ'ըլլան արդէն, Կեոսյեան՝ Տօքթ. Ռէյնօլտսին դառնալով, անոր կը հարցնէ.

— Ի՞նչ էր արդեօք այն, որ դուքս պիտի հանէինք:

Տօքթ. Ռէյնօլտս՝ յուզումէն, թէ ոչ հայերէնի մէջ նորուս մը, տակաւին չյիշեր « ինչ շն եւ կամ անոր հայերէնը, եւ կ'ըսէ.

— Այն որ փաք-փաք կ'ընէ...

Այս պատմութիւնը յիշեցնող մըսթըր Եարօյի փաք-փաքին յաջորդեց քահ քահ մը, որ՝ կարծես հարցը վճռելու ծառայող քուէարկութեան մը տիղ անցաւ:

Ժողովը վերջ դտաւ եւ դէնք բռնողները վաղեցին դէպի իրենց դիրքերը, միւսները՝ դէպի իրենց պարտականութեան գլուխը:

Բայց, հարցը վճռողը եղած էր Եկարեանի փաք-փաքը...: Եկարեան որ, առջի օրը, հերոսը դարձած էր Վանի ինքնադատաւանութեան փառքը կերտող այնքա՛ն պատմական, որքան սիրալի արարուածի մը:

Ռամկափար կուսակցութեան Վանի գումիթէն՝ Վրոսմեանի ձերբակալութեան եւ Իշխանի սպանութեան լուրերուն վրայ՝ անմիջապէս Ժողով դումարելով՝ Եկարեանի գլխաւորութեամբ պատուիրակութիւն մը կը զրկէ Արամի քով, անոր ըսելու համար, թէ՛ այլեւս մէկ կուսակցութիւն կը ճանչնան Վանի մէջ, ինքնապաշտպանութեան կուսակցութիւն, եւ թէ եկած են այդ

միակ կուսակցութեան տրամադրութեան ներքեւ գնելու այն բոլորը, որ ունի Ռամկավար կուսակցութիւնը, որպէս սեփական ղէնք եւ գինուոր։ Ու, պատուիրակութիւնը կը ներկայացնէ ցանկը՝ իր ունեցած հրացաններուն եւ զանոնք բռնել կրցողներուն, որոնց թիւը, Արամի եւ իւրայիններուն համար անակնկալ մը, զարմանք եւ հիացում կը պատճառէ անոնց։

Ու, Ռամկավար կուսակցութեան այս թէսթին վերայ, հոն տեղի կ'ունենայ տեսարան մը, հայրենիքի սիրոյ եւ համերաշխութեան ու զիջողութեան ոգիի ցուցադրութեան այնպիսի սխրալի տեսարան մը, որուն զրոշմը գլխաւոր ջիղը պիտի դառնար երեւան եկած հերոսական զիմադրութեանը։

Այո՛, հոն էր, այդ հանգիւլումի ընթացքին, որ անոնք, երկու կուսակցութեանց ներկայացուցիչները, որպէս մէկ Լէոնիտաս, անոր պէս մէկ զբիւղով զրեցին « ղէնքերդ յանձնէ » հրամայող Նոր Քսէրքսէսին, իրենց « եկուր առ » պատասխանը։ Հոն էր, այդ հոնգիւլումի ընթացքին, որ անոնք՝ Նոր Թէրմօթիլի անցքը պաշտպանելու համար, ընտրեցին՝ Եկարեանէ, Կալծակ Առաքելէ եւ Պուլկարացի Գրիգորէ բաղկացեալ զինուորական մարմինը։

Ո՞վ էր Լէոնիտասը, բուն ղեկավարը այդ Նոր Սպարտացիներուն, Արամ թէ ոչ Եկարեան։ Ոմանք Արամի անունը տունին, ոմանք Եկարեանինը։ Ինչո՞ւ երկու անուն եւ ոչ մէկ անուն։ Վասնզի աննիւթ եւ անտեսանելի էր այդ մէկ անունը, որ բուն ղեկավարը եղաւ այդ անհաւասար կռիւին։ Այդ մէկ անունը Ոգին էր համերաշխութեան եւ զիջողութեան, Ոգին հայրենիքի սիրոյն։ Ան էր՝ այդ ոգին, որ՝ առաջին մէկ օրէն, տիրապետող հանդիսացաւ ամէնքին հոգիներուն վրայ, որ ղեկավարեց, ամբողջ մէկ ամիս, այդ անհա-

ւասար կռիւր եւ որ, վերջ ի վերջոյ, յաղթութեան առաջնորդեց այդ նոր Սպարտացիները:

Բայց, արդարութիւնը՝ իր տուրքը կը սլահանջէ. պէտք է տալ այդ տուրքը: Եթէ Եկարեան՝ տիտղոսաւոր ղեկավար չէր, եւ ոչ ոք էր, ան, սակայն, իր կրտսրուկ ժէսթերով, որոնց առաջինն Հանդիսացաւ իր՝ Մըսղըր Եարօյի տան մէջ ունեցածը, ղեկավարի դեր էր որ կատարեց կռիւներուն մէջ:

Մըսղըր Եարօյի տունէն անդամ մը դուրս, ամէնֆէս աչքերը ուղղուեցան դէպ ի Թօփրադ-Գալէյի դադաթը, ուրիշ՝ ձէվտէթ պէյը՝ ըստ իր ազնիւ խոստումին, քիչ մը ետ քաշել տուած էր Թնդանօթները, յաջորդ օրը, քիչ մը աւելի առաջ քշելու համար զանոնք:

Վանեցիները միամիտ կարծող միամիտ ձէվտէթի երջանիկ սխալը, որ ուրիշ բանի չծառայեց, եթէ ոչ արթնութեան հրաւիրելու հայ ռազմիկները:

ձէվտէթ՝ Պարսկաստանէն հետը բերած չէրքէզ կամաւորներէն 50 լաւագոյններուն ժանտարմի ղեկստ հաղցուցած, յաջորդ երկուշաբթի օրը, մինչեւ իրիկուն, Տօքթ. Աչըրը սպասած էր, անոնց՝ Հայերու թիկունքին դիրք բռնել տալու համար:

Իրիկուն, վերջապէս, հասեր էր Տօքթ. Աչըր, բայց ըսելու համար, թէ Մըսղըր Եարօն իր համաձայնութիւնը չէր տուած սկզբունքին:

Աւելի նպաստաւոր չէր եղած զօրաբաժնի հրամանատարին պատասխանը, որուն գունաւորութիւնը կատուեցուցած էր ձէվտէթը:

— Դադադ կը մտնեմ, պատգարակ չեմ մտներ — ըսած էր ան կտրականապէս:

Այդ երկուշաբթի օրը, Ապրիլ 6, որ նաւակատիքը եղաւ Ապրիլ 7ի տօնին, մէկ օր էր, բայց վեց օրուան աշխատանք կատարել տուաւ հայ կռուողներուն:

Ճէվտէթ՝ լուսթեամբ ընդունած էր Տօքթ Աշրբի տարած պատասխանը եւ այդ լուսթիւնն էր որ՝ որպէս պատասխան, ետ բերած էր բանադնաց Տօքթէօրը: Այդ սերճախօս լուսթիւնը՝ լուսթիւն կը պարտադրէր եւ այդ լուսթիւնը եղաւ Հայ Զինուորական Մարմնոյն կողմէ դէպ ի դիրքերը մեկնող առաջին կարգախօսը.

— Լուել եւ սպասել...

Լուել եւ սպասել, որպէսզի թշնամին, ինքը ցոյց տոյ թէ ինքն է կոխին նախալարձակը:

Եւ մթութեան վարագոյրը, այդ իրիկուն, դժոխքի չափ սեւ, եկաւ ծածկելու կարգախօսին վրայ տիրող խոր լուսթիւնը:

ԱՊՐԻԼ 7Ը

— 0 —

Ապրիլ 7ի, Աւետումի տօնին առաւօտը:

Արեւ մը՝ որ կարծես մարդուս հոգիին մէջ կաթելու համար է, որ ծաղած է:

Ողջ գիշերը տեւող մղձաւանջի մը յողնութենէն սպառած, առտուան կողմը ինկած եւ խոր քունի մը մէջ, որմէ՝ այդ արեւուն ճառագայթներուն խողանքն է որ եկած է արթնցնելու զիս: Այդ ճառագայթներուն գինիովը արբած՝ հազիւ յիշողութեանս կուգայ թէ ի՞նչ օր է որ կը բերէ այդ արեւը:

Յիշողութեան առաջին հարուածը ինծի կը բերէ պատուհանիս առջեւէն անցնող էշ մը, մինչեւ տկանջներուն ծայրերը բեռնաւորուած՝ որ, զինք ետեւէն հրմշակող տիրոջը հետ կը քալէ դէպ ի Ամերիկեան չըջանակը: Հայու բնաղդն է, որ ինձմէ առաջ արթնցած՝ կը քալէ արդէն:

Փողոցը կ'ենեմ: Աչքերս դէպ ի անմիջական շրջա-

պատս՝ կը նկատեմ որ նոյնիսկ առջի օրուանը չէ ան
ևւ մէջն ունի բան մը որ ինծի սարսուռ կ'աղդէ: Ահա
դրացիին աղջնակը, հաղիւ տասնամեայ, որ՝ աւելը
ձեռքին մէջ, այդ տօնական օրը, տանը սահմանը դար-
դարելու ելած էր: Տխուր եւ մտայոյզ, ան՝ սահայն,
փոքրիկ շշուկի մը վրայ, կամ անցորդի մը ի տես՝
կանդ առնել կուտայ իր աւելի հարուածներուն, կը
տնկուի, ահանջը կը սրէ դէպ ի շշուկին եկած կողմը,
կամ նայուածքովը՝ կը խրուի անցորդին աչքերուն մէջ-
ան՝ աչքովը թէ ահանջովը իր ապրելու թէ չապրելու
վճիռն է որ կը խուզարկէ:

Կը քալեմ. ես ալ չգիտեմ դէպ ի ո՛ւր: Կը քալեմ
ի խնդիր ծանօթի մը, անոր հետ բաժնելու բոպէին
ծանրութիւնը: Կը քալեմ մինչեւ որ այդ ծանօթը կը
կեցնէ զիս:

Ծանօթը՝ Կուլօղլեան Օհաննէսն է, յայտնի ուսու-
ցիչ-բանաստեղծը, ծխամորճը ձեռքին մէջ, մէջքը սո-
վորականէն աւելի ծռած, որ՝ իր կարդին՝ ինձ պէս,
ծանօթի մը հանդիպելու համար է որ կը քալէ:

Ծիծեռնակները նոր վերադարձեր են իրենց ամա-
րանոցները: Անոնք՝ իրենց դռած դով բոյներուն եւ ծով
բնութեան՝ իրենց պատճառած ուրախութենէն արբիւ,
հախրանք է որ կը կատարեն օդին մէջ: Անոնք՝ կար-
ծեա ինքզինքնին եւ իրենց ուրախութիւնը մեզի ցոյց
տալու համար, որպէս թէ՝ օդին մէջ միջոցը պահէր
իրենց, մինչեւ մեր գլուխները կ'իջնեն, անոնց վրայ
կատարելու համար իրենց մարդանքը:

— Որքա՛ն անհաղորդ են մեր հոգեկան դրութեան,
այս անիրաւ թռչունները — եղաւ բանաստեղծին առա-
ջին խօսքը:

Կուլօղլեան՝ այդ բոպէին, հոգիին մէջ ունեցած խը-
ռովքին ծիծեռնակները դռած էր որպէս հասցէ:

— Ծիծեռնակներէն չաւելի նո՛ր բան մը չունի՞ք :

Հրացանի մը ձայնը, որ կարծես իմ հարցումէն էր որ թուաւ, պատասխանը եղաւ միաժամանակ իմ հարցումին :

Աչք եւ ականջ կը կտրինք երկուքս ալ. աչք՝ մեր սոսկումը իրարու հաղորդելու. ականջ՝ հարուածին երկրորդը լրտեսելու համար :

— Երկու — մրմնջեց Կուլօղլեան, երկու անգամ խոշորցնելով աչքերը :

— Երեք — ըսինք միասին :

Փոքրիկ դադար մը, որուն՝ բոպէի բառարանով, սխալելու իմաստը կրնայինք տալ :

Յետոյ, ի՛նչ սխալ :

Չորս, հինգ, վեց. համազարկ են այլեւս անոնք եւ մենք չենք կրնար համբել հարուածները, մանաւանդ որ անոնք կուգան հիմայ ոչ թէ մէկ՝ այլ ամէն կողմէ :

Կուիւը սկսած է :

Քայլերնիս կ'ուղղենք դէպ ի այն կողմը, ուրկէ եկած էր հրացանի առաջին ձայնը, դէպ ի Ամերիկեան չրջանակը :

— Ո՞վ եղած է առաջին հարուածը արձակողը :

Մեր այս հարցումը այնքան անպատասխանի մնաց, որ մեզ տարաւ մինչեւ լսուած հարուածին ամենէն մօտիկ վայրը, մինչեւ Գերմանական որբանոցը : Հարուածները փոխանակուած էին որբանոցին տնօրէն Հէր Սթօրի եւ իր կնոջը աչքերուն ներքեւ :

Հէր Սթօրի եւ տիկինը մեզի պատմեցին եւ մեր՝ Կուլօղլեանի եւ իմ խնդրանքին վրայ ստորագրելով մեզի տուին տեղեկագիր մը, յայտնող թէ թուրք պահակները եղած էին, որոնք ուզած ըլլալով առեւանգել Շուշանց դիւղէն Այգեստան մտնել ուղող երկու կիները,

այս վերջիններուն օգնութեան փութացող երկու Հայ պահակներու կողմէն արգիլուած էին :

Կոխը սկսած էր մեր Հին պատմութեանը մէկ նոր դրուագով :

Հայ պատուին նախանձախնդիր երկու երիտասարդ պահակներ՝ Նղիա Նախշունեան եւ Յակոբ Տիւրդեան՝ առաջին զոհերը եղած էին այդ պատիւին թշնամիներուն :

Քաղաքագիտական կարեւոր գործ մը տեսած ըլլալու Հպարտութեամբ մը՝ տեղեկագիրը դրսնանիս, մենք մեր քայլերը ուղղեցինք դէպ ի Շտապը :

Շտապը՝ Ռուսներու՝ ամէն կարգի պաշտօնատուներու Համար գործածած անունն է :

Հպարտութիւնը մեղի կուզար մեր այն կարծիքէն, թէ առաջին Հարուածին փաստը արժէք մը պիտի կրը՝ նայ ներկայացնել :

Բայց, մինչեւ Շտապը, դեռ շատ ճանապարհ կայ :

Միտիօնարներու շրջանակին մեծ դրան առջեւ խռնուած բազմութիւն մը մեղ շրջանակին ներսը կը քաշէ : Հոն շորս սղաններ, տարիքով ոչ մէկը տասնեւհինգէն վեր, Կարմիր Խաչի կարմիր նշանները թեւերուն վրայ, դետին դրած են՝ ծաղիկներու փոքրիկ ածուի մը եղերքին, պատգարակ մը, Հանգիստ տալու Համար անոր մէջ, Ամերիկեան Հիւանդանոցը փոխադրուելու Համար պառկած վիրաւորի մը : Վիրաւորը՝ ոչ իսկ պատանի ինքը եւս Կարմիր Խաչի ծառայութեան վաղած՝ քաղաքին վրայ անձրեւող զնդակներէն ճակատին ստացեր է Հատ մը : Անոր գէմքը ներկուած է արիւնով, բայց ան կը ժպտի : Կը ժպտի ան երանութեան ժպտով մը. անոր արիւնջուայ ժպտը, այդ եղբրական բոպէին, արտակարգօրէն կը նմանէր քովի ածուին մէջ բողբոջող կարմիր կակաջին :

Վերաւորին ժպիտը, սակայն, մինակ չէր, անոր ժպիտը՝ ժպիտներ էր կանչած։ Իր ընկերները ահա, որոնք՝ ի տես այդ ստոյիկեան պայծառ ժպիտին, կը ժպտին անդթօրէն։

Զարմանահար, դէպ ի ընկերս կը դառնամ, անոր հետ բաժնելու համար բոլէի զգացումները. բայց, ահա առաջին բառը, որուն մէջ պիտի սկսիմ դնել զգացումներս, կը սառի շրթունքներուս վրայ։ Զգայուն բանաստեղծը կուլար։ Կուլար ան մանուկի մը պէս։ Ու անոր արտապուրէն շողուն կայլակները, ինչպէս առաւօտեան ցօղը ածուին մէջ նոր բացուող կահաջներուն վրայ, կ'իջնէին յորդօրէն՝ մեզ զարմանք բերող այդ մատաղ ժպիտներուն վրայ։

Այդ ժպիտը մենք տեսանք, երբ քաղաքին փողոցները մտանք, 8-10 տարու մանուկներուն երեսին, որոնք՝ Շտապի հրաւերին վրայ՝ թշնամիի անձրեւած դնդակները հաւաքելու ելած են։ Երեւոյթը սրտապնդիչ է բայց ո՛չ անոր տուն տուող պատճառը, որ ուրիշ բան չէ եղած եթէ ոչ փամփուշտի պահասը։

Երեւոյթը զիս ստիպեց կանգ առնել մեր դրան առջեւ, հետո առնելու եւ Շտապը տանելու համար 200 փամփուշտի հետ մարթինի հրացան մը զոր ունէի ես. եւ երբ ես զանոնք չէի Սրօրիի տեղեկագրին հետ սեղանին վրայ դրի Եկարեանի առջեւ, ան՝

— Փամփուշտները ինծի, տեղեկագիրը քեզի — քսելով՝ ետ հրեց փաստաթուղթը, զոր, ես, անհաշտ այն դադափարին հետ՝ թէ Հայերը պիտի կրնային ինքզինքնին պաշտպանել պետութեան մը դէմ, պահելով մօտ 12 քառակուսի քիլօմէթր տարածութիւն մը, որ վրան ծառեր միայն ունէր եւ հողէ ու փայտէ տուներ, ի հարկին արժեցնելու խելքով գրպանս դրի։

Մինչ ես այս մտածումներուն մէջն էի, թնդանօթի

որոտում մը եկաւ յանկարծ կտրելու անոնց թելը։ Առաջին թնդանօթն էր որ կը պայթէր, այնուհետեւ, անդադար շարունակելու համար։

— Հիմայ, պատերազմը պաշտօնական է — ըսաւ եկարեան՝ յօնքերը իրար բերելով։

— Ոչինչ — ըսաւ Կայծակ Առաքել, որ՝ ուսաստանայ ըլլալուն համար, գիտէր՝ նիշէվօն հայացնող այդ բառին վրայ դնել Ռուսին փիլիսոփայելու շնոր։

Եւ, մինչ մենք՝ մեր ականջները սրած՝ թնդանօթի նոր որոտումներու ձայնը կը լրտեսենք, ու ահա, ատոր փոխարէն, Շտապի առջեւ ինքզինք լսելի ընել տուաւ զինուորական նուադի մը դող ձայնը։

Սարսուռ մը պատեց մեզ։

Որուն միտքը, այդ չար բոպէին, թէ վարժապետանոցը, վերջերը Փանֆառի դործիքներ էր բերել տըւած եւ նուազախումբ մը կազմած։ Եթէ չըլլար նուադին կտորը, առաջին տպաւորութիւնը՝ թնդանօթի ձայնէն վերջ, այն պիտի ըլլար թէ զինուորական նուազախումբն է արդէն։ Կտորը՝ բոպէի շունչէն բխած՝ ինքզինքը հասկնալի բրաւ անմիջապէս։

Ամենայն տեղ մահը մի է

Մարդ մի անգամ կը մեռնի...

Պատուհանները կը խուժենք։

Պատուհաններուն առջեւ կը խուժէ, բոպէապէս, մեծ թիւով բաղմութիւն մը։

Ու ահա, ընկերակիցս Կուլօղլեան որ այդ բաղմութիւնը ճեղքելով՝ աթոռի մը վրայ կը բարձրացնէ իր Չաքէօսի հասակը։

Կուլօղլեան հեղինակն է, 96ին, Գարահիսարի լանջերուն վրայ, Ս. Բարդուղիմէոս վանքին շուրջը, ինքնապաշտպանութեան սեղանին վրայ ողջակէշ 800 ջա-

հիւ-ճիւղաններու բերնով՝ իրենց մայրերուն եւ սիրահաններուն ուղղուած դիւցազներգութեանը .

« Մի լար մայրիկ, մի լար քոյրիկ, մի քոբ Եղարֆ ամուսինս,

« Հայրենիքի դատին համար, մեմք հոս ինկամք միասին » :

96ի հերոսամարտէն կը սկսի բանաստեղծ-հետորը իր խօսքը՝ եւ զայն կը վերջացնէ զոչելով՝

— Այդ հերոսամարտին շարունակութիւնն է այս կոխը . այդ կոխին մէջ ինկած հայ կտրիճներուն վրէժին օրն է այս օրը :

Քանի՛ները՝ այդ բաղժութեան մէջ, մայրերն էին այդ 800 ջահիւ-ճիւղաններուն, քանիները՝ անոնց ամուսինները եղած էին եւ կամ նշանածները : Քանիները՝ այդ բաղժութեան մէջ, հայրերը եւ կամ եղբայրներն էին այդ ինկած կտրիճներուն : Կիները կը փղձկին, այրերը՝ բռնեցքնին վե՛ր, վրէ՛ժ կ'աղաղակեն, ու նուազախօսմբը որ՝ այս անգամ, կը ձայնէ՝

Ի գէն, ի վրէժ, օն անդր յառաջ :

Կէս օրէն վերջ, գացի թերահաւատի մատս դնելու, մէկին մէջ ինքնապաշտպանութեան բանալ տուած այն հարիւրաւոր ծակերուն, որոնք կրակ կը ժայթքէին յարձակող թուրքերուն դէմ, գացի Նալբանդեանի տունը, որ, որպէս կարեւոր դիրքերէն մէկը, կ'իշխէր Քաջ Փողոցի հրապարակին : Դիրքին խմբապետը, Զարհեան Կարապետ, հին արմենական մը, զիս տարաւ դէպի ծակ մը, հողէ պատի մը մէջ բացուած փոշոտ փոքրիկ ծակ մը, դոր՝ Լթէ դիտակի պէս աչքիդ չղնես, չդիտես թէ ինչի կրնայ ծառայել ան : Փոքրիկ ծակ մը, որուն

առջև, սակայն, կը պարզուէր ընդարձակ տարածութիւն մը: Այդ տարածութիւնը պարփակող աչքերուն հրամանին ներքեւ, ծակէն մեկնող գնդակները մահ էր որ սփռած էին շուրջը: Տեսայ եւ չորս դիակներ, իրենց յանդգնութեան պատիժը կրած Թուրքեր, որոնց մէկը՝ զէպի հարաւը ծունր դրած, կարծես աղօթելու ելած էր: Անոնք մնացորդներն էին երկու ժամ առաջ կատարուած յանդուգն յարձակողականի մը տուած զոհերուն:

— Այսպէս ուրեմն ծակերու շղթայ մը, ամբողջ Արշեստանին շուրջը — հարցուցի եւ հին հայդուկին:

— Որ՝ տեղ տեղ, խրամներու մէջ կ'իջնայ — քսաւ ան:

Դիրքէն դուրս եկայ եւ՝ նուազ թերահաւատ, նուազ յուսահատ: Երկինքը ինծի թուեցաւ, այդ պահուն, նուազ տմոյն, արեւը աւելի փայլուն: Բայց, երբ արեւին յաջորդեց մութը, մութին չափ մութ խորհուրդները սկսան իրարու ետեւէն վրաս յարձակիլ:

— Այս մութին, ծակերէն ինչպէ՞ս տեսնել դուրսը:

— Հապա՞, եթէ այդ ծակերէն մէկ թոյլ դանուի: Զէ՞ որ շղթան այնքան զօրաւոր է, որքան անոր ամենէն թոյլ օղակը:

Մութէն վերջ, խիստ հրացանազարկ մը, որ պահ մը այն աստիճան սաստկացաւ, անոր ձայները ինծի այն աստիճան մօտ թուեցան, որ, կարծես թէ անոնք մօտակայ փողոցէն էր որ կուգային: Անձկութենէս դուրս ելայ տունէն, մութին մէջ մինչեւ փողոցին ծայրը առաջացայ, բայց տեսայ որ ձայնը՝ հոն, այն է, ինչ որ կը լսէի մեր տունէն, անցայ եւ միւս փողոցը, մինչեւ անոր ծայրը, միշտ զէպի ձայնին կողմը, միեւնոյն ձայնը, միեւնոյն թափը: Զէի գիտեր եւ, բայց

գիտցայ, այդ բոսէին, որ մութը եւ լռութիւնն էին որ
այդքան կը շեշտէին եւ կը մօտեցնէին ձայնը:

Վերադարձիս ճամբուն վրայ, ես հանդիպեցայ
դրացիի մը, որ իմ հնչուքովը փողոցը ելած էր. ան
չափազանց դոհ մնաց, երբ ես՝ հինէն գիտցողի մը
պէս, քիչ մըն ալ գիտական հիմերու վրայ դնելով՝ ա-
նոր բացատրեցի երեւոյթը: Անոր գոհունակութիւնը,
իր կարգին, ինծի նոր կազդուրում մը բերաւ եւ ես ե-
կայ հանդիստ քուն մը քաշելու:

Սերիշները, սակայն, անոնք՝ որոնց ուսերուն վը-
րայ էր որ կը ծանրանար, այդ ճակատագրական օրը,
պատմական պատասխանատուութեան բեռը, այդ գիշե-
րը, ինձ պէս, ո՛չ փորձերով էին անցուցած ո՛չ ալ հան-
դիստ քուն քաշած: Անոնք, այդ գիշերը, սքանչելի պա-
ղարիւնութեամբ մը՝ ինքզինքնին տուած էին կազմա-
կերպական աշխատանքի եւ կազմած էին իսկական կա-
ռավարութիւն մը: Անոնք ստեղծած էին եւ Զինուորա-
կան Մարմնոյն տրամադրած՝ անոր գործունէութեան
անհրաժեշտ՝ օժանդակ մարմիններ—քաղաքային յանձ-
նախումբ, պարենաւորման եւ նպաստի գոմիթէներ,
դինարաշխ մարմին, տեղեկատու դիւան — անոնք կազ-
մակերպութիւն տուած էին՝ հէնց առաջին բոսէէն,
ինքնարեւարար յառաջ եկած Կ. Սաչի շարժումին, ո-
րուն գլխաւոր ջիղը կը հանդիսանային Տօքթ. Աշքը
եւ իր կինը եւ որուն կողքին կանդնելու եկաւ, քանի
մը օր մերջ, իր արհեստանոցովը, Վասպուրականի Հայ
Կանանց Միութիւնը:

Յաջորդ օրը, Թշնամիի Թնդանօթները աւերներ
գործած էին ինքնապաշտպանութեան դիրքերուն մէջ,
կազմուեցաւ ամբաշէն խումբը, որուն՝ ղեկավարը Շա-
ւարշ Հովիւեան սովոր էր ամբաշէն բանակ տիտղոսը

տալու եւ որուն պաշտօնն էր Թշնամիի Թնդանօթին ցե-
րեկին քանդածը զիշերը շինել եւ խրամներ բանալ:

Ու, աշնուհետեւ զդացուած իւրաքանչիւր պէտքը,
շնորհիւ սոյն կաղձակերպական շնորհին, իր ետեւէն
բերաւ նոր հաստատութիւն մը: Զգալի դարձաւ վառօ-
դի պակասը, պակասին յաջորդեց վառօդարան, զգալի
եղաւ զէնքերու նորոգութեան պէտքը, պէտքին յաջոր-
դեց զինագործարան: Քաղաքին մէջ ներքին կարգը
պահպանելու պէտքը տեղի տուաւ ոստիկանական մանր
վէճերը լուծելու պէտքը՝ դատական, մաքրութեան եւ
առողջապահութեան պէտքը՝ քաղաքապետական կաղ-
ձակերպութիւններու:

Այս կաղձակերպութեանց ընթացքին, հրաւերներ
կ'ուղղուէին առանց խտրական ոգիի, որպէս առաջնորդ
ունենալով միայն պէտքը եւ արժանիքը: Զդտնուեցաւ
մէկը, որուն՝ կոչում եղած ըլլար մասնագիտութեա-
նը, որ չվաղէր անմիջապէս, չդտնուեցաւ ո եւ է մէկ՝
որ մերժած ըլլար իրեն եղած հրաւերը: Ամէն ոք՝ անձ-
նութիւններու եւ զոհողութեան կրակով մը, որ կրակի
պէս, իրմով կը սնանի եւ իրմով կը զարգանայ եւ որ ու-
րիշ բանի կարելի չէ նմանցնել եթէ ոչ նորէն իրեն,
տուաւ այն՝ ինչ որ ունէր, տուաւ՝ առանց տատանու-
մի, առանց վարանելու:

Ու եղաւ որ, օր մըն ալ, ինքնապաշտպանութեան
գործը, ձէվտէթի մէկ նոր դաւին, անոր՝ պանքայի
մասնաճիւղին տնօրէնին հասուցած մէկ նամակին պա-
տասխան մը զրկելու համար պէտք ունենայ մէկու մը,
մէկը որ քսան քայլ առնէր, այս պատէն այն պատը,
այս տունէն այն տունը եւ պատասխան մը տանէր ձէվ-
տէթին, անոր՝ զէնքերու յանձնումի պայմանաւ...,
ներում շնորհելու առաջարկին:

Քսան քայլ միայն, այո՛, տեղացող գնդակներու կարկուտին ներքեւ:

Բայց, ապրելու եւ չապրելու այդ կռիւի օրերուն, զո՞ւ վարդար է հրաւիրել այդ մահացու դերին, ո՞վ է մասնագէտը... այդ մահաշունչ գործին:

Այն՝ որուն մատ մը միայն մնացեր է եւ ոչ աւելի, մինչեւ այդ մահը:

Մարօն:

Կքած պատաւ մըն է Մարօն. որքա՛ն քիչ մնացեր է անոր ապրելու, որքան դէ՛շ քիչ...

Մուրացիկ մըն է Մարօն, որ հաղիւ կ'ապրի:

— Մարօ՛, այս դործն ալ քեզի՛, կ'ուզե՞ս այս պատէն այն պատն անցնիլ եւ այս թուղթը՝ որ ձէ՛վտէթին համար է, այս տունէն այն տունը անցնել:

— Հարկա՛ւ, տուէ՛ք ինծի թուղթը — կը պատասխանէ Մարօն, կնճիւղը երեսին՝ առնական շեշտով մը:

Եւ ինքն է Մարօն, որ արդարացեալ կը ճգնի նախապատուութիւնը՝ որ իրեն վիճակելու եկած է:

— Թուրքը ի՛նչ պէտք ունի իմ անպէտ կեանքին — կ'ըսէ՛ ան՝ ծանրօրէն:

Յետոյ կար ճերմակ դրօշակը, բանադնացի ճերմակ դրօշակը:

Եւ յետոյ, չէ՞ որ կռիւը ընդհանուր է եւ ամէն Հայ իր տուրքն ունի տալու ընդհանուր պէտքին:

Մարօյի տուրքը:

Իր քիչ եւ դէ՛շ օրերն են Մարօյի տուրքը:

Մարօն ալ դիտէ այդ բանը եւ հպարտ է ան՝ որ ինքն ալ իր տուրքն ունի, հպարտ որ ինքն ալ բան մըն է եւ բան մը կ'ընէ, այսպէս թէ այնպէս:

Ան անդիտակ չէ, մանաւանդ, որ բան մըն ալ կը դառնայ եւ աւելի բան մը, եթէ ողջ չդառնայ:

Գիտէ՞ ան թէ ի՞նչ է թուղթը, ի՞նչ անոր մէջինը:

Ո՛հ, չգիտէր ան. բայց կրնա՞յ չզգալ որ լաւ բան մը կայ անշուշտ այդ թուղթին մէջ, ճար մը, անսպառ-
ճառ, այդ ահաւոր օրերուն, օրհասական վտանգին հա-
մար, որ՝ չէ՞ որ իրն ալ է:

Նամակը ծոցը, ճերմակ դրօշակը ուսին, կնճիռը ե-
րեսին, փողոցն է Մարօն, կտրելու համար, կրակէ
կարկուտին ներքեւ, քսան քայլը, այս պատէն այն պա-
տը, այս տունէն այն տունը:

Հազիւ երկու քայլ, ու ահա Մարօն, նամակը ծոցը,
դրօշակը ուսին, կնճիռը երեսին, գետին ինկած է թա-
ւալդիւր, տասնեակ մը դնդակներ ծակած են չորցած
մարմինը անձնուէր կնոջը եւ ճերմակ դրօշակը Հայ բա-
նաղնացին:

Քիչ եւ դէշ օրը զոհող Մարօյի քով, հապա՞ որ-
պիսի՞ դրուազներ շատը եւ լաւը զոհարերողներու:

Օր մը, փրկելու համար ինքնապաշտպանութեան
դիրքերէն մէկը, պէտք կ'ըլլայ մէկու մը, անձնուրաց
մէկու մը, որ դնդակէ կարկուտին ներքեւ, թշնամիի
դիրքն անցնէր եւ հրդեհէր դայն: Կտրիճ երիտասարդ
մը, Օհաննէս Այաղեան՝ յառաջ կը խոյանայ ինքնա-
կամ, կ'անցնի կրակէ գիծը եւ, հրդեհելով թշնամիի
դիրքը, կը փրկէ վտանգուած դիրքը. բայց վերադար-
ձին՝ ան մահացու դնդակ մը կը ստանայ դլխուն եւ
կ'իյնայ դիտապաստ:

Գացի տեսնելու անձնուէր կտրիճը, ոչ իսկ երիտա-
սարդ մը՝ զինք կրող պատգարակին վրայ: Արիւնի ներկ
առած դանդուր սեւ մազերուն շուքին ներքեւ՝ անոր
աչքերը կը ժպտէին կարծես: Այո՛, անոնք կը ժպտէին
այնքա՛ն անուշ, այնքա՛ն անմեղունակ ժպտով մը, որ
եւ պահ մը կարծեցի թէ չէր մեռած ան, թէ ան կ'աղ-
բէր դեռ եւ թէ կեանքի ժպտովն էր որ կը ժպտէին
անոր քաց աչքերը: Աւա՛ղ, մեռած էր ան եւ մահուա՞ն

Թէ անմահութեան ժպիտն էր որ կը շողար անոր աչքերուն մէջ: Ան՝ իր մահովը մահը կոխելու էր դացեր: Ան ժպտեր էր որ իր կեանքին դինովը կեանքեր էր դընած, երբ Թշնամիի դնդակը եկած է խլելու այդ մատաղ կեանքը: Թշնամիին դնդակը խլած էր եւ խամբած անոր կեանքը, բայց ո՛չ անոր ժպիտը, անոր անուշ եւ անմեղունակ ժպիտը, խօսուն եւ անթառամ, որ կարծես ծլեր էր անգամ մը անոր աչքերուն մէջ, եւ հոն դամուած մնացեր:

Այսպէս կ'անցնէին կռիւին օրերը: Անոնց իւրաքանչիւրին հետ, կռիւէն՝ պատմութեան կ'անցնէին դըրձուադներ՝ մէկը միւսէն պատուարեր, մէկը միւսէն սըրտառուէ: Առանց ստուերածող նօթերո՞ւ: Ո՛չ: Բայց, այդ նօթերը, որոնց դուցէ հանդիպէինք դեռ, կուտեր էին միայն եւ ոչ ուրիշ բան պտուղին հիւթեղ թարմութեանը մէջ:

Յաջորդ օրը, օրինակի համար, փողոցը հանդիպեցայ Ամբաշէն խումբին հրամանատար Շաւարշ Հովիւեանի, որուն դէմքը՝ սովորական ժպիտին փոխարէն ժանգ կը բուրէր, այդ բոպէին:

— Ի՞նչ կայ, ի՞նչ ունիս, Պ. Շաւարշ:

— Կը տեսնա՞ք այս հերիֆը, պատասխանի տեղ, ըսաւ ինձի Շաւարշ, քիչ մը պոռալով եւ դէպ ի ետ՝ մատնանշելով դիւղացի մը — այս քէմպէլը, երէկ Թոնիրէն դուրս հանած եմ, այսօր ալ, ո՞րտեղէն կ'ուղէք որ դուրս հանած ըլլամ դինք:

— Ուրտեղէ՞ն:

— Օղիի բուսատին մէջէն:

Բուսատը՝ օղի քաշելու յատուկ խոշոր կաթսան է: Բայց մարդը՝ տարօրինակօրէն խոշորակազմ դիւղացի մը՝ բուսատէն աւելի խոշոր կ'երեւէր:

— Երեւակայեցէք տանջանքը — շարունակեց Շա-

ւարչ — որ այս Գողեաթը իրեն տուած է ինքզինքը կծկելով բուսատին մէջ տեղաւորուելու համար. ի՞նչ է, չերթայ 45 ժամ բացօդեայ աշխատիլ: Ինչո՞վ բացատրել, մեր հողին հանող այս փախուստի հնարքները:

— Գուցէ օղեմով մըն է, զոր օղիին հոտն է որ դէպ ի բուսատը քաշած է:

Բացատրութեանս ճշդութեան համար չէր որ ժանդը փախաւ Շաւարշի երեսէն, տեղ տալու համար անոր յաւիտենական ժպիտին:

Ինծի անծանօթ չէր, սակայն, որ այդ օրերը, իրենց դրուագներովը՝ կ'անցնէին՝ մեր զինամթերքին քանակին, մեր պարենաւորումի մթերքին վրայէն. ու ես, յաճախ, անձնատուր կ'ըլլայի այդ ընկճող մտածումներուն եւ յիշողութիւններուն. իրարու ետեւէն միտքս կուգային, հէնց կոխն առաջին օրը, Շտապի հրաւերին վրայ, թշնամիին գնդակները, անոնց տարափին ներքեւ հաւաքելու ելած մանուկներու չարաճճի յանդգնութեան հետ, հրաւերին դրդապատճառը, Եկարեանի ժէսթը, որով ան չէր ուզած նայիլ Հէր Սփօրի տեղեկագրին վրայ, երբ քովը 200 փամփուշտ տեսած էր, յետոյ, անոր գունեղ մէկ որակումը, « պօռու » (խողովակ, մէջը պարապ), որով՝ ան պաղ ջուր լեցուցած էր, օր մը անկէ վերջ, Դաշնակցութեան զինապահեստին մասին իմ յայտնած տաք մէկ յոյսին վրայ: Այս յիշողութիւնները՝ իրենց կարգին, տեղ կը բանային ուրիշ մտածումներու, հասնող մինչեւ պարտութեան հեռանկարները, որոնք սակայն իրենց պրկումին ծայրը հասնելէն վերջ, կը սկսէին թուլնալ եւ տեղի տալ յուսալից խոհերու հակադդեցութեանը: Յիշողութեանս դուռը զարնելու կուգային, նման պահերուն, 96ի կոխներուն նախընթացը, ամերիկացի եւ գերմա-

նացի միաբնակներու եւ խառնական հիւպատոսին ներկայութիւնը եւ անոնց պաշտպանութեան հետանկարները, որ ատեն, Հէր Սփօրի տեղեկագրին սակին հետ իմ աչքին կը բարձրանար զայն ձեռք բերած ըլլալու իմ յաջողութեան արժէքը եւ, քիչ չէին անգամներ՝ որ ես ստուգելու ելնէի անոր ներկայութիւնը գրականիս մէջ եւ աչքէ անցունելու անոր պարունակութիւնը:

Առաւօտ մը, այս հակընդդէմ մտածումներու եւ անոնց հետեւող անստուգութեան զգացումին անձնատուր, բնակարանիս պատշգամբ, օրօրուն թիկնաթոռի մը վրայ՝ ես ինքզինքս կ'օրօրէի, երբ հեռուէն նշմարեցի քեռորդիս, տասնամեայ աղջնակ մը, որ՝ այդիներու միջով, թիթեռնիկի մը պէս ծաղկէ ծաղիկ թռչտելով՝ դէպի մեր տունը կը վազէր: Զիս տեսնելուն, ան՝ երեսին ժպիտներովը եւ ձեռքին շարժումներովը հասկցուց թէ ինձի ուրախ լուր մը բերելու կուգար ինքը: Հաղիւ այն կէտին վրայ, ուրկէ՝ դիտէր թէ իր ձայնը պիտի կրնայ ինձի հասցնել, ան պոռաց:

— Մօրեղբայր, պարոն Յակոբ եկած է:

Պ. Յակոբ Աւանցեան Յակոբն է որ՝ ընտանեօք քրոջս տան մէկ յարկաբաժինը կ'ապրէր եւ որ՝ սակայն, այդ օրերուն, Արճէշ կը գտնուէր:

Այդեստանի պաշարումին խիստ օղակին մէջ, որ Քաղաքամէջէն անդամ սուրհանդակի մը ժամանումը անկարելի դարձուցած էր, Արճէշէն՝ Հայու մը ժամանումը: Հրաշք մըն էր որ կը պատահէր: Քրոջս տունը վազեցի:

Հրաշքը ճշմարիտ ողիսական մըն էր, որուն քով Ողիսեան անդամ կարծես թէ պիտի տժգունէր քիչ մը:

Ապրիլ 6ի առաւօտը, ըսել է Վանի կռիւներէն մէկ օր առաջ, Արճէշի գայմաղամբ, անջատ հրաւերներով եւ զանազան պատրուակներով կառավարչատունը կը

հրաւիրէ քաղաքին ընդ որ Հայերը: Հրաւէրին պատաս-
խանողը, 'սակայն, ետ չդառնար, եւ մինչ այս երեւոյ-
թը կը սկսի աչքի զարնել եւ հրաւէրին տակաւին չե-
թացող քանինները՝ իրարմէ՝ երեւոյթին լուսարանու-
թիւններ կը փնտռեն, անդին, կառավարչատանը մէջ,
տեղի կ'ունենար ահաւոր բան մը: Հրաւէրին պատաս-
խանել փութացողները՝ կառավարչատունը մտնելուն
պէս կը խուզարկուին եւ ձեռքերնին կապանքներու մէջ
առնուելէ վերջ, համրիչի հատիկներուն պէս կ'անցնին
երկար չուանի մը ծայրէն, որ՝ այսպէս, կը դառնար
մարդկեղէն շղթայ մը, իր վրան համրող քաղաքին բո-
լոր Հայերը, Առաջնորդէն սկսեալ մինչեւ պաշտօնա-
տան խահուէճին:

— Երբ ընկերոջս վերադարձը ուշացաւ — իր ողի-
սականին դառնալով՝ պատմեց Աւանցեան — կարծելով
թէ անոր հին մէկ գործին համար է, որ վար դրած են
ղինք, Մարութեան Պոստովը դայմադամին քով բարե-
խօսութեան զրկելու համար անոր վաճառատունը դա-
ցի: (Մարութեան՝ յայտնի անձնաւորութիւն մը, դայ-
մադամին սոճենէն սիրելի անձնաւորութիւնն էր): Հոն,
ինծի ըսին որ ան ալ դայմադամի կոչունքին դացեր է:
Առիթը օգտադործելու նպատակաւ, այս անգամ վազե-
ցի կառավարչատունը: Հոն, զիս, իմ ինքնակոչ քայլե-
րով առաջնորդեցին Մարութեանի քովը...: Ձեռները
կապանքներու մէջ, ան չուանէ շղթային ծայրը կը
դանուէր Առաջնորդի եւ Ազադեան Նշանի միջեւ:

Ազադեան՝ քաղաքին Իտարէի ժողովի անդամնե-
րէն էր:

Հակառակ պատմութեան եղերականութեանը, միտ-
քիս մէջ չկրցի չկտրել անոր թելը եւ բոպէ մը չանդրա-
դառնալ ուրիշ պատմութեան մը. ճէվաթէ պէյի Փէք-
մանին ընթերցումին օրը, Օննիկ էֆէնտիի ինծի ըրած

պատմութեանը: Այդ անդրադարձումիս մէջ, ես դիմ երեւակայեցի, պահ մը, ձեռքերս կապանքներու մէջ չուանին ծայրն անցած. բայց, շուտով, եւ ոչ առանց ճիշդի ձգեցի եւ երեւակայութիւնը, անցնելու համար իրականութեան եղերականութեանը:

Երբ, 12 տարեկանէ վեր՝ արու վերջին Հայը չուանէ շղթային մէջ կ'անցնի, օրը իրիկուն եղած կ'ըլլայ արդէն: Ոստիկանները՝ մահուան թափօրը կ'առաջնորդեն դէպ ի Օրօրան դեաք եւ հոն, մութը չկոխած, արեւի վերջին ճառայթներուն լոյսովը՝ ուղիղ նշանառութեամբ մը հրացանազարկ կ'ընեն ամէնքը:

Կ'իյնան անոնք ամէնքը, որը մէկ, որը քանի մը հարուածներու ներքեւ: Աւանցեան, սակայն, առանց հարուածի է որ կ'իյնայ եւ երբ, մութը՝ այդ դիշերը դժոխքի չափ սեւ, կուզայ ծածկելու այդ ահաւոր տեսարանը, ոտքի կ'ենէ ան՝ զինք ծածկող դիակներուն ներքեւէն, ծովին ճամբան կը դռնէ, ծովեզերքը կը հասնի եւ ինքզինքը կը նետէ հոն խաբսխած նաւը, որ, իր կարգին, առադատօր՝ մազապուրծ փախստականին պատմութիւնովը լեցուն՝ չունչը կ'ածնէ Աւանուց նաւահանգիստը:

Աւանցեան հոն չի կրնար երկար մնալ, անօրինակ յանդգնութեամբ մը, որ անոր կը բերէին իր արկածները, դիշեր մը, որուն սեւը իրեն կը յիշեցնէր Օրօրանի գետին ափունքին մութը, այդ մութին սեւ թեւերովը ան ճամբայ կ'ենէ եւ կը հասնի իր ընտանեկան օճախը:

Այսպէս, Արճէշի եւ շրջակայից 12էն վեր 1200 հայ արուներէն, Աւանցեանն էր մինակ, որ կրցած է ճողպրիլ-Իթթիհատի յիացած եւ դայմադամ մարաշցի Ալի-Րիզայի այնքան հրէշօրէն կազմակերպած սպանդէն:

Արճէշի մէջ, յեղափոխութիւնը զոյութիւն չունէր, զինուորացուի հարցը բնա՛ւ:

Դրութեան նկարագիրը փոխուած է հիմայ ինձ համար: Վերադարձիս ճամբուն վրայ, Աւանցեանի բերած լուրերով ընդարձացած գլուխս քիչ մը աւելի հակած՝ կը քալէի ես, երբ ինծի մօտեցաւ աղջական մը, ըսելու համար թէ միսիօնարական շրջանակին մէջ սենեակ մը չէր կրցած գտնել եւ խնդրելու՝ որպէսզի իր ընտանեօք մեր տունը փոխադրուի ինքը:

Մեր տունը միսիօնարական շրջանակին քով կը գտնուէր եւ ես ձէյվտէթ պէյին՝ եթէ ոչ բարեկամ, ծանօթ մը կը համարուէի:

— Ո՛չ իմ տուն եկէք, ո՛չ ալ ուրիշ տեղ սենեակ փնտռեցէք:

— Ինչո՞ւ — հարցուց աղջականս զարմանքով:

Հարկ եղաւ աղջականիս պատմել Աւանցեանի՝ Արճէշէն բերած նորութիւնները:

— Երթամ, ուրեմն, նիզակ մըն ալ ես տոնեմ — ըսաւ աղջականս, յուսահատ թօնով մը:

Շտապի կարգադրութեան համաձայն, տաք դէնք չունեցող բոլոր Հայերը պէտք էր որ զինուած ըլլային նիզակներով՝ զորս՝ յատուկ արհեստանոցներ կը շինէին օրն ի բուն:

Այդ օրը լուրի օր եղաւ: Քիչ վերջ լուր եկաւ թէ՛ նոյն դիշերը, Քաղաքամէջէն հասեր է սուրհանդակ մը: Առաջին լուրն էր որ կը հասնէր աշխտեղէն: Գիտէինք թէ Քաղաքամէջ կը դիմադրէր, բայց ի՞նչ պայմաններու մէջ, սուրհանդակն էր որ պիտի ըսէր: Ու տունը, ուր իջած էր ան, զարձած էր ուխտատեղի մը:

Սուրհանդակը, Շալճեան, համակրելի երիտասարդ

մը, քանի՞ հարիւրերորդ անգամ ըլլալով՝ ինծի, երբ քովը եղայ, կրկնեց պատմութիւնը այն օրհասական կռիւին, զոր ամբ մը կտրիճներ, զինուած ցեղին հերոսութեան միեւնոյն առաքինութիւնովը կը մղէին ցեղին կեանքին դէմ ելած միեւնոյն թշնամիին դէմ:

Ահա նոր թէրմօփիլը, իր ուրոյն դրուագներով, զորս լսփելով չենք կշտանար: Ահա կին մը, Աղանի Վարպետեան, նոր Յուդիթ մը, որ պատրաստամիտ յանդգնութեամբ մը եւ անօրինակ անձնուիրութեամբ մը՝ փրկելով ինքնապաշտպանութեան դիրքերէն մէկը, ամենէն կարեւորը, կը փրկէ ողջ քաղաքը: Ահա պատանի մը, Աբամ Կապուտիկեան, որ, ուսմբը ձեռքին մէջ, թշնամիի գնդակներուն ներքեւ, երեք անգամ անոր դիրքերը կը մտնէ եւ հրդեհելով զանոնք, հնարաւոր կը դարձնէ ինքնապաշտպանութեան դործը: Ահա կռիւներուն ղեկավար Հայկակ Կօսօյեան, մինչեւ մահերուն ծայրը ջիղ, որ՝ սքանչելի պաղարիւնութեամբ մը եւ կամքի անօրինակ ուժով մը կը դիտնայ համադրել այս թագուն ուժերը եւ զանոնք ի սպաս դնել ինքնապաշտպանութեան դործին: Ահա ուրիշ մը՝ այդ դրուագներէն, որ մեղ նորէն կը տանի դէպ ի թէրմօփիլեան յիշողութիւնները: Ճէվտէթ՝ զինադադար մը կ'առաջարկէ եւ երկու պատուիրակներ զրկելով՝ կռուողներուն կեանքը... կը շնորհէ եւ անոնց ներումը կ'ապահովէ, պայմանաւ որ անոնք յանձնեն իրենց զէնքերը:

— Եկուր առ—կը պատասխանեն նորէն նոր Սպարտացիները:

Յիշողութիւնս, այս դրուագին վրայ, զիս ակամայ կը տանի դէպ ի հին թէրմօփիլի չար վախճանը եւ, մինչ ես կ'երեւակայէի տեսնել այդ հերոսները Պղոտոնի սեղանին շուրջը, սուրհանդակը բրաւ ուրիշ պատ-

մութիւն մը, որ իմ երեւակայութեան ճամբան շեղել տուաւ ինծի, պատմութիւն՝ որ նոր էջ մը պիտի բանար կոխներու պատմութեանը մէջ:

Քաղաքամէջի պարէնը օր առաջ հատցնելու նպատակաւ, Թուրքերը հոն կը մտցնեն հայ սովալլուկներու բաղմութիւն մը: Այդ բաղմութեան մէջ զտնուողներէն մէկը, արհեստաւոր մը, որուն կեանքին՝ ինչպէս բժիշկներէն շատերունը, դեռ պէտք ունէին Թուրքերը, օր մը առաջ, Թուրք զօրանոցներէն մէկուն մէջ աշխատած պահուն, կը լրտեսէ երկու Թուրք սպաներու միջեւ տեղի ունեցող խօսակցութիւնը, որմէ զգայացունց բաներ կ'իմանայ ան: Այդ խօսակցութենէն յայտնի կ'ըլլայ որ Տիւմանի մէջ սկսած է արդէն ճակատամարտը ռուս բանակին եւ, ամիսներէ ի վեր պատրաստուելով՝ Պոլսէն ճամբայ ելած Խալիլ փաշայի բանակին միջեւ, թէ՛ Անդրանիկը իր գունդով ռուս բանակին մէջ կը դռնուի, թէ՛ այդ կոխին պատճառաւ է որ ձէվտէթի օգնութիւն խնդրող կանչերը կը մնան անպատասխանի:

Պատմութեան կապը եւ ժամանակագրական կարգը կը պահանջեն, որպէսզի մենք, պահ մը, ընդհատենք Վանի ինքնապաշտպանութեան կոխներուն պատմութեան ընթացքը եւ անցնինք՝ այդ կոխներուն վրայ այնքան բաղդորող նշանակութիւն ունեցող այդ ճակատամարտին, որուն մէջ մենք պիտի գտնենք մեր պատմութեան հերոսը՝ Անդրանիկ:

ՏԻՒՄԱՆԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ

Տիւման կեդրոնական քաղաքն է՝ ջուրերով այնքան առատ եւ ծառաստաններով այնքան խիտ Սաւմաստի դաշտին, Ատրպատականի այն մասին մէջ, որ՝

ի հետմէն, որպէս մաս վաստուրականի, իր մէջ կը պարունակէր պատմական Արտաշատը եւ Հեր ու Զարեանդ դաւառները, Տղմուտ գետովը եւ Աւարայրի դաշտովը: Արեւելքէն, ան կը նայի Ուրմիոյ կապտադեղ լիճին վերայ, հարաւէն եւ արեւմուտքէն Արաուլի լեռներն են որ կը նային անոր վրայ:

Այնքան կանանչ է, դարունը, Սալմաստի դաշտը, Ապրիլին ճերմակ ծաղիկներով այնքա՛ն փթթուն են անոր պտղատու ծառերը, որ՝ աւաններու մէջ չմտնողը չի կրնար դիտնալ թէ Թուրքին ոտքը անցեր է այդ դաշտերուն վրայէն:

Ռուսական բանակը, սահայն, մարտի վերջերը, Սալմաստէն քչեր է թրքական ուժերը, որոնք՝ աշունէն ի վեր հոն տեղաւորուած էին եւ որոնք՝ հիմայ, քաշուած դէպ ի թրքական սահմանադուլիս՝ օգնական ուժերու կը սպասէին յարձակողականի սկսելու համար:

Ամիսներու պատրաստութիւններէ վերջ, Պոլսէն հասած է արդէն խալիլ փաշայի զօրարածինը, եւ, ապրիլ մէկին, յանկարծակի գրոհով մը, առջեւէն քշելով ռուսական մանր մունր ուժեր՝ առաջացած է մինչեւ Տիլման: Ապրիլ 17ին, Զօրավար Նազարպէկով հրաման կը ստանայ Ատրպատականի վերին հրամանատար Զօր. Զէրնազուրովէն, ամէն գինով կանդ առնել տալ խալիլ փաշայի յառաջխաղացումին:

Զօր. Նազարպէկովի զօրարածինը կը բաղկացնէին կողաքներու դունդ մը, ռուսական երկու դունդեր եւ Անդրանիկի հայկական դունդը:

Խալիլ փաշայի յարձակողականին նպատակը՝ շարունակութիւնն էր՝ չորս ամիս առաջ, էնվէր փաշայի՝ Սարի Գամբէի մէջ վիժած յարձակողականին — ոտքի

Հանել Աղրպէյճանի Թուրքերը, անոնց օժանդակութեամբ Հասնիլ Կովկաս եւ գրաւել Պաքուն:

Տիմանի ճակատամարտը՝ Կովկասի բազդն էր որ պիտի վճռէր, Վանի բազդը զուգադիպօրէն էր որ կ'իյնար նօթարին մէջ: Վան՝ իր դերքովը, երկրորդական կարեւորութիւն ունէր Թուրքին համար, որուն ծրագրուած յաղթանակէն վերջ, ան դատապարտուած էր պատրաստ որս մը դառնալու:

— Անդամ մը, Կովկասի հողին վրայ, ոտքս դետին զարկածս կէտէն Աղրպէյճանցիներու լէզէոններ զուրս պիտի դան — ըսած էր Էնվէր փաշան, Թուրք բռնապետութեան Պոմպէոսը, Սարի Գամբուլի մէջ:

Էնվէրի փոխարէն, Հիմայ, իր մօրեղբայրն է, Խալիլ փաշան, որ ոտքը դետին զարնելու եկած է պարսկական Ատրպատականի մէջ: Անոր հրամայած տիվիզիօնը աւելի թարմ է, աւելի ուժեղ: Յետոյ անոր զօրարածնին միանալու դացեր էին Վանի եւ Պաշ-Գալէյի շրջաններու զինուորական ուժերը, մեծ մասամբ բազկացած համիտիէ Գիւրտերէ:

Վանի զօրարածնին հրամանատար Հիւսէյին պէյի լուրերէն մենք գիտէինք արդէն որ՝ հեռագիր հեռադրի վրայ, Խալիլ փաշան՝ զօրք մուրացած էր Վանի զօրարածինէն:

Ապրիլ 17ի առաւօտը, Զօր. Նազարպէկով հրաման կ'ընէ ուսական զունդերէն մէկուն եւ Անգրանիկի զունդին գրաւել՝ մէկը աջէն, միւսը ձախէն Մուղանջուղի լեռնաշղթան, իսկ, կօղաքներու զունդէն երկու զումարտակներ հրաման կը ստանան զարան մտնել դէպ ի աւելի ձախը եւ աւելի հեռուն դառնող խիտ ժայռերուն մէջ:

Իր սեփական զգացումներուն եւ սկզբունքներուն մարդ՝ Անգրանիկ մարդն էր նաեւ իր սեփական թաք-

թիւքին : Այդ թաքթիքին մաս կը կազմէր բոսլէի դործը
յաջորդին չձգելու նշանաբանը : « Այս օրուան դործը
վաղուան չձգել »-ը — ըսած էր ան , անդամ մը , վաճա-
ռականի խօսք է :

Անդրանիկ՝ հրաման կ'առնէ թէ ոչ , ձին կը նստի
և աչքէ , — Անդրանիկի աչքէն — անցունելու կ'երթայ
լեռնաշղթային՝ իրեն պաշտպանութեան յանձնուած
մասը : Վերադարձին , անոր աչքերը միտքին մէջ դծած
են արդէն պաշտպանութեան բլանը : Զօրքին առջեւը
ինկած՝ ան , այս անդամ , անոր մասերուն իւրաքան-
չիւրը անձամբ կ'առաջնորդէ դէպի անոր վստահուած
դիրքը :

Դիրքերէն առաջ , Անդրանիկ ճանչցած է իր վաշտը ,
վաշտին հրամանատարին հետ զայն բաղկացնող զին-
ւորներուն իւրաքանչիւրը , ոչ միայն իր անունովը և
դէմքովը՝ այլև իր առաւելութիւններովը և պակա-
սութիւններովը : Ան՝ իր կարգադրութիւններուն մէջ ,
հաշուի դրած է ուրեմն դիրքերուն կարեւորութեան
հետ , զանոնք պաշտպանելու կոչուած վաշտերուն և
զանոնք բաղկացնող տարրերուն յատկութիւնները : Երբ
ան՝ կը հասնի իր ծրարած պաշտպանութեան բլանին
ամենէն կարեւոր կէտին՝ Ժայռի բլուրին , որուն առջեւ
Սալմաստի դաշտը անտեսանելի կէտ չունի , անոր
պաշտպանութեան հոգը կը յանձնէ վաշտին , որուն
վաշտապետը , Կարօն , ամենէն աւելի կը հասկնայ Անդ-
րանիկի լեզուն :

— Այս Ժայռը կը տեսնա՞ս — կը հարցնէ ան վաշ-
տապետին :

Եւ անոր զինուորական բարեւին վրայ .

— Այս Ժայռին փակած պիտի մնաք այնպէս , ինչ
պէս ան փակած է դետին :

Բայց , հրամանին խօսքերը , զորս անոր մարդիկը

կարծես կը խմեն, ի՞նչ են որ, այն հոսանուտին քով՝
որ՝ Անդրանիկի խոփու աչքերէն ցայտող կայծերուն
միջով՝ կ'իջնէր վաշտապետին հետ՝ անոր զինուորնե-
րուն հողիներուն մէջ:

Քանի՛ քանի՛ եւ որպիսի՛ թրթուումներէ անցեր է
այդ հոսանուտը:

Ո՞րն ըսենք:

Թուրքերուն յաւիտենական ատելութիւն ուխտող
անոր Աննիբալեան երդո՞ւմը, Սասունի վրէժը, Վանի
օդնութեան հասնելու խոյա՞նքը:

Հապա՞ զինուորի պատիւը:

Չէ՞ որ Անդրանիկի նշանաբաններէն մէկն էր:

— Զինուորի համար լա՛ւ է կեանքը վրայ տալ քան
թէ իր զինուորի պատիւը:

Հապա՞ Ռուսին աչքը, որուն առջեւն էր որ առա-
ջին անգամ ըլլալով՝ հայկական դունդ մը, իր ուրոյն
խոչալին համար պայքարելու կոչուած հայկական
դունդ մը, պիտի մղէր իր կռիւը:

Ասոնք Անդրանիկի զգացումներ, որոնց փոխարէն
վստահութեան որպիսի՛ կուրութիւն իր զինուորնե-
րուն կողմէն:

— Փաշան այսպէս հրաման ըրաւ:

Անդրանիկի հրամանը՝ որ անտխալական է անոր
զինուորին համար, անվրիպելի, որ կը կախարդէ, կը
գերէ, կը գինովցնէ եւ զայն ստացողին սիրտը կը լեցնէ
սիրով եւ գորովով, զայն ուռեցնելով միաժամանակ
հպարտութեան զգացումով մը:

Յետոյ, ուրիշ զգացում մը, որ Անդրանիկէն զին-
ւորին եւ զինուորէն Անդրանիկին կ'անցնէր, վստահու-
թեան զգացումը որ Հայ կռուողն մեծ պետութիւն մը
ունէր այս անգամ իր ետեւը, անոր անունը, անոր բրէս-
թիժը, բայց, մանաւանդ, անոր զինամթերքին պահես-

տը, պահեստ՝ որ յապակեր էր անոնց Սասունի մէջ, Վանի մէջ. պահատը որ Անդրանիկին՝ Վանի մէջ երդնուլ տուած էր:

— Անէ՛ծք ինծի, եթէ ես անգամ մըն ալ ուրիշ հրացան տամ հայ կռուողին ձեռքը:

Տիմանի յաղթութիւնը ռուս բանակին դործն էր, անոր թիւին, թնդանօթին, բայց այս հոգեկան տարբերը եւ անոնց շտեմարանն եղող Անդրանիկ՝ առանց բաժինի, արդար բաժինի չմնացին անոր մէջ:

Վերադարձին, Անդրանիկ յողնած՝ քարի մը վրայ կը նստի եւ ճաշը կ'ուզէ: Երբ ճաշը կը բերեն. ան՝ դունդին քահանան Տէր Վարդանին կ'ուղղուի.

— Կը մնայ քու աղօթքդ, Տէր Հա՛յր:

Ոտքի կ'ելնէ ծերունի քահանան, երեսը կը դարձնէ դէպի արեւելքը, դէպի Ուրմիոյ լիճը, որու կապոյտին վրայ, այդ բոպէին, սակի եւ արծաթ կը ցանէին դէպի իր մուտքը խոնարհող արեւի վերջին ճառագայթները, կը խաչակնքէ երեսը, կ'արտասանէ Հայր Մերը, յետոյ ծոցէն կը հանէ կարմիր թաւիչով եւ արծաթ խաչով պատած ժամադիրքը եւ կը կարգայ անոր մէկ ղլուխը:

« Ուրախ եղաք, փոխանակ աւուրցն, յորս խոնարհ արարեր դմեղ եւ սոմացն յորս տեսաք զչարհարանս:

« Հայեա Տէ՛ր ի ծառայս քո եւ ի դործս ձեռաց քոց եւ առաջնորդեա որդւոց նոցա »:

« Զդործս ձեռաց մերոց ուղիղ արա ի մեզ, Տէ՛ր եւ զդործս ձեռաց մերոց յաջողեա մեզ »:

Անդրանիկ յուղուած է, ծածկելու համար արտասուքի ցօղը, որ այդ բոպէին կը շողայ անոր աչքերուն անկիւնը, ան կը փութայ համբուրելու ժամադիրքին կողքի խաչին հետ քահանային ձեռքը եւ, վերադառնալով վրան՝ ճաշի կը նստի, բայց, հաղիւ քանի մը պա-

տառ առած, պատառը գրեթէ բերանը, անոր աչքերը
կը սկսին դոցուիլ: Պոհարար Պաշիկ աղան, տիրոջը
սովորութեանը ծանօթ՝ եափուցալով կը ծածկէ Անդ-
րանիկը որ՝ « մինչեւ որ ես չարթննամ, դուք չքնա-
նաք » հրամանը չրթունքներուն վրայ՝ Մորբէոսի դիր-
կը կ'անցնի:

Ապրիլ 18ի առաւօտը զով եւ պայծառ է: Երբ թըր-
քական բանակը բուռն թնդանօթաձուլութեամբ մը կը
սկսի իր յարձակողականը, արեւը՝ կարծես կռիւը դի-
տելու համար, բլուրի մը ետեւէն դուրսը կը բարձրա-
ցնէ: Անոր ճառագայթները՝ տեղ տեղ ամպերէն բեկ-
ուած՝ կարծես դիմաւորելու կ'եննեն թնդանօթներու
բերաններէն ժայթքող մուխի ամպերը:

Պաշիկ փաշան՝ իր յարձակողականին թափը կը
կեդրոնացնէ՝ ուրա բանակին աջ թեւին վրայ, անոր
նպատակն է գրաւել լեռնաշղթային այն մասը, որ իշ-
խող դիրք ունի դաշտին ու անոր շօսէյին վրայ: Անոր
զօրամասերը, թնդանօթներու պաշտպանութեան ներ-
քեւ շղթայ կապած՝ Տիլմանէն կը յառաջանան դէպի
այն կէտը, որուն պաշտպանութեան հոգին ծանրութիւ-
նը Անդրանիկի՝ դունդին վրայ է որ կ'ընայ: Դէպի կէս
օրը, թշնամին, հախառակ տուած զոհերուն, որոշ յա-
ռաջխաղացում մը կը նշանակէ եւ յամառ զրոհով մը
կը գրաւէ Բարդուշլու դիւղը, որուն դիրքը սաղմական
նշանակութենէ զուրկ չէ: Ռուսական զօրամասերը, սա-
կայն, կառչած կը մնան, իւրաքանչիւրը իրեն վստահ-
ուած գիրքին: Անդրանիկ կը նըղայ, սակայն, օգնու-
թեան պէտքը եւ թէլէֆօնով օգնութիւն կ'ուզէ Նաղար-
պէկովէն: Ծուռով կը հասնին երկու դումարտակներ
թնդանօթներով եւ զնդացիրներով: Բայց, կռուողները
ուրիշ օգնութեան ալ պէտք ունէին: Անդրանիկին լուր
հասած է թէ իր զօրամասերը զոհեր եւ վիրաւորներ

ունին, թէ վիրաւորներուն մէջ կը գտնուին Սմբատ, Արտաշէս, Տէր Վարդան:

— Զիս բերէք, կը դռայ Անդրանիկ, վրդովուած: Երբ ձին կը բերեն, անոր կռակը կը ցատկէ Անդրանիկ և օգնական ուժերը ետեւէն, ան՝ լեռնաշղթային ողնաշարին զիկզակովը, բլուրէ բլուր, դիրքէ դիրք ոտտոտելով, օգնական ուժերուն հետ կռուողներուն բաշխելու կ'երթայ իր ներկայութեան խրախուսանքը և հմայքը:

— Փաշա՛ն է, կ'ըսեն իր մարդիկը — երբ զայն կը տեսնեն, և, նոր խանդով մը, նոր մղուժով մը իրենց դիրքերուն կը փարին:

Դիրքերէն մէկուն վրայ, ծանր վիրաւոր մը, Անդրանիկը տեսնելուն պէս, պառկած տեղէն վեր կ'ելնէ, հրացանը Վ'առնէ և լքած դիրքը յառաջանալով՝ կը սկսի կրակել: Վար կ'իջնայ ձիէն Անդրանիկ և կ'երթայ համբուրելու վիրաւորին ճակատը, ու անոր կողքին պառկելով՝ կը սկսի ինքն ևս կրակել:

Ժայռի դիրքին վրայ, որուն դիրքապահին՝ Փառակցի Կարօյին հրամայուած էր ժայռին փակած մնալ այնպէս, ինչպէս ժայռը դեռնին, Անդրանիկ կը տեսնայ որ Կարօն, արդարեւ, փակած է ժայռին. բայց ան անշունչ է այլեւս, անոր դիակն է որ փակած կը մնայ ժայռին: Վար կ'իջնայ ձիէն Անդրանիկ, ճիշդով մը որպէսզի արտասուքը չգայ մատնելու իր կսկիծը, Կարօյի դիակին կը մօտենայ ան, կը համբուրէ անոր ցուրտ ճակատը և զայն ուրիշ վաշտապետով մը փոխարինելէ վերջ, երբ դիտակը աչքին, դաշտը զննելու կ'ելնէ, անոր աչքերուն կը պարզուի զարհուրելի տեսարան մը, դաշտը ծածկուած է յարձակող թուրք զինուորներուն դիակներովը:

Կանգ առա՞ծ է յարձակողականը: Ո՛չ: Հակառակ

որ յարձակող շարքերը, իրարու ետեւէն ինկած էին, ինչպէս խոտ մանդաղին առջեւ, Թալիլ փաշան, առաջին յաջողութիւններէն դինով՝ անօրինակ յանդգնութեամբ մը, լեռնաշղթան ամէն դինով դրաւելու իր բլանին ի սպաս՝ ինկնողներուն ետեւէն եւ իրարու ետեւէ, կը հասցնէր նոր զօրամասեր, չդադրելով տեղացնելէ լեռնաշղթան պաշտպանող դիրքերուն վրայ, չրափնէլնե-րու տարափ մը:

Լեռնաշղթան պաշտպանողներէն եւ ոչ մէկը, սա-կայն, ուստական գունդն ըլլայ թէ հայկական, լքած է իր դիրքը: Անոնք զիրար լրտեսած, մրցումի ոգով մը, կարծես պատուոյ հարց համարած են, հակառակ տեղա-ցող ուժերուն խլած զոհերուն, չլքել իրենց դիրքերը:

Ամբողջ ժամ մը, դիտակը աչքերուն, Անդրանիկ կը դիտէ յարձակողականին յամառութեանը հետ, զայն կանգ առնել տալու ճիշդին անօրինակ եւ յամառ տոկու-նութիւնը: Պահ մը, սակայն, ան կը նշմարէ որ յար-ձակողներու շղթայ մը՝ որոշ յառաջխաղացում մը կը կատարէ դէպ ի ուսու դունդին դրաւած դիրքերէն մէկը եւ դիրքը կարծես թէ սկսած է լռել: Անդրանիկի սիր-տը կը սկսի արոփել, անոր զարկերը կը թռին ըլլալ, իր ականջին, հրացանի զարկեր: Ներշնչումի եւ դոր-ժադրութեան արագութեամբ, որ իր գլխաւոր շնորհն է, ան՝ բռնէսպէս, վաշտ մը կը պատրաստէ առաջա-ցող զօրամասին ետեւն անցնելու եւ զայն յանկարծա-կիի բերելու համար, երբ կը նշմարէ որ այդ զօրամասը կանգ կ'առնէ յանկարծ, յետոյ անականկալօրէն կը մատ-նուի շփոթութեան մը, ապա կը սկսի անկարգօրէն նա-հանջել: Անդրանիկ կը նշմարէ որ ոչ միայն ուսու դուն-դին լռող դիրքերէն, այլեւ անծանօթ կէտերէ, որոնք ուրիշ բան չէին, եթէ ոչ կօղաքներու թաղնուած դա-րաններ, դնդակներու տարափ մըն է որ կը տեղայ յար-

ձախող թուրք զօրամասին վրայ եւ կը հնձէ անոր շարքերը:

Զուր տեղ, այնուհետեւ, թուրք հրամանատարութիւնը կը հզնի պահպանել յարձակման թափը: Երեւոյթը կը կրկնապատկէ դիրքերէն կրակ տեղացողներու եռանդը, որուն սիւսած նախճիրին վրայ աւելի հեռու գտնուող թրքական ուժերէն ոմանք եւս կը սկսին նահանջել: Թուրք հրետանին կը կրկնէ իր հարուածները, զնդացիրները իրենց կարդին: Խալիլ փաշան օգնական ուժեր կը հասցնէ. բայց, ատոնք ամէնքը ի զուր կ'անցնին. անոր՝ անկարելի կ'ըլլայ այլեւս առաջն առնել զօրքին մատնուած խուճապին, որուն պատճառաւ, նահանջողներէն կարելոր մասը կ'իյնայ, դիրքերէն անխնայօրէն տեղացող զնդակներու, բայց մանաւանդ հրետանիին եւ զնդացիրներուն կրակին ներքեւ:

Կանդ առած էր Խալիլ փաշայի յարձակողականին թափը. Անդրանիկ՝ Ժայռի բլուրին վրայ նստած, դիտակը ձեռքը, աչքերը՝ մէկ մը՝ դէպ ի Բարդուչու դիւղը, մէկ մը՝ դէպ ի դաշտը կը ծածկող դիակները, որոնք դէպ ի Արաուլ լեռը խոնարհող արեւու ճառագայթներու շինած շուքերով Պրօպոլիսնաններու վերածուած են, մէկ մտմտուք ունի — խաղ էր թէ ոչ խելադարութիւն, Խալիլ փաշայի այս յանդուգն յարձակողականը:

Սարմատի դաշտը հիմայ ընդարձակ դերեղմանատուն մըն է այլեւս եւ եթէ չըլլար ջուրերու աղմուկը, զոր բլուրներէն իջնող դարնանային սահանքները իրենց հետ կը թափէին այդ դաշտը կտրող Զօլա դետին մէջ, հոն տիրող լռութիւնը ստուգիւ դերեղմանային պիտի ըլլար:

Առաւօտը, ուստական բանակին կողմէն արձակուած թնդանօթի քանի մը հարուածներու ձայներն են

որ կը խղեն այդ մահաստիւն լուսթիւնը, թշնամին փնտռող փորձի հարուածներ որոնք իրենց արձաղանդներն են միայն որ կը ստանան որպէս պատասխան, որմէ վերջ կօղաքներու հետազօտիչ խումբեր հրաման կը ստանան համբայ ելնելու:

Անոնք ոչ միայն թշնամիի հետքը չեն դտներ Բարդուշու դիւղին եւ անոր ետեւ դտնուող ընդարձակ տարածութեան վրայ, այլեւ Սալմաստի դաշտը ծածկող դիակներու թիւին վրայ տեղեկադիր մը կը բերեն թէ՛ Թրքական բանակը ի վիճակի չէ այլեւս նոր յարձակողականի ձեռնարկելու:

Գինեօսնին մէջ, որ այս լուրին վրայ կը սարքեն սպաները, հարց կը ծագի թէ որո՞ւն բլանին կը պարտին այս հարուածային յաղթանակը, վերին հրամանատար Զօր. Զէրնաղուբովի՞ն, զօրաբաժնի հրամանատար Զօր. Նազարպէկովի՞ն, թէ ոչ անոնց սպայակոյտներէն մէկն ու մէկին, ոմանք մէկ կողմը կ'ըլլան, ոմանք միւսը: Անդրանիկ ո՛չ այս կողմը կ'ըլլայ, ոչ այն, եւ կը յայտնէ կարծիք մը, որուն կը միանան դրեթէ բոլորը:

— Այս արագ յաջողութիւնը մենք կը պարտինք Խալիլ փաշայի խելագարութեանը:

Խալիլ փաշայի բանակը, թիւով աւելի ստուար, հրետանիովը աւելի ուժեղ, զոհ դացած էր ռուսական բանակը յանկարծակիի բերելու իր խելագար շտապին:

Յաջորդ օրը, Անդրանիկ, յատուկ սուրհանդակով Զօր. Նազարպէկովէն արտօնութիւն կը խնդրէ իր դունդին հետ շարժուիլ դէպ ի վան: Ան պատասխան կը ստանայ թէ իր գործը Ատրպատականի մէջ վերջացած չէ տակաւին եւ թէ Զօր. Նիքոլայէվ հրաման ստացած է արդէն իկտիրէն շարժուիլ դէպ ի վան:

Վանի փրկութեան լուրն էր ասիկա:

Բայց, Վան տեղեկութիւն չունէր ո՛չ Տիմանի ճա-
կատամարտին, ելքէն, ո՛չ ալ Զօր. Նիքոլայէֆի զօրա-
բաժնին շարժուելէն: Ընդհակառակն անոր սպառնա-
լից դրութեան վրայ, այդ օրերուն, աւելնալու եկած
էր պարենաւորումի ճշնաթամբ, որ օր ըստ օրէ կը ծան-
բանար:

Ապրիլ 25ի առաւօտը, պարենաւորումի յանձնաժո-
ղովին հրաւերովը՝ խորհրդակցական ժողով մը դու-
մարուած էր մըսդըր Եարօյի քով: Ժողովին մէջ որքան
խորհրդական՝ նոյնքան կարծիք եւ առաջարկ, ոչ մէկը
լաւատես, ոչ մէկը դործնական: Խորհրդակցութիւնը
վերջացաւ, ի չգոյէ ուրիշ հնարաւորութեան, մըսդըր
Եարօյի անէքթոտային մէկ պատմութեամբ:

— Պարոննե՛ր, դուք կ'երեւի չէք կարդացած պա-
շարուաներու պատմութիւնները — սկսաւ պատմել մըս-
դըր Եարօն, որ աւելի իմօրիսթ մըն էր քան թէ մի-
սիօնար: Երէկ էր միայն, որ ես մասվաճառին քով միս
չդտայ, դեռ կայ ուրեմն կալուրմաւ (պահածոյ միս,
որմէ՝ մայիս եւ յունիս ամիսներու համար, ամէն վա-
նեցին պաշար մը կ'ունենայ) յետոյ կուգան ծառերը ի-
րենց պտուղներով եւ պարտէղները իրենց բանջարեղէն-
ներովը: Յետոյ կարգը կուգայ ուրիշ բաներու...

Ժպիտ մը եւ ունկընդիրները հասկցան անմիջապէս
որ համակրելի Եանքին հիւթեղ բան մը ունի ըսելիք:

— Այս առաւօտը, շարունակեց ան, հիւանդանոցի
խոհարարէն կալուրմա ուղեցի, ի՞նչ կ'ուզէք որ ան
ինծի պատասխանելու ելնէ: Ան ինծի ըսաւ թէ մուկերը
կերած են կալուրմայի ամբողջ պաշարը: Ըսել է թէ
մեր հիւանդանոցին մատանին մէջ, անոր ամբողջ պաշ-

տօնէութեան եւ անոր հիւանդներուն պաշարը սպառե-
լու չափ մուկեր կան: Կալուրմայէն վերջ ուրեմն,
մենք ունինք մեր մուկերը, ու երբ կարգը անոնց դայ,
պարենաւորութի յանձնաժողովին գործը պիտի ըլլայ ա-
կանատներ շինել տալ:

Ունկընդիրներուն քրքիջին միջոց մը տալէն վերջ,
միախօնարը շարունակեց:

— Կ'երեւակայեմ թէ՛ մեր հիւանդանոցին խոհա-
րարը՝ որպիսի՛ հաճոյքով մեզ համար պիտի խորովէ
իր կալուրմայով գիրցած՝ մուկերը:

Կարելի չէ ըսել թէ ներկաները՝ յարգելի միախօնա-
րին խօսքերուն՝ միայն իւմօրին համար էր որ խնդա-
ցին: Չէ՞ որ ծով ինկնողը, երբ փաթթուելիք օձ մը կը
դանայ, չի կրնար ուրախութիւն մը չգդալ:

Յաջորդ առաւօտ, լուր ելաւ թէ՛ լիճին վրայ Պիթ-
լիդի ուղղութեամբ մեկնող բաղմաթիւ նաւեր երեւցած
են: Լուրը՝ եթէ ճիշդ ըլլար, ուրիշ բան չէր ենթադրեր
եթէ ոչ Թուրքերուն փախուստը: Մարդ չմնաց, որ հար-
կաւոր զգուշութիւններով՝ տանիքէն տկնարկ մը նետե-
լու չելնէր դէպ ի ծովը: Ոչ մէկը անոնցմէ՛ աչքերովը
չկրցաւ հաստատել տկանջովը լսածը:

Ծրջած լուրին համաձայն, բողոքականներու եկե-
ղեցիին դանդաղատունէն էր որ տեսնուած էին մեկնող
նաւերը: Այդ դանդաղատունը, իր՝ թէ՛ դառնուած գիր-
քովը եւ թէ՛ չնքովը, Այգեատանի ամենէն բարձր կէտն
է: Իրենց տանիքներէն յուսահատները վաղեցին դէպ ի
այդ դանդաղատունը, որ՝ չատ չանցած դարձաւ տե-
սակ մը ուխտատեղի, որուն պօչը բռնելու դացին հո-
գինին պարենաւորելու պէտք ունեցողները, աչքովին
տեսնելու համար ծովին կապոյտը դէպ ի արեւմուտքը
ճեղքող՝ ճերմակ՝ բայց հազիւ տեսանելի կէտերը, ո-

։ Լուսն զաւր ժողովի հմարն զհո-
ւր վր զհիւան վրտմտաստեալն զտ հիւ մէ վրտմտ զհիւ
մտր դրամս ' յվց մր Դմ Դտմզմ նդտհնր հիւսն Դդ մր
զտմտնտն վրտն նդտն Դտմզմտն զտ ' ժզտնտմզմտմ
միտդզդո մմդ ' նմտ . Լոմի զվրզտ ստիտնդտով նմտ
Դդզդզտ վրտտնտ մի ոդ ման մզրվթրստիտնդտով Դդմտր
Հմզ վրտնի ոդ Դս հիւ ' մզրվթրստնտ զվմաս Ետնն զտ
' Դտտտնտնտ զվթրստ ' Լոմի միդհտ զվրտմտիտն մսզտ
Ետտնտն ճհր դրամդտտնտն զվթմդզ ' մտրտն Դտմզտն
մանտն տդն վիվզզՅ միմաս ' զվրտնի իվ ' մմզ

։ ոդզմտի մհզտի մի
մս մէ զմզն ' զհնդտով Դս հիւ ' զհնդտովտն ' մզրվթրսթր
մզզտն զրսնտն ' զմտիտն ' մրտնդն նդսմս ' մզզզտմտն
դտ Դրստտնտն վրտմտն զտզթրստիտնտն Դդ վրտնց

։ Լոմի դրամդզմզտն մմտր մր
Դրսդտր վթզտ ոհննզն ' ոհննդտ մտզնվի մնտն Լոմի
դրամս ' ուտդրի ' զվրտնտնտ Դդ զվրտնտ Դդ մհմզմ մի
ժզտդի մսզ մս ' ուտդրտ ' տդն դրամդզնվիտնտն մի զմտն
Դդզդտն ' մտմնի մնտն զվրտնտ զվրտնտն զմտն . մհզ
տտն մի մս մէ զմր Դտնտն իտրտմտնտ ' մտմտդրի

։ զվթ
դտդի Դտմզզմզտնտն մր վրտն Ետտնտնտնտն մզտմտի
տնտն մսզտ ' տդն զվրտիդմտն մոն մի մէ զտտնտն ' Դրտն
Դրտն Ետտն զհրտնտնտն վրհնտն ' թհտիհ

։ ճհր զվթտնտն
մէ զտնտնտն թս Դս հրտնտն հիւ Դդ զվհ զտնտնտնտն մմզթ
մասթ ' հիւ Ետտնտն ' մր ոտտն Դտտնտն ' մհրտնտն մի ճհր
զվրտնտնտն զտնտնտն մս ' զհրտնտնտնտն Դտմզզտնտն
հտն ' ճմդի զհրտնտն մթրտ ' մհրտնտն մի տդն մրտն
տնտն Դտմզզտնտնտն Դդ Դդ : մէ զտտնտն վիտնի միտն
տն Ետտնտնտն ման ' մէ զնտնտնտն զտնտնտնտն ' մհրտնտն

Երբ, շիշին մարքան ղննելէն վերջ, դայն սեղանին վրայ դրի, Օննիկի աչքերը պճլտաց:

— Կը զարմանա՞ք, այնպէս չէ՞, իմ տնտեսութեան վրայ:

— Այո՛, բայց ձեր ժուտկալութեան վրայ եւ ոչ թէ տնտեսութեանը...

— Կ'ուզէ՞ք իմանալ դադանիքը:

Եւ իմ հարցական ակնարկին վրայ՝

— Եթէ Թուրքերը ներս խուժէին, այս շիշը մէկ շունչով պիտի պարպէի եւ ինքզինքս մոռացութեան տայի: Իմ նիղահն ալ այս պիտի ըլլար:

Խմելէքը՝ ամենէն շուտ պակսող պաշարը եղած էր, այդ օրերուն, Այդեստանի մէջ:

Երբ շիշը կէս եղաւ, ինծի դադափար մը եկաւ:

— Եկէք ինքզինքնիս չմոռցած՝ շիշին կէսն ալ, լուրին հետ՝ Հիւսէյին պէյին տանինք — առաջարկեցի Օննիկին:

Ու Օննիկի համաձայնութեան վրայ, շիշը ձեռքերնիս, ելանք միասին, Թուրք հրամանատարին բնակարանը դացինք:

Լուրին չափ, եթէ ոչ աւելի, մինին շիշը ուրախութիւն պատճառեց հրամանատարին, որ օղիով եւ անոր համար միայն կ'ապրէր, կարծես, եւ որմէ՝ շարաթէ մը ի վեր զրկուած ըլլալուն համար, ինքն ալ չգիտէր թէ՝ կ'ապրէ՞ր թէ ոչ:

Ճիմին դաւաթները բացին Հիւսէյին պէյի լեզուին կապերը: Առաջին անգամ ըլլալով, անկէ էր որ լսեցինք ենթադրութիւնը, թէ՝ Խալիլ փաշայի բանակը հարիւրին հարիւր պարտուած ըլլալու էր:

Կարծիքը ենթադրական էր, բայց, առանց զինուորականներ եղած ըլլալու, մեզ դժուար չէր դատել, թէ՝

առանց խալիլ փաշայի բանակին պարտութեան, ուս-
տական ուժերը չպիտի համարձակէին հասնիլ՝ Վանի
պէս մեկուսացած եւ թուրք բանակին սպառնալիքին
ներքեւ զանուող վայր մը:

Այս լուրովը զարգարեցինք մենք բուն լուրը եւ այդ
զարդովն էր որ այնուհետեւ, Օննիկի հետ զայն բաշ-
խելու ելանք ասոր անոր:

Շատ չանցած, սակայն, այդ զարդին էր միայն որ
կրցինք արժէքը պահել, միւսը, բուն լուրը, ուրիշներն
էին որ մեզի հաղորդելու կուգային:

Մութը՝ տարօրինակէս սեւ, այդ դիշերը, պատած
էր չորս կողմը, բայց երգերու եւ նուագներու ձայնե-
լէն յայտնի էր որ լուրը՝ դուռնէ դուռ, պատուհանէ
պատուհան, ամբողջ Այդեաստանի շրջանը ըրած էր
արդէն:

Պատուհանի մը առջեւ մեզ կանգ առնել կուտայ
չիֆրէ քէլիի եղանակ մը: Եղանակը՝ դրացի դուռնե-
րուն եւ պատուհաններուն մէջն ալ մտիկ ընողներ ու-
նի: Օննիկ՝ զրպանէն թաշկինակը կը հանէ եւ կը սկսի
պարել եղանակին հետ:

Օննիկ՝ երբ ճինը փոքին մէջն է, շիտակ քալել ան-
գամ չգիտէր, ո՛ւր մնաց պարել: Դրան մէջէն կին մը՝
այս պարադայէն քաջալերուած՝ յանդգնութեամբ մը,
որ պահուն ուրախութեան հետ տիրող մթութիւնը մի-
այն կրնային բերել անոր, Օննիկի ձեռքէն խլեց թաշ-
կինակը եւ, անոր տեղ, ինքը սկսաւ պարել նուագին
եղանակը:

Զուր տեղ, Օննիկ՝ յանդուգն պարուհիին տարիքը
իմանալու համար, անոր ղէմքին վրայ լրտեսեց պա-
տուհաններէն ծաթող լոյսերէն մէկուն բեկումը: Պա-
րուհիին արագ դարձերը անկարելի կ'ընէին այդ փոր-

ձը: Յուսահատութենէն՝ Օննիկ՝ իրարու ետեւէն կը մըթմըթար:

— Պառաւ մը ըլլալու է:

Անակնկալ օգերեւոյթ մը, սակայն, եկաւ լուծելու Օննիկի տարակոյսը:

Երկինքին կամարը յանկարծ սկսաւ կարմրիլ. անոր տակաւ աճող կարմիր. լոյսին անդրադարձումին ներքեւ, մինչ պարուհին կլանուած էր իր դարձերուն կրակովը, Օննիկ զարմացմամբ նշմարեց, որ իր թաշկինակը խլող յանդուդն կինը պառաւ մը չէր, այլ զմայլելի դեղեցկութեամբ նորահարս մը:

Երկնակամարին կարմիրը երթալով կը բոցափառէր, անոր անդրադարձումը՝ երթալով կը շեշտուէր, արշալոյսն էր կարծես, որ կը ծագէր: Պարուհին, իր կարգին, անդրադարձաւ վերջապէս որ լոյսը մատնելու ելած էր դինք: Ան՝ թաշկինակը դէպ ի Օննիկ նետեց եւ, ինքզինք նշմարել տուող ճաղարի մը պէս, փախաւ մեր աչքերէն:

Եւ, մինչ մենք՝ պարուհին տարիքը թողած՝ սկըսած էինք փնտռել օգերեւոյթին դադանիքը, դրացի տանիքներուն մէկէն հնչեց ձայն մը.

— Հաճի Պէքիրի զօրանոցն է որ կ'այրի:

Հայ կոուողներուն վրէժի զգացումի թափին առաջին դոհը եղած էր, ամբողջ 28 օր Այդեատանի վրայ ունէր տեղացող այդ հսկայ զօրանոցը: Անկէ բարձրացող կրակին լոյսն էր, որ՝ որպէս աղատութեան արշալոյս՝ ծագած էր Վանի վրայ:

Ու այդ լոյսին ներքեւ շարունակուող մեր պոռոյտի ընթացքին, մենք ականատես եղանք մէկը միւսէն սրբատառուչ, մէկը միւսէն տարօրինակ, հաղար ձեւի, հաղար դոյնի արտայայտութիւններու, զորս տեսնել դիւ-

րին է, բայց թուղթի վրայ առնել չստ դժուար, ևրիւ
ըմբռնանցինք զանոնք, զինովցանք անոնցմով, եւ,
երբ զիշերը կէս եղաւ, զացինք զինովի մը քունը քա-
շելու:

ՄԱՅԻՍ 4Ը

Մայիս 4ի առաւօտը:

Արեւը՝ կարծես թէ այդ օրուան ի պատիւ, եւ, իր
ոսկի եւ արծաթ ճառագայթներովը, վանեցիի հողիին
մէջ իջնելու եւ անոր հետ հաղորդուելու համար էր որ
ծագած էր այդ առաւօտը, այնքա՛ն ակնախտիղ էր ան:

Վանեցիի այդ օրուա՛ն հողին:

Բայց, ինչի՞ հետ ան արամադիր չէր հաղորդուե-
լու այդ օրը: Անոր համար կարելի՞ էր միթէ մինակը
ըմպել ուրախութեան բաժակը:

Ու անոր առաջին դործն եղաւ վաղել փնտռել իր
ղէնքի եղբայրը, որ՝ քանի մը փարսախով հեռու, Քա-
ղաքամէջի մէջ, միւսնոյն օրը, միւսնոյն իտէալին մի-
ւսնոյն ոգորումովը, միւսնոյն թշնամիին դէմ ելած էր
եւ միւսնոյն զէնքերով՝ յաղթականի միւսնոյն դափնին
էր խլած: Ան զնաց փնտռելու եղբայրը ու անոր հետ
ըմպելու միւսնոյն նեկտարով զեղուն ուրախութեան ա-
ռաջին բաժակը:

Այս աննիւթական երեւոյթը, սակայն, թիթեռնիկի
մը կեանքն անդամ չունեցաւ. ետեւէն նիւթը իր զլուռ-
իւր ցցեց անմիջապէս:

Չէ՞ որ առածը կ'ըսէ — վտանգն անցա՞ւ, սուրբ
չկայ:

Մահուան անմիջական սպառնալիքին ճնշումին

ներքեւ, վանեցին մոռցած էր նիւթը եւ անոր նշանակութիւնը: Սպառնալիքին ճնշումը վերցուած էր եւ ճնշումը՝ իր բոլոր հասակովը մէջտեղ ելած: Մայիս 3ի գիշերուան բերած մահուան սպառնալիքէն ազատուած ըլլալու ուրախութեանը՝ Մայիս 4ի առաւօտը՝ յաջորդելու եկած էր ապրելու հոգար:

Օրինակ մը հարկաւոր էր, որպէսզի այդ հոգսին տիրապետութիւնը նուիրականանար եւ այդ օրինակը՝ դժբաղդարար, վերէն եկաւ:

Այո՛, այդ անմիջական ճնշումին ներքեւ, Արամ կուսակցական ... սխալ մը դործած էր, թոյլ տալով որ Զինուորական Մարմին մը մէջտեղ դայ եւ Եկարեան՝ այսպէս թէ այնպէս, գերակշիռ դեր մը ստանձնէ այդ մարմնոյն մէջ: Ընշումը վերցուած էր եւ ճնշումը, ետը, իր կուսակցական թէ անձնական ոտներովը՝ վերադարձած:

Զինուորական Մարմինը դոյութիւն չունէր այլեւս, այլ Արամ միայն: Գործած սխալին անդրադարձած Արամ, որուն՝ այնուհետեւ, մէկը միւսին հետեւող եւ մէկը միւսէն ինքնադուլիս հրամանները, ամբոխին ականջներուն հնչող իրենց հաճելիութիւններովը՝ այնպիսի՝ արագ պատուանդան մը չինեցին իրեն համար, որ ան մնաց միայն տեսանելի: Զէ՞ որ ամբոխը կը կառավարուի այնպէս, ինչպէս կը դատէ ինքը. անոր իրաւունքն է մտածել տխմարութիւնները, կառավարողինն ալ՝ դործադրել զանոնք:

Յետոյ, չէ՞ որ վտանգը դոյութիւն չունէր այլեւս, այլ յաջողութիւն: Այդ յաջողութեանը, ինչպէս նաեւ անոր ետեւէն գալիքներուն վրայ՝ հարկաւոր էր դնել կուսակցական կնիք: Կուսակցութիւնը, իր կարգին, իր ամբողջ մէքանիդմովը, մէջն ըլլալով Զինուորական Մարմնոյն զաշնակցական անդամները, Գրիգոր Պուր-

կարացին եւ Կաթակ Առաքելը, կուսակցութեան ներկայացուցիչ Արամի հետ եղան եւ Զինուորական Մարմինը կորաւ:

— Պէտք է վառել Թուրքերու բնակարանները եւ անմիջապէս, ռուսական բանակին հասնելէն առաջ, պատգամած էր ինքնակոչ կառավարիչը:

Ինչո՞ւ:

— Որպէսզի փախչող Թուրքերը վերադարձի մասին չմտածեն այլեւս:

Առարկող եղած էր թէ՛ եթէ Թուրքերը վերադառնային, իրենց տուները վառողներուն բնակարաններուն մէջ պիտի ապրէին:

Եթէ այդ առարկութիւնը ընող ալ գտնուած ըլլար, մտիկ ընող չպիտի դառնէր: Պօսքը ամբողջին էր եւ անոր լեզուն խօսողին:

Բայց, կարեւորը պատգամին երկրորդն էր:

— Մէն մի Հայու իրաւունքն է, վառելէ առաջ, կողոպտել Թուրքերուն տուները:

Զինուորի՞ն ալ:

— Առաջին հերթին:

Ամբոխին տրամադրութիւնն էր որ Արամի բերնին մէջ պատգամի կը վերածուէր:

Երբ Քաղաքամէջը երթալու համար, եւ թրջական թաղամասը մտայ, այդ տրամադրութիւնը եւ պատգամները՝ զիրկընդխառն, պար բռնած էին արդէն: Թուրքերու տուները կը կողոպտուէին, եւ կը հրդեհուէին:

Տուները աւարողները, կողոպուտներով բռնաւորուած՝ բռնած էին Սիսկայի մեծ պողոտային ողջ երկայնքը՝ իսկ տուները մէկ մէկ խարոյկի վերածուեր էին:

Տեսարանը դարձուրելի էր: Փուլ եկող ձեղուններու շառաչիւնը, պատերը լղող բոցերու ճարճառիւնը, տիրող հեղձուցիչ մութը եւ տաքութիւնը եւ այդ ամենուն մէջ ընչաքաղցութեան տենդով բռնուած մարդիկ, որոնց՝ բան մը աւելի խլելու, բան մը աւելի ունենալու մոլուցքը եւ անոր հետեւող աճապարանքը, տքնութիւնը, տքոցներ եւ կանչոցները կը պարզէին վերջին դատաստանի տեսարան մը:

Կողոպուտը՝ մի կարծէք թէ դիւրին դործ է, ան ա'լ իր թէքնիքն ունի, իր բարդութիւնները եւ դժուարութիւնները, երբ մանաւանդ կողոպուտի եւ դայն փոխադրելիք վայրին միջեւ հեռաւորութիւնը փոքր չէ եւ փոխադրական միջոցներ չեն վիտար:

Քանին՝ ըր, այդ օրը, պիտի ուղէին չորս ոտք ունենալ եւ աւելի ձեռներ, շատ բան փոխադրել կարենալու համար:

Երբեք բազդը, այնքան քալող ոտքերուն չէր եղած, ոչ ալ բռնող ձեռքերուն, որքան այդ օրը:

Այս թոհուրոհին մէջ դէմս ելաւ յանկարծ Կիւսնենց դիւղացի ընտանիք մը, մէկը՝ կռիւներու ընթացքին, Այդեստան խուժող եւ հոնաեղացիներու տուներու վրայ բաժնուած ընտանիքներէն, զոր հիւրընկալելու պարտքը ինծի բաժին ինկած էր: Այս ընտանիքը կը բաղկանար, փոքրիկ երեխաներէ ի դատ, 14 անձերէ, որոնց ամէնքն ալ, այր, միին, ծեր թէ աղայ, այդ պահուն, մինչեւ ակոսանին բռնաւորուած, ինծի, որպէս իրենց հիւրընկալի, մէկ մէկ յատկանշական ժպիտ նետելով, փոքրիկ վաշտի մը նպէս անցան քովէս:

Կիւսնենցի ընտանիքին աւարին թափօրը ո'չ վերջին եղած էր ո'չ ալ վերջընթեր, ոչ ալ ոմանց ցոյց տուածին պէս տաանց կաղմակերպութեան: Ոչ մէկը անոնցմէ՝ վերջէն անարժէք չէր դատած իր աւարը եւ աւելի

արժէքաւորին ետեւէն վաղելու համար, դայն, ճամբու կէսին, կոնակէն ձգած: Այդ բան պատահած էր աւարառուներէն մեծ մասին: Սխկայի այդ լայն ու երկար հրապարակը՝ ծայրէ ի ծայր, կը վխտար պանաղան իրերով, զոր աւարառուներէն խակերը՝ կամ, ուրիշներուն վրայ լաւագոյնը տեսնելով՝ կոնակէն նետած եւ ետ դարձած էին եւ կամ, չունենալով բաւական ուժ իրենց ընչաքաղցութեան իրենց կոնակը դրած բերք տեղը հասցնելու, աւելորդէն ինքզինքնին ազատած էին:

Ահա ալիւրի պարկ մը որ կը ճայ:

Երեւոյթին տարօրինակութիւնը զիս քովը կը քաշէ: Ճիշդ պարկին բերանէն չէր որ կը խուժէր, այլ պարկին բերանէն դուրս խուժող մանկիկի մը բերանէն:

Մանկիկին մայրը՝ երեխան գիրկը՝ աւարի ելած է եւ պարկ մը ալիւրի վրայ ինկած: Ճանապարհին, պարկը կոնակը, երեխան գիրկը, ան տեսած է ուրիշ կիներ որոնք գորգեր ունին կոնակնին եւ կամ ասուեղէններու ծրարներ՝ պիրկերնին: Անոր զղջումի զգացումին հետեւեր է հնարքը: Ան՝ գետին դրած է պարկը եւ, որպէս սեփականութեան դրոշմ՝ անոր բերանը դրած է մանկիկը:

Ուրիշ կերպ կարելի չէր մեկնել երեւոյթը:

Մինչ այդ, ուրիշ տեսակի ճիշ մը եկաւ ինծի մոռցնել տալու մանկիկինը:

— Մա՛ մա՛, մա՛ մա՛:

Լսեցի եւ, յանկարծ, ետեւէս:

Մա՛ մա՛ները իրենց հնչիւններովը այնքա՛ն կը նըմանէին մամայի, որ չուրջս դարձայ փնտռելու համար մաման կանչող ուրիշ մանկիկ մը. բայց, մանկիկին փոխարէն ուրիշ բան չգտայ, եթէ ոչ փոքրիկ ուլ մը:

վիզը մետաքսէ նրբահիւս կապ մը, ծայրը չուան մը նոյնքան նրբահիւս եւ միշտ մետաքսեայ, որ՝ չլմորած աչքերովը եւ իր մա՛րերովը՝ եթէ ոչ մաման, դէթ իր տէրը փնտռելու ելած էր:

Եթէ ուլիկին վիզին կապն ու չուանը մետաքսէ եղած չըլլային ոչ ալ այնքա՛ն նրբահիւս, եւ դուցէ ուշադրութիւն չընէի ուլիկին եւ չդռնէի որ ան հասարակ ուլ մը չէր, այլ զմայլելի կենդանի մը: Ան՝ իր երկար եւ բարակ ոտներով եւ խոշոր ու խելացի աչքերովը՝ աւելի եղնիկի կը նմանէր քան թէ ուլիկի, անոր մորթը՝ նոր բացուող շուշանի մը չափ ճերմակ էր եւ այնքան փայլուն՝ որքան ամենէն ազնիւը չինական մետաքսին: Յետոյ, կենդանիին այս քնական շնորհները արուեստէ ալ անցած էին, անոր մորթին մազերը մաքուր էին ինչպէս միօրեայ ձիւնը եւ սանտրուած նորահարսի մը վարսերուն պէս, անոր փոքրիկ կոտոշները եւ նուրբ եղունգները՝ ըսես, պէրուհիի մը չըթուենքերուն չափ կարմիր էին: Յայտնի էր որ թարմ տարիք եւ նուրբ ճաշակ ունեցող կնոջ մը ձեռքերը անցած էին կենդանիին մարմնոյն վրայէն:

Ուլիկին վիզին չուանին ծայրէն բռնեցի եւ « աս ալ թող իմ կողոպուտի բաժինն ըլլայ » ըսելով՝ մատաղ կենդանին ետեւէս քաշեցի:

Ուլիկը՝ յօժարութեամբ, ետեւէս եկաւ, առանց, սակայն, մոռնալու իր մա՛ մաները: Երբ, մենք միասին առուակի մը եզերքէն կ'անցնէինք, տեսայ որ ուլիկը գլուխը կը քշէ դէպ ի ջուրը. հասկցայ որ ծարաւի էր ան: Առուակին մօտեցուցի կենդանին, որ՝ եղջերուոյի մը անյադութեամբ խմեց ջուրէն, յետոյ, կանանչ դեղեցիկ աչքերը, դուցէ շնորհակալութեան զգացումով մը, դէպ ի ինձ բարձրացուց, բայց չդադրեցաւ բնաւ կանչելէ իր մա՛ մաները:

Քաղաքամէջը հասնելու, ուլիկը միշտ հետս՝ ես եղայ կոռուղներուն քովը, այցելեցի աղքատներու: Անոնց հետ, զգացումներու յորդումներու եւ փոխանակութեանց ընթացքին, մենք ատեն կ'ունենայինք խօսքն ընելու իմ տարօրինակ ընկերակցին, որուն գիւտին կամ կողոպուտին պատմութեանը կը յաջորդէր հարցումը՝ թէ ուլի^ոկ մըն էր ան իրօք, թէ ոչ եղնիկի մը: Որը՝ ուլ մըն է ըսաւ, որը՝ եղնիկ մը. որը՝ խառնածին, ոչ մէկը, սակայն, վճռական չկրցաւ ըլլալ: Մէկ մարդ միայն կրնար ընել այդ վճռական խօսքը, Շատախցի Աւօն, Վասպուրականի լեռներն ու ձորերը տակնուվրայ ըրած նախկին արմենական մը, որուն՝ կռիւի ընթացքին ցոյց տուած հերոսութիւններէն զրուադներու պատմութիւններ ըրին ինծի իր ընկերները, եւ որ՝ սակայն, չկար մէջտեղը:

— Խաչ պայրաղ մը չինել տուաւ եւ բերդը ելաւ անոր վրայ տնկելու՝ համար զայն — պատասխանեցին ինծի:

Ուլիկ թէ եղնիկի, կենդանին կը շարունակէր կանչել իր մա՛ մաները եւ այնքան ստէպ, որ ես Մամա անունը տուի անոր:

Մաման ուրեմն, ետեւէս, իրիկուան կողմը, վերադարձիս ճամբուն վրայ, դէմս ելաւ Արսմ, որ Փէսին ծոպը՝ ձիուն վազքէն տարուբեր՝ քանի մը զինուորներու ընկերակցութեամբ սրընթաց կ'ընթանար:

Զիս տեսնելուն կանգ առաւ ան ու ինծի յայտնեց թէ՛ Դրօյի խումբը նոյն իրիկուն կը հասնէր եւ թէ՛ զայն դիմաւորելու էր որ կ'երթար ինքը:

— Հապա՞ Զինուորական Մարմինը:

— Եղբա՛յր, մարդ չկայ մէջտեղ, զիս մինակ ձգած են բոլորովին — անպատասխանեց ինծի եւ ձին քշեց:

Ճամբաս շարունակելով՝ ես հասայ քիչ վերջ խաչ
Փողոցը, ուր՝ առուակի մը եզերքը, ուռենիի կանանչ
ոստ մը ձեռքին՝ նստած տեսայ Եկարեանը, որ՝ ձեռ-
քին ոստովը առուակին ջուրին հետ կը խաղար։ Գացի
քովը նստելու։ Ան դժայլեցաւ Մամայի վրայ, բայց,
ոչ եղնիկ դտաւ դայն, ոչ ալ խառնածին, այլ ծնողնե-
րէն արտակարգ դեղեցկութիւն մը ժառանգած ուլիկ մը։

— Չէ՞ որ մարդկանց մէջ ալ կը գտնուին բացա-
ռութիւններ, որոնք՝ աւելի հրեշտակի կը նմանին քան
թէ մարդու, հիմնաւորեց Եկարեանը իր դատաստանը,
մոռցուած ժպիտ մը դնելով իր փոքրիկ բերանին ան-
կիւնները։

Եկարեան՝ Շատախցի Աւօյի չափ լեռ ու ձոր շուռ
տուած մարդ է. անոր. վճիռը նուազ հեղինակաւոր
չթուեցաւ ինծի։

Ես փութացի Արամի տուած լուրը հաղորդել Ե-
կարեանի, որ՝ սակայն, լուրին վրայէն անցաւ եւ շա-
րունակեց զրադիլ Մամայովը. ան՝ ձեռքին ոստին կա-
նանչ տերեւները հրամցուց Մամային՝ որ սկսաւ հա-
ճոյքով ուտել դանոնք։

Ես, սակայն, խօսակցութիւնը քչեցի դէպ ի օրուան
լուրերը եւ քիչ մը մեղադրանք դտայ իրեն ընելու, իր
ցոյց տուած անտարբերութեանը համար։

Մինչ այդ Մաման լափած էր տստին կանանչ տե-
րեւները եւ աչքերը դէպ ի Եկարեան, կարծես կը սղա-
սէր որ ան նոր ոստ մը բերելու երթար իր համար։

Եկարեան խօսքս կտրեց եւ՝

— Այս կենդանին անօթի է, դայն կշտացնելու տա-
րէ՛ք — ըսելով՝ ոտքի ելաւ։

Յետոյ տեսնելով որ ես այնքան ալ դոհ չմնացի իր
վերաբերմունքէն, յօնքերը կիտեց ան, կնճիռի խոր ա-

կօններ բացաւ ճակտին վրայ, եւ ձեռքս բռնելով, բընազդի մարդը, որ մարդարէ մը չէր, ոչ խի իր դաւառին մէջ, հակադարձ չվերցնող մարդարէական թօնով մը, ինծի ըսաւ.

— Ձեզի բան մը ըսե՞մ, այս երկրի դիտուն խաղ մը կը խաղցուի, եւ ես կ'ուզեմ որ՝ իմ գերը հանդիսատեսի ըլլայ:

Տունը հասնելուս, իմ առաջին գործն եղաւ Մաման կշտացնել: Մամային ալ առաջին գործն եղաւ, երբ կշտացաւ, տեղի տալ միջնադէպի մը, որ քիչ մնաց որ դատ մը ստեղծէր իմ՝ եւ իմ գիւղացի վարձակալներուն միջեւ:

Յաջորդ առաւօտը, իմ քովը դանդատի եկաւ հիւրընկալածս Կիւսնենցի ընտանիքին նահապետը:

— Ձեր ուլիկը մեր հայելին կոտրեց երէկ երեկոյ— ըսաւ գիւղացին, բանազնացի մը թօնովը:

Գիւղացիին հայե՛լին:

Ուրիշ բան չեկաւ միտքս, այդ բոլէին, եթէ ոչ երեսը հայելիով դարդարուն այն թուղթէ սեւ տուփերը, որոնցմէ հատ մը՝ դրեթէ սո՛՛քն գիւղացի կնոջը գրպանը կը գտնուի եւ չկրցայ անմիջապէս մեկնել, թէ՛ ուլիկ մը՝ ինչպէ՞ս կրնար կոտրած ըլլալ նման տուփ մը. բայց չկրցի, միաժամանակ զսպել ծիծաղ մը:

Գիւղացին՝ ընդհակառակը, աւելի լուրջ դէմք մը առաւ եւ ձեռքը՝ մեր հիւրանոցին պատի հայելիին ուղղելով՝ ցաւագին շեշտով մը ըսաւ.

— Այս հայելիին չտի հայելի մըն էր:

— Ասանկ հայե՛լի մը, մեր ախոռին մէջ:

Պատասխանը մայրս տուաւ:

— Երէկուքն է ի վեր ամէն ինչ կը դառնուի մեր ախոռին մէջ:

— Երթանք տեսնենք այս հայելին ըսելով՝ վար իջայ:

Ախոռը՝ ախոռ չէր մնացած այլևս. ան դարձած էր չէնք: Նորք կալըռի մը: Ստուգիւ, ամէն ինչ կարելի էր գտնել հոն — մահճակալներ, վառարաններ, տպածոյներու եւ ասուղէններու ծրարներ, պնակեղէններ, լամբարներ: Դիմացի պատին տակը տեսայ ես արկածեալ հայելիին ոսկեղօծ շրջանակը, առջեւը կոտորած ապակիին մեծ եւ փոքր փշուրները:

Մաման՝ ախոռը մտնելուն, հայելիին մէջ, իրեն նմանող կենդանի մը տեսեր է եւ գլուխ բռներ. ան տեսեր է որ հայելիին ուլիկն ալ գլուխ բռներ է: Մաման՝ այն ատեն, յարձակողական դիրք մը առեր է. հայելիի ուլիկը՝ իր կարդին: Մաման յարձակեր է, հակառակորդը՝ միաժամանակ: Մաման թափ մը տուեր է իր յարձակողականին եւ կոտորչները հայելիի ապակիին մէջ խրած:

Ահա թէ ինչպէս կարելի էր մեկնել պատահարը:

Կարծես թէ գիւղացիին դիմումը պարզ դանդաղ մըն էր որ կրնար, շատ շատ, ուլիկին՝ ախոռէն հեռացումը ենթադրել տալ:

— Մաման կրնայ նոր բան մը կոտորել, զայն մարազը տարէք — ըսի սպասաւորին եւ դուրս ելայ տունէն:

Փողոցը, սակայն, նկատեցի որ գիւղացին՝ ստուերի մը պէս, ինծի կը հետեւի. անոր դարձայ.

— Ինծի ուրիշ բան մը ունիք ըսելիք:

— Ի՞նչ պիտի ընենք — չըսէ՞ ինծի յանկարծ գիւղացին:

« Ի՞նչ պիտի ընենք »ը, բոպէին համար, բաւա-

կան խօսուին բացատրութիւն մըն էր: Ան՝ որպէս թէ ես՝
իմ աստուծոյ՝ դիւղացիին հայելի դնելու համար վարձու
տուած ըլլայի, կ'երթար մինչեւ վնասուց հատուցումի
պահանջը:

Ես, սակայն, չհասկնալու զարկի ընչաքաղց դիւ-
ղացիին միտքին տարօրինակ յետինը եւ, պաղարիւնով
մը որ թոյլ չտուաւ անոր նոր բանաձեւ մը փնտռելու,
պատասխանեցի:

— Ի՛նչ պիտի ընենք, ապակիին կտորները ժողովե-
լու եւ առուն նետելու է:

ԿՈԶՈՒՆՔՆԵՐ

Մայիս 5ին ժամանեց Դրօյի կամաւորական խում-
բը, 6ին Զօր. Նիքալայէվ՝ իր զօրաբաժինովը, օր մը
վերջ, Համադասար իր խումբին հետ: Ժողովուրդը՝
խուռն բաղմութեամբ դիմաւորութեան կ'ընէր, ամէն
անգամ, այս ժամանումներուն, բայց, այդ դիմաւորու-
թիւնները հեռու էին ցուցադրելէ համապատասխան
խանդավառութիւն մը: Թուրքերու փախուստը անոնց
ժամանումներէն առաջ, խլած էր այդ խանդավառու-
թեան թափը: Յետոյ, կռուողները՝ նաեւ չկռուողները՝
քիչ մը շատ կլանուած էին ուրիշ բաներով, կորուստ-
նին դարձանելու եւ եկած ազատութիւնը լաւադոյն
կերպով վայելելու մտահոգութիւններով:

Զօր. Նիքալայէվ՝ քաղաքին եւ շրջակայից կառա-
վարիչ անուանեց Արամը եւ այս վերջինը՝ քանի մը օր
վերջ, յանուն քաղաքին, մեծ խնջոյք մը տուաւ ի պա-
տիւ ռուս հրամանատարին:

Խնջոյքին վայրին համար ընտրուած էր Թիւթիւն-

ճեան Պ. Սիմոնի բնակարանը, որուն սրահը Այգեաստանի սրահներուն ամենէն ընդարձակն էր:

Այդ օրը, ցերեկին, մենք միասին էինք Պ. Թիւթիւնճեանի հետ: Չափազանց սրտբաց մէկը՝ ան չէր կրնար ծածկել իր գոհունակութիւնը, իր սրահին տըրուած նախընտրութեան համար:

Երեկոյեան կողմը, երբ հարկ եղաւ իրարմէ բաժնուիլ, Պ. Թիւթիւնճեան զիս հրաւիրեց միասին երթալ իր տունը, մասնակցելու համար կոչունքին:

Ես մերժեցի հրաւերը:

— Հրաւերը կոչունք տուողին կողմէն պէտք է որ դայ — ըսի բարեկամիս:

— Կը կարծէ՞ք թէ հինգ ոչխարով եւ հինգ լիդր (50 ֆիւլ) գինիով կարելի կ'ըլլայ կոչունք տալ բանակի մը հրամանատարին — ըսաւ Պ. Թիւթիւնճեան, իրեն յատուկ կենտուրախ ժպտով մը:

Այս կարճ նկատողութիւնը իր ներքեւ կը ծածկէր բաւական երկար իմաստ մը: Ան կը նշանակէր թէ՛ կոչունքը տուող Արամ՝ հինգ ոչխար միայն զրկած էր եւ հինգ լիդր գինի: Իսկ մնացեալներուն ամբողջ հողը՝ որուն զաղափարը գիւրին էր կաղմել սրահին ընդարձակութեան կանխահողութեանը եւ կամ միտին եւ գինին քանակին ներկայացուցած համեմատութեան վըրայ՝ թողուցած էր տան տիրոջը վրայ:

Յետոյ, առանց սպասելու որ ես բան մը ըսեմ, ան աւելցուց.

— Ձեր տունէն տարուած սպասեղէններն միայն, բաւական են, ձեզի իրաւունք տալու, որպէսզի ներկայ ըլլաք կոչունքին:

Այս երկրորդ փաստարկութիւնը ինձ համար քիչ մը վերաւորական պիտի համարէի, եթէ զայն տուողին

շատ անկեղծութեանը հետ՝ քիչ մը միամտութիւնը ին-
ծի ծանօթ եղած չըլլար: Կատակի տուի եւ ըսի:

— Զէ՞ք կարծեր որ Արամ՝ իմ սպասեղէններու
ներկայութիւնը բաւական համարէ:

Թիւթիւնճեան հասկցաւ թէ ոչ իմ կատակին իմաս-
տը, լուսաւոր ժպիտ մը դէմքին վրայ՝ հրաժեշտ առաւ
ինձմէ, բայց շփոռցաւ աւելցնելու՝

— Արամի հրաւերը հիմայ պիտի ստանաք:

Արամի հրաւերը, սակայն, չերեւցաւ:

Յաջորդ օրը կիրակի էր: Մեր փողոցին անկիւնի
սրճարանին տանձենիին շուքին ներքեւ նստած էի, երբ
հեռուէն տեսայ ես Թիւթիւնճեանը, որ թեւերը ճօճե-
լով կուգար. անոր դէմքը այնքան մռայլ էր, որքան
ոսաստիկ ամպրոպի մը երկունքը քաշող օդը: Տակաւին
ինձի չհասած եւ առանց բարեւի պոռթկաց ան.

— Յեղափոխականէ վալին ալ այսքան կրնայ ըլ-
լալ:

Թիւթիւնճեան ինքզինքն անգամ չէ կրցած կոչել
տալ կոչունքին: Սեղանէն առաջ, ան՝ բազմաթիւ եր-
թեւեկներ ըրած է անոր շուրջը, բայց, երբ զօրավարը
դրաւեր է իր աթոռը, մնացեալներուն վրայ՝ կուսակ-
ցական եւ կամաւորական չէֆերուն կողմէ տեղի ունե-
ցած է այնպիսի դրոհ մը, որ Թիւթիւնճեան՝ տեսնե-
լով որ իրեն բան մը չէ մնացեր եւ ոչ ոք կը հետա-
քրքրուի իրմով, կամաց մը ձգեր հեռացեր է:

Թիւթիւնճեանը միայն վաճառական չէ: Ատենին,
ան՝ որպէս արմենական, եղած է նաեւ յեղափոխական:
Վանի 96ի կոիւներուն, ան՝ իր միւս հինգ եղբայրնե-
րուն հետ (եղեք կրտսերները Աւետիսեանի խումբին մէջ
սպաննուած) ամէնքն ալ իր պէս լեռնանման, թուրք
թաղամասին բերանը դռնուող իրենց տան մէջ դիրք

բռնած՝ կասեցուցած են թուրք հորդաներու յարձակումը: Յետոյ, ան երեւելի մըն է իր թաղին մէջ եւ անոր երեւելիութիւնը իր հօրմէն կուգար, ինչ որ անշուշտ աւելի յարդի է: Անոր հայրը Արարուց թաղին իշխաններէն էր. անոր իշխանութիւնն ալ ունէր իր պատմութիւնը, Վասպուրականի Փօլքլօրին մէջ տեղ բռնած պատմութիւն մը:

Երբ, Աղգ. Սահմանադրութեան հիման վրայ, առաջին անգամ ըլլալով՝ Վանի մէջ տեղի կ'ունենան թաղական ընտրութիւններ, Գրիգոր աղա Թիւթիւնճեան, որ թաղականական թեկնածու է, ընտրութեան օրը, կիրակի, եկեղեցի երթալէն առաջ՝ կնոջը կը յանձնարարէ թոնիր վառել այդ օրը, բայց, այն պարագային միայն, երբ՝ ինքը իր իշխան ընտրուած ըլլալու լուրը ղրկելու կ'ըլլայ: Հակառակ պարագային, որ ատեն Գրիգոր աղան հիւր չպիտի ունենար, օճախը բնականօրէն, բաւական պիտի ըլլար:

Արգ՝ Գրիգոր աղայի իշխան ընտրուելու լուրը շատ ուշանալէն յուսահատ՝ ամուսինը, տղան թաղական խորհրդարանը կը ղրկէ, թեկնածու էրիկէն իմանալու համար թէ իշխան ընտրուած էր, թէ՝ թոնիրը վառելով էր:

Տղան, հարցումին բնոյթին անտեղեակ՝ դադտնապահութեան պէտք չի դդար եւ խորհրդարանը մտնելուն, բարձրաձայն կ'ուղղուի հօրը.

— Հայրի՛կ, մաման կ'ըսէ իշխան եղա՞ր. թոնիրը վառե՞մ:

Այդ օրէն ի վեր է եւ այս անցքին վրայ, որ, թոնիրը վառելը՝ Վասպուրականի արկօյին մէջ, հոմանիշ դարձեր է աղային կամ պետական պաշտօն ստանալու:

Սխմոն աղան՝ ուրեմն, վիրաւորուած իր երեւելի-
յեղափոխականի զգացումներուն մէջ, մանրամասն ցու-
ցակ մը չինած էր՝ հինգ ոչխարէն եւ հինգ լիզը գինիէն
ի դատ, այդ իրիկուն եղած ծախքերուն, ամէնքն ալ իր
մառանէն, որոնց զուամարը կը յանդէր տասնեակ մը ոս-
կիններու։ Այս ցուցակը ինծի ներկայացնելուն առիթով,
ան չրթունքները կ'ողողէր երգումներով որ՝ Արամին
պիտի դրկէր զայն։

Բայց, հէնց այդ երգումները ինծի կը հաւատէին
թէ անոր յեղափոխականութիւնը անցեալին կը պատ-
կանէր, թէ՛ ներկային մէջ խեղօք վաճառական՝ դասա-
կարդին յատուկ հաշիւին էր որ պիտի մնար վերջին
խօսքը։ Այդպէս ալ եղաւ եւ ան Արամին չղրկեց հաշ-
ուեցուցակը։ Բայց, պատահեցաւ առիթ մը, զոր Սի-
մոն աղան բռնեց, լուծելու համար իր վրէժը։

Այդ առիթը եղաւ քաղաքին վաճառականներէն
Սէթ Գափամաճեանի կողմէն՝ ի պատիւ Զօր. Նիքալա-
յէվի տրուած ճաշկերոյթը, որուն մասնակցողներուն
մեծ մասը, այս անգամ, պուրժուաներ էին, որպէս ոչ-
պուրժուա, ներկայ էին, միայն, Արամ, Եկարեան եւ
Բրօֆէսէօր Մինասեան։ Զօրավարին, ուսու բանակին եւ
Արամին ի պատիւ առաջարկուած բաժակներէն վերջ,
ոտքի ելաւ յանկարծ Թիւթիւնճեանը, որ՝ կեանքին մէջ
բաժակաճառ արտասանած մարդ չէր եւ, անսպասելիօ-
րէն, առաջարկեց իմել « Վանի ինքնապաշտպանու-
թեան ղեկավար Եկարեանի կեանքին »։ Արամ, կար-
ծես, անտեղումնքը չեղաւ եւ, ուրիշներու կարգին,
ինք եւս բաժակը երկարեց դէպ ի Եկարեան։ Բայց, երբ
Սէթ Գափամաճեան՝ հին ոխակալ մը, ոխի՞ն, թէ ոչ
քովը նստող Բրօֆ. Մինասեանի լիլիբիւսեան փափսո-
ցին վրայ, զօրավարին ուղղուելով՝ Թարգմանեց՝ նոր
ոխակալին բաժակաճառը, որուն վրայ, զօրավարը ոս-

քի ելնելով՝ անդամ մը եւս, բաժակը երկարեց դէպ ի
Եկարեան, Արամ չկրցաւ ծածկել իր դժգոհութիւնը եւ
չնեակ աղնարկ մը, որ, այնքան ծուռ էր, որ յայանի
չեղաւ թէ Գափամաճեանին կ'երթար ան թէ ոչ Բրո-
ֆէսէօրին:

Ռուս զինուորականութիւնը սկսած էր ծուռ աչքով
նայիլ Սրամի վրայ: Անոր աղանջին շատ դէչ կը հնչէին
որոշ հոսանքի պատկանող մամուլի — Վանի մէջ, Կով-
կասը թէ Պարսկաստան — յանկերզը, թէ Վան՝ Հայե-
բու կողմէն է որ դրաւ լուսած է, թէ ան կորիզն է հայ
ինքնավարութեան կամ անկախութեան: Այդ զինուո-
րականութեան աղանջին դէչ կը հնչէր, մանաւանդ,
այս յանկերզին փաստը, զոր այդ մամուլը կը 'դռնէր'
Արամի՝ Վանի եւ չրջակայից կառավարիչ անուանուե-
լու իրողութեանը մէջ:

Այս ախարին մէջ, պէտք է խոստովանինք որ Արամ
բաժին չունէր, բայց, խոստովանինք նաեւ, որ Արամ
այդ պաշտօնին մարդը չէր: Պատերազմի մէջտեղ Վանը
եւ չրջակաները կառավարելու դժուարին եւ փափուկ
պաշտօնը վարելու համար հարկ էր ճանչնալ ոռւս ժո-
ղովուրդը, որու մասին Արամ շատ բան չէր գիտեր:
ճանչնալ ոռւս զինուորականութիւնը եւ պատերազմա-
կան վիճակի անոր հողերանութիւնը, որու մասին ան
աւելի քիչ բան գիտէր: յետոյ ճանչնալ տիրող բէժիմը,
որու մասին, ան բնաւ բան մը չէր գիտեր: Կողաքի մը
ձին վնաս մը տուա՞ւ Հայու մը արտին կամ այդիին,
ինչքան ալ աննշան եղած ըլլար վնասը, աղմուկը կը
փրթէր, հայ մամուլին յանկերզին արձագանդը ետե-
ւէն: Արամ՝ փոխանակ իր հեղինակութիւնը ի սպաս
դնելու՝ պատերազմական վիճակի հարկադրանքները եւ

մեր դրութեան անորոշութիւնը եւ փափկութիւնը Հայուն Հասկցնելու դործին, անոր փաստարանը կը դառնար, ինչ որ տեսակ մը քաջալերանք կը դառնար վերեւի իրողութեանց անտեղեակ դասակարգին համար: Գաղափարական մարդ, Արամ՝ անհատական իրաւունքի ըմբռնումով էր որ կը մօտենար հարցերուն: Այդ ըմբռնումով էր որ ան չկրցաւ զսպել կարգ մը առեւտրականներու չարաշահութիւնը եւ կազմակերպութիւն մը դնել ուստի զինուորականութեան անհրաժեշտ պիտոյից հայթայթումի գործին մէջ: Կարգ մը ապրանքներու գինները՝ մէկ օրէն միւսը տասննապատկուեցան. 12 դրուշի ծախուող մետաքսաս քօնեաքը, օրինակի համար, որ վարչապետ Մետաքսասի չափ սարք յունական խմիչք մըն էր, մէկանց մէկ ոսկիի բարձրացաւ: Յետոյ, ան չկրցաւ չափ մը դնել թալանջիներու կողոպուտի կիրքին, որուն՝ ի չզոյէ ալլելա ուրիշ ապրանքներու, թուրք թաղերու եւ պարտէզներու բարտինները դարձեր էին նշաւակ:

Առաւօտ մը, ես Զօր. Նիքալայէվի տունը գացեր էի, զայն հրաւիրելու ճաշկերոյթի մը, զոր Վարադի հոգաբարձութիւնը որոշած էր տալ ի պատիւ անոր՝ Վարադի մէջ: Հոն, դէմս ելաւ հիւպատոսարանի դավադր՝ Սահակ, որ ինծի խորհուրդ տուաւ այդ օրը չներկայանալ զօրավարին եւ յաջորդ օրուան ձգել այցելութիւնս:

— Ինչո՞ւ:

— Զօրավարը չափազանց նեղացեր է Հայերուն:

— Ինչո՞ւ:

— Ան՝ Հայերուն իրաւունքը ճանչցած էր Թուրքերու բոլոր բարտիններու վրայ, բայց, Արամէն խնդրած էր ձեռք չդպցնել Սիվկայի հրատարակի բարտիններուն, որոնք այդ հրատարակին գլխաւոր զարդը կը կաղմեն:

Արդ՝ այս առաւօտը, զօրավարը թէլէֆօն բնել ուղած է եւ զիծը կտրուած դանկելով, պատճառին մասին քննութիւն մը հրամայած էր: Կ'ուզէ՞ք որ քննութեան արդիւնքը այն ըլլայ, որ այդ հրապարակին վրայ կըտրուած թուրքի վերաբերող բարտիի մը թէլէֆօնի թելին վրայ անկումը եղած ըլլայ անոր կտրուած ըլլալուն պատճառը:

Քիչ մը չափազանց դոսայ դավադին վախը եւ անկէ խնդրեցի զօրավարին յայտնել իմ այցելութիւնը եւ անոր նպատակը:

Զօրավարին ընդունելութիւնը տաք չեղաւ, բայց ան՝ սիրով ընդունեց հրաւերը:

Զօրավար Նիքալայէվ հնադիտական ծանօթութիւններէ զուրկ մէկը չէր: Վանքը հասնելուն, ան՝ մեծ հետաքրքրութեամբ աչքէ անցուց վանքին հնադիտական նշանակութիւն ունեցող մասերը եւ անոնց վրայ կըտնուած արձանադրութիւնները, բայց, միեւնոյն հետաքրքրութեամբ ան մտիկ չըրաւ ճառերը, զոր Դաշնակցութեան սոցալաւոյստէն հրաւերին մասնակցողներէն, Արամ, Համօ Օհանջանեան, Ռոստոմ, Արարատեան, Համբարձումեան, Համազասպ, իրարու ետեւէն շտալէցին: Ան՝ անընդհատ կը յօրանջէր եւ եթէ իր կապոյտ աչքերը ճառախօսներու երեսին յառած կը պահէր, ատիկա կուգար հետաքրքրութենէ աւելի՝ ճառը վերջացած տեսնելու իր անհամբերութենէն: Երբ վերջին ճառախօսը, խմբապետ Համազասպ, աւարտեց իր ճառը, որուն միտքը՝ չեմ յուսար թէ՛ կրակին չափ դրսուիչ ըլլար, զօրավար Նիքալայէվ խօսք առաւ եւ ըրաւ բնորոշ խօսքեր, որոնց անմիջապէս հետեւեցաւ միջադէպ մը:

Անցնելով՝ իրմէն առաջ խօսք անսողներու ճառերուն վրայէն, որոնց մէջ քիչ մը շատ տեղ տրուած էր

Հայերու ստանձնած կամ անոնց վերապահուած դերին, եւ ակնարկելով անոնց շօշափած հեռանկարներուն, զօրավարը նախ փափկօրէն հասկցուց թէ էականը յաղթութիւնն է, որ դեռ հեռու կը գտնուի, թէ՛ յաղթութեան հետ է, որ կապուած կը մնան ակնարկուած հեռանկարները, յետոյ ծանրացաւ այն կէտին վրայ թէ ճառերով չէ որ պիտի իրականանան այդ հեռանկարները, այլ այնու, որ դեր եւ դործը ունեցողները զըտնուին իրենց պարտականութեան գլուխը: Ռուսերէնի անձանօթ՝ մենք, բնականօրէն, այդ բողէին չիմացանք զօրավարին ակնարկութեան իմաստը. մենք այն տեսանք միայն, որ քիչ վերջ կամաւոր մը՝ Համադասպին մօտեցուց անոր ձին թամբուած եւ կաղմ: Համադասպ ոտքի ելաւ անմիջապէս եւ խօսք առնելով, կրակոտ ձայնով մը, որոնք քիչ մըն ալ իր ձեռքերուն շարժումներէն էր կ'առնէին կրակը, ըսաւ.

— Պարոն զօրավար, դուք իրաւունք ունիք. զինւորը իր պարտականութեան գլուխը պէտք է որ զըտնուի: Ես, ահա, ձեր բարձր ներողամտութեամբ աչս սեղանէն կ'ելնեմ, իմ պարտականութեան գլուխը մեկնելու համար:

Եւ, անմիջապէս, աշխուժով մը ձիուն կռնակը ցատկելով, խմբապետը՝ զինուորական բարեւ մը ուղղեց զէպի զօրավարը, եւ ձին քառասմբակ քշելով՝ հեռացաւ:

Այս քիչ մը թատերային ժէսթը տեսակ մը ցոյցի տալուորութիւնը թողուց. բայց, նաեւ, ան տեսակ մշտնջենական քառայեց ցուցարարին համար, որ բանակը Ոստան թողած՝ Վարազ ճառ խօսելու եկած էր:

Զօրավար Նիքալայէվի՝ այդ օրուան նկատողութեանց փափկութեանը յաջորդեց կոշտը: Անցան քանի

մը օրեր, ու ահա առաւօտ մը, Արամ՝ արտակարգ եւ շտապով դումարուած նահանգային ժողովի նիստի մը մէջ, յայտնեց թէ՝ իրեն հաղորդուած է որ երկու օրէն քաղաքը կը հասնի կովկասեան բանակի ընդհանուր քննիչ զօրավար Իւտէնիչ որ՝ փոխարքայէն վերջ, ամենէն աղղեցիկ անձնաւորութիւնն էր կովկասի մէջ։ Ժողովը՝ այդ այցելութեան առիթը լաւագոյն կերպով օգտադործելու նպատակաւ, որոշեց ընել արտակարգ ընդունելութիւն մը եւ առ այդ՝ Արամի օգնական Պարոյր Լեւոնեանի (աշուղ Ճիւլանիի տղան) նախադաժութեան ներքեւ, ընտրեց յատուկ յանձնաժողով մը, որ անմիջապէս նիստ դումարելով, իր կարգին որոշեց Ճիւտէճեաններու բնակարանին մէջ ընդունիլ հիւրը եւ նախապատրաստական քանի մը կարգադրութիւններէ վերջ, յաջորդ առաւօտեան համար ժամադրուեցաւ որոշուած բնակարանը, տեղւոյն վրայ ընելու համար մնացեալ կարգադրութիւնները։

Յաջորդ առաւօտը, կանուխ, ես՝ որ կ'անդամակցէի յանձնաժողովին, Ճիւտէճեաններու բնակարանը դացի։ Հետեւէն՝ ուշադրութիւնս դրաւեց տանը առջեւ տիրող եռուղեւոր։ Նախաղաղացի ես, որ հիւրը կանխած էր իր ժամանումը։ Տանը դրան առջեւ, առաջին հանդիպածս անձը եղաւ Պ. Լեւոնեան, որ՝ զիս տեսաւ թէ ոչ, ահաբեկ դէմքով մը, որ ջղային սարսուռի տուչ մը տուաւ ինծի, վրաս խուժեց։

— Իմացա՞ք եղածը, 'հարցուց ան ինծի, փախուքով մը, որ կը լրացնէր անոր գէմքին ահաբեկութիւնը։

— Ո՛չ, ըսի, նոյնքան ահաբեկ։

— Չօրավար Իւտէնիչ մերժեց ընդունիլ Արամը, որ անոր այցելութեան եկած էր։

Ասիկա սկիզբն էր երկանց։

Անդրանիկ՝ իր դուռնդուր Պարսկաստանէն պիտի դար եւ անցնէր դէպ ի Մանազկերտի ճակատը: Այս լուրը երեք անգամ չրջան ըրած էր, երեք անգամ Վանեցիները ոտքի հանած, եւ, նոյնքան անգամ զանոնք հիասթափ ըրած: Անդրանիկի երրորդ այցն էր որ պիտի ըլլար այս վերջինը: Ան անգամ մը եկած էր Վան, բայց անտեսանելի մնացած, անգամ մըն ալ մինչեւ Վանի դուռները հասած՝ եւ ետ դարձած: Այս երրորդ այցին լուրն ալ այսպէս երեք անգամ կը հերքուէր: Վանեցիի համար, իրօք, առասպելական թռչունը դարձեր էր այլեւս Անդրանիկ. անոր ժամանումի չորրորդ լուրն ալ դիւրաւ հաւատալի չպիտի ըլլար, եթէ Վարազի Պարոն Պետրոս եղած չըլլար զայն բերողը:

— Անդրանիկ՝ խումբովը, դիւերս վանքը եկաւ — ըսաւ Պ. Պետրոս, քրտնաթոր ձիէն վար իջնելով մեր դրան տուէր:

Ան, սակայն, լուրը բերելու համար չէր, որ եկած էր:

— Ո՛չ թէյ ունինք վանքը, ո՛չ շաքար, ո՛չ ալ քօնեաք, այս բաները դնելու եկած եմ, շարունակեց վանքին վերակեցուն:

— Բայց Անդրանիկ վանք չպիտի մնայ անշուշտ, ան՝ այսօր քաղաքը պիտի մտնէ:

— Ո՛չ, ըսաւ Պ. Պետրոս, Անդրանիկ քաղաքը չպիտի մտնէ: Ան՝ երկու օր վանքին մէջ հանդիստ պիտի ընէ, յետոյ Հայոց Զորի վրայով պիտի անցնի Մուշ:

Զարմանքս՝ թերահաւատութեանս հետ, դրի ժպիտի մը մէջ որ չվրիպեցաւ Պ. Պետրոսի աչքերէն:

— Անդրանիկ իր բերանովն ըսաւ ինծի. ան՝ տաք տաք հաստատեց լուրը:

— Պատճա՞ռը:

Համեստ վերակացուն՝ որ լաւ դիտցած բաներու վրայ լուղ մըն էր, չդիտցած կամ դէշ դիտցած բանի մը մասին չէր որ պիտի ուզէր խօսիլ: Ան բաւականացաւ ուսեր թօթուելով:

Վանքին հոգարարձութեան ատենապետն էի ես. կրնա՞յի չօգտադործել հանդամանքը եւ սուրբը: Ժամէ մը մենք ճամբայ ինկանք Պ. Պետրոսի հետ:

Վանքին քովերը մենք հանդիպեցանք Արամին, որ Պարոյր Լեւոնեանի հետ Անդրանիկի քովէն կուգար եւ որ մեղի յայտնեց թէ՝ Անդրանիկ՝ չկամութենէն վերջ, իրեն յայտնած էր թէ պիտի մտնէ Վան, ապա պիտի անցնի ճակատը:

— Իսկ չկամութեան պատճա՞ռը:

Արամ տուաւ պատասխան մը, որուն քով Պ. Պետրոսի լուրթիւնը պերճախօսութիւն մը կարելի էր համարել: Բան մը եթէ ես կրցայ հասկնալ անոր պատասխանէն, այն էր թէ ան կ'ուզէր ծածկած պահել պատճառը:

Անդրանիկը իր սենեակը չգտանք մենք եւ, պահակին ցուցմունքին վրայ դայն փնտռելու դացինք բանակին (կամաւորներու մէջ դորժածական բառը) մէջ: Պ. Պետրոս՝ հեռուէն ինծի ցոյց տուաւ Սասունի հերոսը, որ՝ ընկուզենիի մը հովանիի մը ներքեւ բանակած խումբի մը մէջ, հտտարակ զինուորի մը քով նստած եւ թեւր անոր ուսին ձգած՝ կը խօսակցէր անոր հետ:

Քիչ մը աւելի մօտ, նկատեցի որ զինուորը հիւանդ մըն էր, չափազանց տժգոյն հիւանդ մը:

Նկարիչ մը որպիսի՝ նիւթ պիտի գտնար իր վրձի-

նին համար, այն պարզունակ բնատնութեան մէջ, որով հրամանատարը, իր հիւանդ զինուորին քով՝ եղբոր մը պէս նստած, անոր կը շռայլէր իր զուրգութանքը: Գորովի զգացումը որ կը ղեղուր, այդ բոպէին, Անդրանիկի համակրելի դէմքին վրայ, որպիսի՞ երանգ պիտի կրնար տալ այդ նկարին:

Երբ, վանքի հոգաբարձութեան անունով՝ բարի դալուստ մաղթելի Անդրանիկին, ան՝ շնորհակալութեան խօսքերը կէս թողած, ինծի հարցուց.

— Վանի մէջ լաւ բժիշկներ կ'ան:

— Ռուս բանակին բժիշկները կան, յետոյ, միսիօնար մը, Տօքթ. Ալըր:

— Բանակին բժիշկները՝ վիրաբոյժներ կ'ըլլան առհասարակ: Սաքօս — ըսաւ ան համակրալի բալիտով մը ծռելով դէպ ի հիւանդին աչքերը — ստամոքսին մէջ ցաւ մը ունի, զոր բանակին բժիշկներէն եւ ոչ մէկը կրցաւ հասկնալ: Այս անտէր ստամոքսն ալ սիրտին պէս է, չի տեսնուիր:

Ես չափաի անդրադառնայի Անդրանիկի այս իմօրին, եթէ ան՝ նոր ժպիտով մը, որ, այս անգամ, գորով կը բուրէր, ըսած չըլլա՞ր.

— Բայց, Սաքօյիս սիրտը կը տեսնուի, ոն ոսկիէ է. Տիլմանի մէջ ան առիւծի պէս կռուեցաւ:

Եւ՝ որպէս թէ համբուրել ուզէր զինուորը, Անդրանիկ՝ գլուխը այնքան հակեց անոր ուսերուն վրայ որ երկար փափախը անոր գլուխէն վար ինկաւ հիւանդին գոգը:

Ան՝ փափախը գլուխը անցրնելու համար շտկուեցաւ, յետոյ, իր պարզ պլուզին դարձած թեւերը կոճկելու գրադումին մէջ, որպէս թէ կոճակներուն ուղղած ըլլար խօսքը, ան հարցուց.

ձ

Անդրանիկ քիչ մը անտրամադիր կ'երեւէր այդ օրը եւ յողնած ժպիտ մը միայն ունէր իր ձեռքը սեղմել եկողներուն. ճառախօսներուն ալ, ան բաւականացաւ այդ յողնած ժպիտովը շնորհակալ ըլլալ, կարծես համբեղած ըլլար ան եւ կամ, այդ պահուն, լեզուն բռնուած: Իր կեցուածքովը՝ Անդրանիկ՝ այդ բոլէին այն էր, ներկայ Հայերուն համար, ինչ որ առենին, եղած էր Սփինքսը, իր մարդու առիւծի կերպարանքով հին Եգիպտացիներու համար, որպէս Արեւի ներկայացուցիչ, առարկայ անոնց պաշտամունքին:

Ճառերը, այդ օրը չէր որ բացառաբար կարճ պիտի ըլլային. անոնց քաղմութիւնը եւ երկարութիւնը՝ տիրող տաքին հետ, զուցէ քիչ մըն ալ ծառայեցին աւելցնելու Անդրանիկի յողնածութիւնը, վասնզի վերջին մէկ երկու ճառախօսներուն համար, ան՝ իր դէմքին վրայ չկրցաւ նոյնիսկ բերել այդ ժպիտը: Այդ յողնութիւնը երեւան եկաւ, մանաւանդ, խօսքերուն մէջ, զոր ան՝ վերջապէս, պարտաւորուած էր ընել այդքան ճառերէն վերջ: Ան՝ նախ, բռնեց « բանակ » բառին պոչէն, բառ մը, զոր չգտնուեցաւ բանախօս մը որ յեղեղած չըլլար իր ճառին մէջ — Կամաւորական բանակ, Անդրանիկի բանակ, Դրօյի բանակ, Քեռիի բանակ:

— Բանակը — ըսաւ Անդրանիկ — Թուրքին օրտուն է, Ռուսին ալ կօրքիւսը (corps d'armée): Ժմին կամ Դրօյին ունեցածը հազարական զօրքերը, որոնք մէկ մէկ բաղայօն կը կաղմեն, ինչպէ՞ս կարելի է կոչել քանակ որ 32 անգամ մեծ է բաղայեօնէն: Բայց, մեր Հայերու մէջ չկայ մէկը որ ծոցը տէ՛վ ալմասի մը չունենայ. (տէ՛վ ալմասին տեսակ մը հայելի է որուն մէջ ինքզինքը նայողը արտակարգօրէն եւ ալլանդակօրէն խոշորցած կը տեսնայ իր դէմքը): Միայն մեր բաղայեօնները չեն, մենք սովոր ենք ինչ որ մերն է, տէ՛վ ալմասի

առջեւ դնել եւ անոր միջով նայել անոնց վրայ: Մենք չափը պահել չգիտենք, կը չափազանցենք իրողութիւնները եւ մեր չափազանցութիւնները գիտենք երբեմն ոսկեգոծել այնպէս մը որ մենք իսկ կը սկսինք հաւատալ մեր՝ ուրիշներուն հաւատացնել ուղած բաներուն:

Անդրանիկ՝ այս ճշմարտութեանը որպէս յենարան, օրինակի մը պէտք ունեցաւ: «Անդամ մը — շարունակեց ան — Նասրէտտին խօջան՝ քաղաքէն՝ յողանած, գիւղը վերադարձին, քնանալով հանդիմարտ պէտքը կը դաւայ, բայց կը տեսնայ որ, այդ պահուն, գիւղացիները, իր դրան առջեւ խմբուած, չաղակրատելու մէջ են: Ի՞նչ ընել: Պատրաստամիտ խօջան յանկարծ, միտք մը կը յղանայ: Երբ գիւղացիները՝ իրմէն քաղաքի լուրերը փնտռելու կ'ենեն, ան՝ լուրջ դէմք մը առնելով, անոնց կ'ըսէ թէ՝ քաղաքի կէս ճամբուն վրայ գտնուող Ալթուն Թէփէն (ոսկի բլուր) մինակ անունով չէ որ ոսկի է, այլ իր ներքեւն ունի ոսկի հողի հանք մը, որ երեւան եկած է եւ որմէ՝ շրջակայ գիւղացիները, հասնող հասնողի սկսած են արդէն պարկերով փոխադրել իրենց տուները:

« Ինչո՞ւ դուք ալ չբերիք — կը հարցնեն գիւղացիները:

« Ինչո՞վ պիտի բերէի, եկայ որ պարկ մը եւս ես առնեմ տանիմ — կը պատասխանէ խօջան եւ տունը կը մտնէ:

« Գիւղացիներէն մարդ չի մնար որ պարկ մը առած չվազէ դէպ ի Ալթուն Թէփէն:

« Հնարամիտ խօջան կը պառկի եւ հանդիստ քուն մը կը քաչէ: Արթննալուն, դարմանքով կը նկատէ որ գիւղացիները ետ չեն վերադարձած տակաւին: Ան կը հաշուէ որ Ալթուն Թէփէն երթալ գալը մէկուկէս ժա-

մու համբայ է, մինչդեռ ինքը երեք ժամ քնացեր է։
Խօջան կ'իյնայ ենթադրութիւններու մէջ, որոնք ժամ
մը եւս անցընել կուտան անոր, առանց որ դիւզացիներ
ըն վերադարձած ըլլան։ Ան կը սկսի կասկածի մէջ իյ-
նալ, վերջի վերջոյ, կը կանչէ կինը եւ անկէ կը խնդրէ
պարկ մը բերել իրեն։

« Ի՞նչ պիտի ընես պարկը — կը հարցնէ կինը։

« Ի՞նչ պիտի ընեմ, Ալթուն Թէփէն պիտի երթամ,
այնպէս կ'երեւի որ իմ բերած լուրը ճիշտ է »։

Բրքիջներու փոթորիկ մը ընդմիջեց Անդրանիկի
խօսքը։ Ինքը, Անդրանիկը եւս առանց ժպտի չմնաց,
բայց, անոր ժպտը փայլակի մը կեանքն ունեցաւ։ Ան
յօնքերը պոստեց նորէն եւ, այս անգամ պատուամի մը
թօնովը՝ շարունակեց.

— Վանեցիներ, այս պատերազմը մի կարծէք թէ
Վանի դրաւումով վերջացած է, ո՛չ ալ Վանի դրաւումը
վերջնական համարեցէք։ Այս պատերազմը դեռ երկար
պիտի տեւէ եւ կրնայ ունենալ մեր միտքէն չանցած ա-
նակնակալներ։ Ձեզ համար կ'ըսեն թէ խելացի մարդեր
էք դուք, եթէ ճիշտ է ըսուածը, իմ այս խօսքերը, ո-
րոնք ճիշտ է որ ոսկի չեն, բայց դուք՝ որ լաւ ոսկե-
րիչներ ունիք ձեր մէջ, ոսկիի տեղ առէք զանոնք, ա-
նոնցմէ օդեր շինել տուէք եւ ոսկի օդերու տեղ ձեր ա-
կանջներէն կախեցէք։

Անդրանիկ հաղիւ դպրոց տեսած մարդ է։ Բայց,
բաղդատամբ դիրինդ, խօսքը, անոր քով շատ աւելի
ուժեղ է։ Պատճառը դուցէ այն է որ ան, նախկին կու-
սակցական, նախ հնչակեան, ապա դաշնակցական, շատ
յաճախած է կուսակցական ժողովներու։ Ասիկա, Հա-
յերու մէջ ընդհանուր երեւոյթ մըն է։ Հայ կուսակցա-
կաններու մէջ կը դառնուին այնպիսիները՝ որոնք տող
մը բան գրել չգիտեն եւ, սակայն, ժամերով կրնան

ինքզինքնին լսելի ընել տալ։ Անդրանիկի խօսքին մասնաւորութիւնը կուգար, անոր ներշնչած հմայքին եւ վայելած հեղինակութեան հետ, անոնց մասին ունեցած իր գիտակցութեան իրեն բերած անսահման վստահութենէն։ Եւ մենք դիտենք որ ինքնավստահութիւնը՝ դըլխաւորներէն մէկն է, եթէ ոչ առաջինը, լաւ խօսելու աղդակներուն, երբ ուղեղը իր օգնութիւնը չի գլանար։

Ճիշտ է որ Անդրանիկի ուղեղը՝ համապատասխանօրէն չէր զարգացած․ բայց, խնդիր է թէ, եթէ ան ունեցած ըլլար համապատասխան զարգացում, պիտի կրնար ըլլալ այն՝ ինչ որ եղաւ։ Զէ՞ որ գիտակցականը, այլ խօսքով, միտքը, քիչ մը ի վնաս անգիտակցականին — հաղիին ըսենք — է որ կը զարգանայ առհասարակ։ Հոգիին՝ որուն անեղծութիւնն է միայն որ կրնայ երեւան բերել, իրենց լրիւ վիճակին մէջ, հաւատքը, երեւակայութիւնը, յայտնատեսութիւնը, խանդավառութիւնը եւ խէալը, առանց որոնց՝ հերոսը — զերմարդը — չի կրնար գոյութիւն ունենալ։

Յետոյ, չէ՞ որ լաւադոյն զգացումները սիրտէն է որ կը բխին։ Անդրանիկ իր զարգացումին պակասը կը լրացնէր — երբ խօսելու կ'ելնէր — իր ինքնավստահութենէն վերջ իր սիրտին աղբիւրէն, յետոյ, երբ պէտք ունենար, համակրելիութեան հոսանքաւորէն, զոր ան՝ մօր արգանդէն հետը բերած ունէր եւ որ, զեղեցիկ մարդկանց քովը — որպիսին էր Անդրանիկ, միշտ աւելի ուժեղ կ'ըլլայ։

Անդրանիկ՝ բնականօրէն, չի կրնար քերականական կանոններու ենթարկել իր խօսքերը, որոնց մէջ նման սխալներու հետ կը վխտան թուրքերէն եւ ռուսերէն բառեր։ Անարգաւից արտայայտութեան մը պէտք ունեցաւ, ան սովոր է դորձածել, առհասարակ, թուրքերէն լեզուն, իսկ ռուսերէն բառերը — եւ ոչ լե-

դուն որ չի դիտեր — Երբ ժինուորական հարցեր շօշափող հարցերու շուրջ բացատրութիւններ տալու պէտքը ունենայ: Իր սխալներուն վրայէն, որոնց մէկը, ուրիշի մը կրնայ խօսքին կապը կտրել տալ, ան կը ցատկէ, ինչպէս լաւ ձիաւոր մը խրամատի մը վրայէն: Ան՝ խօսած ատեն, յաճախ կ'ունենայ կաղացումներ, որ ատեն անմիջապէս ան օղնութեան կ'կանչէ՝ ժպիտ մը կամ յօնքերու պոստոց մը, մէկը թէ միւսը՝ ոռոգուած իր համակրելիութեան հոսանքաւորը եւ, անոնցմով՝ կը կարկտնէ խօսքերը: Իսկ շաղախը՝ իր խօսքերուն՝ անոնց անկեղծութիւնն է, անոնց ճշմարտութիւնը եւ կամ անոնց ճշմարիտ ըլլալու մասին իր հաւատքին կուրութիւնը: Բայց երբ այդ հաւատքին աչքը բացող ըլլայ — ինչ որ, այս ալ բռնեք, այնքան ալ դիւրին դորձէ՛ր՝ իր համոզումներու վրայ պինդ կեցող այդ մարդուն քով — վերջէն ես մէկէ աւելի առիթներ ունեցայ հաստատելու, որ ան՝ ոտքի տակ կ'առնէր անմիջապէս իր ետը. եւ ասիկա կը կազմէր Անդրանիկի առաքինութեանց գլխաւորը, անոր հերոսութեան գլխաւոր ջիղը: Վանեցիները՝ Անդրանիկի իրենց տուած քիչ մը խիստ խրատներէն վերջ, կ'ուզէին որ ան խօսէր տակաւին. բայց ան բոսած էր արդէն ըսելիքը. ան խօսքը վերջացուց թուրքերէն առածով մը.

Հասկցողիմ՝ նազնիմ վզոցը նուազ է,
Զհասկցողիմ՝ գուննամ նաղայրամ այլ քիչ եմ

ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ՄԱՐԳԱՐԷՈՒԹԻՒՆԸ

Անդրանիկի խօսքերը շատ խօսեցնել տուն իրենց վրայ. անոր խօսքերէն մէկը եկաւ մտաւ, օր մը Պիւտճէյի Յանձնաժողովին օրակարգին մէջ:

Պիւտճէյի Յանձնաժողովի օրակարգն էր, այդ օ-

բը, տուրքերու հաստատումը, որ առիթով՝ Յանձնա-
ժողովին անդամներէն Պ. Սարգիս Արարատեան (յետա-
դային Հայաստանի երմտական նախարար) ինձմէ իմա-
նալ ուղեց թէ՛ թրքական կառավարութեան եկամուտ-
ներէն, ո՞րն էր որ ամենէն աւելի կանխիկ դրամ կը
բերէր դանձին:

— Տասանորդի տուրքը. բայց...

— Բայց ... ի՞նչ, հարցուց Պ. Արարատեան:

— Բայց, ձեր բլաթֆօրմին քիչ մը հակառակ կու-
դայ տասանորդի տուրքը — պատասխանեցի ես:

— Դրամը հոտ չունի — ըսաւ Արարատեան, կէս
կատակի ժպիտով մը:

Պ. Կոստի Համբարձումեան — Յանձնաժողովի ու-
րիշ մէկ անդամ, նկատելով որ, ո՛չ ես, ո՛չ ալ Յանձ-
նաժողովին չորրորդ անդամը, տեղացի մը, չհասկցանք
Արարատեանի կատակին իմաստը, ըրաւ պատմութիւ-
նը, որմէ ծնած էր Արարատեանի « դրամը հոտ չու-
նի » օրինակը:

— Հոռովի կայսրերէն մէկը — ըսաւ Պ. Համբար-
ձումեան — Վէսրասիէն՝ Հոռովի արտաքնոցներուն
վրայ տուրք մը կը հաստատէ, որուն վրայ տղան Տի-
տոս, տուրքին անպատեհութիւնը դիտել տալու կ'ենէ
հօրը, որ կուտայ Արարատեանի յիշած օրինակը, դրա-
մը հոտ չունի, կ'ըսէ ան եւ հաստատելու համար օրի-
նակը, թիկնապահը դրկելով՝ այդ տուրքէն դոյացած
դրամներէն հատ մը բերել կուտայ եւ տղուն հոտուը-
տալ կուտայ զայն:

Պատմութիւնը հիւթեղ էր, բայց չվճռեց հարցը:
Յանձնաժողովին տեղացի անդամը, Պ. Վարդան Յովա-
կիմեան, փորձառու անձնաւորութիւն մը, որ Անդրա-
նիկի ընդունելութեան ներկայ եղած էր, յիշեց անոր,

Անդրանիկի՝ « Վանի դրաւումը վերջնական մի համարէք » խօսքը եւ առարկեց թէ՛ ո՛չ տասանորդի կապալառուները պիտի ուղէին կանխիկ վճարումներ ընել, ո՛չ ալ կառավարութիւնը արդար համարելու էր, տիրող անորոշութեան մէջ, կանխավճարներ դանձել անոնցմէ :

Պ. Յովակիմեանի այս առարկութեան վրայ՝ Պ. Սարգիս Աբարատեան, ըրաւ անակնկալ յայտարարութիւն մը, որուն վրայ առարկութիւնը հալեցաւ այնպէս, ինչպէս կարողը կրակին վրայ : Ան ըսաւ որ՝ իրենք խորհրդապահական տեղեկութիւն մը ունէին թէ Նիքօլա ձարը՝ մասնաւոր ուքաղով մը, հրամայած է ոչ մէկ պարսպայի չթողուլ Վանը :

Մօտիկ ծանօթ չմնաց, որուն մենք հաղորդած չեղանք այս խորհրդապահական լուրը. ու անոր պատճառած ուրախութեան տպաւորութեան ներքեւն էինք դեռ, երբ օր մը, ոչ շատ ուշ, փողոցին մէջ հանդիպեցայ Օննիկ Էֆէնտիին որ՝ անակնկալ լուր մը չնչաց ապականջիս :

— Թուրքերը Մանադկերտի կողմէն կը ճնշեն ուս դօրամասերուն վրայ :

Ուղինուորական մը, չկրցի ըմբռնել անմիջապէս լուրին տարողութիւնը եւ ցոյց տուի անտարբերութիւն մը, որ քիչ մը դըդոխ թուեցաւ բարեկամիս : Քիչ մը թթուած՝ շարունակեց ան .

— Բայց, այդ ճնշումին վրայ Ռուսներ կը խորհին թողուլ Վանը :

Աբարատեանի խորհրդապահական լուրը յիշեցի անմիջապէս, եւ, թէ՛ Օննիկ Էֆէնտին եւ թէ՛ մասնաւանդ ինքզինքս հանդարտեցնելու համար զայն բարձրաձայն կրկնեցի .

— Նիքօլա ձարը չէ որ կուտայ Վանը, այլ զայն

կ'առնեն անկէ, ըստ Օննիկ, գլուխը քիչ մը տնկելով:

Որսապութիւնի դաշթակղութիւնը երեւան եկած չէր տակաւին, եւ ես չղիտէի թէ Նիքոլան ձար չէր ալլ բան մը. անոր ուքաղին վրայ մեծ զաղափար մը ունէի: Ուքաղին արժէքին վրայ չէր որ կասկածեցայ, ալլ անոր զոյութեանը:

Օննիկ էֆէնտիի հետ մենք մեր քայլերը ուղղեցինք դէպ ի Ֆրանսական հիւպատոսարանը, որ՝ առանց դործիքի ուստիօյի կայան մը կը համարուէր: Հիւպատոսը՝ պատերազմի յայտարարութեան վրայ մեկնած էր, բայց, կինը յղի ըլլալուն համար, Վան թողած էր զայն անոր հօրը, Պ. Ռույի հետ որ պրիճի վարպետ մը՝ հիւպատոսարանը պրիճի Ժամադրաւայրի մը վերածած էր:

Հիւպատոսարանի դրան վրայ, սպասաւորը մեզի ըստ թէ Պ. Ռու, այս առաւօտը, ընտանիքին հետ Կովկաս մեկնեցաւ:

Մեր նայուածքները, Օննիկ էֆէնտիի հետ, զերար փնտուցին: Մենք միասին, երկու օր առաջ, Պ. Ռույի եւ աղջկանը քովը եղած էինք եւ անոնք բոռ մը ըսած չէին մեզի իրենց մեկնումի մտադրութեան մասին: Երկուքս ալ դիտէինք, թէ Պ. Ռույի պրիճի սեղանին կը մասնակցէին նաեւ ոուս սպաներ:

Գլուխնիս կախ՝ մենք դաշինք նստելու սրճարան մը, որուն առջեւէն, քիչ վերջ, անցնիլը տեսանք մենք բաղձաթիւ Ֆուրկոններու, որոնք՝ ոուս բանակին համար բերած պաշարի եւ ռաղմամքերի բեռներնին պարպած, պարապ՝ Կովկաս կը վերադառնային:

— Եթէ ոուս բանակը Վան թողնելու ըլլար, այս Ֆուրկոնները պարապ չէին վերադառնար — ըսի Օննիկին, առանց մոռնալու համբելու Ֆուրկոնները:

Ֆուրկոններուն բարձրաձայն համբանքին աճող

Թիւերուն իւրաքանչիւրը նոր օղակ մը կը դառնար իմ լաւատեսութեան շղթային, որով, սակայն ես չկրցիի զսպել Օննիկի յոռեակութեան կատաղութիւնը։ Ան՝ ուրիշ փաստերէ զատ, իր յոռեակութեանը օգնութեան կը կանչէր Անդրանիկի խօսքերը․ « Վանի գրաւումը վերջնական մի համարէք »։

Յաջորդ առաւօտը, Մանաղկերտի լուրերը սկսան շրջան ընել։ Անոնք, սակայն, իրենց հակասութիւններովը զիրար կը հրմշտկէին։ Լուրերը՝ սրճան վերէն կուգային նոյնքան հակասական կը դառնային։ Հակասող չզանոց լուրն այն էր միայն, որ Թուրքերը՝ Մանաղկերտի մէջ, յանկարծակիի բերած էին Ռուսները եւ անոնցմէ հաղար զինուորներ սպաննած։ Իրիկուան կողմը, լուրերը վերածուեցան փոխութենքու, որոնց հիւսուածքին մէջ ճիշդն ու սխալը իրենց թելերն ունէին․ անկարելի եղաւ մօտաւոր դադարի մը կազմել։

Միւս առաւօտը, ուրբաթ, կանուխ, լուր փնտռելու դացի Աշնի Նշանի օթէլը, որ՝ աւելի սրճարան եւ ճաշարան էր քան թէ օթէլ եւ որ, սակայն, Վանի մէջ հաղուադիւտ հաստատութեան այդ անուն առած էր։ Օթէլը՝ այդ օրերուն, դարձեր էր լուրի տեսակ մը սահարան։ Միեւնոյն նպատակաւ հոն փութացեր էին քաղաքին ծանօթ անձնաւորութիւններ, վաճառականներ, մտաւարականներ։ Անոնց հետ շրջանակ մը կազմած՝ մենք սկսած էինք առնել ծախել, երբ ներս մտաւ ոստիկան մը, ձեռքը թուղթ մը, որ ուրիշ բան՝ չէր, եթէ ոչ վաճառականներու անուններու ցուցակ մը, ներքեւ Արամի ստորագրութիւնը կրող երկտողով մը, հրաւիրող անուններուն տէրերը՝ որպէսզի Ժամը 6ին, Առաջնորդարանը դռնուին, մասնակցելու համար հոն տեղի ունենալիք խորհրդակցութեան մը։

Ներկաներէն՝ ցուցակին մէջ իրենց անունները

գտնողները իրենց՝ ստորագրութիւնները դրին Թուղթին վրայ եւ ոստիկանը հաղիւ թէ ոտքը սրահին սեմէն դուրս նետած էր, որ Օննիկ պոռթկաց իր զարմանքը.

— Ծօ՛, ըսել է այս երկրին մէջ վաճառականներ ալ կան — քրքջաց ան՝ ակնարկն ուղղելով դէպ ի թիւթիւնճեանը:

Յետոյ՝ ծայր տուին ենթագրութիւններ՝

— Հանդանակութիւն կայ, ըսաւ վաճառականներէն մէկը, որ այդ բառէն կը գողար:

— Ի պատիւ զօրավար Նիքալայէվի կոչունք կայ — ըսաւ ուրիշ մը, բայց քաշուեցաւ թիւթիւնճեանի ետեւը նայելու:

— Քաղաքական Ժողովոյ կադմութեան համար ըլլալու է — ենթագրեց երրորդ մը, միշտ հեղձօրէն:

Չախորդ բան մը եւ կամ դրամի պէտքը միայն կը նան Արամին յիշեցնել թէ այս երկրին մէջ վաճառականներ ալ կան — երկու միտքերը միացուց չորրորդ մը, որ չէր ուղեր առանց կարծիքի մնալ:

— Ճիշտ է — ըսաւ ուրիշ մը որ՝ քովինիս հետ խօսքի բռնուած՝ բան մը հասկցած չէր:

— Ինչ ալ որ ըլլայ, ես չպիտի վամ — ըսաւ թիւթիւնճեան, քիչ մը կիրքով, որ կը թուի թէ իրեն բերաւ, այդ բողէին, իրեն տան կոչունքին յիշողութիւնը եւ քօնեաք մը անպարեց:

— Կ'ուզէ՞ք իմանալ թէ ի՞նչ կայ — հարցուց յանկարծ Օննիկ էֆէնտին՝ ուղղութեամբ թիւթիւնճեանի:

— Ի՞նչ կայ — հարցուցին քանի մը ձայներ՝ միասին:

— Նահանջ կայ, նահա՞նջ — ըսաւ Օննիկ՝ ձեռքովը, քիչ մը աւելի ճակտին վրայ բերելով Ֆէսը եւ թիւթիւնճեանին քօնեաք բերող կարսօնին քօնեաք մը եւս իրեն համար ապսպրելով:

Օննիկին այս յանդուզն կարծիքը առանցքը դարձաւ, այնուհետեւ, յաջորդող խօսքերուն :

— Հասա՞ ֆուրկօնները :

— Հասա՞ Արարատեանի խորհրդապահական լուրը :

— Հասա՞ Անդրանիկ, որ իր դաւառին մէջ մարդարէ չէր կրցած ըլլալ :

Իրիկուան կողմը, հրաւերի ժամուն, դողը սիրտերնուս մէջ Առաջնորդարանը դացինք : Առաջնորդարանը փոխադրուած էր Այդեատան, Պողպատի Դարի վրայ դառնուող տան մը ընդարձակ մէկ սրահը : Առաջնորդն ալ Այվազեան Սահակ Եպիսկոպոսն էր, նոր, քանի մը շարաթ առաջ հասած :

Սրահին ճակատը, սէտրի մը վրայ, Առաջնորդին քով բազմած էին Փաստրմաճեան Գարեգին, որ առջի օրը հասած էր, խմբապետ Վարդան, որուն անունը՝ Սահասորի արչաւանքին նուիրուած մէկ երգէն էր միայն որ լսած էինք, Արամ՝ քովը իր սիրական խորհրդական Սիրական Տիգրանեան, որ՝ մէկ ձեռքով քովը բազմած ճերմակ կառուին մաղերը կը շոյէր, միւսովը՝ իր սեւ ազուոր մօրուքը : Ուրիշներ ալ կային, կուսակցական կամ կամաւորական երկրորդական դէմքերէն, բայց, անոնք սրահին վարերը կը դեղերէին : Պատուոյ աթոռները վերադառնաւ էին, այս անգամ, պուրժուաներու, որոնք վախը թողած՝ դարմանքով էր՝ որ կը դրաւէին այդ աթոռները :

Թիւթիւնճեան՝ հակառակ իր հաւատարմութիւն եկած էր ժողովին եւ ո՛վ հեղնանք — կը դրաւէր ամենէն վերի աթոռը :

Սրահին լուին միմնովորաբար զգալ կուտար արդէն, որ ծանրակշիռ բան մը տեղի պիտի ունենար :

Երբ Արամ՝ բաւական թուով պուրժուաներ դրաւ

իր դէմը, ժողովը բացաւ: Անոր առաջին խօսքը այն եղաւ թէ՛ Մանադկերտի ճակատին վրայ ռուս բանակին դրութիւնը խախտած ըլլալուն պատճառաւ, Սպայակոյսը՝ աչքի առաջ ունենալով Վանի աշխարհադրական դիրքը, կը խորհի առժամացէս թողուլ Վան եւ անցնիլ Ապաղա:

Հաղիւ թէ Արամ աւարտած էր իր խօսքը որ Թիւթիւնճեան առանց խօսք ուղելու՝

— Եթէ նազանջ պիտի ըլլար ինչո՞ւ վար չդրիք ութսուն Փուրկօնները եւ թոյլ տուիք որ անոնք պարագլ վերադառնան Կովկաս — ըսաւ սխալալ վաճառականը, պայքարողի շեշտով մը:

Պ. Սիրական Տիգրանեան, որ իրաւարան է, ըստանձնեց՝ անմիջապէս, Արամի փոխանորդութիւնը:

— Լուրը նոր է, Փուրկօններու մեկնումը հին: Լուրը, այս բողէին խի, վերջնական չհամարուիր դեռ, ո՛ր մնաց երեք օր առաջ: Յետոյ նման խօսքեր, որոնք, առհասարակ, փաստարաններ միայն կրնան բերաննին առնել:

Յետոյ Պ. Վարդան, որ, կամ հարբուխի բռնուած էր բողէապէս եւ կամ էնֆիէյի լայն պողուց մը քիթին անցուցած՝ սկսաւ՝ երկու փոնդոտցներու միջեւ, իրարու ետեւէն կրկնել.

— Կաղմակերպիչ յանձնաժողով մը, կաղմակերպիչ յանձնաժողով մը:

— Ի՞նչ բան կաղմակերպելու համար, հարցուց Եկարեան, որ նոր մտած էր սրահը:

— Նազանջ — պատասխանեց, Վարդանի փոխարէն Փաստրմաճեան, որ կարծես թէ այդ խօսքն ըսելու համար էր որ, առջի օրը Վան հասած էր:

Պ. Գալուստ Զիաէճեան, որ քովս նստած էր, ապառաջիկա ծռելով՝ ինծի հարցուց թէ՛ արդեօք Պ. Արա-

բատեան սէտրի վրայ նստող չէֆերուն մէջ կը դըտ-
նուէր: Եթէ իմ պատասխանը դրական եղած ըլլար, ան
ալ գուցէ հարց տար՝

— Հասկա՞ նիֆօլա ձարին ուքազը:

Յե՛ղճ նիֆօլան: Գուցէ ան ալ չգիտէր թէ ձարու-
թիւնը՝ Լոպանովներու ուղեղովը որպիսի՝ չարութիւն
կը խորհէր՝ Հայերու համար:

Հարուածը անակնկալ էր եւ անգութ: Այդ հար-
ուածին սաստկութեան ներքեւ շշմարձ, վաճառականնե-
րը՝ խելօք մարդեր դարձան անմիջապէս: Երբ, յանձ-
նաժողովին անդամակցութեան համար, անոնց անուն-
ները՝ մէկիկ մէկիկ, մէջտեղ եկան, եւ, մինակ անոնց
անունները, անուններ՝ որոնք ցարդ չէին երեւցած՝ ո՛չ
կոչունքներու, ո՛չ ալ պաշտօնարաշխութեանց ցուցակ-
ներուն վրայ, ոչ ոք անոնցմէ, ոչ իսկ Թիւթիւնճեան՝
ստարկեց, թէ՛ ինչպէս կ'ըլլայ որ՝ կառավարութիւնը,
նման բոպէի մը, իր դերէն կը հրաժարի եւ վաճառա-
կաններու կը յանձնէ զայն: Հրաւերին հեղինակները
գիտէին որ այսպէս պիտի ըլլար: Անոնք՝ պուրժուանե-
րէ կազմեցին ուրեմն յանձնախումբը, նախագահու-
թիւնն ալ փաթթեցին Պ. Իզնատիոս Հիւսեանի (այժմ
Պուէնոս-Այրէս) գլուխը եւ ձեռքերնին լուացին:

ԿՐՑՈՂԸ ԹՈՂ ԱԶԱՏԻ

Յանձնաժողովը, նոյն գիշերը մեր տանը մէջ նիստ
գումարած էր, երբ լուր բերին թէ ռուս զինուորական
իշխանութիւնը յայտարարութիւններ փակցնել տուած
է քաղաքին պատերուն վրայ, թէ՛ ժողովուրդը երեք օ-
րէն պէտք է որ Բերկրիի կիրճը անցած ըլլայ: Ասիկա
«կրցողը թող ազատի»ի նշանակութիւնը ունէր: Յանձ-

Նաթողովին անդամները ժողովը թողին և վաղեցին իրենց տուները:

Հարիւր քիւճէթր երեք օրէն կտրելու համար, հարկ էր յաջորդ առաւօտը ճամբայ ելնել: Այդ հարկադրութեան պատճառած խուճապին կուլային միանալ փոխադրութեան միջոցներու պակասը, ինչ որ յուսահատական կը դարձնէր ընտանիքին մէջ ծեր, երեխայ կամ հիւանդ ունեցողներուն դրութիւնը: Կեանքի անմիջական սպառնալիքէն չլիք՝ նահանջողներու ուղեղն էր միայն, որ ի խնդիր միջոցներու կը գործէր առաջին օրը. անոնց սիրտը տակաւին ի վիճակի չէր գտալու դարաւոր հայրենիքը, դարերու տուն ու տեղը և ունեցած-չունեցածը մէկանց լքելու կսկիծը:

Ու միջոց... ունեցողները՝ յաջորդ շաբաթ օրը, կէս միջոց ունեցողները կիրակի ճամբայ ելան: Գլտնուեցան բնաւ միջոց չունեցողներ ալ — ծեր, հիւանդ — որոնք « ինչ կ'ըլլայ թող ըլլայ » ըսելով, տեղերնէն չշարժեցան:

Մենք՝ շաբաթ օրը, ուշ առնն թողուցինք մեր տունը: Երբ, անգամ մը, ապահով եղանք թէ ճամբայ ինկած ենք արդէն, առաջին մտածումսիս եղաւ այն թէ՝ ինչ կրնայինք առնել միասին և չառինք: Այս թւումն ընելու մէջ էինք երբ աղջիկս ըսաւ՝

— Հապա՞ Մաման:

Խեղճ կենդանին. զայն միասին չէինք կրնար առնել անշուշտ. բայց ան՝ իր վիզին մետաքս պարանոցով կապուած էր ծառի մը և մենք՝ մեր աճապարանքին մէջ, մոռցած էինք զայն արձակել իր կապէն:

Մենք շուտով մոռցանք Մաման, այն աղեխարշ տեսարաններուն մէջ, որոնք՝ մէկը միւսին կտուէին, սկրսան պարզուիլ մեր աչքերուն: Ատոնք, սակայն, պարզ

և ուրոյն պատկերներ էին. բայց, ինչ որ տեսանք, կիրակի ցերեկին, ճանապարհի առաջին հանգրուան եղող Սեւ Գետի եզերքը, ահռելի համայնապատկեր մըն էր տրտունջի, ցաւի, ճիւղի, անէծքի: Հոն չէր դանուեր մէկը, որուն ղէմքին վրայ կարելի չըլլար կարգաւ առջի դիշերուան անքնութեան հետ նոյն ցերեկուան յոգնութիւնը, որոնք՝ մէկը երկուք ըրած էին ենթակային մատնուած հոգեկան տառապանքներուն: Երեւակայելու է ուրեմն, խելայեղ տեսարանը բազմութեանը, բաղկացած նմաններէ, որոնց թիւը հարիւր հազարը կ'անցնէր. տեսարան՝ զոր ո՛չ Տանթէն կրցած է երեւակայել իր Աստուածային Գոմէտիին մէջ, ո՛ր ալ Յովհաննէս Առաքեալը՝ զուշակել իր Յայտնութեան մէջ:

Տեսարանին եղերականութեանը մէջ հեռաքրքիր նօթ մը կը կաղմէր իրարու վրայ կուրուած սիրելիներու բարձրաձայն կոչը՝ դետին մէկ եզերքէն դէպի միւսը, տեսակ մը « կը փնտռուի » ներ:

Երբ մենք, մեր կարգին, Սեւ Գետը հասանք ևս անոր ափին քիչ մը հանդիստ առինք, ևս պէտք չէր ընկերակցութեան:

— Օննիկ էֆէնտի՛, ալոռացի ևս մէկ ձայնով, դետին եզերքին մօտենալով:

Մէկ, երկուք, երեք, չորրորդին եկաւ պատասխանը, քանի մը վայրկեան վերջ ինքը, Օննիկ:

— Մահն ընկերով հարսնիք է — ըսաւ Օննիկ էֆէնտին, ժպիտը երեսին և, աջ ձեռքին՝ անհոգութեան շրջանակ մը զծել տալով օդին մէջ:

Առաջին ժպիտն էր, որուն ևս կը հանդիպէի այդ օրը:

Օննիկ էֆէնտի՛ վարկածի մէջ դրած մ'սիթ սրան.

քի զգացումը լուելեայն կը թաղաւորէր ամենուն հոգիին մէջ, զգացում՝ թէ ոչ ոք զուրկ չէր մնացած պղուտոնեան այդ խրախճանքէն. զգացում՝ առանց որուն՝ « մահը առանց ընկերի » խկարպէս մահ պիտի ըլլար :

Երեք օրէն Բերկրիի փերճը :

Երկու օր դրեթէ անցեր է արդէն :

Ու, Սեւ Գետէն անդին, հողեպէս ծիւրած եւ Ֆիզիքապէս մաշած այդ բաղձութիւնը, որ իր մէջը կը համրէր աւելի քան 150000 հողիներ, արեւուն այրող տապին տակ, ճամբայի խեղդող փոշին դէմ եւ Թուրքէն խողխողուելու վտանդին պարտադրած շտապին մէջ՝ որը անօթի, որը ծարաւ, երթալով հալեցաւ : Այդ բաղձութենէն, տասնեակ մը հազար, շնորհիւ այն հանդամանքին, որ ուստական բանակը եւ կամաւորական խումբերը իրենց դերին վրայ չդանուեցան, Թուրքին եաթաղանը խլեց, քանի մը տասնեակ հազարներ, շնորհիւ մեր ազդային մարմիններու հեղղութեան եւ անճարակութեան, համաճարակները և հիւանդութիւնները :

Երբ բաղձութիւնը իր շունչն առաւ Կովկասի մէջ, տեսաւ որ իր մէկ երրորդը կը պակսէր իրմէն :

ԽԱՊԸ ԹԷ ՆԱՀԱՆՁ

Թուրքին եաթաղանէն եւ հիւանդութեանց ճիրաններէն ճողապրողները, անապատի աւազներուն պէս, ցրուեցան Կովկասի վրայ Իկաիրէն մինչեւ Պաքու : Ես ինկայ Երեւան, Յարսկայա (Սպենդարեան) փողոցին՝ Կոնստին դպչող ծայրը : Մեր տունը դէմը կը դրուէր Կոնստի Սուրբ Յովհաննէս, փոքրիկ եւ սիրուն ե-

կեղեցիին, ուր՝ առաւօտ երեկոյ, անխափան, աղօթե-
լու կ'երթար մայրս: Մայրս բարեպաշտ կին մըն էր,
բայց ոչ այսքան ժամակօժիկ: Երեւոյթը՝ հետաքրքրա-
կան՝ զիս մղեց, օր մը անոր կէս կատակով մը հար-
ցնելու՝

— Մա՛յր, դուն այսքան բարեպաշտ չէիր, երբ
Վան կը գտնուէինք:

— Տղա՛ս, հոս, եկեղեցիի մէջն է միայն, որ՝ տար-
բերութիւն չեմ տեսներ իմ հին եւ նոր օրերուն մէջ:
Այդ հին կեանքը քիչ մը աւելի շատ վայելելու համար
է որ չեմ պակսիր եկեղեցիէն — պատասխանեց ան
արամօքէն:

Ես ալ իմ օրերը անցունելու կ'երթայի քաղաքին
պուլվարը, որ նահանջող Վանեցիներու ժամադրա-
վայրն եղած էր: Հոն լուր կ'առնէինք կուտայինք իրա-
րու հետ եւ առատ ջուր կը խմէինք: Զանապարհի տօ-
թին եւ փոշիին մեղի տուած ծարաւը, դեռ ոչ մէկիս
քովը յաղեցած էր. դայն անմիջապէս կը յիշէինք, երբ
կը հնչէր Երեւանցի Պիֆօյիս սուր եւ եղանակաւոր ձայ-
նը. — Սա՛ն ջուրը, խմողաց անո՛ւշ լինի:

Գրք-Պուլաղի պաղ եւ թեթեւ ջուրը որ՝ Իկտիրի
ջուրէն, նաեւ բժիշկներու դեղերէն վարակուողներէն
շատերուն կեանքը փրկեց:

Օր մը, մեր հայրենակիցներէն մէկը, որ՝ եթէ ոչ
դաշնակցական, դէթ համակիր մը կը համարուէր, լուր
բերաւ թէ Ռուսները Վան վերագրաւուած են:

— Արդէն առասպել մըն էր — աւետիսին վրայ ա-
ւելցուց լրատուն — երկու թրքական բանակներուն՝
Մանաղկերտի վրայ քալած ըլլալու լուրը, զոր՝ հետա-
գօտիչ վաշտին հրամանատար՝ մեր ապուշ Տէվոյեան
բերած էր սպայակոյտին:

Լրատուին դորժածած « մեր »ը ուրիշ րան չէր
յայտներ, եթէ ոչ Տէվոյեանի դաշնակցական եղած ըլ-
լալը:

Արդարեւ, երեկոյեան աժանսի հեռադրերուն մէջ
կարդացինք Վանի վերադրաւուած ըլլալուն լուրը:
Իսկ, յաջորդ օրը, միեւնոյն անձէն իմացանք թէ Արամ
հրաման ստացած էր՝ կառավարիչի իր հանդամանքո-
վը, Վան մեկնելու եւ թէ 800 հրացաններ տրամադր-
ուած էին իրեն, նոյնքան զինուած մարդիկ միասին
առնելու համար:

Արամի մեկնումէն օր մը վերջ, ես ալ բարեկամի
մը հետ միասին կառք մը վարձեցինք եւ ճամբայ ելանք
դէպի Վան: Մեզմէ առաջ մեկնած էին կարգ մը վա-
ճառականներ, մեզի հետեւեցան ուրիշներ:

Քաղաքին 2-3 ժամու ճամբայ մնացած՝ մենք հա-
սանք Արամին, որ դուխը եւ պէխերը կախ՝ կ'ընթա-
նար ձիուն վրայ: Ան յոգնած երեւոյթ մը ունէր եւ երբ
ես զինք հրաւիրեցի մեր կառքը նստելու, ան չմերժեց:
Անոր հետ միասին էր որ մենք մտանք Վան եւ այս հան-
դամանքը առիթ տուաւ որպէսզի մէկ տան մէջ իջեա-
նինք մենք:

Լսած էինք մենք թէ քաղաքին ընդարձակ տունե-
րուն մեծ մասը վառուած էր, բայց, անոնց տէրերուն
իւրաքանչիւրը կը պահէր յոյսը, թէ իրը վառուածնե-
րուն մէջ չէր: Այդպիսիներուն դրեթէ բոլորն ալ յու-
սախար եղան: Նահանջէն վերջ, Շատախցի կիսախնդ
մը, խելքին ճաթած պտուկը հակապուրժուական բրօ-
քականտով լեցուած կուսակցական մը՝ կուսակցական
պարտք մը համարած էր իրեն՝ պուրժուաներու տու-
ները մոռնել եւ կրակի տալ զանոնք:

Մեր տունը չհասած՝ դէմս ելաւ դարձիկ մը, վար-
դան Թէրզիպաշեան, 14 ամեայ պատանի մը, քիչ մը

դաշնակցականամիտ, որ քանի մը տարեկից ընկերներու հետ, հետիոտն ճամբայ ինկած՝ մեզմէ քիչ առաջ Վան հասած էր։ Ան էր որ թախիծը երեսին՝ ինծի յայտնեց թէ մեր տունը վառուած էր։

— Ողջութիւն ըլլայ — ըսի — կեղծ դուարթութեամբ մը, կուզանք ձեր տունը կ'ապրինք։

— Մեր տունն ալ վառած են — ըսաւ պատանին եւ չկրցաւ զսպել աչքերը խուժող արտասուքը։

— Ի՛հ, մենք ալ կ'երթանք կ'ապրինք Քաղաքամէջի մեր տունը — ըսի միեւնոյն դուարթութեամբը։

Քաղաքամէջը, հօրենական ընդարձակ տուն մը ունէինք ես ու զարմեկս։

— Ձեր Քաղաքամէջի տունն ալ այրած են — ըսաւ մէկը, ազդական մը, որ նահանջած չէր եւ որ այդ բոսկին մեզի միանալու եկած էր։

Ես լուր ունէի թէ Քաղաքամէջի տուններէն եւ ոչ մէկը վառուած է։ Երբ ունեցածս այս լուրը սղդականիս յայտնեցի, ան աւելցուց։

— Այո՛, միայն ձեր տունն է որ վառած են։

— Ինչո՞ւ այդ բացառութիւնը։

— Ձեր տունը Հ. Յ. Դաշնակցութեան Քաղաքամէջի ենթակոմիտէի պաշտօնատունն էր։ Ենթակոմիտէի արշիւնները փրկելու կարճ միջոց դառած են տունը կրակի տալու մէջ։

Վարդան չկրցաւ զսպել հեծկլտութեամբ մը, որուն վերայ ես այս անգամ դուարթութիւն չկեղծեցի, այլ բարկութիւն մը։

— Մեր տան դինովը՝ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Վանի Քաղաքամէջի արշիւնները փրկուած են եւ դեռ դուն դո՛ւ չես ու կուլած, կշտամբեցի պատանին։

Հեծկլտանքին անմիջապէս յաջորդեց ժպիտ մը, անձրևւին յաջորդող արևուն պէս պայծառ, անոր պէս լուսաւոր ժպիտ մը:

Վարդան ժիր պատանի մըն էր. ես զինք կը սիրէի նուազ քան որդի մը, քայց աւելի քան հօրեղբորորդի մը: Այդ սիրոյն համար էր որ ես ալ բռպէ մը դաշնակցական եղայ:

Անգամ մը մեր տան առջևը, անոր սեւցած պատերուն վրայ աղնարկ մը նետելէն վերջ, ես պարտէզը մտայ Մաման փնտուելու: Մաման պառկած էր. հեռուէն անոր ճերմակ եւ կաշկուն մազերուն տեսքը ինծի կարծել տուին թէ կը քնանար ան: Դողը սիրտիս մէջ ես անոր մօտեցայ: Կը ախալէի, ան սպառած էր ծառին չրջադիծին մէջ դռնուող կանանչը, այն չափով որչափ թոյլ տուած էր իրեն՝ զինք ծառին կապող մետաքսեայ չուանին երկարութիւնը, որ՝ այսպէս, կարծես կարկինով դռնուած եւ ածիլուած չրջանակ մը եղած ըլլար: Յայտնի էր որ խեղճ կենդանին քանի մը անգամ դարձած էր չրջադիծին իւրաքանչիւր կէտին վրայ եւ բերանովը խլած անոր յետին կանանչը, յետոյ, աչքերը՝ մէկ մը չրջադիծէն դուրսի կանանչութեանը վրայ, մէկ մը զինք կապող կանանչ մետաքսէ պարանին, անօթի եւ անսուաղ, ան փշած էր վերջին շունչը. եւ, կը թուէր թէ՝ ոչ շատ առաջ. վասնզի անոր ճերմակ մազերը կը պահէին դեռ իրենց փայլը, անոր կանանչ գեղեցիկ աչքերն ալ՝ իրենցը: Ես չկրցի ինքզինքս զսպել շոյելէ անոր ճերմակ մազերը եւ նայելէ անոր գմբուխտ աչքերուն մէջ: Այդ աչքերը կը թուէր թէ կենդանի էին դեռ եւ ինծի կը նայէին երեստուանքի չեչտով մը, ու կարծես ինծի կ'ըսէին.

— Ասա՛նկ...

Յաջորդ առաւօտը, վաճառական-պուրժուաներս զիրար դտանք: Մեր առաջին դործն եղաւ ստուգել թէ ամէնքի՛ս ալ տունները վառուած էին: Միա՛կ մխիթարանքը՝ որ կրնայինք ունենալ, այն էր որ ո եւ է բացառութիւն զոյութիւն չունենար: Վաճառականները ապրանքներ ունէին թաղստոցներու մէջ պահուած եւ կլանուած էին զանոնք՝ օր առաջ, Կովկաս փոխադրելու մտահոգութեամբը: Անոնցմէ մէկ երկուքին հետ մենք դիմում մը կատարեցինք Արամին, որ՝ իր կարգին, դիմում կատարեց զինուորական իշխանութեան քովը, որ՝ ամենայն հաճոյակատարութեամբ, անոր յայտնած էր թէ բանակին պաշար բերող 200 ուղտեր ունէր տրամադրելի, զորս յաջորդ իրիկուն պիտի զըրկէր վերցնելու համար վաճառականներու ապրանքները:

Վաճառականները՝ ձեռքերնին շփելով վաղեցին անմիջապէս զէպի իրենց թաղստոցները, անոնցմէ դուրս հանելու, եւ, յաջորդ իրիկուն, գալիք ուղտերուն բեռցուելու պատրաստ վիճակի մէջ զնելու համար իրենց ապրանքները:

Յաջորդ իրիկուն երկու հարիւր ուղտերը չեկան, բայց անոնց փոխարէն կօղաքներ եկան Արամին հաղորդելու համար զինուորական իշխանութեան հրամանը, թէ՛ պէտք էր երկու ժամուան մէջ ձգել քաղաքը եւ հետեւիլ բանակին, որ արդէն հեռացած էր:

Արամի բացակայութեան պատճառաւ կօղաքներու բերած հրամանը կ'առնէ անոր օգնական Կաշիփոր Գրիգոր, որ, կրած յուղումէն՝ կը մոռնայ կօղաքներուն հարցնելու, թէ՛ բանակը ո՞ր ճամբով հեռացած էր, Բերկրիի՞ թէ ոչ Պարսկաստանի: Երբ Արամ հասու եղաւ իր օգնականին այս մոռացումին, զայն կօղաքներու ետեւէն վազցուց:

Կաշեփոր Գրիգոր, զոր ոմանք ալ Նարոլէոն կը կոչէին, Նարոլէոնի հասակով՝ ուստահայ կամաւոր մըն էր, երկրորդական խմբապետ մը՝ որ շատ կը նիրէր իր մաղերուն առջևի մասին տալ ճակատին վրայ Թափուող ձեւը, զոր սովոր ենք տեսնալ Նարոլէոնի նկարներուն վրայ: Մինակ այս նմանութեան համար էր որ քանի մը չարաճճիներ անոր տուած էին Նարոլէոն անունը: Ո՛չ: Գրիգոր՝ մէկն էր անոնցմէ, որոնք ամէն բանի պատրաստ են բայց ոչ մէկ բանի օգտակար, որոնք՝ առանց բան մը ըլլալու, ինքզինքնին ամէն բան կը կարծեն: Եւ Արամը ինքն էր որ առաջին հերթին ճանչցած էր իր օղնականին այս յատկութիւնները: Բայց Նարոլէոնէն աւելի անոր յարմարած էր Կաշեփոր մակդիրը, զոր՝ կաշեղէնէ ի դատ ուրիշ հաղուստ չկրնէր անոր յամառ սովորութեանը՝ համար, Վանեցիները փակցուցած էին անոր անունին:

— Սըչաս — ըսաւ Կաշեփոր Գրիգոր եւ ձիուն կըռնակը ցատկեց:

Սըչաս ուսերէն է. բառական իմաստովը ան « այս ժամուն » կը նշանակէ, բայց, կը թուի թէ բառը՝ այն ատեն ստեղծուած, երբ ժամը բոպէի տեղ կ'անցնէր, հետզհետէ կորսնցուցած է իր նախկին իմաստը: Հիմայ՝ ան՝ Ռուսին համար այն է, ինչ որ « այս րոպէին »-ը մեզ, կամ *à l'instant* Թրանսադիին համար:

Հակառակ իր սըչասին, Կաշեփորը ուշացաւ: Ան կորսնցուցած էր՝ ոչ միայն կօղաքներուն հետքը, այլեւ ճամբան եւ մութին մէջ երկար Թափառումներէ վերջ միայն, կրցած էր դանել բանակը եւ իմանալ որ Պարուկաստանի ճամբով էր որ կը նահանջէր ան: Երբ Կաշեփոր Գրիգոր վերադարձաւ, երկու ժամը, որ մեղի երկու տարի թուած էր, շատոնց անցած էր արդէն:

Ամբողջ գիշերը մենք քալեցինք առանց բանակին

հետքը դառնելու: Կաշեփորը՝ ձիէն վար կ'իջնէր երբեմն փապուղին կը զննէր, եւ, իրարու ետեւէն, եւ ոչ առանց դարձանքի ու անոնց հետեւող « չօրթ » երու՝ կը կրկնէր:

— Այս ճամբէն բանակ անցած չէ:

Յաջորդ առաւօտը, քիչ մը հանդիստ առնելէն վերջ, մենք շարունակեցինք մեր ճամբան: Իրիկուան կողմը, մեր դէմը ելան խումբ մը Կօզաքներ՝ որոնք Պարսկաստանէն կուգային Վան երթալու համար: Անոնք խնդացին, երբ մենք իրենց յայտնեցինք թէ ուսւ ըսնակը թողած էր Վանը: Կաշեփոր Գրիգոր՝ որ, տեսակ մը հրամանատարի գերը տուած էր ինքն իրեն, կանգ առաւ պահ մը, եւ մատը կնճառոտ ճակտին, որ այդ բուպէին, քիչ մը կրնար յիշեցնել Նարոյէոնը, վճռեց՝

— Ռուս բանակի նահանջը խաղ մըն է:

Որո՞ւ գլխուն:

Այդ էր որ չէր կրնար ըսել մեր հրամանատարը:

Յաջորդ առաւօտը, երբ մենք մեր ճամբան շարունակելու ելանք, մեր դէմ դառանք, քանի մը հետեւորդներու հետ՝ ուսւ բարձրաստիճան սպայ մը, որ Արամի բացատրութիւնները լսելէն վերջ, անոր ըսաւ թէ՝ Վան միշտ Ռուսներուն ձեռքն է, թէ՝ ինքը Վան կ'երթար: Ան՝ ի վերջոյ, խորհուրդ տուաւ Արամին ետ դառնալ դէպ ի Վան:

Ետ դարձանք եւ Վանը դառանք մենք այնպէս, ինչպէս որ թողած էինք, պակաս վաճառականներու թագըստոցներէն դուրս հանած ապրանքները, զորս, ուղտերու փոխարէն, թալանճիները, դուրսէն թէ ներսէն, փոխադրած էին:

Կաշեփոր Գրիգոր՝ ոչխար մը մորթել տուաւ, յետոյ դինի ճարեց եւ մենք, երկու օր կանոնաւոր ճաշըրած չըլլալնուս վրէժը լուծեցինք այդ իրիկուն:

Պ. Գրիգոր քիչ մը շատ զուարթացաւ այդ իրիկուն: Ան սկսաւ պատմել դրուագներ հայ-թաթարական կռիւներէն եւ կանդ առաւ Նորքի (Երեւանի արուարձանը) կռիւին, աւելի ճիշտը, այդ կռիւին մէջ իր կատարած եւ կամ չկատարած դերին վրայ: Արամ նստած տեղը կը քնանար: Պատմութեանը ես միայն մնացեր էի հասցէ: Իմ ալ քունը կապարի պէս կը ճնշէր քունքերու վրայ: Ծամբու յոգնութենէն ի զատ, ունէի երկու գիշերուայ անքունութիւնը: Երկու անգամ խնդրեցի Նորքի հերոսէն յաջորդ օրուան ձգել պատմութիւնը: Անօգուտ: Մարդը միտքը դրած էր անպատճառ լրացնել ըսելիքը: Երբ, վերջապէս, Պ. Գրիգոր, իրեն համար — վասնզի ես ի վիճակի չէի մտիկ ընելու, լրացուց իր հերոսապատումը — ես ալ բան մը առի վրայ եւ բազմոցին վրայ երկնցած՝ հաղիւ թէ անցեր էի քունի աշխարհի սահմանը, որ զգացի թէ մէկը թեւէս կը քաշէ, ետեւէ ետեւ կրկնելով.

— Վեր ելէ՛ք, վեր ելէ՛ք:

Առանց մասնաւոր ճիշդի չէր որ ես կարողացայ հաւաքել ուժերս, հարցնելու համար՝

— Ի՞նչ կայ:

— Նահանջ կայ, վեր ելէ՛ք:

Այս երրորդ « վեր ելէք »-ին վրայ որոշեցի կաշեփորին ձայնը:

Հոգեհառ հրեշտակ մը, այդ բոպէին, նուազ սարսափ պիտի ազդէր ինծի:

— Նահանջ եւ այս անգամ մէկ ժամէն ու Բերկրիի ճամբով:

Վար իջայ: Արամ՝ տանը դրան ետեւը, երկար արթուի մը վրայ երկնցած՝ հրահանգներ կուտար: Որպէս պուրթուայի՝ ինծի վիճակեցաւ պուրթուաներուն

լուր տալու պարտքը: Երեք չորս՝ իրարմէ հեռու տուները վազել հարկ էր դանոնք արթնցնելու համար: Անոնցմէ իւրաքանչիւրին համար հոգեառ հրեշտակը ես եղայ, այս անգամ:

Մեր, այսպէս անխղճօրէն ընդհատուած քունը՝ մենք կրցանք շարունակել միայն, Վան-Բերկրի ճանապարհը կիսող կէօլլու գիւղին այրած տուներուն սեւ պատերուն ներքեւ:

Կէս օրէն վերջ, Բանդ գիւղին առջեւէն անցնելնուս, մեղի մօտեցան՝ ճամբուն վրայ սպասող երկու կօղաքներ, որոնք մեղի հարցուցին թէ ո՞վ էր մեր մէջ Վանի նաշալնիկ Արամ: Արամ բաւական ետեւը կը դառնուէր դեռ եւ մենք՝ հետաքրքրութենէ մղուած՝ զինք սպասելու համար, բլուրի մը ստորոտը քիչ մը հանդիստ առնելու դացինք:

Մեր կանգ առած կէտը դիտարանի մը դիրքն ունի. անոր առջեւ կը պարզուի Վերին Թիմարի տեսարաններուն ամենէն գեղեցիկը: Մեր ճիշդ դէմն է Բադ գիւղը, ծովին կապույտին մէջ խրուած կանանչադարձ բլրակի մը վրայ, ի հնումն քաղաք, եւ, յաւանդութենէ՝ Հայկայ Թոռ Մանաւազի որդի Բադի կողմէն շինուած: Բադի դէմը, խիստ բարձր բլուրի մը գագաթին՝ Թառած է, պահապան հրեշտակի դիրքով մը, Տիրամօր Սուրբ Աստուածածին եկեղեցին իր հոյակապ կաթողիկէովը: Տիրամօրը դէմը, դէպ ի հարաւը, իր ձեւովը՝ խոշոր ձուկ կէտի մը խաբկանքը կուտայ Լիմ անապատի կղզին, որ Սուրբ Գէորգի տաճարը, կռնակը՝ կարծես լող տալու ելած է ծովին մէջ: Դէպ ի ձախը, հեռուէն, ինքզինքը ցուցնելու ձեւով մը, գլուխը բարձրացուցած է Ամուկի բարձր քարաժայռը, Գադիկի հըռչակաւոր ամբոցը, այնքան ճերմակ, որ կարծես թէ իր

դէմը, լիճին միւս կողմը, բարձրացող Սիփան լեռան
սլէս, ձիւնով է ծածկուած :

Այս զմայլելի տեսարանը, որուն մէջ պատմութիւ-
նը, հաւատքը եւ բնութիւնը դիւար կը հրձակէին, բո-
ւղէին համար դերազանցապէս ներշնչական, տակաւ
մեր հոգիները վարակեց վշտալիլ զգացումով մը, որ
մեղի կուգար զայն կրկին տեսնել չկարենալու դաղա-
փարէն :

Այդ վշտակրութենէն՝ Արամի ժամանումն էր որ
մեզ դուրս բերաւ :

Կողաքները Արամին յայտնելու եկած էին թէ դո-
րավար Չէրնադուրով, Կովկասեան հարաւային ճակա-
տին հրամանատարը, որ Կօթուր (Պարսկաստան) կը
գտնուէր, թէլէֆօնի գլուխը կանչած էր զինք :

Արամ՝ թէլէֆօնի գլուխը դնաց, իսկ մենք՝ զինք
Բերկրի սպասելու համար, ճամբանիս շարունակե-
ցինք :

Երկու ժամ վերջ հասաւ Արամ : Անոր ջերմը բըռ-
նած էր ու ան՝ ամբողջ մարմնովը կը դողար : Անոր
առաջին դործը եղաւ պառկիլ եւ տաք բան մը խմել :
Երբ, ան քիչ մը հանգիստ զգաց ինքզինքը, դիւս կան-
չելով՝ յայտնեց ինծի զօրավար Չէրնաշուրովի հետ ու-
նեցած խօսակցութիւնը : Զօրավարը անոր յայտնած էր
թէ՝ զուր տեղ է որ խուճապի մատնուած եւ վանէն
հեռացած է ինքը : Թէ նահանջի ո եւ է լուրջ պատճառ
մը գոյութիւն չունէր, եւ թէ՝ ըստ իր կարծիքին, ետ
դառնալու էր :

— Ի՞նչ պատասխան տուիք — հարցուցի ես :

— Իրողութիւնները պատմելէն վերջ, անոր սըն-
դումներուն վրայ, ըսի թէ՝ պիտի մտածեմ ընկիւքիս
մասին :

— Է՛, ի՞նչ կը մտածէք :

— Կը մտածեմ թէ՛ ասոնք ամբողջ խաղեր են :

Վրայ հասաւ Կաշեփոր Գրիգոր, որ նոր ոչխար մը մորթել տալու դրաղած էր : Արամ՝ նախ անոր կարծիքը հարցուց :

Օղնականը, առանց, այս անգամ, ցուցամատը ճակտին տանելու պէտքը զգալու, կրկնեց, ինչ որ ըսած էր երեք օր առաջ, եւ ինչ որ ըսած էր Արամ երեք օր վերջ :

— Խաղեր են ասոնք :

— Որո՞ւ գլուխին :

Այս հարցումին վրայ, սակայն, ան ցուցամատը ճակտին տարաւ .

— Մեր գլխին — ըսաւ ան — պահ մը խորհելէն վերջ :

Երբ Արամ իմ կարծիքը հարցուց, ես, իմ հերթին, հաստատեցի իր յայտնած եւ օղնականին լրացուցած կարծիքը :

Գիշերը, մենք հարկաւոր զրուչութիւններով կտրեցինք Պէնտի Մահուի վտանգաւոր անցքը :

Այս անցքովը, վերջին վարադոյրն էր որ կ'իջնար տոսմին վրայ, որուն՝ տմանք « Արամի կառավարութիւնը » տխրոս տուին եւ զոր՝ սակայն, արդար է որ վերնադրենք « Լոպանովեան խաղերը » տխրոսովը :

ԴԵՊԻ ԵՏ

Տոսմին սեւ տատառը եղող լոպանովեան ծրագիրը յաջողութեամբ պոսկուած ըլլալով, ձարական կառավարութիւնը պէտք չէր զգար այլեւս, ո՛չ կամաւորական խումբերուն, զորս որոշած էր լուծել, ո՛չ Ազդ. Պիւրոյին, ոչ ալ անոր ետեւը գտնուող կուսակ-

ցութեանը, որմէ՝ անոր տէրբօրներու յիշատակը միայն մնացեր էր իրեն: Դրօն, օրինակի համար կամաւորական խումբի մը պէտքը չէր այլեւս անոր համար, այլ, Պաքուի նաչալնիկ Նակաչիձէյի տէրբօրիսթը:

Այս անցքերէն վերջ եւ անոնց վրայ, Թիֆլիսի մէջ մտածողներ գտնուեցան թէ՝ անժամանակ չէ՞ր արդեօք, շարունակել Ջարը եւ իր ճուտերը գողոող քաղաքական թմրկահարութիւնը, որուն հակադդեցութիւնը կ'անդրադառնար թրքահայ գիւղացիութիւնը իր հողին վրայ բնակեցնելով, եւ դայն ինքնաբաւ դարձնելով՝ անոր ցրումը արդիւլելու նպատակին վրայ, նպատակ՝ զոր չքաժնող հոսանք չէր գտնուեր Հայերու մէջ:

Այս հարցումը իր ծնունդը կ'առնէր այն տխուր իրողութենէն, որ՝ կամաւորական շարժումին երեսը եղող քաղաքական լեռնակուտակ յոյսերը մուկ մը անդամ ծնած չէին:

Հարցումը՝ զինք ծնող մտածումներուն հետ թանձրացաւ Հայաստանի Վերաշինութեան Յանձնաժողովին մէջ եւ յանդեցաւ հակառակն փորձելու նախաձառնութեան մը:

Հայաստանի Վերաշինութեան Յանձնաժողովի կորիզը կը կազմէին Թիֆլիսի երեք յայտնի միլիոնատէրներ — Արամեան, Դաւիթ Իւզպաշեան եւ Մելիք Աղարեան: Այս անձերը՝ եթէ իրենք անդամ պոռալու ելնէին թէ յեղափոխականներ են իրենք, մարդ չպիտի ուզէր հաւատալ, Նիքօլա Նիքօլայէվիչը բնաւ: Յանձնաժողովին միւս անդամները — Համբարձում Առաքելեան եւ Բժիշկ Նաւասարդեան — իրենց համբաւովը, աւելի կը շեշտէին, քան թէ կը մեղմէին Յանձնաժողովին գիմադիծը:

Յանձնաժողովը՝ Թրքահայ գիւղացին՝ իր հողին

վրայ, իր աշխատանքովը ապրեցնելու ծրագրին հետ՝ կովկասեան իշխանութեան առաջարկ կը ներկայացնէ, ուրեմն, տեղական միլիտի մը եւ քաղաքապետութեան մը հաստատումով՝ Վանի մէջ, օդնել այդ ծրագրին: Առաջարկը կ'ընդունուի եւ, Արմենակ Եկարեանի գլխաւորութեամբ կը կազմուի 200 հոգինոց միլիտ մը, որուն կորիզը կը կազմէին, Պօղոս Նուպարի կոչին վրայ՝ Ամերիկայէն՝ Գարիթէն Չանկալեանի առաջնորդութեամբ, եկող խումբ մը Վերակազմեալ Հնչակեաններ: Ռամկավար կուսակցութիւնն ալ կը ներկայացնէ քաղաքապետութեան, օստիկանութեան եւ հաշտարար դատարանի համար թեկնածուներ:

Ասոնք ամենքը՝ Արամին փոխարինող Վանի եւ չորջակայից նոր կառավարիչ գնդապետ Տէրմէնի հետ, հոկտեմբերի վերջերը, մեկնեցան Վան: Անոնց հետեւեցան բաւական թիւով արհեստաւորներ եւ մանր առեւտրականներ, իսկ ասոնց օրինակին, գարնան, շատ աւելի մեծ թիւով գիւղացիներ:

Այս գիւղացիներուն՝ լծկան եւ սերմնցու հայթայթելու հոգը ստանձնեցին, Հայաստանի Վերաշինութեան Յանձնաժողովէն ի դատ, Կովկասի Հայ Բարեգործական Ընկերութիւնը, Հայ Գիւղատնտեսական Ընկերութիւնը եւ, աւելի վերջ, Ռուս Բաղաքներու Միութիւնը: Անդրանիկի եւ Քեոիի խումբերուն ներկայութիւնը Վանի մէջ, այլապէս, նոր խայծ մը եղաւ գիւղացիներու ներգաղթին համար: 916ի ամբան, 40000ի կը հասնէր անոնց թիւը, Վանի չրջանին մէջ:

Նոյն տարուան յունիսի վերջերը, Հայաստանի Վերաշինութեան Յանձնաժողովը ինծի առաջարկեց Վանի քաղաքապետութեան պաշտօնը եւ ես՝ դէպի Վան մեկնելու վրայ էի, երբ, իրիկուն մը, իմացայ թէ Անդրանիկ՝ կամաւորական խումբերը լուծելու եւ զանոնք

առաւ բանակին մէջ ձուլելու որոշումին առիթով՝ Վանէն՝ նոյն օրը, Երեւան հասեր է։ Յաջորդ առաւօտը, կանուխ, ես զայն տեսնելու դացի Օրիանթ օթէլին մէջ։

Անդրանիկ՝ քիչ մը հիւանդ թէ յոգնած, անկողինին մէջ ընկողմած, սիկարէթը ձեռքին մէջ, լրագիր կը կարդար։ Երբ Վան երթալու նպատակս յայտնեցի իրեն եւ իր խորհուրդները խմանալ ուղեցի, ան մէկանց խօսքս կտրեց։

— Հէլէ մէկ մէկ քօնեաք խմենք։

Անոր տուած նշանին վրայ, զինուորը դաւաթները լեցուց։

Ես հակալքութեան մը չէի, բայց քօնեաքը ճաշին վրայ եւ հաղուադիպօրէն խմած էի։ Ճաշէն առաջ բռնա՛ւ։ Երեւոյթը փրկելու գաղտնի փորձս ես չյաջողեցայ Անդրանիկի աչքերէն պահել։ Ան՝ յօնքերը պուրտեց, եւ, որպէս թէ ես իր զինուորներէն մէկը եղած ըլլայի, տիրաբար հրամայեց ինծի պարպել դաւաթը։

— Արարատի քօնեաքն է — կցեց ան իր ստիպումին։

Արարատի քօնեաքը՝ տեսակին մէջ ամենէն սարք-ն է։

Ես չքաշուեցայ մէջտեղ բերելու առարկութիւնս, բայց Անդրանիկի ստիպումին վրայ, քաղաքավարութեան պարտք սեպեցի պարպել դաւաթը։

— Քօնեաքին համը անօթի փորով միայն կարելի է առնել — դատեց ան։

Համը առած էի ես։ Կոկորդոս եւ ստամոքսս կ'այրէին եւ ես, դէմքիս վրայ, չէի կրցած ծածկել այրուցքը մատնող թթուութիւն մը։

— Հապա՞ դուք ինչպէս կը մոռնաք ձեր տէրտը։

Եւ, առանց ձգելու որ ես պատասխան մը գտնեմ, ան կցեց։

— Չէ նէ տէրաւ ըսուած բանը չունի՞ք դուք:

Յետոյ, նկատելով որ ես, որպէս պատասխան, սկեպտիկ ժպիտ մը միայն ունիմ, ան շարունակեց.

— Այս աշխարհի պօշ բաներուն պօշուրիւնը միայն բաւական է, որպէսզի մարդը գերին դառնայ այս անտէր ըմպելիին:

Պօշ բաներուն պօշուրիւնը՝ մարդկեղէն իրերու ունայնութիւնն էր, Սողոմոնի « ունայնութի՛ւն ունայնութեանց »ը:

Անդրանիկ՝ քիչ մը փիլիսոփայութիւն հոտող իր այս խօսքերուն վրայ վերցուց դաւաթը, եւ, ժէսթով մը, որ՝ ստուգիւ, դաժան հրաման մը դործադրելու պարտաւորուած գերիի մը երեւոյթը կուտար անոր՝ պարպեց դայն: Յետոյ զինուորին հրամայեց լեցնել դաւաթները:

Երբ զինուորը ինծի բերաւ դաւաթը, ես Անդրանիկին ուղղուեցայ եւ տեսակ մը աղապատանքի թօնով՝

— Պարոն Անդրանի՛կ, գիտցէ՛ք որ գլուխս կը դառնայ:

— Այդ ի՛նչ էյրէքի (խախուտ) գլուխ ունի՛ք, ըսաւ ան եւ այս անգամ, յուռթի ժպիտ մը երեւին, դաւաթները զինուորին ձեռքէն առաւ եւ քովի սեղանին վրայ դրաւ դանոնք:

Յետոյ գէտի ինձ դառնալով՝

— Իմ կարծիքով — ըսաւ Անդրանիկ — Հայաստանի Վերաշինութեան Յանձնաժողովն ալ սխալ ճամբու մէջ է: Ռուս չինովներէնքը գէշ աչքով կը նային Հայ միլիտի, Հայ քաղաքապետութեան, Հայ դատարանի, մէկ խօսքով այն ամէն բանի վրայ, որոնց՝ մեր ճիգն է Հայ անունը շեշտել: Թիֆլիս հասնելուս, ես պիտի ըսեմ Առաքելեանին, որ բաւականան միայն գիւ-

ղացիները տեղաւորելու եւ անոնց լծկան եւ սերմնցու հայթայթելու գործովը:

— Բայց, քաղաքապետութեան եւ միլիտի վրայ, տեղացի ժողովուրդները, ամէն տեղ ալ իրենց իրաւունքներն ունին: Հոս Երեւանի մէջ, ահա, քաղաքապետն ալ հայ է, միլիտն ալ հայ — առարկեցի ես:

— Ո՛չ — ըսաւ Անդրանիկ, կտրուկ թօնով մը: Հայ թերթերը Երեւանի խօսքը չեն ըներ, բայց շատ կը սիրեն Վանի պատմութիւններն ընել: Առաքելեան մոռցած է կամաւորական խումբերու պատմութիւնը եւ « Մշակ »-ի մէջ շատ կը գրադի Եկարեանի միլիտովը: Այդ է պատճառը, որ Եկարեանի դիրքը խախտած է եւ ան մեկուսացած վիճակ մը ունի հիմայ: Եւ, եթէ, Չանկալեանի դիրքն սոսկ է, պատճառն այն է՝ որ ան՝ իր սահուն անդդիերէնովը եւ համարձակ ձեւերովը, կրցած է շահիլ զնդապետ Տէրմէնի անձնական համակրանքը:

Անդրանիկ՝ սիկարէթ մը վառելու համար, կտրեց իր խօսքը, լուցիկին դէշութեան վրայ բարկացաւ ան, թուրքերէն քանի մը տաք հայհոյանքներ տեղաց անոր վրայ, յետոյ շարունակեց.

— Տէրմէն ըսածնիդ ալ առջի Տէրմէնը չէ մնացած: Ան՝ հիմայ զինուորական իշխանութեան ազդեցութեան ներքեւ կը դռնուի: Ան ալ այն կարծիքէն է, թէ հայ կամաւորները՝ իրենց տիտիբլինի պահասովը, դէշ օրինակներ եղած են ոռւս զինուորին համար, եւ, անոր այս կարծիքը՝ առանց դերի չէ մնացած կամաւորական խումբերը լուծելու եւ զանոնք ոռւս բանակին մէջ ձուլելու որոշումին մէջ: Յետոյ, ան Քիւրտ մը դռած է, ինքնիրեն պէյ տիտղոս տուած Պահրի անուն Քիւրտ մը, որուն՝ ան այնքան պատիւ կուտայ, որքան ինծի կամ Քեռիին:

Քիւրաին անունին յիշողութիւնը դրդուեց Անդրանիկը: Ան յօնքերը պառտեց, քիչ մըն ալ, կարծես տըժ-դունեցաւ եւ քօնեաքին դաւաթներէն մէկը վերցնելով՝ մէկ ուժգով, պարպեց զայն:

— Սպայակոյտին մէջն ալ յոխ գնդապետ մը կայ, անունը Լալէկին, որ, ճամբուն վրայ, ինծի կամ Քեռիին եթէ պատահելու ըլլայ, դուռը ասանկ կ'ընէ:

Եւ Անդրանիկ ջղային շարժումով մը՝ դուռը դէպի աջը դարձուց:

Լալէկինի անունը՝ կարծես, քիչ մըն ալ տժգունութիւն բերաւ Անդրանիկին: Ան՝ դուցէ, իր ընկողմնած դիրքը անյամար գտնելով, այդ բոպէին իր հոգին խռովող պայքարողի զգացումներուն, աշխոյժով մը տընկուեցաւ անկողինին մէջ: Յետոյ, աջ ձեռքը աշնպէս մը բարձրացնելով, որ կարծես թէ Լալէկինի դիտուն սլիտի իջեցնէր զայն, ան շարունակեց.

— Բայց, անիկա անկարելի է որ ուռւ եղած ըլլայ, ան կամ Թուրք է եւ կամ Թիւրքմէն:

Յետոյ, կարծես յղշուժեան զգացումի մը տեղի տալով՝ ան նորէն լարձին վրայ ինկաւ եւ ակումներու միջով, աւելի ճիշտը, անոնց կճրտոցներուն միջով՝ մրմնջեց.

— Մե՛ղք. մե՛ղք մեր զսփոթութիւններուն. մե՛ղք մեր թափած արիւնին:

Անդրանիկ լուց եւ դրեթէ պառկած դիրքի մէջ, աչքերը դէպի առաստաղը, շարունակեց ծխել սիկարէթը: Ես խօսք մը կը փնտռէի կարճ կապելու համար խօսակցութիւնը եւ հրաժեշտս տանելու, երբ ան՝ կարծես զսպանակէ մը լարուած՝ անկուեցաւ անկողինին մէջ:

— Անիկա Հայու անունը բերանը առնել մեղք կը

Համարի, եւ, եթէ ատոր Համար ստիպողութիւն մը ունենայ, արմեանշքա անունը կուտայ Հայերուն:

Արմեանշքա՝ Թուրքին կեսավուրը յիշեցնող ուսակ-րէն բացատրութիւն մըն է:

Արմեանշքա Գառին վրայ, Անդրանիկ ձեռքերը երկարեց դէպ ի քօնեաքին դաւաթներուն երկրորդը, բայց զայն չպարպած շարունակեց ան՝

— Բայց Լալէկիներու լեզուն երկարցնողները նորէն մենք եղանք, մեր լօրագութիւնները, մեր բոպկութիւնները:

Եւ կարծես այս վերջին բառերուն կենացն էր որ ան պարպեց ձեռքին դաւաթը:

— Այո՛, մենք անբաժին չենք այս Հիսսթափութիւններուն պատասխանատուութեան մէջ — շարունակեց ան, ծուխի խոր ուժպ մը քաշելով եւ, աչքերովը հետեւելով արտաշնչած ծուխին ոլորաներուն:

Անդրանիկ չէր խօսակցեր. ան կը խօսէր ափսոսանքով եւ թէ ես քովը եղած չըլլայի: Ու ես, պարզ ունկընդիրի իմ դերին մէջ՝ տեսաի մը հանդիսատես մըն էի անոր հոգին արեկածող այդ տեսարանին:

— Համազասպը մօտէն կը ճանչնա՞ր — յանկարծ ուղղուեցաւ ինծի Անդրանիկ — ձեզի հայրենակից մըն է ան:

Համազասպ Սրուանձտեան՝ հազիւ երիտասարդ՝ Վանէն կողկաս մեկնած էր եւ առաջին անգամ ըլլալով, որպէս խմբապետ էր որ Վան վերադարձած էր: Մասնաւոր ծանօթութիւն մը չունէի անոր հետ:

Երբ այս պատասխանը տուի Անդրանիկին, ան ունեցաւ աչքի եւ ձեռքի շարժումներ, որոնք կարծես դէպի Համազասպ կը քշէին իր դորձածած լորագ եւ բոպիկ ածականները:

Այս կարծիքը ինծի կը բերէին չոսկները, որոնց

նայելով՝ Համադասալի խումբն էր որ ամենէն աւելի ցոյց տուած էր տխրելինի պակասը, ինչ որ պատճառ եւ կամ պատրուակ ծառայած էր կամաւորական խումբերը լուծելու որոշումին:

Նիքոլայ Նիքոլայէվիչ մոռցած էր միւս խումբերուն, մասնաւորապէս Անդրանիկի խումբին ցոյց տուած տխրելինը: Ան մոռցած էր Սարը-Գամիշի Քեռին եւ Տիմանի Անդրանիկը: Մոռցած էր ան նմանապէս Պիթլիգի գրաւումին պատմութիւնը:

Պիթլիգի առջեւ, 916 փետրուարի ճիշդ կէսին, երբ ուսւ րանակին սպայակոյտը դրաւ իր քաղաքը դաւաւելու համար ծրագիրներ մշակելով, Անդրանիկ՝ քաղաքին մէջ զանուոյ հայ բեկորները՝ նոր եւ վերջին սպանդէ մը ազատելու մտաւորութիւնը՝ քաղաքին արեւելեան կողմէն Տէրտիւլանի վրայէն՝ յանկարծակի գրոհով մը՝ քաղաքին վրայ կ'իյնայ եւ կը գրաւէ զայն:

Ռուս հրամանատարութիւնը՝ Անդրանիկի այս քայլը տխրելինի դէմ չհամարեր — չէ՞ որ պատերազմի մէջ, ինչպէս ամենուրեք, միշտ յաջողութիւնն է որ հաշուի կ'առնուի — եւ Գէորգեան խաչով կը վարձատրէ Անդրանիկի այս հերոսութիւնը:

Անդրանիկ նոր սիկարէթ մը վառեց եւ նոր քօնեաք մը ուղեց զինուորէն:

Աշխարհի պօշ րաներու պօշուքիւնը՝ անոնց մէջ խեղդելու պէ՞տքն էր, թէ ոչ սովորութեան տկարութիւնը, որ զայն կապած էր ծխախոտին եւ քօնեաքին, « հա՞ւր հաւկիթէն կ'ելնէ թէ ոչ հաւկիթը հաւէն ծի պէս հարցում մըն է ասիկա:

Բայց, Անդրանիկի հոգին շտեմարան դարձեր է այնքան շատ եւ րազմատեսակ յիշողութիւններու, աջ յիշողութեանց խառնուրդին վրայ, շնորհիւ այդ հոգիին ընդունակութեանը՝ աւելնալու եկած էին եւ զայն

քիչ մըն ալ խճըճած՝ աշխարհային այնպիսի՝ ունայնութիւններ, որ դժուար է պարզ օրինակով մը, եւ կամ երկու խօսքով վերլուծումի ենթարկել Անդրանիկի կեանքը:

Անդրանիկը ճանչնալու համար հարկաւոր է չափով մը ճանչնալ մարդկային հոգեկան եւ մտաւոր կարողութիւններու փոխ-յարարերութիւնը, որոնց մէկն ու մէկը՝ ի վնաս միւսին է որ կը զարգանայ առհասարակ: Երբ հոգեկան կարողութիւնները չափէն աւելի կը զարգանան, սովորութեան վրայ՝ որ հոգեկան կարողութեան մասը կը կազմէ, միտքը — դատողութիւնը — որ տուժած է հոգիին զարգացումէն, չունենար բաւարար քօնթրօլ, որ ստեն սովորութիւնը կը դառնայ տեսակ մը սովորամոլութիւն, որմէ, այս անգամ, միտքին թէ հոգիին պատեանն է — մարմինը — որ կը տուժէ:

Բայց կարելի՞ է միթէ հերոսութիւններ սպասել այդ « պատեանին » վրայ դուրգուրացողներէն: Զէ՞ որ այդ « պատեանին » անտեսումն ու արհամարհանքն իսկ է, որ մարդս կը մղէ հերոսական դործերու, քաջութիւններու, անձնուիրութիւններու:

Որո՞նք էին, այդ բոպէին, Անդրանիկի հոգին խռովող պօշուքիւնները, Լալէկի՞նը, կամաւորական խումբերու լուծուի՞լը, թէ ոչ անոնց լուծուելուն առիթ կամ պատրուակ հայթայթողները: Բայց ինչո՞ւ որոնել օղակը, երբ, այդ օղակներուն կազմած շղթան է, որ դերած է Անդրանիկի հոգին: Զէ՞ որ այդ շղթային մէջ, Լալէկինէն կամ Համազասպէն զատ, կային ուրիշ պօշուքիւններու բազմաթիւ օղակներ: Յետոյ չկա՞յին արդեօք, անոր մէջ ուրիշ իրողութեանց օղակներ եւ: Այդ շղթային մէջ, օրինակի համար, իր օղակը չունէ՞ր արդեօք իրողութիւնը, որ Անդրանիկ երբ իր խումբին

դուռն էր եւ իր դերին մէջ, իր միտքն ունէր իր ասոր-
եայ զբաղումները, որոնք ժամանակ չէին տար ուրիշ
մտածումներու եւ կ'արդիւէին անոնց խուժումը իր ու-
ղեղին մէջ, եւ կամ ասոր հեռեւող ուրիշ իրողութիւն
մը, այն, որ՝ Անդրանիկ, զործօն կեանքէ մը, ուր ա-
նոր հողին, որպէս սնունդ ունէր՝ այդ կեանքին յա-
տուկ ոգորումներ եւ խանդավառութիւններ, իղձեր եւ
յոյսեր, յանկարծ, կ'անցնէր բան մը չընելու, բան մը
չըլլալու կեանքին, որ ուրիշ սնունդ չէր կրնար մա-
տակարարել անոր հողին, եթէ ոչ ձանձրոյթ, ձանձ-
րոյթ՝ որ ետեւէն կը քաշէ ծխախոտը եւ ալքօլը:

Հապա՞ անցեալը: Կա՞յ արդեօք կեանք մը, որուն
վրայ անցեալը դրած չըլլայ իր դրոշմը:

Ահա քոյն տարի է, որ Անդրանիկ, Հայուն՝ Թուր-
քին լուծէն ազատութեան սէրն ունեցած է միայն իր
հողին պարարող, եւ այդ սիրոյն իրեն պարտադրած
զոհաբերութեան կեանքն է միայն որ վարած է. հրա-
ցանք ուսին՝ մահուան վտանգը աչքերուն մէջ, սարէ
սար, ձորէ ձոր, ան վարած է շարքաշ եւ թափառա-
կան կեանք մը, որուն համար չէ որ Աստուած՝ հողէն
ու քարէն չինած է մարդը եւ անոր բերնին մէջ վէշած:

Անդրանիկի ջիղերը հանդարտութեան պէտք ունե-
ին, հանդարտ ու բնականոն սպրելակերպի մը. մինչ-
դեռ ան՝ այդ ջիղերը՝ ծուխով եւ ալքօլով քիչ մը ա-
ւելի դողոկելու մէջ միայն կրնար զգալ հոգեկան բա-
ւարարութիւն մը: Ան՝ միայն իր խէտալէն եւ անոր
պարտադրած պայքարի տապարէզէն հրաժարելով էր,
որ պիտի կրնար բնականոն կեանքի մը դիրկն իյնալ:
Ասիկա բնախօսական պահանջ մըն էր եւ Անդրանիկ
անդիտակ չէր այդ պահանջին: Բայց, հէնց այդ դի-
տակցութիւնն էր, որ բժիշկ Նաւասարդեանի արտա-
ճանաչութեամբ անոր ուղեղին մէջ դամուած, այդ

պահանջը իրադրութեւում անհնարաւորութեան առջեւ, կրկին պատճառ մը կը դառնար, որպէսզի ան քիչ մը աւելի ծխէ, քիչ մը աւելի խմէ:

Ազդեցիկ խորհրդատու մը, գուցէ պիտի կրնար իր ազդեցութեան ներքեւն առնել Անդրանիկը, անոր մէջ մէկիկ մէկիկ խորտակել անոր բնաւորութեան կողմէ եկած արդէլքները, անոր մէջ չքացնել մարդկեղէն իրերու ունայնութեանց վրայ փիլիսոփայելու, նաեւ զայրանալու անոր հակումները, եւ, աշխարհի պօշուք-խնայքով անոր քաղած յոռեակեցութեան փոխարէն, անոր հոգիին մէջ դնել լաւատեսութեան ոգի, կեանքի համեռու հաշակը եւ ասպրեւում ուրախութիւնը: Բայց ուրիշ՝ ուր, մեր մէջ, այդ ազդեցիկ խորհրդատուն:

Յետոյ, նման պարագային, Անդրանիկ պիտի կըրնա՞ր շարունակել մնալ Անդրանիկ, ազդային հերոսը: Կը կասկածիմ:

Հերոսը — դերմարդ — այնքան բարձր է, որ մարդկային օրէնքները չեն հասնիր անոր:

— Արմենա՛նչիա, հէ՛ — կրկնեց հերոսը ինքնիրեն, երկար բողբոջէի մը դադարէն վերջ եւ պարպեց քօնեաքի դաւաթը, յետոյ դէպ ի ինձ՝ որ հրաժեշտ առնելու համար ոտքի ելած էի՝

— Այդ մարդը — Լալէկին — կրնայ, օր մը, Թուրքերուն ջարդել տալ Վանի Հայերը:

ԳՆԴԱՊԵՏ ԼԱԼԷԿԻՆ

Անդրանիկի այս խօսքերը օր մը եկան դառն զիս: Ես՝ հակառակ Անդրանիկի խորհուրդին, Վան կը դառնուիմ քաղաքապետութեան պաշտօնով: Գնդապետ Տէրմէն մեկնած է, անոր յաջորդած է զօրավար Պուր-

կովսքի որ, սակայն, ժամանակին մեծ մասը Թիֆլիս
կ'անցընէր։ Այդ օրերուն, ան Վան չէր դառնուեր եւ ա-
նոր փոխանորդութիւնը, իր օգնականը, Լալէկին է որ
կը վարէ, Անդրանիկի աչքին փուշը, որ հիմա՞, առ-
տինձանի բարձրացումով, ղնդապետ է։

Անդրանիկ իրաւունք ունէր ատելու այս անձը, ո-
րուն դէմքին համբ տղեղութիւնը՝ տեսակ մը շար եւ
խորունկ արտայայտութիւն մը ունէր իր մէջը։ Պաշ-
տօնի բերումով յաճախակի յարաբերութեան մէջ, ես,
օր մը, այս անձին դէմքին վրայ շտեմայ ժպիտ, եթէ
ժպիտ չհամարենք այն ծամածռութիւնը, զոր ան՝ ժպի-
տի տեղ դէմքին վրայ կը բերէր, երբ գինի ուղեւու
կ'ենէր ինձմէ։

Գինին, այդ օրերուն, իր սեփական պատմութիւնն
ունէր Վանի մէջ։ Բաղոսի այդ ըմպելիին խնդրանքն
ու մատուցումը այնքան հեռու էին իրարմէ, որքան
երկինքը երկիրէն. ասկէ՝ անվերջ վէճեր, որոնց ուրիշ
կերպ կարելի չէր եղած ելք մը դնել, եթէ ոչ, գէթ
տեսականօրէն, տեսակ մը քաղաքապետական մենաշը-
նորհի վերածել այդ թանգ հեղուկին վաճառումը։
Սպաներուն այլեւս պէտք չէր մնար գինետէրերուն
դուռները ափը առնել տալ իրենց զինուորներուն՝ եւ,
գինիին գոյութեան եւ կամ անոր գինին շուրջ՝ վէճերէ
վերջ՝ բռնութիւններու տեղի տալ։ Գինետէրերը՝ քա-
ղաքապետարանին յայտնած էին իրենց ապրանքին քա-
նակը։ Պէտք ունեցողները՝ քաղաքապետարանի տոմ-
սովը եւ անոր որոշած սակովը կը ներկայանաին գի-
նետէրին եւ կը ստանային ըմպելիքը։

Թէ՛ դորձնականին մէջ որ աստիճան կարելի եղած
էր իրազործել այս տեսականը, ուրիշ խնդիր է։ Խնդի-
րը հոն է որ բարձրաստիճան սպաները, որոնց կարգին
գնդ. Լալէկին, կը յարգէին այս կարգադրութիւնը։ Եւ

երբ Լալէկինի գինին կը հատնէր, ժպիտ-ծամած ու-
թիւնը կը ծնէր անոր դէմքին վրայ:

— Զորս չի՞ գինի, պարոն քաղաքապետ, դրամը
կը վճարեմ գինին բերողին:

Ան, սակայն, չէր վճարեր դրամը, զոր չարահան-
ջին ալ մենք քաղաքականութիւն կը համարէինք:

Այս էր մեր յարաբերութեան վիճակը, երբ, օր մը,
չորս Քիւրտեր ներկայացան քաղաքապետարանը գնդ-
Լալէկինի յանձնարարականովը:

Յանձնարարականին մէջ, օրուան կառավարիչը կը
հրահանգէր քաղաքապետարանին, չորս դրիւ ցորեն
հայթայթել ներկայացող չորս Քիւրտերուն, որոնց ըն-
տանիքներուն անօթութիւնը զիրենք մղած է գիմել ուսու-
իչխանութիւններու վեհանձնութեան:

Քիւրտերը իրենց հետն ունէին իրենց պարկերը եւ
հարկաւոր դրամը, վճարելու համար ցորենին գինը:

Քիւրտերէն մէկը՝ զիս տեսնելուն, յանկարծակիի
դալու ժէսթ մը ունեցաւ, ինչ որ պատճառ եղաւ, որ
պէսդի ես քիչ մը աւելի ուշադրութեամբ դնեմ իր
դէմքը եւ ճանչնամ զինք:

Յանկարծակիի եկողը՝ Քիւրտ չէր, այլ Եղիտի մը,
Բերկրիի չրջանէն՝ Թուրքերէն եւ հայերէն խօսող Օս-
մանէ Ծալէշ անուն հանած-վարած մը, կէս ալօքաթ
մը, որ՝ չրջանին դատարանը դործ ունեցող Քիւրտե-
րուն համար, տեսակ մը խորհրդատու կը համարուէր:

Այս անձին ներկայութիւնը՝ Քիւրտերու խումբին
մէջ, իմ մէջը արթնցուց կասկածը, թէ անոնք ցորեն
գնելու չէին եկած, այլ ուսական ուժերը լրտեսելու:
Անոնք ուս քանակին կայաններուն մէկէն եղած էր որ
քննութեան համար դրկուած էին գնդ-Լալէկինի: Յե-
տոյ, ստուգեցի որ իրենց մասին կասկածող կայանէն

առաջ, անոնք՝ ցորենն փնտռելու պատրուակաւ, այցելած էին նաեւ ուրիշ կայաններ:

Ռուս բանակին կայաններուն համար անսովոր բան մը չէր, այդ օրերուն, իրենց պարենաւորումէն աւելցուքին համար յաճախորդ փնտռել եւ ծախու հանել զայն:

Ես աղարակ մը ունէի որուն բնակչութեան մեծ մասը Եղիտիներէ կը բաղկանար: Այս հանդամանքին բերումով, ծանօթ Եղիտիներու բարքերուն, երբ Օսմանէ Շափէշ հաւաստեց թէ ցորենն դնելէ ի զատ ուրիշ նպատակ մը չէին ունեցած, ըստ եղիտի օրէնքին, զայն երդումի կանչեցի: Երկու կտոր թուղթ դրի սեղանին վրայ, մէկը՝ ծծուն թուղթ, կարմիր, միւսը՝ մեղանով ներկուած՝ սեւ՝ եւ հրաւիրեցի Օսմանէ Շափէշը՝ ձեռքը կարմիրին վրայ դնելով ընել իրենց աւանդական երդումը, թէ՝ « եթէ սուտ խօսիմ, թող Միլիք Տաուսը զիս կարմիր աշխարհէն սեւ աշխարհը զրկէ »:

Եղիտիները կարմիր աշխարհը իրենցը կը համարեն, սեւը Իսլամներուն:

Օսմանէ Շափէշ մերժեց երդումը եւ փաստաբանութեան ելաւ: Ան ըսաւ թէ, իրենց սեփական դատաւորները, չէյիսերը, միայն կրնան իրենց առաջարկել այդ երդումը:

Տեսականօրէն, դուցէ՛ իրաւունք ունէր Օսմանէ Շափէշ իր մերժումին մէջ, բայց, այդ մերժումը աստիճան մը եւս զիս հաստատեց իմ կասկածին մէջ, որուն վրայ դնդապետ Լալէկինին գացի անմիջապէս անոր յայտնելու համար թէ պարզ լրտեսներ էին Քիւրտերը, զորս հարկ էր անմիջապէս բանտարկել:

Գնդապետ Լալէկինն դո՛ւ չմնաց. ան՝ նոյնիսկ բարկացաւ քիչ մը, բայց որոշում մը չկրցաւ տալ եւ խորհրդակցութեան հրաւիրեց դիւանապետը՝ Հրեայ մը,

իր չափ չար եւ տգեղ, զորս միասին տեսած ատեն, մարդուս առաջին մտածումը այն կ'ըլլայ թէ՛ երկուքին ո՞րն է աւելի տգեղ: Խորհրդակցութեան արդիւնքը այն եղաւ, որ զնդապետը հրամայեց զիւանապետին՝ բանակի պահեստէն չորս դրիւ ցորեն տալ Գիւրտերուն եւ ճամբել զանոնք:

Այս իրողութիւնը տեղի կ'ունենար ուրբաթ օր մը. անոր յաջորդող կիրակին, իրիկուան կողմը, ես սրճարանի մը առջեւը նստած էի, ոստիկան մը հասցնելով մօտենալով ինձի տուաւ մատիտով դրուած բաց թուղթ մը, որուն վրայ գնդ. Լալէկին իր ձեռքովը գրած էր թէ՛ « Թուրքերը՝ Ոստանի կողմէն քաղաքին վրայ կը յառաջանան, թէ՛ ուս բանակը պիտի ձգէ քաղաքը եւ թէ՛ քաղաքային բնակչութիւնը անմիջապէս պարպելու է քաղաքը եւ անցնելու է Կէօլլու գիւղը »:

Մեզի անծանօթ չէր որ՝ այդ օրերուն, ուս բանակը գրեթէ զոյութիւն չունէր Վանի մէջ: Հոն կար միայն քաղաքապահ գունդը, թիւով ոչ աւելի քան 1000 զինուոր, բայց կար նաեւ, բարեբաղդաբար, Թնդանօթաձիւ՛ վաշտ մը, որուն հարիւրապետը հրաշք դործեց: Ան՝ յաջորդ օրը, Արտամետի ճամբով առաջացող թրքական ուժերը իր Թնդանօթներուն կրակին տակ առաւ եւ զարմանալի նշանառութեամբ մը, բառին իսկական իմաստով հնձեց զանոնք: Մենք՝ բլուրի մը բարձրութենէն, դիտակով կը հետեւէինք քաղաքին ճակատադիրը վճռող այդ Թնդանօթային կռիւին փուլերուն: Թուրքերը՝ հարիւրաւոր զոհեր տալէ վերջ պարտաւորուեցան ետ դառնալ եւ քաղաքը փրկուեցաւ:

Շաբաթ մը վերջ, եւ այս իրողութեան վրայ, Թիֆլիսէն Վան ժամանեց քաղաքին կառավարիչ զօրավար Պուրկովսքի: Անոր ժամանումին օրը, նախառեն-

եակին մէջ, եւ հանդիպեցայ զնդապետ Լալէկինի, որ առաջին անգամ ըլլալով, առանց զինի ուղեւու, դէմքին վրայ բերաւ մաքաւորի ժպիտ մը, այն աստիճան խեղճ, որ՝ կարծես, քիւրտ լրտեսներուն պատմութիւնը՝ զօրավարին չընելու շնորհը կը մուրար ինձմէ։

Ես խոհեմութիւն համարեցի պահել դադանիքը, որուն վրայ Լալէկինի ժպիտը աւելի յաճախ եղաւ, նուազ ծամածուռ, զինիին զինն ալ ապառիկ չէր մնար. բայց, ասոնք տեւեցին այնքան, որքան զօրավար Պուրկոսքիի ներկայութիւնը Վանի մէջ։

Զօրավարը՝ ամիս մը վերջ արձակուրդով նորէն Թիֆլիս մեկնեցաւ։ Անոր մեկնումին յաջորդ օրն իսկ, զնդապետ Լալէկին, որ նորէն փոխանորդ կը դառնար, արմեանշխա ըսելով քովէն վոնտած էր քաղաքապետարանի բարապան Օհաննէս Նաթանեանը, որ քաղաքապետարանի մէջ առնելիք ուղեւու դացեր էր անկէ։

Քաղաքապետարանը, վերջերը, կը հայթայթէր զինուորականներու եւ պաշտօնեաներու վառելիք փայտը, որուն արժէքը՝ ան՝ ամսէ ամիս, կը զանձէր առնոցմէ։ Արդ՝ Լալէկին՝ անգամ մը միայն, 120 բուպլի վճարած է, որպէս ամսադին, որմէ վերջ, ամէն անգամ որ տրիմում եղած է իրեն, այդ մէկ անգամուան վճարումը մէջտեղ բերելով, ան միշտ մերժած է նոր վճարում ընել։ Այդ մէկ անգամուան վճարումն ալ ան ըրած է Քաղաքապետարանէն Կառավարչատուն տանող ճամբուն վրայ դանուռող սանդի մը վրայ իր նստած մէկ պահուն եւ սովոր էր՝ ամէն անգամ, իր վճարումին վկայ բերել այդ սանդը։

— Ես սանդին մէջ նստած էի, դուք ուղեւու եկաք եւ ես վճարեցի։

Այսպէս ըսած էր ան երկու անգամ եւ այն երրորդ

անդամին, այդ առարկութեամբ եղած էր որ արմեանը-
քա որակումով համրու դրած էր նախանեանը:

Սանդը այն է Վանի վարդ մը փողոցներուն հա-
մար, ինչ որ երկար նստարանները եւրոպական մեծ
քաղաքներուն պողոտաներուն մէջ: Այդ փողոցներուն
անկիւնները կը տեսնես երբեմն, լայն թիկնաթոռի մը
մեծութեամբ՝ քառակուսի քար մը, որուն խոռոչին
մէջ, տընկին հարուածներուն ներքեւ ցորենը կը դառ-
նայ կորկոտ, բայց երբ այդ խոռոչը պարապ է, ան՝
ստուգիւ թիկնաթոռ մը կը դառնայ: Հաղուադէպ բան
չէ որ յողնած անցորդ մը՝ շունչ առնելու եւ կամ սի-
կարէթ մը փաթթելու համար, անոր եղերքին վրայ
նստիլ ուղէ եւ կամ, սանդին պէս պարապ թաղեցի մը,
ոտները եղերքներէն կախ՝ անոր խոռոչին մէջ ընկըղ-
մած, զայն հովանաւորող ուռնիին շուքին ներքեւ
հանդիստ քուն քաշէ:

Ամբողջ տարի մը, ցորենի հետ եւ անոր պատճա-
ռաւ տընկի հարուածներուն ենթակայ, Վանի սանդը՝
տարուան մէջ օր մըն ալ իր Բէֆն ունի, Բարեկենդանի
Բէֆը: Այդ օրը, ան կը դիմովնայ եւ կը մոռնայ՝ ամ-
բողջ տարուան ընթացքին կերած հարուածները: Բա-
րեկենդանի կիրակին է այդ օրը: Թաղեցին՝ այդ օրը,
խնամով կը լուայ իր սանդին խոռոչը, անոր մէջ, մին-
չեւ բերանը, կը լեցնէ կարմիր գինին, կուռիկները
(հոգէ շինուած տեղական դաւաթներ) կը շարէ անոր
եղերքները, եւ, հասնողին ու անցնողին կը հրամցնէ
Բարեկենդանի գինին:

Լալէկինի վճարումին վկայ սանդը՝ Աճէմ Խաչօյի
սանդն է, անունը՝ դէմը գտնուող Աճէմ Խաչօյի նա-
հապետական տունէն առած:

Այս տանը տոջեւէն կ'անցնի, հանդարտ քաղերով՝
Քէնտըրէի աղբիւրը, որուն՝ այն կէտին վրայ, ուր

վերէն արչաւող Թաղա Քաւրէզի ջուրը փայտէ կամուր-
ջով մը, և իր ցատկէ վրայէն, խոշոր ուռնիի մը հովա-
նիին ներքեւ, դարերէ ի վեր, մեծ թիկնաթոռի մը
պէս, բաղմամբ կը մնայ մարմարի մօտեցող քարէ մը
շինուած սանդը, որուն խոռոչին մէջ, քովէն անցած
պահերուն, շո՛ւնչ մը առնելու, թէ ոչ, փայտէ կա-
մուրջէն չոսցող ջուրին նուազը մօտիկ ընելու համար,
Լալէկին սովոր էր երբեմն խնայուլ:

Երբ, Նաթանեան՝ տժգոյն եւ վրդոված՝ ինծի
պատմելու եկաւ դնդ. Լալէկինի այս վարմունքը, ես
իրեն ըսի.

— Սպասե՛նք, մինչեւ գորավար Պուրկովսքին վե-
րադառնայ եւ փոխանորդը նորէն դառնայ օգնական:

Բայց գորավարէն առաջ ուրիշ բան եկաւ, ուսա-
կան փետրուարեան յեղափոխութիւնը: Չարն ինկաւ եւ
անոր ճուտերը սկսան սմբիլ: Սկսան պարզուիլ երե-
ւոյթներ՝ որոնք օսմանեան սահմանադրութեանը առ-
աջին օրերը կը յիշեցնէին:

Գնդապետ Լալէկին՝ միայն քաղաքապետարանի
փայտին դինը չէր որ կերած էր: Անոր շահատակու-
թիւնները սկսան բերնէ բերան չըջան ընել, անոր՝ ա-
պառիկ ապրանք տուողները՝ մէկիկ մէկիկ սկսան յի-
շել իրենց առնելիքները:

Ես՝ կլանուած սահմանադրութեան առաջ բերած
խանդավառութեամբ եւ ցոյցերովը՝ մոռցած էի քա-
ղաքապետարանի առնելիքը, բայց Նաթանեան չէր
մոռցած արմեանը:

Օր մը, վրէժինդիւր պաշտօնեան՝ ինձմէ ուղեւու
եկաւ դնդ. Լալէկինի վճարած 120 բուպլին:

— Ի՞նչ պիտի ընէք:

— Գնդապետին պիտի տանիմ:

Նաթանեան Օհաննէս եղբայրն է յայտնի ուսուցիչ:

Մարկոս Նաթանեանի, ինքն եւս ուսուցիչ: Բայց մինչ Մարկոս էֆէնտի չափազանց լուրջ մէկն էր, Օհաննէսը անոր խելական հակառակարն էր, զուարթ, կատակարան: Ան ունէր նստել միմիւր մը եւ *à propos* մը, որ՝ եթէ փարիզի մէջ ծնած ըլլար, զինք դուցէ հասցնէին մինչեւ անոր *revue*ներուն մէկուն բեմը: Յետոյ առանց յեղափոխական ըլլալու, ան՝ իր մէջն ունէր քիչ մը յեղափոխական իմոր:

Նաթանեան՝ բլան մը յղացած էր: Ան՝ 120 բուպլին Լալէկինին պիտի տանէր, բսելով՝

— Հաճեցէք ետ առնել սանդին վրայ նստած ձեր մէկ պահուն, ինծի վճարած ձեր 120 բուպլին, եւ, անոր բնական « ինչու »ին պիտի կցէր՝

— Ետ առէք, որպէսդի կարենանք ձեզի տրուած փայտերու հաշիւը միանգամ ընդ միշտ դուրս բերել իր մատնուած շփոթութենէն:

— Յետոյ ի՞նչ պիտի ընէք:

— 120 բուպլին ետ տալէն վերջ, պիտի պահանջեմ չորս սոսուան փայտերու հաշիւը՝ 480 բուպլին:

Ես չկրցի իմ համաձայնութիւնը չյայտնել, եւ, յղացումին տէրը՝ նոյնութեամբ դուռն հանեց իր ծրարդիրը:

Գնդ. Լալէկին ոչ միայն վճարեց ստացած փայտերուն արժէքը՝ 480 բուպլին, այլեւ սկսաւ, այնուհետեւ, որպէս բարեկամ, քաղաքատեսարանը յաճախել: Ան չքաւականացաւ Հայերուն մօտիկութիւն ցոյց տալով, եւ, օր մըն ալ, փափաք յայտնելու ելաւ թէ կ'ուզէր հայերէն քանի մը բառեր սովորիլ, օրինակի համար սպասիպալուի (շնորհակալ եմ) հայերէնը: Բայց, երբ ընդառաջ դացի իր փափաքին, ան՝ ոչ մէկ կերպով կրցաւ արտասանել « շնորհակալ եմ » կամ « շնորհակալութիւն »՝ մէկը միւսէն երկար եւ դժուարօճն:

չուն բառերը: Ու, երբ, ուրիշ օր մը, ան ինձմէ խնդրեց
« շնորհակալ եմ » ի մասաւր տունդ ուրիշ կարճ եւ դիւ-
րին բառ մը գտնել իրեն համար, « դո՛ւ եմ » էն աւելի
յարմար բան մը չկրցի գտնել, զոհացնելու համար
գինք:

Գնդապետը շատ դո՛ւ մնաց, եւ սկսաւ Հայերու
հետ՝ սպասիպուի եւ մէրսիի փոխարէն, դործածել
« դո՛ւ եմ »: Միայն թէ՛ որովհետեւ ուսերէնի մէջ
« հ » տառը դոյութիւն չունի, « դո՛ւ » ը Լալէկինի
լեզուին վրայ, դարձաւ « գոխ », բառ մը որ՝ իր կար-
գին, հայերէնի մէջ դոյութիւն չունենալուն համար,
« գող » է ի դատ ուրիշ չնչիւն կամ իմաստ չէր կրնար
տալ:

Օր մը, նորէն քաղաքապետարանը կը գտնուէր Լա-
լէկին: Ան՝ Նաթանեանէն խնդրեց սիկարէթ գնել ի-
րեն համար եւ, երբ, այս վերջինը՝ իրեն բերաւ սի-
կարէթի տուփին հետ՝ տուած դրամին աւելցածը,
գնդապետը՝ լեցուն ընդունլ մը արտասանեց իր « գող
եմ »:

— Ծիշտ է — ըսաւ Նաթանեան միմիբով մը՝ որ
կը տասնապատկէր բառին արժէքը:

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԵՐԹ ԶԻՆՈՒՈՐ ԶԷ

Կամաւորական խումբերուն ցրումը Էջմեղ հա-
նած է գանոնք հաւաքողներու բողիկոսիւնը: Միւս
կողմէն՝ թրքահայ զաղթականներու մէջ, ուսասհայ
կաղմակերպութեանց հանդէս՝ օր ըստ օրէ շեշտուող
դժգոհութենէն առաջ եկած է, անոնց խնամակալութե-
նէն միանգամ ընդ միշտ աղատուելու ընդհանուր փա-
փաք մը: Այս փափաքին արձագանդը հասած է՝ այդ

բոսխիւթեան ատելութիւն երդունաճ Անդրանիկին, եւ, ան յծուած է թրքահայ Համադումար մը, եւ անկէ՝ թրքահայ խորհուրդ մը մէջտեղ հանելու աշխատանքին: Կուսակցութիւնները՝ իրենց կարգին՝ անդի տալով այս ընդհանուր փափաքին՝ առջեւ, իրենց համատարութիւնը յայտնած են: Վերջապէս, չէ՞ որ ամէն բան կրնայ պատահիլ, նոյնիսկ փափաքուած բաներ: ապրիլի կէսին (916), Երեւանի մէջ դումարուեցաւ Արեւմտահայ Համադումարը, եւ ես, որպէս Վանի ներկայացուցիչներէն մէկը, Վանէն եկած եմ մասնակցելու անոր աշխատութեանց:

Մեր վերջին տեսակցութեան տպաւորութեան ներքեւ, ես՝ առանց դարմանքի չէր, որ նկատեցի թէ՝ Անդրանիկ կարծես հոգեփոխուած ըլլար: Ան հանդարտ էր, քիչ մը դիրցած կ'երեւէր, եւ, իր քաղաքային ու շիք հաղուստներուն մէջ՝ աւելի վաճառականի մը կը նշմանէր քան թէ հայդուկի: Անոր հանդարտութիւնը՝ պահ մը, ինծի կարծել տուաւ նոյնիսկ, թէ՝ ան հաշտուած է իր նախկին ընկերներուն հետ: Բայց, խորհրդակցութեանց ընթացքին, Երեւան եկաւ որ ան՝ ընդհակառակն՝ մասնաւոր հակամիտութիւն մը ցոյց կուտար դէպի ռամկավարներու տեսակէտները: Այս հակամիտութիւնը՝ որուն կը հետեւէին դաշնակցականներէն Անդրանիկի համակիրները, երթալով չեշտուեցաւ, իսկ, Խորհուրդին ընտրութեան առիթով, պաշտեցաւ:

Լաւ որոշումներ տրուած էին, բայց, Անդրանիկի բացատրութեամբ « անոնք փարա մը չէին արժէր, եթէ անոնց դործադրութիւնը լաւ ձեռքերու չյանձնուէր »:

Ընտրութեան բանակցութիւնները օրեր տեւեցին, եւ, երբ Անդրանիկ տեսաւ թէ իր հին ընկերները չեն

Հրաժարած իրենց հին մեթոսներէն, բարկութեան նուազի մը մէջ, « խէրն եմ անիծեր ասանկ Համադումարին » ըսելով՝ մեկնեցաւ ժողովէն եւ զնաց էջմիածին:

Համադումարը ցրուեցաւ եւ չվերադումարուեցաւ, մինչեւ որ Անդրանիկ՝ Կաթողիկոսի միջոցաւ հաւատարիք չստացաւ, թէ՛ ընտրուելիք Խորհուրդին մեծամասնութիւնը դաշնակցական չպէտք էր որ ըլլար:

— Անիմաստ կ'ըլլայ « Արեւմտահայ » անուն տալ Խորհուրդին, եթէ ան իր հրահանգները պիտի ստանայ Կուսակցական պիւրօյէն, որ ռուսահայ է:

Այս էր Անդրանիկի թէզը:

Այս Հասկացողութեամբ կազմուած թեկնածուներու ցանկովը, երբ Չէօրէքճեան Սրբազանը՝ որ Կաթողիկոսի ներկայացուցիչն էր Համադումարին մէջ, Անդրանիկին ներկայացաւ, այս վերջինը՝ Տիկին Ջապէլ Եսայեանի անունին վրայ միայն դիտողութիւն ըրաւ:

— Կնիկները ի՞նչ բան ունին ասանկ դործերու մէջ — դիտեց ան:

Յետոյ, աչքերովը՝ քովիններէն, որոնց մէջ կը գտնուէի ես, ան տեղեկութիւն փնտռեց կին թեկնածուին Հակումներու մասին:

Հակառակ որ յարգելի Տիկինը՝ իր դործօն մասնակցութիւնը բերած էր Համադումարի օրակարգին բոլոր հարցերուն քննութեանց, ոչ ոք կրցաւ ըսել, թէ այդ դաշնակցականութիւն՝ պիւրօյակա՞ն մըն էր, թէ ոչ Անդրանիկեան:

— Բայց, կը տեսնէ՞ք որ այսքան մարդոց մէջ, այս կնիկն է միայն — Ժպտտով մը՝ դիտեց Չէօրէքճեան Սրբազանը — որ կրցած է պահել իր Հակումները եւ ցոյց չտալ թէ ինչ կարծիքի է ինքը:

— Կնիկ է բայց՝ կը կարծեմ թէ՛ զինուորի մը պէս

դիտէ հրացանը ուսէ ուս փոխել — ըսաւ Անդրանիկ,
Ժպտելով իր կարգին:

Ժպտել՝ Անդրանիկի տրամադրութիւնը փոխելու
ծառայեց: Ան՝ այդ նոր սրամտութեամբը՝ շարու-
նակեց:

— Այո՛, կնիկ է, բայց մարդէ մը աւելի սիկարէթ
կը ծխէ:

Արեւմտահայ Խորհուրդը ընտրուեցաւ եւ ոչ ա-
ռանց մեր նախամօր սեռին ներկայացուցիչին:

Անդրանիկի վրայ իմ նշմարած հանդարտութիւնը,
սակայն, առերեւոյթ էր: Այս իրադարձութիւնները
պատճառ եղան, որպէսզի ան կորսնցնէ այդ հանդար-
տութիւնը եւ նորէն անձնատուր ըլլայ իր քրօնիկ ջղա-
յութեանը:

Անդրանիկի ջիղերը դողդոթեան մէջ պահող երկ-
րորդ պատճառն եւս իր գոյութիւնը կը պահէր եւ մօ-
տէն կը հետեւէր առաջինին: Անգամ մը, իր քովն էինք
քանի մը բարեկամներու հետ: Նկատեցինք որ առանց
որ իր կողմէն ուղած ըլլար, Տօքթօր Պօնարարդ՝ որ
տեսակ մը թիկնապահի դիրք ունէր Անդրանիկի քով,
բոլոր պալատի հետամուտ կարսօնի մը փութկոտու-
թեամբ, քանի մը վայրկեանը անդամ մը, դաւաթ մը
քօնեաք կը մատուցանէր Անդրանիկին, որ չէր մերժեր
դայն: Պօնարարդ, իբրեւ բժիշկ, դէթ այդքան բան գի-
տէր անշուշտ, թէ՛ Անդրանիկի հոգեկան դրութեան
համար դեղ մը չէր որ կը մատակարարէր անոր: Անդ-
րանիկի հակումը, եւ, իր ալ Անդրանիկին հաճոյ թուե-
լու հակումն էր, որ յարգելի բժիշկին ընել կուտային,
բժշկական կանոններու դէմ գործած իր մեղանշումը:

Ընտրական պայքարին՝ իրեն պատճառած յոգնու-
թեամբը՝ նախապատրաստ վիճակի մը մէջ կը գրո-
նուէր ուրեմն Անդրանիկ, Համագումարին ի պատիւ,

Երեւան քաղաքին կողմէն սարքուած երեկոյթին իրիկուն, երեկոյթ՝ որ մաղ մնաց որ տաամով մը վերջանար:

Երեկոյթը տեղի կ'ունենար Երեւանի Վլիսլին մեծ սրահին մէջ. անոր կը մասնակցէին, Համադումարի անդամներէն ի զատ՝ բոլոր անոնք՝ որոնք զիրք կամ անուն ունէին Երեւանի մէջ, Նիւ Իսթի եւ Լորտ Մէրիի լիազօրները, ինչպէս նաեւ Կաթողիկոսի ներկայացուցիչներ Մուրատսէկեան եւ Զօրէքեան Սրբազանները, որոնց սրածայր վեղարներու սեւութիւնը՝ տեսակ մը խորհրդաւորութեան շուք կը բերէր՝ իրենց միջեւ, նախադահական աթոռը դրաւած Ազգային հերոսին վրայ, որ՝ իր լուսթեամբը եղիպտական կուռքի մը երեկոյթը կը պարզէր այդ բոպէին:

Սրահը՝ մայիսեան կանանչներով եւ ծաղիկներով զարդարուն՝ կը պարզէր դաշտի մը երեկոյթը, ոչ անշուշտ եղիպտականինը. վասնոյի հոն չէր հոսեր Լէթէ դետը, որուն ջուրէն խմողը անցեալը կը մոռնայ. հոն, գետի պէս կը հոսէր, ընդհակառակն, գինին, որ անցեալը արթնցնելու շնորհն ունի դժբաղդարար:

Այսպէս եղաւ որ Ռոստոմ՝ իր բաժակահատին մէջ, չկրցաւ մոռնալ անցեալը: Փետրուարեան յեղափոխութիւնը ջուրին երեսը հանած է նորէն Վանի դրաւումին փաստը եւ Ռոստոմը՝ իր ճառին մէջ, նորէն ծախու հանելու ելած է այդ փաստը, Անդրանիկի ջիւղերը ոտքի հանող այդ փաստը:

Ռոստոմ աւելի խորհող մըն է քան թէ խօսող: Երբ, մանաւանդ ան սխալ բաներ ունի ըսելիք, խօսքերը՝ Ահարոնեանին կամ Վառմեանին եկածին պէս, հեղեղով չէ որ կ'ուզան անոր: Ան՝ աւելի կը ծամծմէ քան թէ կ'արտաբերէ խօսքերը: Ռոստոմ այդ ծամծմոցներու միջով էր՝ որ, ի միջի այլոց, ըսաւ.

— Կամաւորական խումբերէն որը շուտ մտաւ Վան, որը ուշ, որը բնաւ չմտաւ...

Հաղիւ թէ Ռոստոմ այս վերջին խօսքը արտասանած էր, որ Անդրանիկ « ամօթ չէ՞, հերիք չէ՞ » պոռաց բարձրաձայն եւ անձեռնոցը սեղանին վրայ նետելով, մեկնելու համար ոտքի ելաւ:

Անդրանիկի դոյնը՝ ըսպէսպէս, ձեռքին անձեռնոցին դոյնը առած էր:

Վան շուտ մտնող խումբերը Դրօյի եւ Համազասպի զտարին զաշնակցական խումբերը եղած էին, ուշ մտնողը Քեռիի խումբն էր, իսկ բնաւ չմտնողը Անդրանիկինը:

Ոչ Տիւմանի կռիւին անունը կար Ռոստոմի ճառին մէջ, ոչ ալ այդ ճակատադրական կռիւը վարող զօրավար Նազարպէկովի եւ կամ անոր մէջ այնքան վճռական դեր կատարող Անդրանիկի անունները:

— Նազարպէկովի դերը բան մը չէ՞ ուրեմն Վանի կռիւներուն վրայ — աւելցուց Անդրանիկ իր երեսաւորանքի խօսքերուն:

Մուրադէկեան եւ Չօրէքճեան Սրբազանները՝ աջէն եւ ձախէն, Անդրանիկի թեւերէն կախուած՝ նշտակցուցած էին զայն:

Անդրանիկ նստեցաւ, բայց չդադրեցաւ լուսանքներ թափելէ Ռոստոմի դիմուն, այնչափ ատեն, մինչեւ որ Արամ՝ օտար հիւրերու ներկայութեանը խօսքն ընելով՝ Անդրանիկէն խնդրեց բաւ համարել: Անդրանիկ լռեց, բայց իր կուսակիցներէն մէկեի Դէմիրճեան, որ Անդրանիկի ջիղերը ոտքի հանող Ռոստոմի ակնարկութեան մասին բան մը չէր գիտեր, եւ զժբաղդաբար, իր բան մը գիտցած չըլլալն ալ չէր գիտեր, ոտքի ելաւ եւ ըրաւ խօսքեր՝ որուն խիստ վերջաբանը միայն ըմբռնելի եղաւ ներկաներուն:

— Դուք ո՞վ էք որ — ըսաւ ան ուղղուելով Արամին — որ ազգային հերոսին վրայ լեզու կը բարձրացնէք:

Արամ ճիշդ է որ նեղացաւ եւ ձեռքը դէպ ի ետեւի գրպանը տարաւ. բայց ի՞նչ հանելու համար անկէ, բէվօլէ՞րը, թաշկինա՞կը, սիկարէթի տո՞ւփը, ոչ ոք բան մը կրցաւ ըսել, վասնզի ոչ ոք բան մը տեսաւ. տեսնուածն այն եղաւ որ, Արամի այս ժէսթին վրայ՝ Անդրանիկի քեռորդին Երուանդ՝ տաքարիւն երիտասարդ մը, բէվօլէրը ձեռքը՝ Արամի վրայ խոյացաւ:

Ասիկա լրումն եղաւ դայթակղութեանը: Ոչ ոք աթոռին վրայ մնաց. որը՝ հետաքրքրութենէն, որը՝ վախէն, որը՝ միջամտութեան եռանդէն ոտքի վրայ են բուր սեղանակիցները: Բարերազդարար, միջամտութիւնները, որոնց ամենէն ազդեցիկը Անդրանիկի սաստոցն եղաւ, թոյլ չտուին որպէսզի ճառերէն եւ դինիէն վերջ ուրիշ բաներ ալ հոսին: Տիրեց առերեւոյթ Փանդարտութիւն մը, որուն վրայ՝ Մըսղըր Եարօն, որ զարթիթէն չէր տակաւին, այլ պատուելի, խօսելու ելաւ երկար ճառ մը, որուն մէջ, ան՝ Հայերու հասցէին ըրաւ բաւական ոչ-պատուելի խօսքեր: Բայց, ներկաները հետաքրքրողը, խօսքերուն բնոյթէն աւելի, անոնց երկարութիւնն էր: Կը տիրէր վախ մը՝ թէ անոր ճառէն վերջ, վէճն ու կռիւը պիտի վերսկսին: Կը թուէր թէ՝ Մըսղըր Եարօն ալ դիտէր այդ բանը եւ դիտակցօրէն էր որ կ'երկարէր խօսքը: Գուցէ անոր նկատողութիւններն ալ իրենց դերն ունեցան եւ վերջ դտաւ Վանի Հին կոիւններուն յիշատակին՝ այսպէս անակնկալօրէն, արթնցուցած նոր կռիւը:

Բայց, այս նոր կռիւին յիշատակն ալ կ'արթնցնէ խորհրդածութիւն մը, որուն վրայէն չենք ուզեր անցնիլ:

Գաղտնիք չէր այլեւս, որ Վանի հերոսամարտին արժէքը կը կայանար, անոր մինչեւ Տիւմանի ճակատամարտը, մինչեւ ուս քանակին ժամանումը, դիմա- նալուն մէջ: Վանի ճակատադէրը Տիւմանի կռիւին մէջ էր որ վճռուեցաւ եւ այս իրողութիւնը՝ ամենէն աւելի, Ռոստոմին էր որ ծանօթ էր: Բայց, որովհետեւ Տիւմանի կռիւին մէջ, որպէս աղբային դէմք, դեր ունեցողը Անդրանիկն էր, որուն փառքը կուսակցութեան չէր երթար, Ռոստոմ՝ զայն դրուանի տակ պահեց եւ, վրան դրաւ կամաւորական խումբերուն ժամանումը, որ՝ որպէս հետեւում Տիւմանի յաղթանակին էր որ տեղի ունեցած էր:

Տիւմանի կռիւը մղողը եղած էր զօրավար Նազար- պէկովի զօրարածինը: Անդրանիկի սրտմտութիւնը՝ զօրարածինն կամ անոր հրամանատարին անտեսումէն էր որ կուգար: Կարելի չէ բոլորովին դրական պատասխան մը տալ: Անդրանիկ բաղդորող դեր մը ունեցած էր այդ կռիւին մէջ: Եթէ այդ դերը հայ պատմութեան համար արժէք մը չներկայացնէր, անոր անտեսումը չեմ յուսար թէ կարենար այդ աստիճան վրդովել Անդրանիկի հոգին: Անոր վրդովումին թափը կուգար այն բանէն, որ այդ պատմական արժէքը ներկայացնող դերը՝ մասնաւոր դիտումով մըն էր, որ անտեսումի կ'ենթարկուէր:

Ուրիշ հարց մը:

Անդրանիկ պիտի ունենա՞ր այդ սրտմտութիւնը, եթէ պատմութիւնը միեւնոյնն ըլլար, իսկ իր անունին տեղը ուրիշի մը: Չեմ յուսար: Իր « ես »-ին յաւելումովն էր, կը կարծեմ, որ այդ անտեսումը կրցած էր այդ աստիճան խռովել Անդրանիկի հոգին, ըմբոստացնել զայն, եւ, անոր առնել տալ իր ընդոտտ եւ անակնկալ ելոյթը:

« Ես »ը մարդկային է, բայց ան կրնա՞ր արդարա-
ցնել միթէ ելոյթին բնոյթը:

Եթէ Անդրանիկի դարդացումը իր օգնութիւնը չզյա-
նար Անդրանիկին, ան ուրիշ կերպ մը պիտի կրնար
գտնել անշուշտ, արժեցնելու համար իր « ես »ը: Որ
Անդրանիկ՝ նման ալեծուսի հողմի մը, պոռթկաց յան-
կարծ, պատճառներէն մէկն ալ այդ օգնութեան պա-
կասն էր, պահապը զոր կիրքն էր որ այդքան յեղակար-
ծօրէն լեցնելու կուգար:

Կի՛րքը:

Բայց ո՞ր իշխանաւորին, ո՞ր ղեքթարթէօրին պակ-
սած է կիրքը, աղդեցութեան, հեղինակութեան կիրքը,
որուն թափը՝ առհասարակ, ուղիղ կը համեմատի իշ-
խանաւորին ներկայացուցած ուժին հետ: Անդրանիկ
ուժ մըն էր, կուռք մը ալլեւ: Սեղանին վրայ, որ
թափը եղաւ այս դաթմակղութեանը, ան աւելի բարձ-
րաթոռ էր քան Կաթողիկոսի ներկայացուցիչը, քան Ե-
րեւանի Առաջնորդը, երկուքն ալ եկեղեցւոյ իշխաններ:

Ոյժը՛, ուժին յա՛րգը:

Բայց չէ՞ որ այդ ուժն էր եղած, անոր յարգն ու
պաշտամունքը, որ Շապին Գարահիսարի հողէն եւ ջու-
րէն շինուած Օղանեանի մը միակն՝ եւ ոսկորէն ձուլած
էին այդ կուռքը, Անդրանիկը: Կարելի՞ է միթէ այդ ու-
ժին տիրոջը՝ զանց առնել այդ ուժին յարգը, թոյլ տալ
որ չյարգեն զայն:

Հերոսը կը ներկայացնէ ուժը. անոր համար էա-
կանը այդ ուժին պահպանումն է: Պահպանումին ձեւը,
մեղմ թէ խիստ, քիչ փոյթն է անոր, եւ կամ բնաւ:

Չէ՞ որ ուժը՝ ինքնին, խստութիւնն իսկ է:

Անդրանիկի քեռորդին, Երուանդ Փափաղեանի ա-
մուսնութեան երեկոյթն է:

Երբ թառխաթ Կարօյի թառը լսեց եւ Օրիորդ Ս.
դադրեցաւ պարելէ, ծափերու ուրական մը՝ ուռաներու
որոտումովը լեցուն, դղրդեց ողջ սրահը:

Կարօյի մատներուն էր որ կ'երթար այս զղլիւիչ
արտայայտութիւնը, թէ ոչ պարուհիին սրունքներուն:
Կարելի չէ որոշակի քսել: Կարօյի թառը իր անմրցելի
համբաւն ունէր թիֆլիսի մէջ: Օրիորդ Ս. ին ըսեալ, ո՞վ
չէր ճանչնար զեղն ու շնորհները, որոնց մէկն էր, բայց
ո՛չ զլիաւորը, անոր, այդ բոպէին, պարած սալամէյ-
եան պարը:

Յետոյ, ո՞վ ներկայ չէր, այդ երեկոյթին, որուն
հրաւերները Անդրանիկէն էին որ զրկուած էին, ուր
Օրիորդ Ս. պիտի պարէր եւ թառխաթ Կարօն պիտի նը-
ւագէր, ուսումնա՞յ կ'ուզես, թրքահա՞յ, բայց, մանա-
ւանդ, Շապին Գարահիսարցիներ եւ Էրզրումցիներ:
Չէ՞ որ՝ փեսան Շապին Գարահիսարցի է, իսկ հարսը
Էրզրումցի:

Երբ, Օրիորդ Ս. դադրեցաւ պարելէ, իր թուխ աչ-
քերուն՝ ան սրահին շրջանն ընկ տուաւ, պարտալ ա-
թոս մը դանելու եւ դէպ ի այն ուղղուելու համար:
Պարա՞պ աթոռ. այո՛, կար հատ մը, Անդրանիկի բազ-
մած թիկնաթուին քովը: Օրիորդ Ս. քայլ մը առնելու
ելաւ դէպ ի այդ աթոռը. բայց, անդրադարձումով մը,
թէ աթոռը շատ վեր պիտի դար իրեն համար, ընկրկե-
լու ժէսթ մը ունեցաւ ան՝ հետը առթոթիւսած ժպիտ մը:

Օրիորդ Ս. ի ընկրկումին ժէսթը չէր վրիպած Անդ-
րանիկի աչքերէն: Ան՝ դէպ ի Օրիորդը թառ անմիջա-

պէս եւ անոր ձեռքէն բռնելով՝ քովի աթոռը առաջնորդեց զայն:

Ծափերու նոր եւ, այս անգամ, աւելի խելայեղ տարափ մը տեղաց Անդրանիկի այս ժէսթին վրայ:

Անդրանիկի դէմքը կը ճառագայթէր՝ տարօրինակօրէն զուարթ ժպիտով մը: Օրիորդ Ս. ըսես, պարէ՞ն թէ ոչ Անդրանիկի՝ իրենց ցոյց տուած պատիւէն տաքցած՝ ձեռքին ճերմակ թաշկինակովը՝ անդադար կը շոյէր իր թեթեւակի շիկնած աշտերը:

Անդրանիկ դիտէր, թէ Օրիորդը իր քովը նստեցնելէն վերջ, հարկ էր զայն մեծարել եւ դրօսցնել: Անոր հետ խօսակցութեան մտնելու համար, սակայն, հարկ է նախ ծանօթանալ անոր հետ: Անդրանիկի հարցումները քիչ մը աւելի յուզեցին Օրիորդը, քիչ մը աւելի շփոթեցին զայն, բայց, հէնց այդ յուզումն ու շփոթութիւնը՝ խառնուած այն նազանքի ժպիտին, որ Արեւելքցի աղջիկը միայն դիտէ՝ իր՝ դէպի վար խոնարհող աչքերուն միջով՝ դնել, այտերէն քերանին անկիւնները ինկնող դիմերուն մէջ, շեշտ մը եւս դրին անոր դեղին վրայ, բայց չաւելցուցին, բնաւ, անհամարձակութիւնը եւ ամօթխածութիւնը որ նոյնպէս Արեւելքցի աղջկանն է: Երբ Անդրանիկ Օրիորդին ո՞վ եւ ո՞ւր տեսողացի ըլլալը իմանալէն վերջ, անոր հարցուց թէ ինքն ալ դիտէ՞ր արդեօք իր ով ըլլալը՝

— Օ՛, ի՞նչպէս թէ չէ — պատասխանեց Օրիորդը, այս անգամ համարձակ եւ յուսթի ժպիտի մը կայծք իր թուխ աչքերուն մէջ — Հայ կա՞յ միթէ որ չճանչնայ իր աղգին հերոսը:

Կարօյի թափն ձայնը եւ Օրիորդ Ս.ի հասցէին ուղղուած՝ բաղձականներու ծափերը եւ ժպիտները կտրեցին յանկարծ խօսակցութեան թելը: Անդրանիկ իր ծափերովը եւ ժպիտներովը տաքցուց հրաւերներուն

խանդավառութիւնը: Աստուծոյ ալ չբաւականացաւ ան: Օրիորդ Ս. ի ցոյց տուած նազանքներուն վրայ՝ դէպ ի ան ծոցացաւ, այս անգամ ուրիշ տեսակի ժպիտով մը, որ կարծես անոր կ'ըսէր՝

— Ի՞մ խաթն'ը համար

Անդրանիկի այս ժէսթին վրայ, Օրիորդ Ս. վեր կեցաւ անմիջապէս եւ տարած առաջին յաղթանակին իրեն բերած ինքնավստահութեամբ դիմով՝ զմայլելի ճկունութեամբ մը, պարեց իր երկրորդ պարը:

Միջադէպ մը, սակայն, թեթեւ ստուեր մը բերաւ այս երկրորդ պարին վրայ:

Մինչ Օրիորդը կը պարէր, Հիւրամեծարներէն մէկը, դէպ ի անոր պարապ ձգած աթոռը առաջնորդեց նոր հասնող Հիւր մը, տիկին մը, որ իր տարիքովը, բայց մանաւանդ անուշովը՝ բազմականներուն մէջ բարձրաթոռ ըլլալու ամէն իրաւունքը կը վայելէր: Անդրանիկ, սակայն, նայուածքը եւ ձեռքը դէպ ի Հիւրամեծարը ուղղելով եւ անկէ դէպ ի պարուհին շրջելով՝ հասկցուց անոր թէ այդ աթոռը պարապ չէ, թէ ան՝ պարուհիին է, նոր Սալամէին:

Հիւրը դժգոհ մնաց անշուշտ. Հիւրամեծարը իր կարգին, բայց, մերժումը Անդրանիկէն էր որ կուգար: Անոնք, Հիւրը եւ Հիւրամեծարը իրարու երեսը նայեցան եւ ետ դարձան:

Հիւրը շատ ծանօթ մէկն էր: Ներկաներուն մէջ չի գտնուեցաւ մէկը, որուն նայուածքը ուրիշինը փնտռելու չեղնէր, յուզումը եւ զարմանքը անհաղորդ չձգելու համար, կիներու այտերը, յուզմունքնէն քիչ մը աւելի շիկնեցան, անոնցմէ ոմանք գուցէ մտածեցին նաեւ, թէ արդեօք պէտք չէ՞ր մարիլ. իսկ այրերուն մէջ չմնաց մէկը՝ որ զարմանքէն չրթուէր խածած չըլլար:

Անդրանիկ չէր ճանչնար Հիւրը: Ան, անհաղորդ

շմնաց բնականաբար, միջադէպին յառաջ բերած սպաւորութեանը, բայց շուտով մոռցաւ զայն: Ան տարուած էր պարովը, զոր երբ Օրիորդ Ս. աւարտեց, Անդրանիկ նորէն ցատկեց տեղէն եւ, անոր ձեռքէն բռնելով՝ անոր աթոռը առաջնորդեց զայն:

Անդրանիկ նոր խօսքեր դուռ շնորհաւորելու Օրիորդ Ս. -ը, եւ չղաղրեցաւ բնաւ զազտագողի սկնարկներ նետելէ դէպ ի անոր կարսապի վիզը, դէպ ի անոր փոքրիկ գլուխը չրջանակող անոր սեւաթոյր խոտոսիքը, դէպ ի անոր արձանային կիսադէմքը: Ու, երբ պարի չրջանակը մնաց նորաստակ ամուլին, եւ, քեռորդին վերուանդ, ճերմակ չէրքէզսքին հաղին, որ այնքա՛ն շատ կը վայելէր անոր սլացիկ հասակին, նորահարսին հետ միասին պարեցին կովկասեան պարերը, Անդրանիկի աչքը կամ նոր հարսին վրայ էր, անոր բարձր հասակին եւ թխորակ զեղին եւ կամ Օրիորդ Ս. -ի վրայ, որ, իր մանրիկ կաղմուածքին նրբութեամբը եւ փոքր դէմքին ճերմակութեամբը, թաւշեայ կանանչ պարեղօտին մէջ, թուփէն նոր բացուող շուշանի մը կը նմանէր այդ բոսկին:

Անդրանիկի այս վերաբերմունքը չէր կրնար վրիպիլ ներկաներուն աչքերէն: Միջադէպին հետ խառն եւ անով ոռոգուած՝ այդ վերաբերմունքը՝ խօսակցութեան առատ նիւթ հայթայթեց, այդ օրը, ներկայ բաղձականներուն, յետագային ալ, հիւրերուն պատկանող լայն չրջանակներու մէջ:

Անդրանիկ որ դէչ քուն մը ունէր, առհասարակ, այդ գիշերը, այդ դէչ քունն ալ չունեցաւ: Յիշողութիւնը, իրարու ետեւէն, անոր աչքերուն կը բերէր ո՛չ միայն երեկոյթին պատկերները, այլեւ անոնց իւրա-

քանչիւրէն, անոր երեւակայութեան յղացած նոր եւ այլազան պատկերներ, որոնք՝ իրական թէ երեւակայական՝ անոր աչքերէն՝ անդթօրէն, կը խլէին քունը:

Անդրանիկ՝ քանի մը անգամ փորձեց Տօքթ. Նաւասարդեանի մէկ պատուէրը — անկարելորդ եւ տղայական բաներով լեցնել ուղեղը, եւ, անոր մէջ տեղ չթողուլ լուրջ մտածումներու — պատուէր՝ որ ստացած բազմազան դեղերուն եւ հրահանգներուն մէջ, մինակը եղած էր որ յաջողած էր իրեն: Անկարելի եղաւ իրեն, վայրկեան մը խի, փակել իր աչքերը:

Տօքթէօր Նաւասարդեանի յիշողութիւնը, ատուան կողմը, Անդրանիկին բերաւ անոր ուրիշ մէկ խորհուրդը, որ կը զուգադիպէր այդ պահու անոր մը մտածումներուն կորիզին:

Օր մը, Տօքթ. Նաւասարդեան՝ Անդրանիկին խորհուրդ տուած կ'ըլլայ չծխել, խորհուրդ՝ որուն դէմ Անդրանիկ, որպէս չքմեղանք, կը դնէ իր ձանձրոյթը, ձանձրանալու հիւանդութիւնը: Անդրանիկի այս խոստովանութեան վրայ, Տօքթ. Նաւասարդեան՝ անոր ուրիշ խորհուրդ մը տալու կ'ենէ, այս անգամ:

— Եկէ՛ք ամուսնացէ՛ք Անդրանիկ — կ'ըսէ փորձառու բժիշկը — ամուսնութիւնը միայն կրնայ կանոնաւորել քու կեանքը եւ դարմանել քու կեանքը կրժող ձանձրոյթը, որ ուրիշ բանէ առաջ չգար, եթէ ոչ քու վարած ոչ բնականոն կեանքէն:

Անդրանիկ, այդ օրերուն, կ'ապրէր Թիֆլիսի Ապաս-Ապատաքայա հրապարակին վրայ, Գարեղին Վասիլեանի (այժմ ի Փարիզ) տունը, իր մտերմութիւնը վայելող Կարնեցի երիտասարդ բարեկամ մը, որուն հետ, իր ձանձրոյթի պահերուն, ան կը սիրէր սրաբաց խօսակցութեան մասնել եւ կատակներ ընել, եւ զոր՝ իր քոյրը կանչելու համար՝ սովոր էր երեք հարուածներ

տալ պատին, որուն միւս կողմը կը դանուէր Գարեգինի ննջասենեակը: Անդրանիկ՝ դէպ ի առաւօտը՝ ուրեմն, զինք հալածող մտածումներէն յոգնած՝ քանի մը անգամ, ժամացոյցին խորհուրդին դիմեց, պայմանադրական հարուածները տալու համար: Անհամբերութենէն, սակայն, ան՝ հակառակ ժամացոյցի խորհուրդին, տըւաւ հարուածները ու երբ Գարեգին՝ քուն աչքերուն, դարձացած այս անժամանակ կոչին վրայ, աչքերը շփելով անոր քովը մտաւ, Անդրանիկ՝ նախանձի տեսակ մը զգացումով:

— Անկուշտ, դեռ չես կշտացած քունէն — ըսաւ անոր:

— Փաշա՛, չէ՞ որ ուշ պատկեցանք:

— Վառէ՛ սիկարդ, նայի՛մ, քունդ աչքերէդ դուրս հանէ՛ մէկ մը:

Անդրանիկ սիկարի եւ սուրճի մոլի, մասնաւոր հաճոյք մը կը զգար, երբ իր սիրած մէկ անձին հետ էր որ անձնատուր կ'ըլլար այդ մոլութիւններուն մէկին եւ կամ միւսին:

Երբ Վասիլեան վառեց սիկարէթը եւ նստեցաւ, Անդրանիկ լուրջ դէմք մը առաւ:

— Մօտէն ծանօթ ես դուն քու հայրենակիցներէն Դ. Ընտանիքին — հարցուց անոր:

— Շատ մօտէն:

— Ի՞նչ գործ կ'ընէ պարոն Դ.:

— Մասնաւոր գործ մը չունի ան եւ կը սպասէ որ Ռուսները յաղթեն եւ ինքը վերադառնայ էրզրում, ուր չատ մը կալուածներ ունի ան:

— Քոյրն ալ կը ճանչնաս դուն մօտէն:

— Օրիորդ Ս., օ՛, ինչպէ՞ս թէ ոչ — պատասխանեց Վասիլեան, ոչ առանց չարաճճի ժպիտի մը, զոր Անդրանիկ չտեսնելու դարկաւ:

— Է՛հ, ինչպէ՞ս աղջիկ է Օր. Ս. — Հարունակեց Անդրանիկ:

— Անճման աղջիկ մըն է, ընտանեկան եւ դպրոցական լաւ կըթութեամբ օժտուած:

— Ինչո՞ւ, ուրեմն, մինչեւ հիմայ ձեռքը խնդրող չէ ունեցած:

— Օ՛ր, շատերը անոր ձեռքը խնդրած են, բայց, ինքն է որ չէ հաւանած — ըսաւ Գարեգին, եւ ունեցանոր ժպիտ մը, որուն անհանդարտութիւնը՝ Անդրանիկին այն կաակածը ներշնչեց թէ խօսելու պիտի ելնէ ան: Անդրանիկ՝ ձեռքին սաթէ համրիչովը՝ Գարեգինի՝ դիշերուան կերուխումէն դեռ կարմիր քիթին վրայ հարուածով մը՝ ընդմիջելով անոր ժպիտը.

— Դուեւ խաղիս էրդրումցի չես — ըսաւ ան, այս անգամ ինքը ժպտելով — դնա այս հարցումներուս պատասխանները տիկին Արմիկէն բե՛ր:

Գարեգին՝ վանեցի հօր զուտի է, էրդրումի մէջ մեծցած, կինը, տիկին Արմիկ, բնիկ էրդրումցի է:

Տիկին Արմիկի պատասխանին վրայ, որ աւելի տաք էր, աւելի դրական՝ Անդրանիկ՝ ծովի քանի մը ումպեր կլկէն վերջ, Գարեգինին ուղղուեցաւ նորէն.

— Եօնանեան դպրոցը դնա՛ — ըսաւ անոր Անդրանիկ — եւ անկէ թէլէֆօն ըրէ՛ թումանեանին՝ եւ իմ անունով ըսէ անոր, որ անմիջապէս ինձի դայ:

Եօնանեան դպրոցը, քանի մը քայլի վրայ կը դըտնուի, Պէհալութեան փողոցին վրայ: Թումանեանն ալ, այդ օրերուն, Թիֆլիս կը դառնուէր եւ կ'ապրէր՝ Վերայի կողմերը, Յովսէփ Պունունցի տունը:

Շատ չանցած, համակրելի բանաստեղծը, « խէր ըլլայ, Անդրանիկ, էս ի՞նչ բան է էսնեց կանուխ աւուօտ », հարցումովը, որ մինակ չէր, ոչ ալ առանց անոր երկայն թեւերու լայնարձակ տարուբերումնե-

բուն եւ քրքջալիւր ժպիտին ընկերակցութեանը, իր աղմկալից մուտքը դորձեց Անդրանիկի քովը:

Անդրանիկի ընդունելութիւնը, ընդհակառակն, տաք չեղաւ սովորականին պէս: Թումանեան չկրցաւ անոր դէմքին վրայ չնձմարել խոր թախիժ մը:

— Հիւանդ ես, ի՞նչ ես — Հարցուց ան, թօնը փոխելով, տեսնելով որ Անդրանիկի մօտ արձադանդ դըտած չէին, ո՛չ իր ուրախ մուտքը, ոչ ալ իր Հարցումին զուարթութիւնը:

— Հիւանդ չեմ, բայց այս գիշերը բնաւ քնացած չեմ:

— Է՛հ, ի՛նչ կայ որ, այս ցերեկին կը քնանաս եւ կը շտկուիս. էտ էլ բա՞ն է — ըսաւ Թումանեան, վերակոչելով իր ուրախ ժպիտը:

— Թումանեան, քեզի խորհուրդ մը Հարցնելու Համար է որ քեզի տուի այս անժամանակ նեղութիւնը, սկսաւ Անդրանիկ:

— Հարցո՛ւր, ճանս:

— Թումանեան, կը յիշե՞ս, դուն, որ մը ինծի օրիորդի մը անունը տուիր, հետը խորհուրդը, որ ամուսնութեան առնեմ զայն:

— Այո՛, բայց այդ օրիորդը ամուսնացած է:

— Խնդիրը այդ օրիորդին վրայ չէ:

— Հապա՞:

— Խնդիրը ամուսնութեան սկզբունքին վրայ է, որ առիթով դուն այն կարծիքը յայտնեցիր, թէ ան է միայն, ամուսնութիւնը, որ պիտի կրնայ փոփոխութիւն մը դնել իմ այս ձանձրալի կեանքին մէջ:

— Հապա՞, հապա՞, ինչպէս թէ չեմ յիշեր Անդրանիկ ջա՛ն — ըսաւ Թումանեան, քահ քահով մը — ես միշտ էլ էդ կարծիքին եմ: Դուն էլ, երբ ամուսնանաս,

ինձ պէս, էն զղացում պիտի ունենաս, որ ես ունեցայ
Հէնց ամուսնութեանս օրը:

— Ի՞նչ զղացում:

— Էն զղումի զղացումը, թէ ինչո՞ւ աւելի առաջ
ես չէի ամուսնացեր:

— Հապա՞ ժողովուրդը:

— Ժողովուրդի ի՞նչ բանն է քու ամուսնութիւնը:

— Ի՞նչ պիտի ըսէ ան:

— Ի՞նչ պիտի ըսէ, ան ուրախ պիտի ըլլայ, որ իր
առիւծը կորիւններ ունենալու է:

— Այո՛, բայց Թրքահայութեան այս դժբաղդ օրե-
րուն, երբ դեռ անոր հարցը որոշ միճակ մը չէ ստա-
ցած:

— Ի՞նչ Թրքահայութեան հարցի խօսք է որ կ'ը-
նես, Անդրանիկ — ըսաւ Թումանեան, լուրջ դէմք մը
առնելով — Թրքահայաստանը՝ Ռուսահայաստանին
պիտի միանայ եւ անոր հետ պիտի բաժնէ ինչ ժողո-
վուրդին բաղդը: Ըլլալիքը այս է, Անդրանիկ. հայկա-
կան հարցը՝ մեր բանաստեղծներուն եւ մէկ մըն ալ
կուսակցութիւններուն համար միայն զոյութիւն ունէ,
դուն, խօսք, ո՛չ կուսակցական ես, ո՛չ էլ բանաստեղծ:

— Բայց, չէ՞ որ դուն բանաստեղծ ես:

— Իբրեւ բանաստեղծ է որ ես քեզի կը յայտնեմ
այս ճշմարտութիւնը:

— Մեզի ընելիք չէ՞ մնացեր, ուրեմն, այլեւս —
հարցուց Անդրանիկ տիրութեամբ:

— Հապա՞, հապա՞, ինչպէ՞ս թէ չէ. Թրքահայե-
րու կորուստին դարձանումը, որուն՝ ահա, ամուսնու-
թիւնը կը ներկայանայ առաջին եւ լաւագոյն միջոցը —
ըսաւ Թումանեան խորխոր ժպիտով մը:

Անդրանիկ չկրցաւ չբաժնել Թումանեանի ժպիտը,
բայց ծածկելու համար զայն, ան ինքզինքը տուաւ տու-

փէն սիկարէթ մը հանելու եւ դայն վառելու դործին:

Սիկարէթը վառելէն վերջ, Անդրանիկ ինկաւ նորէն այն լուռ թախիծին մէջ, որ անոր կուգար երբ իր միտքը պաշարուած կ'ըլլար ծանր որոշում մը տալու հարկադրանքովը:

Թումանեան դիտէր այդ թախիծը փարատելու դադանքը:

— Ես՝ մինչեւ իմ ամուսնութեան օրը, դրախտի չէի հաւատար, Անդրանիկ — ըսաւ ան, զուարթ շեշտով մը — ամուսնութենէս վերջն է, որ, ոչ միայն կը հաւատամ անոր զոյութեանը, այլեւ դիտեմ թէ անոր մէջ կ'ապրիմ ես: Խօ՛մ դուն տեսած ես, Անդրանիկ, իմ դրախտը, իմ դիւղը, իմ օջախը եւ անոր մէջ՝ իմ տուրինայով երեխաները:

Անդրանիկի սիրտը բացուեցաւ, լեզուն հետը:

— Երէկ, Երուանդի ամուսնութեան երեկոյթին մէջ աղջիկ մը տեսայ, որ ինծի քու խորհուրդդ յիշեցուց, բայց կը վարանիմ:

— Մի՛ վարանիր, հոգի՛ս, մի՛ վարանիր, ըսաւ Թումանեան եւ ոտքի ելնելով, տաք տաք ողջադուրեց Անդրանիկը:

Արցունքի ցօղե՛ր՝ Թումանեանի ժէսթին՝ իր հոգին ալեկոծող փոթորիկին բաղխումէն՝ չողացին յանկարծ Անդրանիկի թարթիչներուն ծայրը: Սքօղելու համար տկարութիւն մասնող այդ երեւոյթը, Անդրանիկ մարած սիկարէթը վառելու ելաւ, յետոյ, տեսած աղջկան եւ անոր մասին առած տեղեկութեանց պատմութիւնն ընելէն վերջ, իր բարեկամին ըսաւ.

— Թումանեան, եթէ Օր: Ս. իր հաւանութիւնը չզլանայ, ես պիտի ամուսնանամ անոր հետ եւ դուն պիտի ըլլաս իմ կնքահայրս:

— Դէ՛հ եկուր, ուրեմն, մի անգամ էլ, որպէս

սանիկա համբուրեմ քեզ — ըսաւ խանդավառ բանաստեղծը եւ նորէն իր երկար բազումներուն մէջ առնելով Անդրանիկը, համբոյրներով ողորկեց անոր ճակատը:

Թումանեանի մեկնումէն վերջ, Անդրանիկ ունեցաւ անձկութեան սոսկալի պահ մը, սիկարէթը բերնին մէջ, տենդոտ քայլերով՝ ան չափելու ելաւ սենեակին լայնքն ու երկայնքը: Յայտնի էր որ, գործնական քայլ առնելու կէտին վրայ, թերը ու դէմը, անոր հողիին մէջ, կը մղէին իրենց պայքարներուն վերջնականը, վճռականը: Հայելիին առջեւէն անցած պահերուն, անոր աչքերուն, մերթ իր ճակտին միջիւններն էին որ կ'երեւային, մերթ իր առնական զեղեցիկութեանը հետ, իր թուխ աչքերուն զեղեցիկ փայլը: Թերը չէր, սակայն, որ վերջապէս առնել տուաւ անոր դրական որոշումը, այլ, կը թուի թէ այդ թեր ու դէմին չարչարանքէն իր հողին ազատելու պէտքը: Երբ, իր երթեւեկներուն մէջ, ան անցաւ սենեակին դրան առջեւէն, յանկարծակի եւ քիչ մը խիստ ժէսթով մը բացաւ դռն եւ խորիստ ձայնով մը Վասիլեանը կանչեց:

Երբ Վասիլեան դրան առջեւը եկաւ, առանց դռն ներս հրաւիրելու եւ, որպէս թէ ան՝ իր զինուորներէն մէկը եղած ըլլար, հրամանատարի ժէսթով մը եւ հրաման մը հաղորդելու ձեւով, Անդրանիկ անոր ըսաւ.

— Այսօր, Պ. Դ. տեսնելու պնա եւ, իմ կողմէն, մտերմորար, անոր միտքը չօչալիէ իր քրոջ ձեռքը խնդրելու հաւանականութեանը մասին:

Հրամանը այնքան ազդեցիկ էր որ Վասիլեան չհամարձակեցաւ ժպտիլ այս անդամ, բայց, իրիկուն, զուարթ ժպտով մըն էր որ Անդրանիկին հաղորդելու եկաւ պարոն Դ.ի պատասխանը:

— Նման հաւանականութեան մը՝ սիրով ընդառաջ պիտի երթան թէ՛ ինքը եւ թէ՛ քոյրը:

Այս էր եղած Պ. Դ. ի պատասխանը եւ այս էր դեռ, այդ օրերուն, դաւառական բարձրերուն մէջ, ամուսնութեան քանակցութեանց առաջին հանդերուսնը:

Պաշտօնական առաջարկը, երկրորդ տեսակցութեան մը ընթացքին կայացած հասկացողութեան համաձայն, ինքը, Անդրանիկն էր որ պիտի ընէր Օր. Ս. ի, հանդիպումի մը մէջ, որուն՝ Անդրանիկ պիտի որոշէր տեղն ու ժամանակը:

Այս հանդիպումէն առաջ, սակայն, տեղի ունեցաւ ուրիշ հանդիպում մը:

Անդրանիկ կոչուեց մը տուած էր ի պատիւ իր քրոջ հարսին պարագաներուն: Կոչուեցը, Թիֆլիսի լաւագոյն սրահներէն մէկուն մէջ հաւաքած էր նորէն Երուանդի եւ հարսին բարեկամները, մեծ մասամբ հայրենակիցներ:

Անդրանիկ քիչ մը ուշ մնացած էր. երբ ան հասաւ, հրաւիրեալներէն ոչ ոք կար պակաս. անոր մուտքն ալ հիացում պատճառեց, ոչ միայն անոր համար որ ան Անդրանիկն էր, այլ, որովհետեւ հաւաքոյթին ամենէն չիք անձնաւորութիւնն կը թուէր ըլլալ ան: Իր նոր կտրել տուած քաղաքային հագուստներուն մէջ, իր նոր կտրուած մազերովը եւ նոր ու խնամով սափրուած դէմքովը, փարձեալ թէ ան տաւր տարիով երիտասարդացած էր այդ իրիկուն:

Մտահը մտնելուն, Անդրանիկի առաջին ժէսթը եղաւ, աչքերուն շրջանն ընել տալ հրաւիրեալներուն վրայ: Անոնք կանգ չառին մինչեւ որ չինկան Օրիորդ Ս. ի աչքերուն մէջ: Զոյգ մը ծպկտներ՝ այդ հանդիպումէն ծաթած, հաղորդութեան մէջ դրաւ անոնց հոգիները: Եւ, ահա, Կարօյի թառը, որուն թելերը կը սկսին թռթռացնել անհամբեր պարիկներու սրունքները:

Երբ նոր հարսն ու փեսան՝ դէմ դէմի, պարեցին առաջին պարը, հիացումի արտայայտութիւններ՝ ծափերու շնթոցովը, չորս կողմէն եկան խումելու անոնց վրայ: Հարսը որ հարսանեկան զղեստներուն ճերմակութեանը մէջ, թուխ երեւցած էր հարսնիքին օրը, այս անգամ, սեւ մետաքսներուն մէջէն, ան, Սարսնի ծաղիկն էր: Իր բարձր եւ ճկուն հասակովը, որ պարելու շնորհին մէկը երկուք կ'ընէ, ան՝ որոտացող ծափերուն, եթէ ոչ մեծ մասին, դէթ շնթացողներուն հասցէն էր. բայց, ապահովարար, քնքոյշ թաթիկներէ մեկնածներուն՝ բոլորին ալ խկական հասցէն փեսան էր՝ Երուանդը՝ իր չէրժէզսքին մէջ, որուն արծաթ երախակալը մէջտեղ կը հանէր անոր սլացիկ հասակին, իսկ սեւութիւնը իր խարտեաշ եւ թարմ դեղին բոլոր նրբութիւնները:

Անդրանիկ հպարտ էր իր քեռորդիին այդ Փիղիքական շնորհներովը:

Ո՛հ, այդ բոպէին:

Պարին ամբողջ տեւողութեան ընթացքին, անոր աչքերը մէկ մը՝ պարող զոյղին վրայ էին, մէկ մը՝ Օրիորդ Ս.ի, որուն վաճառավառութիւնը, դէպ ի պարողները, ներկաներուն մէջ, ամենէն դաղջն էր: Չափազանց տխուր, Օր. Ս.ի ձեռքերը հազիւ իրար քով կուզային ծափելու համար:

Ինչո՞ւ:

Այս հարցումն էր որ Անդրանիկ՝ իրարու ետեւէն, ինքն իրեն կուտար. հարցում՝ որուն պատասխանը զինք այնքան տխուր կ'ընէր, որքան իր սիրականը:

Օրիորդ Ս. կը նախանձէ՞ր արդեօք:

Այս հարցումը, Անդրանիկ՝ առաջին անգամ, ինքն իրեն տուած էր, երբ նկատած էր որ Օրիորդ Ս.՝ պարի տեւողութեան ընթացքին, նայուածքը Երուանդէն դէ-

սի ինքը եւ իրմէն դէպ ի Երուանդ կը շրջէր։ Հարցումին պատասխանը, ան՝ դէպ ի քովի մեծ հայելին դառնալով, անոր մէջ փնտռած էր։ Անոր մէջ, Անդրանիկ՝ ոչ իր դէմքին համակրելի առնականութիւնը տեսած էր, ոչ ալ զեղեցիկ աչքերուն թուփ փայլունութիւնը. ան՝ հոն տեսած էր, միայն, իր մաղերուն ճերմակները եւ ճակտին կնճիռները։

Երբ Անդրանիկ՝ աչքերը հայելիէն դարձուցած էր դէպ ի Օր. Ս., տխուր դպացում մը, սեւ ամպի մը նման՝ եկած էր պատելու անոր հոգին։

Անդրանիկ յիշած էր, այդ բոպէին, որ 53 տարու էր ինքը։

Ու իր հոգին պատելու եկած այդ տխրութեամբը, Անդրանիկ քննելու ելած էր Օրիորդ Ս.ի հոգին եւ դժտած հարցումին պատասխանը։

Օրիորդ Ս. 18 տարու էր, նախանձելու իր բոլոր իրաւունքին մէջ։

Երբ, Անդրանիկ՝ իր այս զիւտէն վերջ, անգամ մը եւս դարձաւ դէպ ի հայելին, իրեն այնպէս թուեցաւ թէ իր ճակտին կնճիռները աւելի խոր էին, իր դիմուն մաղերը աւելի ճերմակ։ Ու, երբ նորապսակ զոյգը, ներկաներուն հօտերուն վրայ, պարեց իր երկրորդ պարը, միշտ դէմ դէմի, հանդիսականներուն ծափերը աւելի խանդավառ եղան աւելի խելայեղ, իսկ Օրիորդ Ս.ինը աւելի դաղջ, Անդրանիկինը՝ հաղիւ լսելի։

Բայց, երբ ինքը, Օրիորդ Ս.՝ իր հերթին, պարելու ելաւ իր առանձին պարը, Անդրանիկ նկատեց որ ան տխուր չէր բնաւ։ Անոր պարին յաղթանակը այնքան ցայտուն եղաւ, անոր հետեւող ներկաներուն խանդավառութիւնը այն աստիճան ողեւոր, ինքը, պարուհին, դարձաւ այնքան ժպտուն, անոր ժպիտը՝ այնքան արագօրէն ծաղկած Անդրանիկի դէմքին վրայ, այն աս-

տիճան պայծառ էր, յորդ եւ լուսաւոր, որ զինք սիրո՞ղին, Անդրանիկի հողին լեցնող սեւ խորհուրդները փախան անոր առջեւէն, ինչպէս աշնան սեւ ամպերը՝ արեւու առջեւէն:

Երեկոյթին մնացեալ մասը անցաւ շատ զուարթ: Կախէթի զինին ջուրի պէս կը հոսէր: Ընդարձակ սրահն ըսես, իր մէն մի անկիւնով մէկ մէկ տեսակ խրախճանքի թատր դարձեր էր. հոս Կարօյի թառը, հոն երգ, անդին պար. բազմականները՝ ոտքի վրայ, կամ նուագին շուրջն են եւ կամ պարողներուն: Անդրանիկ մերթ հոս, մերթ հոն, քայլերը զինք հետզհետէ կը մղեն դէպի իր աստղը: Երբ անոնք իրարու դէմ ելան կէտի մը վրայ ուր արմաւենիի հսկայ թաղար մը, անոնց անցքը կը խցէր, Անդրանիկ բռնեց Օրիորդին ձեռքերէն եւ անոր հետ դրաւեց լայնատարած արմաւենիին շինած կիսաստուերին ներքեւ դռնուող երկու աթոռները:

— Ես ուրիշ առիթի վերապահած էի — զինուորի համարձակութեամբ բայց դորովի անուշ ժպիտ մը աչքերուն մէջ, ըսաւ Անդրանիկ սիրուհիին աչքերուն մէջ սուղելով — բայց հիմայ ըսեմ՝ լմմամ: Ես քեզ կը սիրեմ եւ կը փափաքեմ ամուսնանալ քեզ հետ:

Օր. Ս. իր սեւ ու երկար թարթիչները իրար խփեց եւ դանոնք դէպ ի վար քանալու համար էր որ իրարմէ դատեց եւ պահեց ամօթխած լուռութիւն մը: Անդրանիկ՝ արեւելքի աղջիկներուն յատուկ նազա՞նքի վերադրեց, թէ ոչ վերապահութեան, ամէն պարադայի քաջալերական չգտաւ օրիորդին լուռութիւնը եւ նուազ համարձակութեամբ էր, որ ան կրկնեց իր առաջարկը:

— Դուն դարգացած աղջիկ ես, եւ դիտես որ ամուսնութիւնը երջանիկ է, երբ փոխադարձ սիրոյ վրայ է որ կ'ըլլայ ան: Հիմայ ինծի ըսէ՛, թէ դուն ալ կը սիրե՞ս զիս:

Օրիորդը՝ Թարթիչները նորէն իրար խփեց, բայց, ան զանոնք բացաւ, այս անգամ, դէպ ի Անդրանիկի աչքերը: Անդրանիկ այդ Թարթիչներուն մէջ նշմարեց, անոնց երկարութեան ձգած շուքին մէջ հազիւ տեսաւ ներքի, արտասուքի զոյգ մը շիթեր, որ անոր պահած լոռութենէն նուազ քաջալերական թուեցաւ իրեն: Ան միտքին մէջ նոր հարցում մը պատրաստելու վրայ էր, երբ Օրիորդ Ս. կանխեց:

Պօքո՞ւ:

Ոչ:

Օրիորդ Ս. իր սեւ Թարթիչները ոսկեղօծեց, անմիջապէս, Ժպիտի մը կայծերով, այնքա՛ն դուռող, այնքա՛ն տաք, որ առին տարին, բռնապէս անոր արցունքին շիթերը, այնպէս, ինչպէս արեւի տաք ճառագայթները առաւօտեան ցօղը:

Բայց Ժպիտը, որքան ալ դուռող, որքան ալ տաք, պատասխան մը չէ: Անդրանիկ, սակայն, խուսափեցաւ ընելէ, զուցէ չկրցաւ ընել իր հարցումին երրորդը: Աջ ձեռքը սիրտին վրայ, այնքան սինդ, որ կարծես անոր արտփինները բռնել կը ճղնէր, ան բաւականացաւ այդ հարցումը դնելով խանդի եւ դորովի Ժպիտի մը մէջ, զոր իր սիրած էակին այնքա՛ն դորովալի Ժպիտը ծաղկեցուցած էր իր դէմքին վրայ: Եւ, այս՝ լոռութեամբ զեղուն հարցումին վրայ էր, որ Օրիորդ Ս. աշխոյժ եւ արագ Ժէսթով մը, բռնեց Անդրանիկի ձեռքերէն, նայուածք մը նկատեց աջը ու ձախը, յետոյ մէկդի ըրաւ արմաւենիի լաջն տերեւը, որ՝ կանանչ ձեռքի մը սլէս, կարծես անոնց սէրը օրհնելու համար, անոնց զլուխին վրայ ծռած էր, եւ դէպ ի Անդրանիկ ծոկելով՝ հազիւ լսելի ձայնով մը, բայց հաստատուն շեշտով մը՝ ըսաւ անոր.

— Անդրանիկ, ես ի՞նչպէս կրնամ չսիրել քեզ. չէ՞ որ դուն իմ իտէալին հերոսն ես:

Անդրանիկ սիրտին տրոփուններով էր որ պատասխանեց, տրոփուններ՝ որոնք զարկերէ չէր որ կուգային, այս անգամ, այլ համազարկերէ, որոնց նմանները ան չէր յիշեր ո՛չ Սասունի, ո՛չ ալ Տիմանի կռիւներէն:

Անգամ մը անկողինին մէջ, Անդրանիկ ինքզինքը տուաւ, միտքին մէջ, երեկոյթին անցքերուն պիւանը շինելու աշխատանքին: Ան՝ սկսաւ քնոորդիին եւ հարսին պարերէն իւ պարերուն ընթացքին, Սրիւրդ Ս.ի դէմքին վրայ սեւ ամպի մը պէս սաւառնելու եկած տրամուխեան հովէն. անկէ՝ ան անցաւ անոր, Օրիւրդ Ս.ի պարին եւ այդ պարին յաղթանակին՝ անոր դէմքին վրայ արթնցուցած հպարտ բայց քաղցր ժպետին. անկէ ան անցաւ, միշտ ժամանակադրական կարգով, իր սիրած էակին հետ ունեցած հանդիպումին եւ անոր հետ, արմաւենիի թաղարին բաղդաւոր արդեւքին վերայ, անոր շուքին ներքեւ իրենց առած դադարին, յետոյ արցունքի՝ այն շողուն շիթերուն՝ որոնք՝ իր սիրոյն յայտարարութեան վրայց այնքա՛ն յեղակարծութէն փայլած էին իր սիրուհիին թուխ աչքերուն մէջ: Ամենէն վերջ, ան կանգ առաւ՝ այն այնքա՛ն աշխոյժ, այնքա՛ն ժպտուն եւ սիրալիր ժէսթին վրայ, որով իր սիրտին հերոսուհին, իր ձեռքէն բռնած եւ դէպ ի ինքը ծոած, շունչ շունչի, ըրած էր իր փոխադարձ սիրոյ խոստովանութիւնը:

Անդրանիկի պիւանը այսքան արա՞դ եղաւ: Ո՛չ: Ան՝ մէկ մէկ պահ կեցաւ այդ դրուադներուն մանրամասնութիւններէն իւրաքանչիւրին վրայ եւ, մէկ մէկ

« Ժողքը անալիզի ենթարկեց զանոնք: Այդ մանրամասնութեանց իւրաքանչիւրին հետ ան վերդդաց անկէ իրեն եկած ուրախ կամ արտում գլացումները, յետոյ, որպէս վերջնական կայան, ան կանդ առաւ իր սիրուն հին սիրոյն խոստովանութեան վրայ:

— Անդրանիկ, ես ի՞նչպէս կրնամ չսիրել քեզ. չէ՞ որ դուն իմ խոյսալին հերոսն ես:

Անդրանիկ մէկա՞նց յիշեց, մէկա՞նց դառաւ այս ֆրազը:

Ո՛հ:

Օրիորդ Ս. ի Ժպիտին, անոր աչքերուն ցօղերը չորցնող Ժպիտին եւ իր ձեռքերը բռնելով, իրեն ըրած տաք խօսքերուն զինք անակնկալի բերող այնքա՛ն աշխոյժ, այնքա՛ն սիրազեղ Ժէսթին տպաւորութեան ներքեւ, Անդրանիկ ո՛չ կրցած էր, ո՛չ ալ սլիտի կրնար մէկանց կշռել լսած տաք խօսքերը, անոնց իւրաքանչիւրին տալու համար իր բուն եւ խեղական իմաստը: Բայց, չէ՞ որ Ժէսթերէն եւ Ժպիտներէն, որոնք կ'անցնին, մնացողը խօսքն է, անոր նշանակութիւնը: Հարկ է դնեն, ուրեմն, նոյնութեամբ յիշել այդ խօսքերը եւ պահել զանոնք:

Այսպէս ըսաւ՝ ինքնիրեն, վերջ ի վերջոյ, Անդրանիկ, իր սիւնը կազմելէն յետոյ:

Բայց, ըսել լաւ է, ընել աւելի լաւ, բայց քիչ մը դժուար: Հարկ է դնեն բառերը, դասաւորել զանոնք եւ անոնցմէ չինել նախադասութիւններ: Անդրանիկ՝ հիմայ ունի այդ լուրջ աշխատանքին անհրաժեշտ տարրերը, առանձնութիւն, պաղարիւն, բայց, անոր կը պակսին ճշգրիտ յիշողութիւնը՝ իր լսած բառերուն, որոնցմէ ան տպաւորութիւն մը միայն ունի պահած: Յիշողութեանը մէջ, այդ տպաւորութեան քօղին ներքեւ թաղնուած կան բառեր, բեկորներ, աւելի ճիշդը,

դորս, սակայն, ան պարտաւորութեամբ է մէկիկ մէկիկ փնտռել եւ երեւան հանել. յողնեցուցիչ աշխատանք մը, որուն՝ սակայն, ան կապուած է իր էութեամբը։ Ու, Անդրանիկ դատած իւրաքանչիւր բառին օճիքէն բըռնելով՝ սկսաւ հեզել զանոնք, այնպէս, ինչպէս այբ, բէն, դիմը, իր մանկութեան օրերուն։

Երբ Անդրանիկ՝ վերջապէս իրար ընտել այդ բեկորները, դատաւորեց զանոնք եւ շաղկապելով շինեց նախադասութիւնը ու գտաւ որ ան իսկականն է իր սիրած էակին շրթունքներէն դուրս եկածներուն, սկսաւ բարձրաձայն արտասանել զայն.

— Ես ի՞նչպէս կրնամ չսիրել քեզ. չէ՞ որ դուն իմ խէշալին հերոսն ես։

Քունէն արթնցողի մը պէս, որ կը զգայ յանկարծ թէ երազ մըն է միայն բաղդը, որ այդ քունը բերած է իրեն, Անդրանիկ ուրիշ բան չտեսաւ իր հեզած եւ շաղկապած նախադասութեան մէջ, եթէ ոչ պարզ երազ մը։

— Օրիորդ Ս. զիս կը սիրէ, վստնդի ես անոր խէշալին հերոսն եղած եմ. խէշալով է ուրեմն որ ան զիս կը սիրէ եւ ոչ թէ սիրտովը։

Ահա իրականութիւնը, որուն՝ իր քունը՝ շողշողուն՝ երազի մը պատկերը տուած է իրեն։

Իրականութիւնը մէկանց տարա՞ւ իր յաղթանակը. ո՛չ։ Ան՝ նախ, մեկնակէտ մը եղաւ, որ թիրախ դարձաւ անմիջապէս, Օրիորդ Ս. ի ժպիտներուն ու ժէսթերուն հետ՝ Անդրանիկին եկած լաւատես մտածումներու յարձակողականներուն։ Անդրանիկ չդադրեցաւ նոր տարրեր փնտռելէ եւ զանոնք այդ յարձակողականներուն ի սպաս դնելէ, բայց դատողութեան առողջութիւնը արթնցած է անգամ մը անոր մէջ, ան կը դործէ եւ իրարու ետեւէն անոր ըսել կուտայ.

— Եթէ ըլլար ուրեմն խտէալը, Օրիորդ Ս. չափա-
տի սիրէր զիս :

Յետոյ .

— Ան զիս այնքան կը սիրէ, որքան ո եւ է մէկը
որ կապուած է այդ խտէալին, որ մինակ Օրիորդ Ս. ին
չէ :

Յետոյ .

— Եթէ այսպէս եղած ըլլար, Օրիորդ Ս. առանց
զիս տեսնելու ալ պէտք էր որ զիս սիրէր :

Այս մտածումներէն չոր փայտերու մէկ մէկ խուր-
ձեր հղան հնոցին համար, որուն մէջ իրարու հաւելն
հալելու կուգային Օրիորդ Ս. ի Ժէսթին ու Ժպիտին հետ
Անդրանիկի անոնցմէ ծծած լաւատես մտածումները :
Վերջին բողբոջին, սակայն, անոր եկաւ ուրիշ մտածում
մը .

— Հապա՞ եթէ պարզ պատահականութեան մը հե-
տեանք եղած են Օրիորդ Ս. ի խոստովանութեան խոս-
քերը եւ կամ խօսելու ձեւ մը :

Այս մտածումներուն վրայ, Անդրանիկ անկողնէն
ելաւ, Ելեքտրական լոյսին կոծակը դարձուց, սիկարէթ
մը վառեց, եւ, տենդոտ քայլերով սկսաւ չափել սեն-
եակին լայնքն ու երկայնքը : Իր երթեւեկներուն մէջ,
ան՝ բողբոջ մը, կանգ առաւ հայելիին դէմ եւ ինքզինքը
դիտեց անոր մէջը : Հոն, իր ճակտին կնճիռները, բո-
պէի իր մտածումներուն լոյսին տակ, անոր աչքերուն
թուեցան մէկ մէկ փոս առունքեր, որոնց մէջ կարծես
թէ ան զինք չարչարող եղբակացութեան դէմ եկող իր
փաստերուն վերջինը ձգելու համար էր որ վեր ելած
էր :

Այսպէս, իր հետապնդած եղբակացութեան վրայ,
ան Ժպտեցաւ : Ժպիտին, հայելիին մէջէն իր ուղեղին
անդրադարձումն էր որ անոր բերաւ նոր հարցում մը :

Թէ ոչ հարցումն էր որ բերաւ ժպիտը, Անդրանիկ ձեռնառաւ միտքին նկող հարցումին.

— Բայց, Օրիորդ Ս. ինչո՞ւ պիտի սերէ զիս: Ես զինք պիտի սերէի՞ միթէ եթէ անիկա 70 տարու եղած ըլլար եւ, միաժամանակ, իմ խոնարհին հերոսը:

Այս ձեւը առած հարցումին վրայ, Անդրանիկի աչքերուն առջեւը եկան յանկարծ Օրիորդ Ս.ի աչքերուն մէջ փայլած արտասուքին շիթը, ան շիթ մը չէր այլ եւս, այլ ովկիանոս մը:

Ժպտէն վերջ, Անդրանիկի դէմքին վրայ եկաւ խոժոռը, անոր պայքարողի ուղին Թարգմանող խոժոռը, որ անոր կուշար, առհասարակ, երբ թշնամիի մը եւ կամ հակառակորդի մը դէմ կը դանուէր ան: Հայելիին դէմն է դեռ անիկա եւ անոր մէջ կը տեսնայ իր դէմքին խոժոռը, որուն մէջ կորսուած են, հիմայ, ճակտին կնճիռները: Ան 53 տարու չի զգար այլեւս ինքզինքը, այլ երիտասարդ մը, բայց իր մարդին, պայքարի, կռիւի, քաջութեան, հերոսութեան մարդին մէջ: Ան հին հերոսն է հիմայ, Սասունի կամ Տիւմանի հերոսը, պայքարի եւ կռիւի պատրաստ: Բայց, որո՞ւն դէմ: Օր. Ս.ի՞: Ո՛չ, այլ իր « ես »ին, իր մարդկային տկարութեան դէմ: Գերմարդն է ան հիմայ, որ կռիւի կ'ենէ մարդուն դէմ. եւ, չէ՞ որ ան մինչեւ հիմայ չէ յաղթուած, իր յաղթանակը կը տանի, իր խնկ վրայ, իր « ես »ին վրայ:

— Քանի որ Օրիորդ Ս. զիս չսիրեր, ես պէտք չէ որ իմ սէրը պարտադրեմ անոր: Պէտք է որ ես խղեմ կապը եւ անմիջապէս:

Անդրանիկ՝ իր այս յաղթանակին դափնիներուն վրայ կը քնանայ սուրբի մը պէս: Առաւօտը ան կ'ունենայ զարթօնքը՝ զոր Սասունի լեռներուն օդը միայն կրնար անոր տալ. անոր միտքը զինք պարուրող մըր-

մտութեանդ հոգիս եկած է այնքան պայծառ, որքան
այդ ամառան յատուկ մշուշէն դուրս խուժող արեւը:
Ան Հիմայ մէկ մտածում միայն ունի — ի՞նչպէս խղել
կապը, որպէսզի Օրիորդ Ս.՝ նախ, չըսէ թէ անկեղծ
չէր եղած իր սէրը. յետոյ միտքէն չանցընէ թէ իր
մտադրութեանը եւ որոշումներուն մէջ անհաստատ մէ-
կու մը հետ եղած է իր գործը:

Այս մտածումներովը Անդրանիկ այդ առաւօտը,
իր քայլերը ուղղեց դէպի Սօլօրակի Չաշկայ Չայը,
դէպի անոր այն անկիւնը, ուր ան սովոր էր ժամա-
դրուիլ արեւին հետ, անոր ճառագայթներուն տաք-
ցնող հեշտութեանը հետ խմելու համար իր առաջին
սուրճը:

Ան՝ իր քալէր կռիւի երթացող զինուորի մը՝ ա-
մուր եւ հաստատուն քայլերովը. դուխը բարձր, նայ-
ուածքը խորխոր:

Չաշկայ Չայի իր անկիւնը, արեւու ճառագայթնե-
րով տաքցած, խմած սուրճը, այդ բոլէին, իրեն թւե-
ցաւ Մօքայէն նոր հասած, ծխած ծխախոտին հոտը
զմապկելի:

Հաղիւ թէ Անդրանիկ աւարտած էր իր սուրճը, որ
սրճարանին առջեւէն անցնելը տեսաւ Ռոստոմին, որ
դուխը կախ, ձեռքերը գրպաններուն մէջ, որոնցմով
ան վերարկուն քղանցքները սովոր էր իրար վրայ բե-
րելու, Սօլօրակէն դէպի վեր կ'ընէր:

Անդրանիկի՝ այդ բոլէի մտածումներուն մարդն
էր որ կը հանդիպէր: Ան՝ ապակեփեղկին տուած հար-
ուածներովը ներս կանչեց զայն, սուրճ մը աղսարեց
եւ անոր ըրաւ իր՝ վարդի մը կեանքն անգամ չունեցող
կարճ սիրոյն կարճ պատմութիւնը, զորս ան վերջա-
ցուց բնորոշ ֆրազով մը.

— Անոր սէրը՝ Երուանդի հարսնիքին օրը, աչքե-

բովս սիրտս մտաւ. խնամապատիւին օրը, ահանջովս ելաւ հոնկէ :

Ռոստոմ մէկանց չանդրադարձաւ այս կարճ նկարագրականին բանաստեղծական ղեղեցիութեանը : Ան՝ Անդրանիկի մէկ փոքրիկ բացատրութեանը պէտք ունեցաւ խմանալու համար թէ սէրը աչքերէն է որ կը ծնի, որ իր սիրածին իր ահանջը մտնող խոնտովանութեամբ եղած էր, որ իր աչքերէն ծնած սէրը մեռած էր :

Անդրանիկ իր ըսելիքը ըսած էր թօնով մը, որ դիմացինին թոյլ չի տար անդրադառնալու անոր այս կամ այն կէտին, մանաւանդ որոշումին : Ռոստոմ՝ առանց ատոր ալ, իր խառնուածքովը՝ ոչ միայն տրամադիր չէր փոխել տալու Անդրանիկի որոշումը, այլեւ, ինչպէս դուշակած էր ինքը, իր մտածումներուն մարդն էր :

Այսուհանդերձ, համոզումէն թէ ոչ առ ի պատշաճութիւն, ան՝ Օրիորդ Ս.ի խոստովանութիւնը տարակոյսի ներքեւ առնող քանի մը խօսքեր ըրաւ, որուն վրայ, Անդրանիկ, քիչ մը տաքցած՝

— Ինձ համար, անդրդուելիօրէն պարզ է Օրիորդ Ս.ի խօսքերուն խելութիւնը :

Յետոյ, Ռոստոմի պահած լռութենէն դողողած՝

— Կնկան խօսքերու խելութիւն — ըսաւ Անդրանիկ եւ այս կարճ մենախօսութեամբ կարծես, իր լռութիւնը խղելու հրաւիրեց Ռոստոմը :

Անդրանիկ՝ որպէս խորհրդատու իր դէմն ունէր, այս անգամ, բանաստեղծական զգացումներու փոխարէն փիլիսոփայող միտք մը :

— Այո՛ — ըսաւ վերջապէս Ռոստոմ — կինը Աստուծոյ պէս է, ով որ անոր խելութիւնը հասկնալ ուղիք, հաւատքն ալ կը կորսնցնէ, սէրն ալ հետը :

Անդրանիկ դռն մնա՞ց Ռոստոմի այս ընդհանրացնող դատաստանէն. յայտնի չըրաւ ան: Ան՝ կլանուած՝ իր մասնաւոր պարապայովը, Ռոստոմին՝ բերնով կրկնեց, միտքով հարկւր անգամ կրկնածը՝

— Ի՞նչպէս խղել կապը, որպէսզի Օրիորդ Ս. չտարակուսի՝ մէկ կողմէն իր սիրոյն անկեղծութեանը, միւս կողմէն իր կամքին եւ որոշումին հաստատութեանը եւ անյողդողութեանը վրայ:

— Կ'ուղէ՞ք որ Օրիորդ Ս. նոր յայտարարութեամբ մը, ետ առնէ հինը — հարցուց Ռոստոմ:

Անդրանիկ նեղացաւ որ Ռոստոմ, խելացի մարդ՝ չէր թափանցած իր միտքին:

— Ո՛չ, ընդհակառակն, ես կ'ուղեմ որ Օրիորդ Ս. հասկնայ եւ համոզուի, թէ՛ ես անկեղծօրէն կը սիրէի զինքը, բայց, անոր այն խոստովանութեան վրայ՝ թէ՛ ան զիս կը սիրէ որպէս իր խէպլին հերոսը, ես կտրականապէս կը խղեմ իմ սրտին կապը, մնալու համար անոր խէպլին հերոսը:

Ռոստոմ ունեցաւ ժպիտ մը. աւելի ճիշտը, ժպիտի մը կէսը, վասնզի, ըստ իր սովորութեանը, որ հազուադէպ է, այդ ժպիտը կը ծաղկէր միայն անոր աջ աջտին վրայ: Ան պահեց, սփինքսեան լուսթիւն մը: Այդ սփինքսին փոխարէն, Անդրանիկն էր, սակայն, որ իր նայուածքով կը լափէր Ռոստոմը: Ան չխօսեց, մինչեւ որ Անդրանիկ, ճարահատ, բիւրեղացնելով չկրկնեց իր միտքը:

— Ի՞նչպէս հասկցնել Օրիորդ Ս.ին իմ այս հաստատ եւ անդրդուելի որոշումը:

— Ես դժբախտաբար չեմ ճանչնար Դ. ընտանիքը, այլապէս ես ինքս, ամենայն յօժարութեամբ, յանձն կ'առնէի ձեր այդ որոշումը Օրիորդին յայտնելու պաշտօնը:

— Դուք կը ճանչնա՞ք Պ. Գէորգ Արուլեանը, հարցուց, յանկարծ, Անդրանիկ, գիւտ մը ըրած ըլլալու դժուանակ ժէսթով մը:

— Ի՞նչպէս թէ ոչ: Շատ լաւ:

— Անիկա շատ մօտ բարեկամ մըն է Դ. ընտանիքին: Դուք նեղութիւն կը կրէք ուրեմն, Պ. Արուլեանի քով հրաւիրելու Օրիորդ Ս. իր եղբօր Պ. Օ.ի հետ եւ անոր յայտնելու իմ խօսքերը, զորս թուղթի մը վրայ պիտի գրեմ, որպէնզի ո՛չ բառ մը պաղսի անոնցմէ, ո՛չ ալ բառ մը աւելնայ անոնց վրայ: Եւ, եթէ ւերեք Օրիորդը բան մը ըսելու ելնէ, չլսելու դարնէք ու մեկնիք, անմիջապէս:

Ու, Ռոստոմի յայտնած յանձնառութեան վրայ, Անդրանիկ՝ աշխուժով մը, գրպանէն հանեց ծոցատետրը, ջղային շարժումով մը անկէ թերթ մը պատուեց, եւ վրան մատիտով գրեց:

« Անդրանիկ կ'ըսէ թէ ես անկեղծ սիրով մը փափաքեցայ ամուսնանալ ձեզ հետ, բայց ձեր այն խոստովանութեան վրայ, թէ տուք զինքը կը սիրէք որպէս ձեր խոհալին հերոսը, ան՝ վերջնականապէս, կը խզէ իր սիրտին կապը, մնալու համար ձեր խոհալին հերոսը »:

Յաջորդ օրը, երբ Ռոստոմ Անդրանիկին եկաւ անոր յայտնելու համար թէ նոյնութեամբ դործադրած էր իր յանձնարարութիւնը, սպասեց որ Անդրանիկ՝ իրեն հարցնելու ելնէ թէ ի՞նչ եղած էր Օրիորդ Ս.ի վերաբերմունքը կամ պատասխանը: Անդրանիկ հիասթափ ըրաւ Ռոստոմը: Ան բաւականացաւ ըսելով.

— Շատ չնորհալալ եմ:

Նոյեմբերի վերջերը՝ Արեւմտահայ Խորհուրդը՝ Փարիզէն ստացաւ Պ. Պօղոս Նուպարի պատմական հեռագիրը, որ՝ նոր տեսակի դուռ մը կը բանար, իր՝ Արեւմտահայ Խորհուրդին գործունէութեան առջեւ:

Իր հեռագրովը, որ Յրանսայի Արտաքին գործոց նախարարութեան շէֆրովն էր որ կը հասնէր, Աղգային Պատուիրակութեան նախագահը կը յայտնէր, որ « Եթէ Թրքահայերը իրենց սեփական ուժերովը պաշտպանելու ելնէին իրենց սահմանները, Դաշնակիցները պիտի ճանչնային անոնց անկախութիւնը եւ պիտի պաշտպանէին զայն »:

Հեռագիրը՝ իր խմբագրութեան ձեւովը եւ Յրանսայի Արտաքին գործոց նախարարութեան շէֆրէն անցած ըլլալու իրողութեամբը, տեսակ մը դաշնագիր կը համարուէր Դաշնակիցներու եւ Թրքահայերու միջեւ:

Արեւմտահայ Խորհուրդը՝ որ իր տիրէքթիւներուն մէջ չունէր ղինուորական գործունէութեան իրաւասութիւնը, Թրքահայերու մէջ զօրահաւաք վատարելու եւ բանակ մը կազմելու համար, հարկ դատեց խորհրդաժողով մը կազմել Թիֆլիսի մէջ:

Այս խորհրդաժողովին մասնակիցելու համար, երբ եւ Թիֆլիս հասաւ, պաշտօնակիցներէն տեսածն առաջին անձնաւորութիւնն եղաւ Անդրանիկը: Ես զայն դրտայ Սօլօյակի Չաշկայ Չայը, ուր ան՝ քանի մը հին ղինակիցներով չըջապատուած՝ Թէյ կը խմէր: Ուրախութենէն գինով՝ անոր առաջին ժէսթն եղաւ ինծի կարդալ Պ. Պօղոս Նուպարի հեռագիրը, որուն՝ երբ պատճէնը գրպանէն դուրս հանեց, ան բնորոշ յիշողութիւն մը ունեցաւ, որպէս նախարան:

— Ի՞նչ կ'ըլլար եթէ Մեսրոպ եպիսկոպոսն ալ, այսպէս, ճիւղալէյին դրպանը դրած ըլլար Չարին խոստըմնադիրը:

Անդրանիկ կ'սկնարկէր այդ առասպելական խոստըմնադրին՝ Ալեքսանդրաբոլի կայարանին մէջ կորսուած ըլլալու առասպելին:

Այս սկնարկութիւնը, սակայն, անոր ընել տուողը Անդլիոյ խոստովին եւ յանձնառութեան մասին անոր քիչ մը կոյր հաւատքն էր: Ան մոռցած էր որ Անդլիոյ զրահաւորները Արարատը չէին ելներ: Յետոյ, այդ օրերուն, տաղաւին անոր դիւանագէտները իր բաղդին չէին ձգած Աղգաթողովի անդամ Նէկիւսը, որ՝ իր կարգին, չէր կարդացած Հայոց պատմութիւնը՝ որուն վերջին մասը՝ նոյն այդ Աղգաթողովին դիւաններէն անցած էր:

Խորհրդաթողովը դումարուեցաւ եւ ծափերով՝ որոնց մեծ մասը, եթէ ոչ ամբողջութիւնը, կ'երթար Դաշնակիցներուն, որոշեց զօրահաւաք կատարել Թրքահայերու մէջ եւ Անդրանիկի հրամանատարութեան ներքեւ կազմել Թրքահայ զօրաբաժին մը: Այս որոշումներուն դործադրութիւնն ալ՝ Խորհրդաթողովը յանձնեց նոր մարմինի մը, որուն ան « Հայաստանի Ազատօվութեան Խորհուրդ » անունը տուաւ, որ՝ այսպէս, կը դառնար տեսակ մը Թրքահայ կառավարութիւն:

Կովկասեան ուսւ բանակին հրամանատարութիւնը, որ չէր ճանչցած Պուլէվիկներու իշխանութիւնը՝ Հայաստանի Ազատօվութեան Խորհուրդին առջեւ բացաւ իր բոլոր կարելիութիւններուն պահեստները. այդ կարելիութիւններէն մէկն էր զօրավարութեան տիւղոսը, զոր ան՝ փութաց տալ Անդրանիկին:

Անդրանիկ՝ իր նոր համազգեստին մէջ նուազ հա-

մակրելի էր, բայց, աւելի պատկառելի: Պաշտօնը եւ աստիճանը ու անոնց՝ հետերնին բերած պարտականութիւնները ու հեռանկարները՝ զայն դրած են նորէն իր հին կաշիին մէջ: Առջի Անդրանիկն է ան՝ հիմալ, աշխոյժ, ոգեւոր, լաւատես: Ան չէ փոխած, նոյնպէս, իր վերաբերմունքը իր Նախկին ընկերներու մասին, ինչպէս որ այս վերջինները իրենցը, Անդրանիկի նկատմամբ. յարաբերութեան վիճակ մը, որ կամաց կամաց Անդրանիկը մղեցին այն կարծիքին, թէ՛ եթէ ոչ կուսակցութիւնը, դէթ կուսակցական կարգ մը աղդեցիկ անհատներ՝ չէին քաշեր իր յաջողութիւնը, եւ քարեր կը դնէին իր քայլերուն դէմ:

Կուսակցութիւնը, այդ օրերուն Փութպօլի դնդակ մը, իրարու դէմ ելած, աղդայնականի եւ միջաղդայ-

նականի, Թրքահայի եւ Ռուսահայի, անդրանիկեանի եւ հակաանդրանիկեանի ոտներու միջեւ, իր քառասյին վիճակովը՝ քիչ մը աւելի լայն ստպարէդ դարձեր էր անհատական նախատիրութիւններու եւ կիրքերու:

Այս վիճակին բերումովն էր որ երբ զօրահաւաքի յայտարարութիւնը՝ Թէքնիք պատճառներով մէկ երկու օր ուշացաւ, Անդրանիկ՝ որուն՝ օր առաջ դործի անցնելու եռանդը՝ տեսակ մը ջղայնութեան վերածուած էր, նման կիրքի մը, մասնաւորապէս, Արամի կողմէն եկած նախանձի կիրքի մը, վերադրեց այդ յայտարարութեան: Անդրանիկ՝ միջօրէի մը, որուն առաւօտը, յայտարարութիւնը, հակառակ տրուած հաւաստիքին, լոյս չէր տեսած, բացատրութիւն ուղեկու համար, Ապահովութեան Խորհուրդի պաշտօնատուներ եկաւ: Հոն, Վ. Փափաղեանի, Ա. Դարբինեանի եւ իմ՝ բացատրութիւններուն եւ ոչ մէկը բաւարար չգտաւ ան եւ սկսաւ լուսանքներ տեղալ այս ու այն հարցէին: Ի վերջոյ, ի լրումն բարկութեանը, սուրբ, յանկարծ, քաշեց պատեանէն:

Որո՞ւն վրայ էր որ ան քաշեց սուրբ, ապահովարար եւ ոչ մէկիս վրայ: Բայց, դրասենեակը ուր կը գտնուէինք մենք, բաւական լայն չէր եւ Անդրանիկի ժէսթը կրնար միայն սպառնալիքի եւ բարկութեան նշանի տեղ չանցնիլ, այլ նաեւ անդրանիկ Առաքեալի քաշած սուրին, եւ թոցնել, Քահանայապետին ծառային եղածին պէս, մէկն ու մէկիս ականջը:

Անդրանիկի այս ելոյթը՝ աննպատակ, դուցէ անարդար, կը բխէր, սակայն, անոր հոգիէն, օր առաջ, ժամ մը առաջ, ճակատը մեկնելու, իր պարտականութեան դուխն անցնելու եռանդէն, եռանդ՝ որ կրնար իրեն մահ բերել, ուրեմն ինքզինքը զոհելու իր եռանդէն, իր աճապարանքէն: Երբ, ելոյթը այսպիսի շոգի մը

կ'ունենայ ետեւը, թարգմանելի՞ է այլեւս եւ կամ քըն-
նադատելի: Ո՛չ: Հերոսի եւ դերմարդու պատմութիւն-
ները լեցուն են նման դրուադներով, անոնք ո՛չ միայն
բան մը չեն պակսեցներ հերոսական առաքինութիւննե-
րէ, այլեւ զարդ մը կ'ըլլան անոնց համար: Անդրանի-
կի սիրտը Աքիլլէսի նիզակին նման, չնորհն ունէր իր
բացած վէրքը բուժելու: Երբ, յաջորդ օրը, յայտա-
բարութիւնը երեւցաւ, ան չըսաւ թէ « իմ ահէն էր որ
երեւցաւ ան », այլ, ընդհակառակն, Ապահովութեան
Խորհուրդի զբաւենեալն եկաւ ան, սուրճ մը ուղեց,
ստաց, խնդաց, յետոյ, չմոռցաւ մեղադրելու իր դիւ-
րադողութիւնը, որ այս ալ ըսենք, անոր Աքիլլէսի
կրունկն էր, անոր բնաւորութեան ամենէն խոցելի
կէտը:

Զօրակոչի յայտաբարութեան վրայ, ամիսը չան-
ցած, նպատակին սէրը եւ Անդրանիկի անունն ու հը-
մայքը՝ հեռուէն թէ մօտէն, Թիֆլիս քաղեցին աւելի
քան 20.000 Թրքահայեր, որոնց ընտանիքներուն պա-
րենադինը՝ անդլիական զինուորական միսիօնին տրա-
մադրած դումարներով՝ ապահովուած էր, Ապահովու-
թեան Խորհուրդին կողմէն: Միւս կողմէն, մտաւոր եւ
Ֆիզիքական յարմարութիւն ունեցողներէն՝ մօտ 500 ե-
րիտասարդներ, Խորհուրդին բացած ենթասպայից
վարժարանը առնուեցան, հետեւելու համար անոր ե-
ռամսեայ դասընթացքին: Ողեւորութիւնը մեծ էր, ե-
րեւոյթը չափազանց յուսալից:

Բայց, հէնց այդ ամսուան մէջ, մէջտեղ եկան այդ
երեւոյթը մթադնող ուրիշ երեւոյթներ: Կովկաս կըր-
ցած էր թումր դնել պոլշէվիկեան արշաւանքին դէմ,
բայց չէր կրցած թումր դնել՝ ո՛չ անոր մէջտեղ դրած
սկզբունքներուն, ո՛չ ալ այդ սկզբունքները քարոզող-
ներուն դէմ: Մենչէվիկներէ, դաշնակցականներէ եւ

ընկերավարական պիտակ կրող ուրիշ կուսակցականներէ կազմուած էին բանուորական, գիւղացիական եւ զինւորական խորհուրդներ, որոնց մէջ նոյնքան ուժղնութեամբ, որքան կովկասեան լեռներէն անդին, կը հընչէին « անկցի պատերազմը », « անկցի մահուան պատիժը » եւ այլ նման պոլշէվիկեան լոզունդները :

Այս մթնոլորտին մէջ, զօրավար Նազարպէկով, որ կը հրամայէր Թրքահայաստանի սահմաններուն պաշտպանութեան պաշտօնն ունեցող հայկական զօրաբանակին, եւ զօրավար Անդրանիկ, որ իր Թրքահայ զօրաբաժինով մաս պիտի կազմէր այդ բանակին, պիտի կրնային մահուան պատիժը դործադրել իրենց հրամայած զօրամասերուն մէջ :

Այս հարցը եկաւ, օր մը, ծեծուելու Հայոց Ազգային Ժողովին մէկ նիստին մէջ :

Ազգային Ժողովը՝ Թիֆլիսի ռուսահայ համագումարէն բխած օրէնսդիր մարմինն է, որուն՝ Թրքահայ շահերը շօշափող հարցերու քննութեան նիստերուն կը մասնակցէր Արեւմտահայ Խորհուրդը :

Ազգային Ժողովին նիստը կը կայանար, այդ օրը, Թիֆլիսի Առեւտրական Պանքի մեծ սրահին մէջ։ Դիւանին քով բաղձած էին, մահուան պատիժի իրաւունքը խնդրելու եկած՝ երեք հայ զօրավարներ, Նազարպէկով, Անդրանիկ եւ Արէշով :

Անդրանիկ՝ նոր զօրավարի նոր տրամադրութեամբ, հազին ունէր լաւ դերձակի ձեռքէ ելած չիք համադրեալ մը, ինչ որ աչքի դարձել կուտար Նազարպէկովի, հին զօրավարի համադրեալին հնութեանը հետ՝ Արէշովի չէրքէզսքիին հնամաշութիւնը :

Սոսքը Նազարպէկովին է .

— Մենք ունինք զինուոր, ունինք սպայ, ունինք

մասնագէտ, ունինք զինամթերքի եւ պարենաւորումի
անհատնում պաշար:

Այս խօսքերովը սկսաւ զօր. Նազարպէկով իր զե-
կոյցը:

Ներկաներէն անոնք որոնց անծանօթ էր օրակար-
գին բնոյթը, չկրցին զսպել զոչունակութեան արտա-
յայտութիւն մը, ինչ որ ընդմիջելու ծառայեց զեկու-
ցանողին խօսքը:

Զօրավար Նազարպէկով շարունակեց.

— Թուրքը չունի՝ ո՛չ բաւական զօրք, ո՛չ բաւա-
կան սպայ, ոչ ալ բաւական մասնագէտ: Անոր զէնքի
պահեստը սահմանափակ է, պարենաւորումին պաշարը
զէրօ:

Անոնք որոնք զոչ եղած էին, խանդավառուեցան
այս անգամ:

Ասիկա տաք ջուրն էր՝ սկովտիական տուշին հա-
մար, զոր ան՝ ժողովին տալու համար էր որ եկած էր:
Ան՝ անմիջապէս լեցուց պաղը.

— Բայց, Թուրքը ունի բան մը, շարունակեց ան,
տաք տաք, որ մենք չունինք, եւ այդ բանովը՝ հակա-
ռակ մեր առաւելութիւններուն, ան պիտի յաղթ մեզի:

— Ի՞նչ է այդ, ի՞նչ է այդ, հարցուցին քանինները,
որ ան ունի եւ մենք չունինք:

— Տիսիրլին — պատասխանեց զօրավարը մէկ եւ
չոր բառով մը:

Որը՝ ունինք ըսաւ, որը՝ ինչո՞ւ չունինք ըսաւ.
որը՝ ինչո՞ւ պիտի չունենանք ըսաւ: Մէկը միւսին յա-
ջորդող այս եւ նման հարցերու ժխտը այն ատեն դադ-
րեցաւ, երբ զօրավարը նորէն հնչեց իր « կատապառն »
(պարոններ) առանց որուն ան չէր անցներ իր խօսքին.

— Պարոններ՝ — շարունակեց ան — տիսիրլին մահ-
ուան պատիժովը կ'ըլլայ: Այդ մահապատիժին իրա-

ւունքն է ահա որ չունինք եւ զոր մենք՝ այսօր, ահա, խնդրելու եկած ենք ձեզմէ:

Խօսքը Անդրանիկին է:

— Հայրենիքը...

— Ի՞նչ է հայրենիքը — պոռալով ընդմիջեց Անդրանիկի խօսքը Կորիւն Ղազարեան — մէկը դաշնակցական լիտերներէն, որ առանց զինուոր ըլլալու, անդամ էր Զինուորական Խորհուրդին:

Անդրանիկի չրթունքները դադացին: Ան չկրցաւ շարունակել խօսքը եւ դարձաւ դէպի նախադահութեան աթոռը, որ կը գրաւէր Ահարոնեան.

— Դուրս հանեցէք այս պարոնը:

Ահարոնեան սաստեց Ղազարեանը, Պապաջանեան՝ իրաւաբան՝ ստանձնեց Անդրանիկի փոխանորդութիւնը.

— Հայրենիքն այն է — ըսաւ ան — առանց որուն՝ մարդը ուրիշ բան մը չէ, եթէ ոչ զէրօ մը, ժամանակի անցքերուն մէջ, դուք այդ զէրօն էք, պարոն:

Ահարոնեանի սաստո՞ցն էր թէ ոչ Պապաջանեանի այս խիստ դատաստանը, լուեցուցին Ղազարեանը. բայց՝ այն էր որ վարեց, յետագայ վիճարանութեանը մէջ, մահուան պատիժը զլանալու թէզը:

Ամէն ոք զարմացաւ, որ Անդրանիկ հանդարտ մընաց եւ չչարունակեց խօսքը, որ՝ ազահոյժաբար, հայհոյանք պիտի ըլլար:

Երբ նախադահը քուէի դրաւ հարցը եւ մահուան պատիժին կողմնակիցներուն քուէները առնելէն վերջ, հակառակորդները հրաւիրեց բարձրացնել իրենց ձեռները, Ժիրայր Միրզախանեան, որ իմ քովը նստած էր, ձեռքը բարձրացուց: Մէկ քուէի տարբերութիւն մը՝ բարձրացող ձեռքերու համբանքին մէջ եւ վէճը որ անոր հետեւեցաւ, պատճառ դարձան, որպէսզի նախա-

դահլ՝ բարձրանալու նոր հրաւեր մը ուղղէ ձեռներուն։ Այդ մէկ քուէն, յայտնի էր ալլեւս, որ բաղդորոշ էր, ան էր որ պիտի որոշէր մեծամասնութիւնը։

— Ժիրա՛յր, ձեր քուէէն է որ կախուած է Թրքահայաստանի հետ՝ Ազաւոյութեան Խորհուրդին բաղդը — ըսելով՝ Միրզախանեանի վրայ խոյացանք եւ եւ Յակոբ Տէր Զաքարեան, Ազաւոյութեան Խորհուրդին ուրիշ մէկ անդամը, որ անոր միւս կողմը նստած էր։

Միրզախանեան ալ՝ Ազաւոյութեան Խորհուրդի անդամ է, բայց, Խորհուրդին անդամ ըլլալէն շատ առաջ, ան՝ անդամ եղած է Սօսիալ Դէմոկրատ Հնչակեան կուսակցութեան եւ այդ կուսակցութեան լիարընէրէն կը համարուի։

— Ես՝ ինչպէ՞ս կրնամ դաւաճանել իմ պատկանած կուսակցութեան սկզբունքներուն — պատասխանեց ան՝ խոսոված։

— Այսպէս — ըսինք, եւ, Տէր Զաքարեան՝ աջէն, ես՝ ձախէն, ամուր բռնեցինք մեր պաշտօնակցին ձեռներէն։

Ժիշդ այդ բողբոջին, տեղի կ'ունենար, կրկին անդամ, բարձրացող ձեռներու համբանքը եւ Միրզախանեանի ձեռքը՝ կապանքի մէջ, կը պակսէր անոնցմէ։

— Բայց, դուք աւաղակներ էք, որ յափշտակելու ելած էք իմ ազատ կարծիքի իրաւունքը — ըմբոստացաւ Սօսիալ Դէմոկրատ կուսակցութեան լիարընը։

— Եթէ մենք աւաղակներ ենք — ըսաւ Տէր Զաքարեան — դուք, ամէն պարագային, Քրիստոս մը չէք։

Մինչ այդ, ձեռներուն համբանքը վերջացած էր եւ անկէ յայտնի եղած՝ որ մահուան պատիժը ընդունուած էր մէկ ձայնի մեծամասնութեամբ։

Տէր Զաքարեանի հետ մենք շարունակեցինք սեղ-

մել Միրզախանեանի ձեռները, բայց, այս անգամ, չընորհաւորելու համար անոնց տէրը, որուն շնորհիւ, Նազարպէկով պիտի ունենար իր երազած տխրիւրքինը:

Բայց, այդ յաջողութիւնն ալ երազ մը եղաւ: Հաղիւ թէ քուէարկութիւնը վերջացած էր, որ սրահէն ներս մտաւ Արշակ Զամալեան, որ՝ դիւղացի չըլլալով, իսկ բանուոր բնաւ, կ'անդամակցէր բանուորադիւղացիական խորհուրդին եւ անոր նիստէն էր որ կուգար: Քուէարկութեան լո՞ւրը Զամալեանի հասած էր, թէ՛ ինքը, Զամալեանն էր որ լուրին կը հասնէր, քորո՞մի հարցը յարոյց ան եւ որովհետեւ Ահարոնեան, Աղբալեան եւ ուրիշ քանի մը աջ դաշնակցականներ քուէարկութենէն անմիջապէս վերջ, մեկնած էին, յաջողեցաւ չեղեալ համարել տալ եղածը: Նոր քուէարկութեամբ մը, կուսակցական շահու, կեղծիքի եւ իշխանութեան ծարաւի այդ հաւաքոյթը՝ որուն մարդիկ խորհուրդ անունը կուտան, մերժեց Նազարպէկովին տալ մահուան պատիժի իրաւունքը:

Երբ նախադաճը բեմէն յայտարարեց քուէարկութեան արդիւնքը եւ երբ դադրեցաւ քուէարկողներուն շնթացող ծափահարութիւնը, անոր յաջորդող լուսթեան մէջ, որուն խորութիւնը կը չեւոյէր զայն կանխող ծափերուն որոտումն ու աղմուկը, տեղի ունեցաւ սրտաճմլիկ տեսարան մը: Ոտքի ելան երեք զօրավարները եւ առաջնորդութեամբ զօրավար Նազարպէկովի, Համլէթի հօր ուրուականին պէս լուռ, անոր չափ դունստ եւ տխուր, սրահին դուռը հասնելու համար, ծանրաքայլ, անցան փողովականներուն մէջէն: Նազարպէկով կը քալէր իր հերքիւլեան հասակը կքած եւ գլուխ ծուռ: Անոր խոշոր աչքերը սղտոր էին: Երբ մեր առջեւէն անցաւ ան, մենք չկրցինք այդ աչքերուն մէջ չնշմարել արտասուքի զոյգ մը կայլակ:

Ո՛չ զինուորականներ էինք մենք, ոչ ալ մարդարէ-
ներ՝ մեր դաւառին մէջ թէ դուրսը: Անփորձի մը լա-
ւատեսութեամբ, այդ օրերուն մենք չէինք կրնար դու-
շակել, որ ծերունի զօրավարին աչքերուն մէջ, այդ բո-
ւէին փայլող արտասուքի կայլակները անոր սիրտէն
քամողը կրնար ըլլալ էրզրումի, Կարսի, Ադեքսան-
դարօլի անկումներուն հետանկարը:

Մեզ համար, սակայն, գաղտնիք մնաց թէ ի՞նչպէս
եղաւ, որ Անդրանիկ ինքզինքը զսպեց եւ հակառակ իր
կրքոտ բնաւորութեան, չունեցաւ ո եւ է արտայայտու-
թիւն: Խմբապետ Սմբատն էր, որ ժողովէն ելնելուն,
մեզ համար, լուծեց գաղտնիքը: Տիսիրլինի արժէքը
ժողովին բացատրելու եկած Անդրանիկ, որպէս զօրա-
բաժնի հրամանատար, զդուշացած էր, իր պատկանած
զօրարանակի հրամանատարին ներկայութեանը, տի-
սիրլինի հակառակ ընթացքի մը մէջ զտնուելու: Անդ-
րանիկ, սակայն, սիրտին մէջ պահած էր Ղազարեան-
ներու եւ Ջամալեաններու սրսկած թոյնը, զոր ան, եր-
կու շարաթ վերջ, օր մը, ուրիշ հաւաքոյթի մը մէջ,
թափեց Հայերու զինուորական բօրթֆէօյլը պահող
Ստեփան Մամիկոնեանի գլուխին:

Հաւաքոյթը, որուն անունը, այս անգամ, Հայոց
Ազգային Խորհուրդ է, (Ռուսահայերու վերին դորժա-
դիր մարմինը, որուն՝ թրքահայ հարցերը շօշափող օ-
րակարգին քննութեանը եւս կը մասնակցէր Արեւմտա-
հայ Խորհուրդը իր երեք անդամներովը) նիստ ունէր,
այդ օրը, Համբարձումեանի չէնքին մէջ: Օրակարգն էր
Անդրանիկի եւ իր զօրարաժնին մեկնումը դէպ ի էր-
զրում:

Մամիկոնեան, նախադահ Մոսկուայի հայկական
դոմիթէյին, տնկուսակցական մը՝ յայտնի իրաւարան
մըն է, չափազանց մտացի եւ խոհուն մէկը: Բայց, չէ՞

որ մարդը որքան աւելի խորհի, այնքան նուազ կը
 դաայ, որքան աւելի դատէ, այնքան նուազ կը սիրէ:
 Մամիկոնեան՝ Անդրանիկի հանդէպ չէր զգար ուրիշ-
 ներու ունեցած սէրը: Մամիկոնեան կը խոստովանէր
 թէ Անդրանիկ քաջ մըն էր, թէ ան ունէր ներշնչումի
 եւ զործադրութեան հաղուադէպ արագութիւն մը,
 բայց, անոր կարծիքովը, այդ ձիւրքերը՝ անուս մէկէ
 մը՝ հայդուկ մը միայն կրնան չինել, բայց ոչ զօրա-
 վար մը: Ան՝ ռուսական քառսին կը վերադրէր իրողու-
 թիւնը, որ զօրավար Լէպէտէնսքի (Կովկասի ընդհա-
 նուր հրամանատարը) ինքզինքը իրաւասու նկատեր էր
 զօրավարի տիտղոսը տալու դպրոցի երեսը շտեսած ան-
 ձի մը, եւ իր հաւանութիւնը տուած էր, որ այդ անձը
 պաշտպանելու երթար էրդրումի պէս բերդաքաղաք մը:

Մամիկոնեանի ուղեղը, ուրեմն, զերծ անոր սիր-
 տին ազդեցութենէն՝ ազատօրէն հաշուի առած էր ըն-
 կերային խմորումը՝ որով վարակուած էր Ռուսին հետ
 կողք կողքի սորված հայ մտաւորականութիւնը, մէջն
 ւղլալով աղդայնական Դաշնակցութիւնը, որուն ձեռքին
 մէջ կը դռնուէր, այդ օրերուն, Հայու բաղդը. ան հաշ-
 ուի առած էր որ այդ խմորումէն փրթող « անկցի պա-
 տերագմը » լօղունդին ազդեցութենէն զերծ չէր մնա-
 ցած՝ տարիներով, ռուս ղինուորին կողքին կռուած
 ռուսահայ զինուորը: Յետոյ, այդ ծանր ուղեղը հաշ-
 ուի առած էր արժէքը՝ մէկ ամսուան մարզանք տեսած
 թրքահայ զինուորէն եւ կամ երեք սափա կրթութիւն
 տեսած սպայէն կադմուած զօրաբաժինին:

Մամիկոնեան, ուղեղը այս հաշիւներով լեցուն,
 Աղզային Խորհուրդի ժողովին մէջ, այդ օրը, հանդար-
 տօրէն մէջտեղ դրաւ իր այս հաստատուն տեսակէտնե-
 րը եւ առաջարկեց ամփոփել հայկական բոլոր ուժերը

եւ կեդրոնացնել զանոնք ուսասկան սահմաններուն վըրայ:

— Հապա՞ Պ. Պօղոս Նուպարի հեռադիրը, հապա՞ Դաշնակիցներու մեր անկախութիւնը ճանչնալու պայմանը — ընդմիջեց Անդրանիկ:

— Ո՛չ Նուպարին ծանօթ է մեր ներկայ դրութիւնը, ո՛չ ալ Դաշնակիցներուն: Մեր դրութեան ծանօթը մենք ենք: Այդ ծանօթութեան վրայ է որ պէտք է հիմնենք մեր գործունէութեան ծրագիրը — պատասխանեց Մամիկոնեան:

— Թո՞ղ տանք ուրեմն որ Թուրքին ոտքը նորէն կոխէ մեր հայրենի հողերուն վրայ — հարցուց Անդրանիկ:

Անդրանիկի շրթունքը սկսաւ դողալ նորէն, Ղազարեանի « ի՞նչ է հայրենիքը » յիշեցնող այս խօսքին վրայ:

Մամիկոնեան՝ դէպ ի Անդրանիկ, հանդարտ եւ անխռով նայուածքով մը միայն պատասխանեց: Անդրանիկի հարցումին ինչ պատասխան ալ որ տուած ըլլար Մամիկոնեան, հին հայդուկին այն աստիճան դողոխիչ չափաի թուէր, որքան անոր ցոյց տուած պաղարիւն հանդարտութիւնը: Անդրանիկ, սակայն, զսպելու համար իր պոռթկումը, դարձաւ դէպ ի նախազահ Ահաբոնեան.

— Ինչո՞ւ չինած էք, ուրեմն, Թրքահայաստանը ազատագրելու ձեր ծրագիրը, ձեր կուսակցութեան գոյութեան իրաւունք տուող ծրագիրը, եթէ չէք ուզեր օդառագործել ասանկ պատեհ առիթներ:

Ահաբոնեան պատասխան չգտաւ տալու: Երդնկեան հատ մը դտաւ:

— Այդ ծրագիրները, սակայն, ուրիշ բաներ ալ

կ'ըսեն, ըսաւ փոքրամասնականը, որ, մեծնալով՝ մեծամասնական դարձաւ վերջէն:

Ահարոնեան կատուեցաւ: Ոտքի ելաւ ան եւ Երզնկեանին ուղղուելով՝ դռնէն՝

— Բայց այդ ծրագիրները ինչ որ ալ ըսեն, ընկեր Երզնկեա՛ն, անոնց ետեւը կը տարածուի նուիրական իշխանութիւնը խտէալի, յոյսերու, իղձերու, այն հոգեւոր էութեանց, որոնք են միայն որ կը կաղմեն ազգերու իսկական մեծութիւնը եւ հոգին եւ որոնք՝ կը թուի թէ անձանօթ են ձեզի:

Լռելու կարգը Երզնկեանին էր: Ան ըսելիքը ըսած էր եւ որպէս պատասխան, իր այն ժպիտն ունէր միայն, որ անոր դէմքին վրայ, մկանունքը լայնացնելու փոխարէն կը կծկէ դանոնք:

Երզնկեանի ժպիտը՝ հեղնական հով մը վրան դնաց ծաղկելու Մամիկոնեանի դէմքին վրայ: Ան՝ այս անդամ, առաւ դիրք մը որուն ժպրհութիւնը նո՛ր դռդիռ մը բերաւ Անդրանիկի ջիղերուն:

Պօղոս Նուպարի հեռադրին շօշափած հեռանկարը մէկ կողմէն, Թուրքին հանդէպ սնուցած ատելութիւնը՝ միւս կողմէն, անոր հոգին լեցուցած էին այնպիսի վառ երեւակայութեամբ, երեւակայական այնպիսի վառ պատկերներով, անոր ջիղերը, միաժամանակ, այն աստիճան կլանուած էին եւ լարուած այդ պատկերներովը, որ Անդրանիկ բաւական ուժ չունեցաւ իր հանդարտութիւնը պահելու: Ան՝ ոտքի ելաւ ու սպառնական նայուածքով մը դէպ ի Մամիկոնեան եւ ձեռքը սուրին երախակալին վրայ՝

— Թող տա՞նք, ուրեմն, որ Շիրվանդադէի փափաքը իրականանայ:

Ձեռքին դիրքը եւ Շիրվանդադէի անունը՝ ամէնքին ալ, սոսկում պատճառեցին:

Շիրվանշահէի անունը՝ այդ բոպէին մէջտեղ եկած, իր պատմութիւնն ունէր:

Շիրվանշահէն՝ օր մը, ինչպէս կ'ըլլայ, դուցէ, Արիսթիտի « արդար » տիտղոսէն ձանձրացող յոյն գիւղացիին պէս, տաղտկացած թրքահայ գաղթականներու տրտունջներէն, ըսած կ'ըլլայ թէ « Թուրքերը ինչո՞ւ ջարդած չէին բոլոր Թրքահայերը, որպէսզի վերջ դրտնային անոնց տաղտուկները »: Անդրանիկ՝ Շիրվանշահէի այս տարօրինակ դատաստանը լսելէն վերջ, առաջին հանդիսութիւն, Կոյովինսքիի Չաչկա-Չային մէջ, շառաչուն ապտակ մը կ'իջեցնէ Շիրվանշահէի երեսին.

— Գիտե՞ք ասոր ի՞նչ կ'ըսեն — կը հարցնէ Շիրվանշահէ:

— Ասոր ապտակ կ'ըսեն — կը բացատրէ Անդրանիկ:

Շիրվանշահէ՝ հաշուելով որ կրնայ կրկնուիլ Անդրանիկի բացատրութիւնը հրաժարեր է իրենը մէջտեղ դնելէ:

Մեր սոսկումը անկէ յառաջ կուգար որ Անդրանիկ Մամիկոնեանի անձին վրայ, կրնար կրկնելու ելնել իր այդ ելոյթը եւ կամ, սուրը՝ նորէն դուրս քաշել պատեանէն:

Անդրանիկ, սակայն, չունեցաւ այդ ելոյթներէն ո՛չ մէկը, ոչ միւսը: Ան ունեցաւ, այսուհանդերձ, ելոյթ մը որ նուազ սոսկացնող չէր: Ան՝ լեցուն բերնով, հնչեղ եւ երկար « Թո՛ւ » մը զրկեց Մամիկոնեանի հասցէին եւ սուրին պատեանը շաչեցնելով մեկնեցաւ սրահէն:

Ամենէն նուազ սրտմտողը՝ Անդրանիկի այս յախուռն ելոյթին վրայ, եղաւ ինքը, Մամիկոնեան, որ՝ զինք այդքան խտորէն անարդող անձին համար ըրաւ

անալիզ մը, զոր Անդրանիկի բարեկամներէն ո եւ է մէկը՝ հաղիւ պիտի կրնար ընել:

— Ես գիտեմ — ըսաւ ան — որ Անդրանիկ էրզըրում երթալով վտանդի կը դնէ ո՛չ միայն իր անձը, այլ եւ, իր մինչեւ հիմա վաստկած համբաւն ու փառքը: Անդրանիկի փէսթը կը բխի անոր զոհողութեան ոգիէն, որ սովորական անհատներու քով չի գտնուիր: Միւս կողմէն, սակայն, Անդրանիկ չունի տիրող քառսային դրութիւնը եւ զինք չըջապատող քառսին ծանօթութիւնը, որ կրնար զինք հեռու պահել այդ վերահաս վրտանդէն: Եւ, ես չեմ որ զինք պիտի մեղադրեմ, այդ ծանօթութիւնը ունեցած չըլլալուն համար: Որպէս զէնքի մարդ՝ ան իրերը կը դատէ իր խառնուածքովը, իր անցեալովը եւ իր ըմբռնողութեան մակարդակովը: Ես՝ ձեզմէ նուազ չեմ հիացած Անդրանիկի հերոսական մարտնչումներուն վրայ, եւ անոր այս ելոյթին սխալը կը վերադրեմ, ո՛չ աշնքան իր անձին, որքան մէջտեղ դրածս այս փաստերուն:

Մամիկոնեանի տեղ՝ Քրիստոս մը աւելի ներդամիտ չպիտի կրնար ըլլալ:

Խոր լռութիւն մը յաջորդեց այս քրիստոնէաշունչ խօսքերուն:

Տեսնելով որ իր պաշտօնակիցները խօսք չեն առներ՝ Մամիկոնեան խօսք առաւ նորէ՛ն հարցնելու համար Ահարոնեանի կարծիքը:

— Իմ կարծիքով — ըսաւ Ահարոնեան — պարտք մը կատարուած չհամարուիր, ցորչափ անոր կարելիութիւնները փորձուած չեն: Պատմութիւնը՝ մեր ուսերուն վրայ պարտք մը դրած է, պէտք է կատարենք զայն, պէտք է փորձենք կարելին:

Անդրանիկի բարեկամ՝ բանաստեղծ Ահարոնեանի

խօսքերէն աւելի, կարծես անոր իրաւարան հակառակորդին պաշտպանողականն էր որ եղաւ կորիզը՝ այն մեծամասնութեանը, որուն որոշումովը՝ Անդրանիկ էրդրում զնաց, փորձելու համար կարելին:

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԴԵՊԻ ԷՐԶՐՈՒՄ

« Զայնք հնչեց էրդրումի լեռներէն »:

Ատենին, մեղի այնքա՛ն խանդավառութիւն բերող յեղափոխաշունչ այս առաջին երդը, իրականութեան ներկային քովը, հիմայ, մեղի կը թուի ըլլալ հեռաւոր երազ մը:

Իրականութիւնը:

Էրդրումը, հիմայ, Թուրքերուն ձեռքը չէ, այլ Հայերուն. որոնք՝ Դաշնակիցներու պաշտպանութեան յանձնառութիւնն իրենց ձեռքին մէջ, եւ ռուսական դիւնամթերքին պահեստները՝ իրենց ձեռքին տակ, ահա բանակ կազմած, Անդրանիկի հրամանատարութեան ներքեւ, զայն պաշտպանելու կ'երթան:

Որպիսի՛ խանդավառ իրականութիւն:

Մամիկոնեանի տեսակէտը՝ այս խանդավառութեան պատկերին առջեւէն անցած էր այնպէս, ինչպէս մոմեայ մը՝ հին Եդիպտացիներու խրախճանքներէն մէկուն մէջէն, եւ կամ, ինչպէս արեւը խաւարող լուսինը՝ անոր առջեւէն: Մեր լաւատեսութեան արեւը սկըսած էր փայլիլ նորէն: Ան այնքան փայլուն էր, այդ առաւօտը, երբ, դէպի էրդրում ճամբու զնելու դացինք Անդրանիկը, որքան այդ առաւօտեան արեւը:

Հինդ Հոդի էինք մենք, Ազգային Խորհուրդէն՝ Ահարոնեան եւ Սամսոն Յարութիւնեան, Ապահովութեան Խորհուրդէն Վ. Փափաղեան եւ ես, ու Պարոյր

Ղեկոնեան, որ՝ որպէս կապ՝ աղգային մարմիններու եւ ուսւս զինուորական իշխանութեանց միջեւ, ամենայն ինչ էր, զօրաբաժնին սէտքերուն հայթայթումի դործին մէջ:

Թիֆլիսի երկաթուղիի կայարանը՝ զինուորական փոխադրութեանց համար ունի մասնաւոր բաժին մը, կիցը՝ ընդարձակ մարդադաշտով մը: Հոն, երբ մենք հասանք, կարգ բռնած էր, արեւածագէն առաջ, Թրքահայ նորազիններու դունդ մը, Անդրանիկի հետ դէպ ի էրզրում մեկնելու պատրաստ վիճակի մէջ:

Զինուորները եւ ենթասպաները՝ աչքերնին դէպ ի մարդարանին մուտքը, կը մատնեն անզուսպ անհամբարութիւն մը: Ու ահա կը հնչէ փողը: Անդրանիկի ժամանումին փողն է ան. եւ զինուորները ու ենթասպաները, սպային հրամանին վրայ, իրենց նոր տեսած մարզանքին եւ կրթութեան բոլոր եռանդովը բարեւ բռնելու կ'եննեն իրենց հրամանատարին ի պատիւ:

Ապահովութեան Սորհուրդին յայտարարած զօրակոչը՝ ո'չ օրէնքի պարտադրութիւն ունէր իր հտեւը, ո'չ ալ ո եւ է պատիժ անոր առջեւը: Ամենայն ինչ անոր դործադրելիութեանը՝ աղդին սէրն էր եւ անոր ազատութեան ոգին: Բայց այդ ոգին շատ անբաւական պիտի մնար, եթէ ամբոխը՝ զայն մարմնացած չտեսնար Անդրանիկի պատկերին մէջ: Այդ պատկերն էր ահա, որ՝ Արեւելքի աստղին նման՝ Կովկասի լեռներուն եւ ասդիէն եւ անդիէն, եւ, Սեւ ու Կասպից ծովերուն այս ու այն ափերէն՝ քաշած էր այդ կողմերը ցրուած Թրքահայութիւնը եւ զայն առաջնորդած Թիֆլիս:

Այդ պատկերն է ահա, իրենց ոգին մարմնացնող եւ իրենց երեւակայութեան առասպելացուցած պատկերը, որ՝ այդ հանդիսական բոպէին, այդքան հանդի-

սականօրէն, կ'անցնէր թրքահայ զինուորներու աչքերուն առջեւէն:

Երիտասարդի մը պէս աշխոյժ եւ կայտառ, Անդրանիկ՝ զլուխը բարձր, յօնքերը պոստուն, զինուորական բարեւոյժ եւ քայլերով՝ անցաւ գունդին շարքերուն մէկ ծայրէն միւսը:

Տեսարանը յուզիչ էր:

Մեր նայուածքները սկսան զիրար փնտռել. ջղախին սարսուռ մը՝ ելեկտրական հոսանքի մը պէս, անցած էր բոլորիս երակներէն. Լեւոնեան Պարոյր՝ մեր մէջ ամենքէն յուզականը, ձեռքին թաշկինակը աչքերուն տարաւ: Երեւակայելի էր յուզումը անոնց, որոնք՝ իրենց բարեւելու եկած անձին համայքովը, իրենց տունն ու տեղը, իրենց գործն ու ընտանիքը թողած՝ Պաքուէն, Պաթումէն, Սօխումէն, Սօչիէն վաղած եկած էին: Ինչո՞ւ համար, իրենց արիւնը թափելու այդ անձին մարմնացուցած դարաւոր խեղալին, ազգին ազատութեան համար:

— Ան կ'երթա՞յ, մենք ալ կ'երթանք — ըսած էին անոնք ամէնքը:

Ան՝ Անդրանիկն էր:

Կարդը, հիմայ, այդ զգացումները թարգմանող ճառերունն է: Ճառերուն մէկէն՝ թէ միւսէն, Անդրանիկ նիւթեր ունի քաղած: Երբ կարդը իրեն եկաւ, ան՝ երբեմն քաղցր, երբեմն դաղջ, ակնարկութիւններ ունեցաւ անոնց մասին. բայց, երբ պէտք ունեցաւ յիշատակելու Մամիկոնեանի անունը, Անդրանիկ տփուռեցաւ քիչ մը եւ ձայնը բարձրացուց:

— Ո՞ւր է այդ պարոնը — ուղղուեցաւ ան դէպ ի մեզ — որուն՝ որպէս զինուորական նախարարի, այսօր, իսկական տեղն էր այստեղը: Ան՝ անձնապէս, կրնար տարակարծիք դռնուիլ ձեզ հետ, բայց, մեծա-

մասնութեան որոշումէն վերջ, չէ՞ որ ան պարտաւոր էր յարգել այդ որոշումը եւ, ձեռքէ առաջ, այստեղ դանդաղել:

Ահարոնեան՝ իրաւարան պաշտօնակցին փաստաբանն եղաւ:

— Անդրանիկ, հիւանդ է ան, այսօր — ըսաւ Ահարոնեան:

Ձայրոյթի շող մը ցոլաց Անդրանիկի աչքերուն մէջ: Ձայնը այս անգամ բարձր, բայց քիչ մը դողդոջուն, ան շարունակեց.

— Պօղոս Նուպար չէր հեռագրած թէ՛ եթէ Մամիկոնեան Սօլօրակ (Թիֆլիսի աղնուապետական մէկ թաղը) նստած՝ հրամաններ արձակէ, Դաշնակիցները պիտի ճանչնան Հայաստանի անկախութիւնը: Անկախութիւնը իր դինն ունի, եւ, այդ դինը փափուկ անկողիններու տաքութիւնը չէ — ըսաւ Անդրանիկ, յայտնելու համար իր թերահաւատութիւնը:

Գնացքին մեկնումը ծանուցանող զանգակին ձայնն էր եւ անոր հետեւող զինուորական փողը, որ կտրեցին ազդային հերոսին խօսքը: Գոռաց սպային հրամանը, եւ զինուորները դացին դրաւելու իրենց տեղերը՝ երկաթուղիի վակօններուն մէջ:

Անդրանիկ՝ բարկութեան թոյնը թափած էր: Անոր հոգին՝ խռովայոյդ՝ ինչպէս ամպրոպ մը, այժմ, հանդարտ ծովի մը պէս խաղաղ է. անոր ճակտին կնճիռները՝ յօնքերուն պոստոցին հետ փախած են, հիմայ, այդ հոգեկան խաղաղութեան առջեւէն, ինչպէս վաղող ամպ մը՝ արեւուն առջեւէն: Վայրկեան մը առաջ, առիւծի պէս սպառնալից՝ ան դառնուկի մը պէս հեղ է հիմայ ու կը ժպտի իր այնքա՛ն անուշ ժպիտովը, որ ճիշդ է, որ հոգիին խաղաղութենէն է որ կը բողբոջի,

բայց ինքն է, այդ ժպիտը, որ իր կարգին, կ'ոռորէ
այդ խաղաղութիւնը:

Այդ ժպիտն էր որ մենք շարունակեցինք տեսնալ՝
վակօնին պատուհանովը շրջանակուած, մինչեւ որ դը-
նացքին հետ՝ անոր աճող հեռաւորութիւնը դայն, տա-
կաւ, խլեցին մեր աչքերէն:

Է Ր Զ Ր Ո Ւ Մ

Անդրանիկ տեսած չէր էրզրումը: Ան չէր ճաննար
բերդաքաղաքը, որուն ամբութիւններուն լայնատա-
րած ցանցը, բնակչութեան հոծ թրքութիւնը եւ խիստ
կլիման՝ երբ այնտեղ հասաւ ան՝ մէկ մէկ սեւ բիծեր
թուեցան իր լուսաւոր երեւակայութեան համար: Էր-
զրումը՝ իրեն համար, դուրս եկաւ, իր՝ մինչ այդ տե-
սած՝ Անատօլիի քաղաքներէն, Շապին-Գարահիսարէն,
Վանէն, Պիթլիգէն, Մուշէն բոլորովին տարբեր քա-
ղաք մը:

Նիւթական այս բիծերը՝ սակայն, այնքան մութ
չթուեցան Անդրանիկին, որքան անոնք որոնց մարդը
բարոյական էր:

Էրզրումը՝ ռուսական բանակին կողմէն լքուելէն
վերջ թողուած էր իր բաղդին: Անուանապէս՝ այդ հըս-
կայ բերդաքաղաքը՝ պաշտպանութեան ներքեւ կը դըտ-
նուէր՝ հայկական բանակին, որ՝ նոյնքան անուանա-
պէս, ենթակայ էր կովկասեան ռուս բանակին ընդհա-
նուր հրամանատար զօրավար Լէպէտինսքիի, իսկ ա-
սոնք, միշտ անուանապէս, ենթակայ էին կովկասեան
Սէյմէն (խորհրդարան) բխող գործադիր իշխանու-
թեանը:

Կովկասը կտրուած էր Ռուսաստանէն, եթէ ոչ,

գինուորական ըլլայ թէ վարչական հիւլքարշին, ամարշին ըսենք ասոր, այստեղ ալ կանգ չէր առներ:

Կովկասի համար, Ռուսաստանը ե՛ւ կար, ե՛ւ չկար, եւ կամ, ոմանց համար կար, ոմանց համար չկար: Իշխանութիւնը բաժնուած էր Ռուսերու, Վրացիներու, Հայերու եւ Աղրպէյճանցիներու միջեւ: Չորս ազդութիւն, չորս քաղաքականութիւն, բաժնուած գիրարխաշածեւող չորս կուսակցութեանց վրայ — մենչովիկ, պոլչովիկ, սօսիալ յեղափոխական եւ քառէթ — առանց հաշուելու իւրաքանչիւր ազդութեան ծոցին մէջ, ուրոյնօրէն զոյութիւն ունեցող կուսակցական երանդաւորումները:

Էրզրում՝ հայկական բանակին պաշտպանութեան շրջանակ ճանչցուելէն վերջ, քաղաքին հրամանատար զօրավար Օտըշէիձէ քաշուած էր Սարը-Գամիշ: Ան կը պահէր, սակայն, պաշտօնը, որ՝ ինքն ալ չգիտէր, թէ ընդհանուր հրամանատարութենէն կախուած էր, թէ ոչ զօրավար նաղարպէկովէն:

Չօրավար Օտըշէիձէի Էրզրումէն մեկնումէն վերջ, առանց դուխի մնացած այս քաղաքին մէջ կը տիրէր կատարեալ անիշխանութիւն: Քաղաքային իշխանութեան համար, իրարու հետ վէճի մէջ էին, կուսակցական ըլլայ թէ բարեգործական, քանի մը զոյգ հայկական կադմակերպութիւններ, որոնց ե՛ւ ոչ մէկուն, սակայն, ուրս սպաները կ'ուղէին ճանչնալ իրաւասութիւնը: Իսկ, իրենք սպաները, կը կազմէին ուրոյն տարր մը, որ ուրիշ հոգ չունէր, եթէ ոչ ուտել խմել եւ առնել կիներ, որոնց հրապոյրն էր արդէն, որ գիրենք վար դրած էր Էրզրումի մէջ եւ որոնց առեւտուրը՝ այդ օրերուն ընթացիկ դործ մը դարձեր էր քաղաքին մէջ:

Քաղաքին գինուորական ուժին կորիզը կը կազմէին հայկական զօրամասերը, որոնց թիւը Երզնկայի ճակատ

տէն նահանջող ոռւսահայ եւ Թիֆլիսէն զրկուած Թըրքահայ զինուորներով, օր ըստ օրէ, կը ստուարանար. բայց որո՞ւն կ'իյնար անոնց իսկական հրամանատարութիւնը, ապահովարար ստատուն կանուխ վեր ելնողին, Ապաս օղլիի շարվար հալնողին:

Վանեցիները՝ առանց բացատրութեան, կը հասկնան այս փոխարեւորութիւնը:

Ապաս օղլին վանեցի Թուրք մըն է, հայր երեք զաւակներու, որոնք, սակայն, Հօրասի զաւակներուն պէս կտրիճներ չեն. մէկը միւսէն ծոյլ, անոնք սովոր են պատկիլ մինչեւ կէսօր: Ապաս օղլին՝ խրատներէ եւ յանդիմանութիւններէ ձանձրացած, հնարքի մը կը դիմէ օր մը: Ան՝ ընտիր շալէ շինուած շարվար մը գնելով տունը կը բերէ, եւ երբ տղաները կը հարցնեն թէ՛ իրենցմէ որո՞ւն համար է շարվարը, Ապաս օղլին՝ Մեծն Աղեքսանդրի պէս չըսեր « ամենէն արժանաւորին » որ տուն իր զաւակներն ալ, մեծ աշխարհակալին զօրավարներուն պէս, իրարու գլուխը պատռելու ելնելով, պիտի փնացնէին իր ժառանգութիւնը, ինչպէս որ այդ զօրավարները ըրին Աղեքսանդրինը: Չենք կրնար ըսել, անշուշտ, թէ Ապաս օղլին՝ Մեծն Աղեքսանդրէն աւելի խելացի մէկն էր, բայց, ամէն պարագայի, անկէ աւելի գործնական, տղաներուն՝ « շարվարը որո՞ւն համար է » հարցումին կը պատասխանէ:

— Ամենէն կանուխ վեր ելնողին:

Որուն վրայ, տղաներէն գէթ մէկը՝ կը սկսի միշտ կանուխ վեր ելնել անկողինէն եւ երթալ դործին:

Արդ՝ կը պատահի որ օր մը, զօրավար Թորդոմին, որպէս այդ օրը ամենէն շուտ վեր ելնողի՝ վիճակի Ապաս օղլիի շարվարը: Ան՝ այդ օրը, հայկական ամբողջ զօրամասերը քաղաքին դիխաւոր հրապարակին վրայ հաւաքել տալով՝ զօրահանդէս մը կը սարքէ եւ անոր

մէջ պաշտօնապէս կը յայտարարէ Թորքահայաստանի անկախութիւնը: Յետոյ, ի պատիւ այդ անկախութեան՝ զօրանցք, ճառ, նուազ եւ ընդունելութիւն:

Բարեբաղդաբար, զօրավար Թորգոմ, որուն տիտղոսը, մանաւանդ մեր առաջին նահապետէն անոր Ժառանգ մնացած անունը, կրնային փորձութեան ենթարկել զինք, հեռատեսութիւն կ'ունենայ՝ ինքզինքը Թաւառը հռչակելով, զործը աւելի առաջ չըջելու, հեռատեսութիւն՝ որուն զանցառումը կրնար, Աստուած մի արասցէ, հասնիլ մինչեւ տիմասքիսկան ներքին կոիւններ: Չէ՞ որ մեր մէջ ունինք նաեւ Բաղրատունիներէն եւս իշխան մը, որ՝ որպէս աւելի նոր տիմասքի մը ներկայացուցիչ, աւելի իրաւունքի մը յաւակնութիւնը կրնար մէջտեղ դնել:

Այս յայտարարութիւնն ալ, սակայն, առանց միջադէպի չանցաւ. ան տեղի տուաւ ուսս վերին հրամանատարութեան կողմէ ծանր դիտողութեան մը, որուն վրայ, Ապահովութեան Խորհուրդը որոշեց ետ կանչել զօրավար Թորգոմը, բայց որոշումին զործադրութեան, աւելի ճիշդ՝ զործադրելիութեան համար, Անդրանիկի Խորհուրդին վրայ, ան դատաւ յատկանշական ձեւ մը: Ան հեռադրեց զօրավար Թորգոմին, թէ՛ կարելոր խորհրդակցութեան մը համար իր ներկայութիւնը անհրաժեշտ էր Թիֆլիսի մէջ: Խայծ մը, որ՝ անմիջապէս Թիֆլիս քաղեց բերաւ զօրավարը, զոր՝ Անդրանիկ ինքն էր, որ՝ վերջէն հետը տարաւ եւ որ մէկն եղաւ — այս ալ լսենք — այն քանիներէն, որոնք Անդրանիկի կողքին, քաջաբար կ'ուսուցնէին, աստիճան մը փրկեցին հայ զինուորին պատիւը:

Էրզրումի մէջ տիրող քաոսին պատկերը լրիւ չըլլաւ, սակայն, եթէ չկարդանք այդ բերդաքաղաքին այդ օրերու ռազմական կացութեան ուրիշ մէկ էջը:

Էրդրումի ամբուլթիւնները՝ փարտախներով իրարմէ հեռու, տարուան բացառիկ ձիւնը մեծապէս դժուարացուցած է անոնց հաղորդակցութիւնը: Ասիկա բնական արդեւք եւ բնութեան պատուհաս: Բայց քիչ չէին մարդկային ձեռքի պատուհասները. թէլէֆօնային դիժերուն եւ ոչ մէկը գոյութիւն ունէր այդ ամբուլթեանց մէջ, թնդանօթներուն ալ որուն բալլիք պահաս էր որուն ումբը կը պահէր: Յայտնի էր թէ թուրք կնոջ հրապոյրը մինակ չէր մնացած, թէ թուրք դրամին մաքնիւն ալ անցած էր այդ ամենուն վրայէն:

Բերդապահ զօրավար մը պիտի կրնար անշուշտ, չափով մը, լրացնել այդ պահասները եւ, մասամբ, իրենց դերին մէջ ղնել ամբուլթիւնները, բայց Անդրանիկ հասկցաւ որ երկու բան կը պակսէր իրեն, մասնադիտութիւն եւ ժամանակ: Թուրքերը արդէն Էրդրումի դուռները հասած էին:

Անդրանիկին՝ միայն մասնադիտութիւնը չէր որ կը պակսէր. անոր կը պակսէին դիտական տարրական ծանօթութիւններ եւ ուսերէն լեզուն, ինչ որ ոչ-մասնադիտական հարցերու առիթներով եւս, զինք յաճախ անյարմար դրութեան մէջ կը ղնէին:

Անդրանիկ ըմբռնեց, ո՛ր ինքը եկած էր հնձելու ուրիշներու այնքան առատօրէն ցանած փոթորիկը:

Մասունի հերոսին կը մնար ուրեմն իր մարդին մէջ մանել եւ ճակատ ճակատի դէմ դալ Թուրքին, որ դրութեանը ծանօթ՝ արագօրէն կը յառաջանար:

Այդ փորձն էր որ փորձեց Անդրանիկ Մարտ 7ին Իլիջէյի մէջ: Անոր անծանօթ չէին, իր հրամանին ներքեւ գտնոնած զօրամասերուն, մասնաւորապէս ուսաահայ ղինուորներուն մէջ տիրող տրամադրութիւնը: Ու, երբ հասաւ հողերանական բուլէն, Տիլմանի հերոսը՝ իր անձին օրինակովը եւ տեսքովը, ուղեց բարձրացնել

այդ տրամադրութիւնը: Ան ծրագրած յարձակողականին մէջ, առաջին գիծին վրայ, սուրը քաշած՝ ինկաւ զօրքին առաջ: Զօրքերը, սակայն, չհետեւեցան իրեն եւ կամ շատ քիչերը, ու երբ, ան՝ սուրը ձեռքին՝ ընկըրկողներէն մէկուն վրայ ինկաւ, այս վերջինը չքաշուեցաւ ձեռքը իր հրացանին տանելու:

« Անկցի պատերազմը », « Թող Թրքահայերը՝ իրենք պաշտպանեն իրենց սահմանները » սերմերն էին որ Ագրայի ժողովի մահուան պատիժի իրաւունքը մերժող որոշումով ուղղուած՝ տուած էին իրենց առատ հունձքերը:

Անդրանիկ՝ սուրը կամաց մը պատեանը գրաւ եւ ետ դարձաւ:

Էրզրում ինկած էր:

ՈՒՐ ԶՕՐԱՎԱՐԸ ԿԸ ԴԱՌՆԱՅ ՆՈՐԷՆ ՀԱՅԳՈՒԿ

Անդրանիկի աչքերը՝ Էրզրումի մէջ տեսած էին այն բաները զոր անոր ականջները չէին ուզած լսել Թիֆլիսի մէջ: Ան հասկցած էր որ իր « Թու »-ին տեղը Թիֆլիս չէր, այլ Էրզրումը: Անոր առաջին ժէսթը եղաւ խոստովանիլ իր սխալը, սխալ՝ որ նոր իրողութեանց լոյսին ներքեւ՝ քննութեան նոր բովերէ պիտի անցնէր:

Էրզրումի մէջ, Անդրանիկի աչքը մտնող իրողութիւնները այն ատիժան ծակող եղած էին, որ վճռական մարդ, ան մերժած էր կէս միջոցներու խորհուրդները, որ աջէն ձախէն անոր տուած էին: Յարձակումի մէջ քաջ, նահանջի մէջ ալ ան եղաւ քաջ: Ան՝ Սարը-Գամիշէն իր հրաժարականը զրկեց զօրավար Նազար-պէկովին, պատճէնն ալ Ապահովութեան Խորհուրդին:

Անդրանիկի հրաժարականին վրայ, զօրավար Նա-

զարպէկով՝ Թրքահայ զօրաբաժինը լուծելով, զայն հայկական բանակին մէջ ձուլելու առաջարկը դրած էր Հայոց Ազդարին Խորհուրդին:

Զօրավարը իր այս առաջարկին պատճէնը Ասահա՝ վութեան Խորհուրդին դրկած ըլլալով, այս վերջինը նիստ դումարեց Անդրանիկի քով, որ՝ Աղեքսանդրաբօլէն նոր հասած՝ իջած էր Ապաս-Ապատոքայա հրապարակին վրայ Պ. Վասիլեանի տունը:

Անդրանիկի հոգեկան վիճակը, անոր դատումները եւ որոշումները որքան անցեալին, նոյնքան դալիքին մասին, կարելի էր կարդալ անոր՝ կամաւորական պարզ խաքի պլուզին վրայ: Այդ պլուզին վրայ, որպէս զարդ կամ նշան, կաշիէ դօտի մը կայ միայն եւ անոր կապուած բէվօրէիքը, որուն բամպակէ քօրտօնը, հին առեմներուն դործածական՝ ժամացոյցի արծաթ շղթային պէս, կախուած էր անոր վիզէն:

Ի՞նչ կ'ըսէր այդ խաքի պլուզը:

Որ Անդրանիկ՝ զօրավարի նշաններուն հետ, վրայէն նետած էր այլեւս Թրքահայ զօրաբաժինն հրամանատարութիւնը, որ ան՝ վրան առնելով նորէն կամաւորի պլուզին հետ ատրճանակը, ան պիտի շարունակէր իր հայդուկի դործունէութիւնը:

Անդրանիկի պլուզին պարզունակ խեղճութիւնը քիչ մը աւելի կը շեշտէր թիկնապահը, Տօքթօր Պօնարարթի համադրեալութիւնը շիքութիւնը: Անոր՝ սպայական խաքի համադրեալութեամբ՝ եթէ ոչ դերձակի ձեռքէն, դէթ արդուկի տակէն նոր ելած էր. վրայի կոճակները, ըսես, երբեք այնքան ոսկի եղած չէին, ոչ ալ՝ մօյկերուն դեղին կաշին այդ օրուան չափ փայլուն: Նոր յաւելումներ, անոր ներբաններուն վրայ, քիչ մը աւելի երկարած են անոր կարճ հասակը, կուրծքն ալ, վրան թրեմուած բամպակովը քիչ մը աւելի ուռած: Անդրանիկի

միայն նայելէն վերջ, ան կարծես կը դառնար առանց
թիկունքի թիկնապահ մը: Անդրանիկը եւ իր թիկնա-
պահը չճանչցող մը, առանց վարանումի, Պօնաբարթը
պիտի առնէր Անդրանիկի տեղ իսկ Անդրանիկը՝ չա՛տ
չատ, Անդրանիկի թիկնապահին տեղ:

Անդրանիկ չէր խօսեր այդ օրը, կամ չատ քիչ: Ի՞նչ
խօսք ընէր ան՝ որ չկար արիւննելու անոր սիրտին վէր-
քը: Ան կը ծխէր անդադար եւ չէր մերժեր քօնեաքի
դաւաթները, զոր Տօքթ. Պօնաբարթ՝ դնացքով մը,
զոր մանկամարդ կիները միայն կրնան քալել, պարբե-
րաբար անոր կը մատուցանէր:

Երբ Անդրանիկին կարդացինք զօրավար Նազարպէ-
կովի առաջարկը եւ իր խորհուրդը հարցնելու ելանք,
ան բաւականացաւ ըսելով՝

— Ուրիշ ճամբայ չկայ:

Իսկ երբ Խորհուրդին անդամներէն մէկը հարցուց՝

— Հապա՞ դուք:

— Ես՝ տասը հոգի հետս առած, Գարապաղի եւ
Զանդեղուրի լեռները պիտի քաշուիմ:

Անդրանիկի այս խօսքը ձիւնի փոքրիկ դնդակ մը
եղաւ, որ՝ գլորուելով, հետզհետէ մեծցաւ, տասը՝
հարիւր անգամ մեծցաւ եւ դարձաւ հազար: Անդրա-
նիկ՝ իր թրքահայ գինուորներէն հազար հոգի պիտի
ընտրէր եւ անոնց հետ ինքզինքը զօրավար Նազարպէ-
կովի արամադրութեան ներքեւ պիտի դնէր:

Այս եղաւ խորհրդակցութեան եզրակացութիւնը:

Այս եզրակացութեան զուգընթաց, Խորհուրդը որո-
շեց պատուիրակութիւն մը զրկել զօրավար Նազարպէ-
կովին, անոր հաւանութեան ենթարկելու համար իր
որոշումը եւ Ժիրայր Միրզախանեանի եւ ինծի յանձ-
նեց այդ պաշտօնը:

Նոյն իրիկուն իսկ մենք ճամբայ ելանք եւ առտուն կանուխ հասանք Ալեքսանդրաբոլ:

Ձոր ցուրտ մը կ'ընէր այդ օրը, այն ցուրտերէն, որուն՝ 1500 մէթրէ վեր բարձրութիւններու վրայ միայն կարելի է հանդիպիլ եւ որ՝ սակայն, արեւուն ճառագայթներուն տակ, այնքան շուտով կը խելօքնայ:

Այսուհանդերձ, զօրավար Նազարպէկով, պաշտօնատանը մէջ, ուր մենք դացիներ զինք դտնելու, որ իր ձախն ունէր հսկայ վառարան մը, որուն ճարճատիւնը վայրաշարժի մը տալաւորութիւնը կը թողուր, իսկ աջը, լայն պատուհան մը, որմէ արեւը՝ կարծես նոյնութեամբ ներս մտած ըլլար, ցուրտէն կը դողար: Մերունի զօրավարը՝ կլիմային անվարժ, չափազանց նիհարցած էր: Ծարպերը՝ այդ մեծղի եւ գէր անձին վերայ հալած՝ անոր երակները կարծես պարպուած ըլլային, իսկ մկանունքը՝ իրարմէ երես դարձուցած:

Մենք զինք տեսած էինք վերջին անգամ, Աղդային ժողովի այն նիստին մէջ, որ իրեն մերժած էր տալ մահուան պատիժի իրաւունքը: Զօրավարը՝ այդ նիստին յիշողութեամբն էր որ դադրեցաւ դանդատելէ իր տկարութեան հետ՝ Ալեքսանդրաբոլի կլիմային խստութենէն:

— Այդ նիստը մէկը եղաւ էրզրումի անփառունակ անկումին պատճառներուն — ըսաւ զօրավարը, տխուր շեշտով մը:

Սպաները կ'ենէին, կը մտնէին, ուրիշ այցելուները նմանապէս: Յայտնելով զօրավարին մեր այցելութեան նպատակը եւ յանձնելով Ապահովութեան Խորհուրդի պաշտօնադիրը, մենք յատուկ ժամադրութիւն մը խնդրեցինք իրմէն:

Նոյն օրը, ցորեկէն վերջ, մենք զօրավարին քովն

եղանք: Բոլորովին առանձին էինք մենք. հայ սպայ մը միայն, որպէս Թարգման կը զանուէր հոն:

— Նորէն խումբ, նորէն խմբապետ — ընդմիջեց զօրավարը մեր առաջարկին առաջին խօսքը:

Նախադասութեանը մէջ միայն « նորէն »-ն էր ուսերէն, « խումբ » եւ « խմբապետ » բառերը, երկուքն ալ իր մղձաւանջը, ան արտասանեց հայերէն եւ հայադէտի մը առողջանութեամբը:

Զօրավարը պատասխանի չսպասեց: Ան շարունակեց.

— Խումբերը՝ խմբապետները՝ խումբերու, խմբապետներու դէմ կրնան կռուիլ. պատերազմը գիտութիւն դարձեր է հիմայ: Մենք մեր դէմն ունինք, այժմ, այդ գիտութեամբ գինուած թշնամի մը. խումբերը եւ խմբապետները, զուրկ այդ գիտութեան թէքնիքէն, ոչ միայն բան մը չեն կրնար ընել անոց դէմ, այլեւ կը խանդարեն ինչ որ այդ գիտութիւնը, քիչ թէ շատ, տուած է մեզի:

Զօրավարի խօսքերէն, հակառակ մեր գէշ ուսերէնին, բառ մը անգամ փախցուցած չէինք, բայց, բան մը չհասկցողի մը պէս, լսեցինք անոնց Թարգմանութիւնը:

Թարգմանութեանը մէջ, ոտան ալնքան ուսերէն դրաւ, որքան զօրավարը հայերէն դրած չէր բնաբանին մէջ: Բնաբանը մեզի աւելի ըմբռնելի թուեցաւ:

Թարգմանութենէն վերջ, զօրավարը՝ առանց թող տալու որ մենք խօսք առնենք, շարունակեց.

— Թշնամի բանակը մէկ գլուխ ունի, որմէ կը ստանայ մէկ հրաման, մինչ մերինն ունի Սէյմը, Նախարարաց Խորհուրդը, Կուսակցական պիւրօ, Սէյմի հայկական Փրաքսիօնը, Ազդային Խորհուրդը:

Այս հինգ անունները՝ ան աջ ձեռքին ցուցամատով

վը՝ ձախ ձեռքին մատներուն վրայ համրեց, յետոյ, գուցէ անոր համար որ այդ ձեռքը աւելի մատներ չունէր (վասնդի հրամայողներու թիւը հինգով չէր լրանար) թողուց համբանքը եւ հառաչանքով մը՝

— Իսկ խմբապետներ, օ՛, անո՛նք, որքան խմբապետ, այնքան հրաման եւ ի՛նչ հրամաններ:

Զօրավարը չչարունակեց, իր յուզմունքին մէջ, ան՝ հետզհետէ դէպ ի մեզ ծռած էր իր յաղթ իրանը՝ աւարտելով իր խօսքը, հրամանատարը՝ ետ քաշեց իրանը եւ, կարծես յողնութենէն, թիկնաթոռին մէկ թելին վրայ ինկաւ յուրօրէն.

— Ձեմ յուտար թէ Անդրանիկը այդ 'ոմբապետներուն կարգին դասէք — առարկեցի ես:

Զօրավարը՝ նորէն դիրքը փոխեց եւ թիկնաթոռին եզերքին վրայ դալով եւ դէպ ի մեզ ծռելով՝

— Անդրանիկ ունի ձիրքեր՝ որոնց մէջ քաջութիւնը վերջէն չի գար. կռիւի մէջ, ան ունի հազուադիւր հնարամտութիւն եւ պատրաստամտութիւն մը, որ շատ մը զօրավարներու կը պակսի, բայց յախուռն է ան եւ շատ դիւրայոյզ, յետոյ, անոր կը պակսի դիտական թէքնիքը: Եթէ ես անոր էրզրում երթալուն տուի իմ համաձայնութիւնը, պատճառն այն էր որ՝ բերդապահ զօրավարներէն որուն որ առաջարկեցի այդ պաշտօնը, ան՝ կամ մերժեց եւ կամ, որպէս պայման, առաջադրեց թնդանօթաձիգ ստաներու եւ մասնադէտներու այնպիսի՝ թիւ մը, զոր մեր պայմաններուն մէջ ճարելը, նոր էրզրում մը չինելու շափ դժուարին բան մըն էր մեզ համար: Յետո՛յ...

Այս վերջին « յետոյ »-ին վրայ ծերունի զօրավարը ետ քաշուեցաւ նորէն եւ այս անգամ թիկնաթոռին կռնակին վրայ ինկաւ:

— Պարոն զօրավա՛ր — ըսաւ ընկերս — մենք հա-

կառահին պնդելու չենք եկած: Մենք եկած ենք ձեզի բերելու Անդրանիկի յօթարութիւնը՝ թրքահայ հեծելազօրքէն դուռնի մը գլուխը անցած՝ ձեր հրամանին ներքեւ կոռելու: Անոր հմայքը իր զինուորին վրայ եւ ներշնչած վստահութիւնը՝ տարրեր են զորս պիտի չուզէք արհամարհել անշուշտ:

— Բայց — ընդմիջեց զօրավարը — հիմայ զինուորները « ա'ի Հայաստան » չեն պոռար, այլ « անկցի պատերազմը »:

« Աի Հայաստան »ը հայերէնով էր որ արտասանեց զօրավարը եւ արտասանութեանը վրա՞յ էր թէ ոչ իւմօրին, փոքրիկ ժպիտ մը դրաւ:

Միրզախանեան՝ արհեստով փաստաբան, ուժը տըւաւ լեզուին, ան՝ բրէսթիժի թէօրիէն վերջ, անցաւ օրինակներու, յետոյ Անդրանիկի անցեալ գործունէութեանը: Հաղիւ թէ ան Տիմանի խօսքն ըրած էր, որ Նազարպէկով՝ ընդմիջումով եւ ինքզինքը՝ ծանր բեռէ մը՝ մէկանց ազատ գդացողի մը բոլոր թեթեւութեամբը, գոչեց՝

— Խարաշօ, խարաշօ, Անդրանիկ թող անմիջապէս Աղեքսանդրաբօլ դայ:

Յետոյ, զինուորականի մը աշխուժութեամբ սաքի ելնելով՝ ան ձեռքը մեղի երկարեց, ըսելով՝

— Ժամէ մը այստեղ եկէ՛ք, ստանալու համար իմ պատասխանին դրաւորը:

Ուրախութիւնը՝ որ մեղի պատճառեց մեր միախօսին յաջողութիւնը, մինակ չմնաց: Յաջորդ օրը մեր վերադարձի ճամբուն վրայ, կառախումբին մէջ մենք հանդիպեցանք Ազգ. Ժողովի անդամներէն երկուքին, որոնք՝ իրենց պաշտօնակիցներէն մեծ մասին հետ՝ կարս այցելած էին, տեղւոյն վրայ քննելու համար դը-

բութիւնը եւ մասնակցած զօրավար Նազարպէկովի ներկայութեամբ գումարուած ժողովի մը, որ, ողբերուած զօրքին ցոյց տուած բարձր տրամադրութենէն եւ սպաննորու շռայլած հաւաստիքներէն՝ որոշած էր ամէն զինով պաշտպանել Կարսը:

— Կարսը՝ էրզրում չէ — ըսաւ անոնցմէ մէկը — ամբողջ տարի մը նետելիք դուք ունի ան իր պահեստներուն մէջ:

— Ռուսահայ զինուորը դիտէ որ Կարսը իր օջախին դուռն է — ըսաւ միւսը:

Անդրանիկն ալ շատ դո՛ւ մնաց մեր իրեն բերած այս լուրերէն եւ, անմիջապէս, Աղեքսանդրաքօլ մեկնեցաւ, բայց, վերադարձին, ան մեզ պէս լաւատես լուրեր չբերաւ Կարսի մասին: Անոր՝ նորէն եւ անմիջապէս Աղեքսանդրաքօլ վերադառնալու իր աճապարանքին պատճառաւ, մեզմէ Պարոյր Լեւոնեան միայն կըրցած էր զինք տեսնալ: Անդրանիկ՝ Նազարպէկովի մասին անոր յայտնած էր յոռետես դադափարներ:

— Զօրքին գլուխը դողացնող հրամանատար մը պէտք է — ըսած էր ան — մինչդեռ Նազարպէկով ինքն է որ կը դողայ:

Իսկ Կարսի մասին, ան բաւականացած էր կարճ մարզարէութեամբ մը.

— Ասոնք պիտի թողուն Կարսը — ըսած էր ան:

ՈՒՐ ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԵՒ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ
ԶԻՐԱՐ ԿԸ ՓՆՏՈՒՄ

Էրզրումի անկումէն վերջ, Սէյմը՝ Կովկասի դործադիր իշխանութիւնը յանձնեց եռապետութեան մը, զոր կը բաղկացնէին Գէգէջկօրի (վարչապետ, արտա-

քին դործոց նախարար), Բամիշլիի (ներքին), Կարճիկեան (Ֆինանս) :

Ֆինանսական նախարարութեանը՝ « զէրօյի նախարարութիւն » անունն ալ կարելի էր տալ, ինչպէս որ, աւելի վերջը, պարենաւորումի նախարարութեանը՝ « Թշուառութեան նախարարութիւն » տիտղոսը սովոր էր տալ, Հէնց նախարարն ինքը, Աւետիք Սահակեան : Կովկասի մէջ, այդ օրերուն Ֆինանսը դոյութիւն չունէր : Եղածը տաղարական մեքենայ մըն էր, որուն կտրած կովկասեան պօներովը կը վճարուէին ծախքերը :

Եռապետութիւնն ինքն ալ անուանական էր : Անիկա իր մէջը ունեցող Հայ նախարարովը, տեսակ մը paravant էր, զիմակելու Համար վրացիներու զերիխանութիւնը, որ կեդրոնացած էր Հաշտութեան լիազօրին՝ Զխէնկէլիի ձեռքը :

Որպէս լիազօր՝ Զխէնկէլին Թուրքերուն Հետ բանակցութիւններ կը վարէր՝ ո՛չ միայն նախարարութեան եւ կամ Հաշտութեան պատուիրակութեան՝ այլ, նոյնի՛սկ եռապետութեան ղլխուն վրայէն, որուն մէջ, զէրօյի Հայ նախարարը՝ այս անգամ, բոլորովին զէրօ էր :

Թրքական բանակը Սարը-Գամիշը գրաւած է, բայց կանդ առած է Կարսի առջեւը. Կարս՝ որ եթէ Հայու օջախին դուռն է, Կովկասին ալ բանալին կը Համարուի :

— Էրզրումի մէջ առածը, Թուրքը Կարսի առջեւը ետ պիտի տայ — Նաղարայէկովի՝ կամ անոր բերանը դրուած պատգամը՝ բերնէ բերան շրջան կ'ընէր :

Այս ալ ըսենք որ՝ Նաղարայէկովի խառնուածքը՝ այնքան ալ ընդունակ չէր այսքան կտրուկ խօսքեր ընելու :

Այս էր դրութիւնը, երբ առաւօտ մը (Ապրիլ 13) Թէլէֆօնի զանգը հնչեց Ապահովութեան Խորհուրդի պաշտօնատանը մէջ:

Խորհուրդին նախագահը, Վ. Փափազեան, Երեւան կը գտնուէր այդ օրերուն, եւ, ինծի վիճակած էր զբաղել նախագահութեան գործերովը, որոնց կարեւոր մասը Թէլէֆօնային խօսակցութիւն կը հարկադրէր:

Թիֆլիսի մէջ, Թէլէֆօնի համար գործածական լեզուն ռուսերէնն է եւ ես՝ ամէն անգամ որ փորձել ուզած էի քիչ եւ դէժ՝ իսկ Թէլէֆօնի մէջ անտանելի ռուսերէնս, միշտ Թիւրիմացութեան մը տեղի տուած էի:

Այս իրողութիւնը պատճառ դարձած էր, որպէսզի Կօթիկ՝ քիչ մը աւելի ուռեցնէ պարզ Թէլէֆօնիսթի իր դերը՝ զոր ան ունէր Փափազեանի բացակայ չեղած օրերուն:

Կօթիկ՝ դիմնադիրն աւարտած վառվռուն եւ մտացի երիտասարդ մըն է, զաւակ՝ զինադադարէն վերջ կարսի կառավարիչ Ստեփան Ղորղանեանի, եւ, զինուորական ծառայութենէ ազատելու համար է, որ զիջած է այս համեստ պաշտօնին:

Առաջին տարբերութիւնը որ Կօթիկ՝ Փափազեանի բացակայութեան օրերուն, կը դնէր իր պաշտօնին կիրարկութեան մէջ, այն էր որ զանդին ձայնը առնելուն պէս՝ Թէլէֆօնի վրայ կը խոյանար ան, այնպէս, ինչպէս բազէն իր որսին:

— Մարդիսեանն է խօսողը — ըսաւ Կօթիկ, Թէլէֆօնին ընկալուչը ձեռքը եւ ահաբեկ կայծ մը աչքերուն մէջ:

— Ըսէ՛ք որ Խորհուրդէն ոչ ոք կայ ներկայ — ըսի Կօթիկին, ոչ առանց բաժնելու անոր կրած ահաբեկութիւնը:

Ըսինք եւ Թէլէֆօնը դոցեցինք:

Սարգիսեան՝ Թրքահայ պոլլէվիկ մը եղած է, Օտեսայէն՝ այդ օրերուն, Թիֆլիս հասած գործաւոր մը, որ սակայն սոսկալի ահաբեկիչ մը եղած է հոկտեմբերեան յեղափոխութենէն վերջ, եւ, ամբողջ երկու ամիս, ողջ Օտեսան, մէջն ըլլալով պոլլէվիկները, իր ահաբեկութիւն սարսափին ներքեւ պահած է։ Միայն անոր արտաքինը, որ ահարկու դուլիսէ մը վերջ, փոքրիկ պահեստի մը չափ — երկու սուր, երկու տորճանակ, քանի մը պոմպաներ եւ անհամար փամփուշտ — դէնք կը կրէր, բաւական էր զինք սարսափելի ընելու համար։

Սարգիսեան՝ իր ըսածին նայելով — վասնզի ուրիշներու ըսածին նայելով կուսակցութիւնը եղած է որ զինք արտաքսած է, ոչ միայն Օտեսայէն, այլեւ իր շարքերէն — իմանալէ վերջ, որ Լէնին ճանչցած է Ապահովութեան Խորհուրդը, հետը մաս մը ալիւր առած, ինչ որ՝ այդ օրերուն, այն էր Կովկասի մէջ, Կովկասցիներուն համար, ինչ որ մանանան՝ Անապատի մէջ, Իսրայէլացիներուն համար, ինքզինքը անոր տրամադրելու եկած էր։

Երբ ալիւրին զինը հարցուցինք, զայն վճարելու համար, Սարգիսեան, որ այդ օրը կիսովին զինուած էր միայն, դէմքին վրայ բերաւ լայն ժպիտ մը, որ ուրիշներու շրթունքներուն վրայ նեղ խօսք մըն է։

— Ամօթ չէ՞։

Թէյ ապսպրեցինք մանանային հետ՝ երկինքէն իջած այս մարդկեղէն մանանային համար եւ շնորհակալութեան գիր մը տուինք անոր ձեռքը։

Սարգիսեան դրութիւնը կարդալէն վերջ, շատ դո՛ւմնաց անոր պարունակութենէն եւ հարցուց, թէ ի՞նչ ծախք եղած էր ալիւրին փոխադրութեան համար։ Երբ իրեն պատասխանեցինք թէ փոխադրութիւնը կատար-

ուած է խորհուրդին դամիօնովը եւ շնորհակալութիւն
յայտնեցինք, երկնառաք նուիրատուն՝ ծոցէն դրամա-
սկանակը եւ անկէ 500 բուպլինոց մը հանեց եւ սեղա-
նին վրայ դնելով՝

— Ասիկա ալ փոխադրութեան համար:

Մեկնելուն՝ երկսայրի մարդը — մաղդիր զոր վեր-
ջէն անոր անունին կցեցին խորհուրդի շրջանակներուն
մէջ — յայտնեց թէ՝ զեկոյց մը ունի ընելիք խորհուր-
դին, Օտեսայի եւ մասնաւորապէս տեղւոյն Հայութեան
մասին, եւ խնդրեց ժամադրութիւն մը, զոր, բնակա-
նօրէն, կարելի չէր մերժել նման ճէնթըմէնի մը:

Սարգիսեան ժամադրութեանը եկաւ ուրիշ չորս
ընկերներու հետ, ամէնքն ալ ղինուած, զորս, նոյն-
պէս, չկրցինք մերժել: Զեկոյցէն վերջ — եւ ի՞նչ զե-
կոյց — ան խօսքը տուաւ ընկերներէն մէկուն, որ,
ինքզինքը ծանօթացնելէն վերջ, իր երեք ընկերներուն
կենսադրականն ըրաւ, յետոյ խօսքը տուաւ երրորդի
մը, թիւ 3, որուն զեկոյցը, իր կարդին, ուրիշ բան
չէր, եթէ ոչ, այս անգամ, Պ. Սարգիսեանի կենսա-
դրական - փառաբանականը, զոր Պ. Սարգիսեան՝ քա-
նի մը անգամ, խոր հառաչներով — որուն պատճառը
ինքն ալ չգիտէր — ընդմիջեց: Յետոյ, տեսնելով որ զե-
կուցանողը մինչեւ երկինքները կը հանէ զինք, դուցէ
յանկարծ վար չիյնալու ահէն — վեր ելնելու եւ մեկ-
նելու շարժում մը ըրաւ, եւ՝

— Ինչո՞ւ համար — հարցումին՝

— Դուրսը կը սպասեմ, մինչեւ որ ընկերոջս զե-
կոյցը լմննայ — ըսաւ Պ. Սարգիսեան՝ ամօթխած ժպի-
տով մը:

— Բայց ինչո՞ւ համար:

— Շիտակը, ես կը ճշուրիմ, երբ իմ մասին խօս-
ուածները կը լսեմ, առարկեց համեստ բարեգործը,

Թաշկինակովը սրբելով քրտինքը որ, կրած ճնշումէն, սկսած էր երեւիլ անոր՝ ճակտին վրայ:

Թիւ 3 զեկուցանողը, սակայն, Պ. Սարգիսեանի պէս համեստ մէկը չէր: Երբ ան Սարգիսեանի վրայ հիացողներէն մէկու մը վկայութիւնը յիշելու պէտք զգաց, վկային դրադէտ ըլլալը հասկցնելու համար բանաստեղծական բացատրութիւն մը գործածեց՝ « օղիի չափ մեղան իմած մարդ է », ըսաւ ան. իւրայատուկ բացատրութիւն մը՝ որուն վրայ Խորհուրդին անդամներէն Պ. Միրզախանեան չկրցաւ քաշ քաշ մը զսպել:

— Ինչո՞ւ կը խնդաք, պարո՞ն, խստօրէն դիտողութիւն ընելու չեմէ՞, յանկարծ, զեկուցանող պարոնը:

Յետոյ, երբ զեկույցը քիչ մը շատ երկարեցաւ եւ Խորհուրդի անդամներէն Տօքթ. Վատխառեան՝ (այժմ Սթէնք) ձեռքը լրացիր մը առնելով, իր ձանձրոյթը մատնեց, զեկուցանողը չկրցաւ իր զայրոյթը չմատնել:

— Պարո՞ն, եթէ չէք ուզեր լսել, կը վերջացնեմ — ըսաւ ան խոժոռ նայուածք մը ուղղելով դէպ ի Տօքթօրը:

Տօքթ. Վատխառեան՝ զեկույցը շուտ վերջացած տեսնելու սիրոյն, ներողութիւն խնդրեց եւ լրացիրը վար դրաւ:

Բայց, զեկույց-կենսագրականը, նոյն օրը չվերջացաւ: Զեկույցէն՝ Խորհուրդին անդամները կշտացած էին, բայց ոչ զեկուցանողները, որոնք նոր ժամադրութիւն մը առին. բայց, դժգոհ մնացին, որ, այս անգամ, երկու հոգի ունէին միայն իրենց դէմ, իրենց անվերջանալի զեկույցները մտիկ ընող կամ չընող:

Անցան քանի մը շաբաթներ: Օր մը, յարգելի գեկուցանողներէն մէկը, Թիւ 2ը, ըսենք ասոր, այս անգամ, առանց ժամադրութեան, Խորհուրդին դրասենեակը ներկայացաւ Պ. Սարգիսեանի մէկ տոմսովը ո-

բով՝ ավիւրի ճէնթըմէն նուիրատուն կը խնդրէր 2000 բուպլի տալ հաճիլ՝ ներկայացող ընկերոջը:

Հասկացանք որ փորձանքի մը առջեւ կը դառնուէինք: Օր մը առաջ, Օտեսացի ծանօթ անձնաւորութենէ մը ստուգած էինք արդէն, որ Սարգիսեան ըսուածը՝ իր անձին վրայ կը կրէր՝ զինամթերքէն վերջ, այն բոլոր մոլութիւնները որոնք անուն մը ունին:

Խորհուրդին մերժումին վրայ, յաջորդ օրը եկաւ ինքը, Սարգիսեան, չքախումբը ետեւէն: Ան՝ այս անգամ, բոլորովին սպառաղէն էր եւ խմած կ'երեւէր: Սանդուխները մէկ անգամէն քաշած ըլլալու համար, տունիք 2000 բուպլին եւ ճամբու դրինք զինքը:

Փորձանքը՝ սակայն, խղուած չհամարեց ինքզինքը: Քանի մը շարաթ վերջ, ան բուսաւ նորէն: Երկուսայրին հիմայ, խելօք վաճառական դարձեր է: Իր զեկոյցին մէջ, ան, այս անգամ, իր նեղութեանը խօսքը կ'ընէ, տուած ավիւրինը, առանց սակայն բանաձեւելու ըսելիքը: Երբ ես, որ՝ որպէս Խորհուրդին գործաւարը, ընդունած էի զինք, յայտնեցի իրեն թէ՝ Խորհուրդը այլեւս գործ չունէր իր հետը, ան գլուխը տնկեց յանկարծ՝

— Ալիւրս ուրեմն:

— Հապա՞ ձեզի վճարուած 2000 բուպլին:

— Առէ՛ք ձեր 2000 բուպլին:

Ալիւրի գինը՝ մէկ առ մէկ աւելցած էր. բուպլին դնման կարողութիւնը կէս առ կէս պակսած:

Առ քեզի նոր փորձանք մը:

Անոր սուրբրուն, ատրճանակներուն եւ պոմպաներուն չէր որ պիտի կրնայինք հասկցնել թէ՛ ավիւրին գինը՝ օրուան գինով վճարուած էր իրեն:

Եթէ ավիւր ունենայինք, ես պիտի տայինք յօժարակամ, բայց, ավիւր չունէինք, դրամն ալ պիտի ու-

դէինք տալ, եթէ գիտնայինք թէ վերջինը պիտի ըլլար անոր չիմումը: Բայց, գիտէինք որ եթէ թուութիւն ցոյց տայինք, անոր շանթաթին վերջ չպիտի դար ալլէա: Մերժեցինք:

Սարգիսեան դժգոհ՝ սուրերը շաշեցնելով մեկնեցաւ: Երկու ժամէն, սակայն, ան վերադարձաւ: Ան՝ այս անգամ, կ'երերար: Յայտնի էր որ գինեւոտան մէջ անցուցած էր ւն այդ երկու ժամերը: Երկսայրին կուգար, հիմայ, ուրիշ զէնքով մըն ալ զինուած, փիլիսոփայական փաստերու զէնքովը՝ զոր օղին անոր բերած ըլլալու էր:

— Գիտէ՞ք, ես 12 անգամ ստոյգ մահէ ազատած մարդ եմ, ըսաւ ան նստելէն եւ ծնօտը՝ ձեռքովը միացուցած երկու սուրերուն երախակալներուն վրայ յենելէն վերջ:

— Կը ցաւիմ — ըսի միտքովս:

Բերնով ի՞նչ ըսել:

— Շատ ապրելու նշան է այդ — ըսի:

— Ո՛չ — ըսաւ զինովը — Աստուծոյ հետ իմ կօնքութեամբը (bail) վերջացած է եւ ես մեռնելու եմ:

Յետոյ, ուսերը թօթուելով՝

— Ի՛նչ է արդէն կեանքը, որ ան մեղի տուած է, զրկանք եւ տանջանք:

Ազա, քիչ մը սպառնալից՝

— Բայց, ես իմ էջէլով (բնական մահ) չէ որ պիտի մեռնիմ, այլ, երդում ըրած եմ, հարիւր հոգի հետս պիտի տանիմ:

Դէմս նստողը ֆէօն զինով մըն էր եւ ես չէի կրնար չսարսափիլ: Բայց, տրամադրութիւն ունեցայ կատակի տալու սպառնալիքը եւ ըսելու՝

— Հարիւրը շատ է:

Եւ, չինձու ժպիտով մը՝ զարդարեցի կատակս:

Գինովն ալ ժպտեցաւ, բայց միաժամանակ սկսաւ
զօտին խառնել եւ, ի՜նչ կ'ուզէք որ հանէ անկէ, ուսմբ
մը :

— Կը տեսնա՞ք այս խնձորը, ձեռքէս թողի՞, ի՞մ
զտնուած չէնքի՞ն հետ օդը կ'ելնենք միասին :

Ես առաջին անգամն էր որ ուսմբ կը տեսնայի.
բայց Սարգիսեանի ձեռքինը խնձորէ աւելի բաթաթէսի
կը նմանէր, բայց, խնձոր թէ բաթաթէս, անոր տես-
քը, զայն բռնողին տեսքէն վերջ, սոսկում միայն կըլ-
նար պատճառել : Այդ սոսկումին վրայ փիլիսոփայա-
կան լալիս մըն ալ ես դրի. ուրիշ ճար չունէի այդ բո-
ւլէին :

— Ինչո՞ւ պիտի մեռնիք, ինչո՞ւ մահուան պատ-
ճառ պիտի ըլլաք ուրիշներու, որոնց մէջ անմեղ երե-
խաներ ալ կրնան զտնուիլ :

Յետոյ, տեսնելով որ « յուսահատը » հանդարտո-
րէն մտիկ կ'ընէ դիս, շարունակեցի .

— Ինչ ալ որ ըլլայ, կեանքը քաղցր է : Ամէն մար-
դու ալ կը հանդիպին դժուարին եւ յուսահատական
բոպէներ, բայց, Աստուածը անանկ ստեղծեր է մարդը,
որ ան կը դիմանայ ամէն տեսակ փորձութիւններու :

Այս վերջին խօսքերս՝ գինովին, չդիտեմ, բայց,
կը զգայի որ ինծի տեսակ մը հանդարտութիւն կը բե-
րէին :

Սարգիսեան՝ փիլիսոփայութիւնը թողուց յան-
կարծ, եւ անցաւ կանխիկի :

— Հազար բուլլի տուէք ինծի — ըսաւ ան, խըն-
ձորը զօտիին մէջ դնելով :

— Ես՝ առանց ժողովի որոշումին, թեզի հազար
բուլլի չեմ կրնար տալ — պատասխանեցի :

Ճիշդ այդ բոպէին, յիշողութեան հարուած մը

միտքիս բերաւ, յանկարծ, փոխադրաւարձքին 500 բուպլին:

— Բայց, ձեզի կրնամ ետ տալ — շարունակեցի ես — մինչեւ ժողովին որոշումը, ալիւրին փոխադրաւարձքին համար, ձեր տուած 500 բուպլին:

Եւ անոր ժպիտին վրայ, որ թէ այո է եւ թէ ոչ, 500 բուպլի դրի անոր՝ խնձորը կամ բաթաթէս բռնող ձեռքին մէջ:

— Թո՛ւ, թո՛ւ, ըրաւ, Սարգիսեան, բայց դրամը չմերժեց:

Թո՛ւ թո՛ւովը՝ ան դուցէ զինք պաշարող սատանաները վանեց, վասնզի ոտքի ելաւ ան եւ այս անգամ ճշդելով հասցէն.

— Թո՛ւ չար սատանային, ըսաւ ան՝ հրաժեշտի փոխարէն եւ մեկնեցաւ:

Գինովին մեկնումէն վերջ, Խորհուրդի պաշտօնեաներէն մէկը որ, դաշնակցական մը ըլլալով՝ կը կարծէր թէ քիչ մը հասկնար ումարէ, մեզի հաւաստեց թէ ոմբաձգին ձեռքը զտնուածը խկակա՛ն բաթաթէս մըն էր, բայց, հակառակ որ պաշտօնեան Նպարաւաճառ ա՛լ էր, անոր հաւաստիքը չկրցաւ մեզի հանդարտութիւն բերել: Ռումբը այդ օրերուն հաղուադիւտ բան մը չէր եւ մենք միջոցներ ձեռք առինք որպէսզի Սարգիսեան՝ անգամ մըն ալ, ոտքը Խորհուրդի չէնքին սեմէն ներս չկոխէ:

Շատ չանցած, արդէն յայտնի եղաւ որ Սարգիսեանի դատիէն դուրս հանած ումբը՝ ո՛չ միայն կեղծ չէր, այլեւ ծառայած էր, մասամբ, զինք բռնողին՝ բռնել տալու իր երդումը, 8-10 հոգի ընկերացնելով՝ անոր դէպ ի միւս աշխարհը մեկնումին:

Ապահովութեան Խորհուրդին հետ ունեցածը մէկը եղած էր միայն Սարգիսեան եւ ընկերութեան շահա-

տակութիւններուն: Օտեսայէն վերջ, ան դարձած էր Թիֆլիսի պատուհասը: Վրացի ոստիկանութիւնը, որ սովոր էր քիչ մը աչք դոցելու՝ մասնաւորապէս Թրքահայ մալդէրիսթներու հայկական շրջանակներու մէջ դորձած սխրագործութեանց վրայ, Վրաստանի անկախութեան հռչակումէն վերջ, օր մը, ղինուորական ջոկատի մը ընկերակցութեամբ՝ Թիֆլիսի երկաթուղիի կայարանին շուրջը կը պաշարէ Սարգիսեանը եւ համադարկ մը կը բանայ անոր վրան, որուն հետեւանքով ուռմբը կը պայթի եւ պատճառ կ'ըլլայ 8-10 անմեղներու մահուան:

Սարգիսեանի՝ Թո՛ւ Թո՛ւ ներով մեկնումին յաջորդօրն էր, որ Սարգիսեանի անունով կը հասնէր Կօթիկը եւ զիս ահաբեկող Թէլէֆօնի հարուածը:

Մինչ մենք կ'անուամ էինք Թէլէֆօնի հարուածին հետեւելիք Սարգիսեանի այցելութեան՝ հեռանկարներովը, Թէլէֆօնի՝ նոր եւ, այս անգամ, աւելի սաստիկ հարուած մը եկաւ ընդմիջելու մեր խորհուրդները: Կօթիկը չիոյացաւ Թէլէֆօնին վրայ, ես նմանապէս, աչքերնիս իրարու յառած՝ քիչ աւելի բացինք զանոնք եւ սպասեցինք:

Քանի մը վայրկեան վերջ, երբ մենք հարուածը դբան վրայ կը սպասէինք քան Թէլէֆօնին մէջ, նոր, աւելի խիստ եւ աւելի երկար հարուած մը Թնդաց Թէլէֆօնին մէջ:

Կօթիկ շարժում մը ունեցաւ, բայց ես զայն կանխեցի, ընկալուէք ձեռքս, հարցուցի՝

— Ո՞վ է խօսողը:

— Բայց հեռագրատունն է որ ձեզի կը խօսի, եւ ո՛չ առաջին անգամ, ես պաշտօնեայ մըն եմ: Փափաղեան՝ Ալեքսանդրաբօլէն՝ շտապով ձեզ հեռագրին գլուխը կ'ուղէ, եւ եթէ անմիջապէս չհասնիք, հեռա-

դրական մեքենան այլևս տրամադրելի չալիտի դռնէք ձեզ համար:

— Ձեր անունը, եթէ կարելի է:

— Սարգիսեան:

Մեղի սարսափ բերող թիւերիմացութիւնը պարզուած էր բոլէրապէս:

Օթօ մը առնելով, չինդ վայրկեանէն, Կօթիկի հետ մենք հեռագրատունը եղանք, հեռագրական մեքենային դուռը:

Հեռագրատան պաշտօնէին, ուստի խարտիչուհիի մը բարակ եւ երկար մատներու արագ պտոյտը՝ տաքթիլօթիփին վրայէն, դիւ սպասող Փափաղեանին կ'իմացնէ իմ ժամանումը: Որմէ յերջ, մեքենային ասեղն է՝ որ կը սկսի դառնալ թուղթէ կապոյտ երկղին վրայ:

— Երէկ Երեւանէն Ալեքսանդրաբօլ հասայ եւ վաղը երեկոյ թիֆլիս կը հասնիմ:

— Վէրքերնիդ ի՞նչպէս է. ի՞նչ լուր:

Պ. Փափաղեան՝ Իկտիրի ճանապարհին վրայ, դաւանակալ դնդակէ մը վերաւորուած էր ձեռքէն:

— Վէրքս կը դարմանեմ, բաւական լաւ է: Ի՞նչ դժբաղդ լուրը միթէ չէ՞ք իմացեր...

— Դժբաղդ լո՛ւրը — գոչեցինք միասին, եւ, միաժամանակ, Կօթիկի հետ իրարու երեսը նայելով մենք մեքենային վրայ ծռեցանք, միասին հետեւելու համար ասեղին, որ թուղթի կապոյտին վրայ ալիտի դնէր մեւանին սեւը:

— Կարսը...

« Կա՛րս » կը կարդանք միասին բարձրաձայն եւ հեռագրին: Մեր աչքերը դիրար փնտռելու կ'ենեն: Կօթիկի գոյնը վարդի չէ հիմայ, այլ խաշած բանջարի:

Մեքենային ասեղը՝ անկարեկիր մեր զգացումնեւորուն, անդթօրէն կը շարունակէ գծել:

— Մերիններուն կողմէն ...

« Լքուած է » կը դռնէ հառաչանքի թօնով մը Կոթիկ՝ տսեղէն առաջ, առանց, սակայն, աչքերը քաշելու տսեղին վրայէն, որ, կարծես Կոթիկին խօսքն է՝ որ կը դնէ թուղթին վրայ:

— Լքուած է ...

Հաւատալի՞ է:

Մէր աչքերը՝ անդամ մըն ալ դարձան՝ տսեղին տակէն քալող թուղթէ ժապաւէնին վրայէն, մանուկի մը պէս հեգեցինք զայն բծաւորող տառերը եւ իրարու ըսինք.

— Կարսը մերիններէն լքուած է:

Կարսը, հայ օջախներուն դուռը եւ Կովկասի բանալին եղող Կարսը լքուած է:

Կոթիկ կը շտկուի եւ ձեռքը գլխին կը տանի, կարծես բռնելու համար բառը, ռուսերէն երկվանկ բառը որ անկէ ճողոպրելով դուրս կը խուժէր:

— Պաղօ՞ռ (ամօթ):

Ստեղին թիք-թաքը մեղի ուշքի կը բերէ: Ան՝ հիմայ, կարծես աւելի ուժգին կը հնչէ մեր ականջին:

— Հիմայ, Մանասեանն է որ պիտի խօսի, կը դժէ տսեղը:

Մանասեան՝ մէկը դաշնակցական լիւրըններէն, Աղդային Խորհուրդի ներկայացուցիչն է զօրավար Նաղարպէկովի քով:

Թուղթէ ժապաւէնը՝ յուրօրէն կը քալէ տսեղին տակէն:

— Մամիկոնեանը կանչեր էի մեքենային դուռը, ինչո՞ւ ուշացաւ: Գալուն պէս, ինծի իմաց տուէք: Հեռագրական մեքենան հաղիւ տրամադրելի դատած ենք. չընդհատելու համար՝ ես կը շարունակեմ խօսիլ. դուք

մեքենայի գլուխէն մի հեռանաք, մինչեւ որ հասնի Մամիկոնեան, որուն համար է որ կը խօսիմ եւ որուն կը յանձնէք ժապաւէնները: Եւ, եթէ հնար ունիք, թէլէֆօն մը եւս ընել տուէք Մամիկոնեանի:

Թէլէֆօնին գլուխը կը վաղցնեմ Կօթիկը, որ լուր կը բերէ թէ Մամիկոնեան ճամբայ ելած է հեռագրատունը դալու:

Ասեղը կը քալէ, թուղթը հետը:

— Թիֆլիսէն, Չխէնկէլին ուղղակի հրաման տրւած է Կարսի բերդապահին քաշուիլ Ալեքսանդրաքօլ եւ քաղաքը առանց պայմանի թուրքերուն յանձնել: Նաղարպէկովին աւելի ուշ հասած հեռագիրը, քաղաքը յանձնելու որոշումին՝ առ ի տեղեկութիւն յայտնուած ըլլալու իմաստն ունի: Կարս հասած հրամանը բարոյալքած է թէ՛ դինուորութիւնը եւ թէ՛ մանաւանդ սպայութիւնը, որ իր գլուխը կորսնցուցած է: Մեզի հասած տեղեկութիւնները՝ այն արտիճան չիօթ են եւ հակասական, որ Նաղարպէկով, այս բողէին, չդիտէ թէ թուրքերը քաղաքը մտած են թէ ոչ. այնպէս որ եթէ ան փորձելու ալ ըլլայ, ալիւս չի կրնար դիմադրութիւն կազմակերպել այս քառասային դրութեան մէջ: Անակնկալի եկած խեղճ ժողովուրդը՝ սոսկալի խուճապի մը մատնուած է, զայն փրկելու ուրիշ ճար չկայ, եթէ ոչ քաղաքին յանձնումը՝ դէթ հինգ օր յետաձգել:

Մեքենան՝ պահ մը, կարծես շունչ առնելու համար, կանգ առաւ: Կօթիկ՝ որ շունչը բռնած էր, առիթը օդաադործեց ետեւէ ետեւ քանի մը շօռքեր (սատանան տանի) արձակելով՝ այս ու այն հասցէներուն:

Մեքենային վերսկսող թիք-թաքը միայն կրցաւ կտրել շօռքերու շարանը:

— Միշտ այդտե՞ղ էք. Մամիկոնեան չեկա՞ւ. օտար մէկը չեկա՞յ քովերնիդ:

— Այստեղ եմ, Մամիկոնեան չեկաւ. օտար ոչ ոք կայ քովս:

— Այս բոլէին — կը շարունակէ ասեղը — Մամոյեան (Կարսի կառավարիչը) կը հեռադէլէ թէ՛ Կարսի ժողովուրդը խելայեղ՝ կը վախճի քաղաքէն, լքելով ամէն ինչը, չկրնալով միասին առնել նոյնիսկ իր ամենէն անհրաժեշտը, թէ դիտաւոր չէ՞նքերը սկսած են վառուիլ: Ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ՝ Զխէնկէլի՝ Կարճիկեանի, Սէյմի Հայկական Ֆրաքսիօնին, Աղլային Խորհուրդին, նախարարութեան եւ Հաշտութեան պատուիրակութեան անդամներուն դիտուն վրայէն, կը կարողանայ տալ նման հրաման մը, ասիկա անմիջական է, աներեւակայելի:

Մեքենան՝ կարծես յոգնած այս յայտարարութեանց ծանրութեան ներքեւ, նորէն շունչ կ'առնէ: Ան կը լռէ, ձայն տալու համար Կօթիկին, որ, միշտ ուսեւերէնով՝ Մանասեանի թուած հաստատութեանց հասցէներուն կ'արձակէ շօքերէ աւելի կրակոտ խօսքեր, զորս թէեւ չեմ հասկնար, բայց կը դգամ որ օրհնութիւններ չէին կրնար եղած ըլլալ անոնք:

Մեքենային վերսկսող ձայնը՝ հանդարտութեան կը հրաւիրէ Կօթիկը:

— Բայց դո՛ւք, Պ. Մամիկոնեա՛ն որ Անդրանիկի էրզրում մեկնելուն այնքան հաւառակեցաք եւ այնքան ջերմ ջատագով մըն էիք Կովկասի եւ մասնաւորապէս անոր բանալին եղող Կարսի պաշտպանութեան կարելիութիւններուն, դո՛ւք, ձեր ղինուորական դործերու ղեկավարի հանգամանքովը, ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ զիս՝ իրեւ ձեր ներկայացուցիչ՝ Նաղարպէկովի քով կը շրջկէք եւ թոյլ կուտաք որ Նաղարպէկովի հետ, Կարսի

յանձնուելէն վերջ միայն, իմանանք զայն յանձնելու ուրու՞մը: Ատիկա՝ անիմանալի է, անբացատրելի, անլուր: Կարո՞ւ ամենամանավառ պայմաններու մէջ երկու ամիս կրնար դիմանալ եւ միջոց տալ, որպէսզի ժողովուրդը՝ իր ունեցածը միասին փոխադրէ: Խնչպէս պիտի ապրի առանց ուտելիքի, առանց հագնելիքի, առանց անկողինի փախչող այս խեղճ ժողովուրդը:

Կօթիկ չկրցաւ ինքզինքը բռնել, բայց, մեքենայի աշխատութիւնը չխանդարեւրու համար, ան բաւականացաւ խոր հառաչով մը.

— Կարելի չէ՞ արդեօք դէթ երեք օր պայմանաժամ ստանալ — կը քալէ տակը — փորձեցէ՛ք, ի սէր այս թշուառ ժողովուրդին, ի սէր անոր մէջ դանուող երեխաներուն, ծերերուն եւ հիւանդներուն, որոնցմէ չատերը դատապարտուած են հոն մնալու եւ ջարդուելու. փորձեցէ՛ք, դերադոյն ճիշդ մը ըրէք:

— Վօթ (ահա) Մամիկոնեան — կը զոչէ յանկարծ Կօթիկ:

Արդարեւ, Մամիկոնեանն էր որ՝ յաւիտենական սիկարը ձեռքը, չլմած դէմքով մը եւ դաճալէժ քայլերով, շնչահատ, դէպ ի մեղ կուգար:

— Ի՞նչ լուր:

— Կարսը ինկած է:

Մամիկոնեան՝ կարծես կուրծքին կուռփի հարուած մը տուած ըլլայի, դէպ ի ետ ընկրկեցաւ եւ ինկաւ աթոռի մը վրայ. անոր մօրուքին մաղերը այն ատիճան ցցուեցան, որ դէմքը կարծես կորսուեցաւ անոնց մէջ: Անոր չմտրած աչքերը՝ մանրամասնութիւններ կը սպասէին ինձմէ եւ ես որպէս այդպիսին, անոր՝ յուզմունքէն դողացող ձեռքերուն մէջ դրի Մանասեանի խօսքերով սեւցած թուղթէ կապոյտ ժապատէնները: Ու՛ մինչ, ժապտուն մեքենադրուհին՝ մեքենա

նային չափ անհող, անոր չափ անկարեկիր իր շուրջը
սեղի ունեցող տեսարանին, դրադած էր Մանասեանին
իմացնելու Մամիկոնեանի ժամանումը, եւ հարցուցի
դինուորական զործավարին, թէ ունէ՞ր արդեօք ու եւ է
լուր որ ենթադրել տար այս ողբերգական անակնկալը:

— Ո՛չ մէկ լուր ունիմ:

— Ի՞նչ Աղային Պորհուրդը:

— Չեմ կարծեր:

— Նախարարական խորհուրդի հայ անդամները:

— Չեմ յուսար:

— Սէյմի հայկական Փրաքսիօնը:

— Չգիտեմ:

— Իսկ Կարճիկեան:

Մամիկոնեանի արտեւանունքը՝ յօնքերուն հետ
վեր բարձրացան, այնքա՛ն վեր, որքան կրնար՝ տա-
րակոյսը արտայայտող այդ միմիքը, զործավարին
դէմքին վրայ չափել անոր տարակոյսին չափութիւնը:

Բիււր խաղցուած էր: Չէղոք Մամիկոնեանի բա-
ժինը եղած էր՝ « զործող անձինք »-ի ցանկին վրայ
« մի ծառայող »-ի դերը:

Եւ ամէն ինչ անցած էր մոռացութեան վիճը: Չէ՞
որ իշխանաւորները սովոր են, միշտ, հաշուի առնելու
մեռնողներուն լուսթիւնը եւ ապրողներուն երկիւղը:

Երեք անձնաւորութիւններ միայն չէին մոռցած
« ամէն ինչը »՝ Անդրանիկ՝ որ ձալալ օղլիէն երկտող
մը դրելով Մամիկոնեանի՝ ըսած էր՝

— Էրդրումէն վերջ, եւ ըսած էի թէ Մամիկոնեան
իրաւունք ունէր հիմայ, քեզ նայիմ, Կարսէն վերջ դուն
ալ քաջութիւնը պիտի ունենամս ըսելու թէ՛ իրաւունք
չունէիր:

Ապա, Համբարձում Առաքելեան՝ աներկիւղ ապ-
րող մը, զոր չուտով լողողներուն քովը զրկեցին:

Յետոյ, եկօր Մինասեան, դաշնակցական մը որ
Եօթը ամիս վերջ այս անցքերէն, օր մը, Կարճիկեանի
դրասենեակը մտաւ եւ մտալիցէրին փողը Կարճիկեանի
ճակարին դնելով, Կարսի վրէժը լուծեց:

ՈՒՐ ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԶՕՐԱՎԱՐ ԶԷ ԱՅԼՆԻՍ

Անդրանիկ՝ Աղեքսանդրաբօլ հասնելուն՝ մեծ բար-
եացականութեամբ կ'ընդունուի զօրավար Նազարպե-
կովէն, որ, ո'չ միայն անոր թոյլ կուտայ ընտրանօք
դատել իր զինուորները, այլեւ, վը յարդէ անոր նա-
խասիրութիւնները՝ ձիերու եւ զէնքերու ընտրանքին
մէջ: Զօրավարը՝ բանակին աջ թեւին պաշտպանու-
թեան կը յատկացնէ Անդրանիկի նոր զօրամասը եւ
դայն կը դրկէ Օրթա Քիլիսէ:

Թրքական յառաջխաղացումի մասին՝ հայ ղեկա-
վար շրջաններու մէջ տիրապետող տեսակէտն այն էր,
թէ՝ Պրէսթ Լիթովսքի դաշնադրին հիման վրայ էր,
որ տեղի ունեցած էր այդ յառաջխաղացումը, եւ թէ՝
հետեւաբար, ան կանգ պիտի առնէր այդ դաշնադրին
մէջ դժուած սահմանին, Ախուրեան (Արփա Չայ) գե-
տին եղերքը, Աղեքսանդրաբօլէն վեց քիլօմէթր հեռու:

Թուրքերը՝ Ապրիլ 16ին, հասնելով Ախուրեանի ե-
ղերքը, հաստատուեցան Պրէսթ Լիթովսքի դժած սահ-
մաններուն վրայ եւ չառին ո եւ է քայլ, որ կրնար
խախտելու ծառայել հայ շրջանակներու այդ միամիտ
տեսակէտը:

Արթուն եւ նախաձեռնութեան ուղի ունեցող զօրա-
վար մը, անձնական նախաձեռնութեամբ՝ շատ բան
պիտի կրնար ընել, բայց Նազարպէկովը այդ մարդը
չէր: Քիչ մը հիւանդ, բաւական ծեր, շատ ընկճած,

ան՝ ականջը քիչ մը շատ դրած էր Թիֆլիսի բողոքականներու բերաններուն վրայ: Ան կը քնանար՝ Պրէսթ Լիթովսքի դաշնադրին բարձերուն վրայ, երբ ամիս մը վերջ, Մայիս 16ի՝ առաւօտը, դեռ արշալոյս չեղած, թուրք հրամանատարէն հասած զբուխէն մը կուգայ արթնցնելու զՔնք: Գրութիւնը թուրքերէն լեզուով էր, թէ ոչ պարսկերէն. հայկական սպայակոյտը՝ ամբողջ ժամ մը, այդ պարսկային քննութեամբ անցուցած է: Յետոյ, հասկնալով որ պարսկերէնով խառն այնպիսի թուրքերէն մըն է ակածը, որ պարսկադէտ մը միայն պիտի կրնար կարդալ զայն, ամբողջ ժամ մըն ալ անցուցած է փնտռելով այդ պարսկադէտը որ, իր կարգին, ամբողջ ժամ մը դրած է, խմանալու համար որ գրութիւնը ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ վերջնագիր մը, որ երեք ժամ պայմանաժամ կուտար Աղեքսանդրաբօլը յանձնելու:

Երբ ընթերցումը կ'աւարտի վերջապէս, թուրքերը դրաւած կ'ըլլան արդէն Թիֆլիս-Երեւան երկաթուղադէժը:

Այդ օրերուն, Պաթում դումարուած հաշտութեան խորհրդաժողովին մէջ, թուրքերը մատնած էին արդէն թէ Պրէսթ Լիթովսքի սահմանները չէին լրացներ իրենց երազները, բայց, խորհրդաժողովին հայ անդամները՝ կլանուած՝ Պրէսթ Լիթովսքի դաշնադրի միւս կողմերուն, Գերմանիոյ, Աւստրիոյ եւ Պուլիաբիոյ ներկայացուցիչներուն քով իրենց դիմումներովը, միւս կողմէն, կաշկանդուած Վրացիներու ստեղծած դժուարութիւններովը, հնարաւորութիւն թէ ոչ արթնամտութիւն չէին ունեցած Նաղարօդէկովը արթնութեան հրաւիրելու, որ, սակայն, առանց ատոր ալ, կրնար կարգ մը զգուշական միջոցներ ձեռք առնել: Անոր համար, անկարելութիւն մը չէր — օրինակի հա-

մար — Թեթևացնել Աղեքսանդրաբոլի պահեստները, որոնց լեցունութիւնը՝ ինքնին, խայծ մը կընար ըլլալ Թուրքերու յառաջխաղացումին համար: Այդ պահեստներուն մէջ կը դառնուէր, ի միջի այլոց — այս մէկը յիշենք — աւելի քան 100,000 բութ (16,000,000 քիւ) չափար:

Թուրքերը գինովցել էին իրենց յաջողութիւններով: Գինով՝ անոնք անտեսեցին նոյնիսկ դերման բանակին ընդհանուր հրամանատար Հինտէնպուրկի կողմէն, վերջին բազէին, հասած խնդրանքը, ի մասին Պրէսթ Լիթովսքի դժած սահմաններէն անդին չանցնելուն: Անոնք յարձակեցան Աղեքսանդրաբոլի հայկական բանակին վրայ, որ՝ կարճ եւ անօգուտ դիմադրութենէ մը վերջ, քաշուեցաւ Քարաքիլիսէ, որուն առջեւ անոր ցոյց տուած հերոսական դիմադրութիւնը եղաւ, որ միացած՝ Սարտարապատի առջեւ Չօրափար Սիլիկովի տարած փառաւոր յաղթանակին, ստիպեց Թուրքերը՝ յարգել Գերմանիոյ եւ Աւստրիոյ միջամտութիւնը եւ բաւականա՛յալ Պաթումի դաշնադրովը:

Հայկական բանակին Աղեքսանդրաբոլը լքելէն վերջ, Անդրանիկի զօրամասը չէր կրցած այլեւս իր կապը պահել, ո՛չ անոր, ո՛չ ալ Չօր. Սէլիկովի բանակին հետ: Ան՝ հետեւաբար, ուղղակի մասնակցութիւն չունեցաւ այդ երկու ճակատադրական կռիւներուն մէջ, բայց ան՝ իր շարժումներովը՝ ձալալ Օղլիէն մինչեւ Դիլիջան, զբաղեցնելով թաթարական տեղական ուժերը եւ պաշտպանելով որոշ շրջաններու աղդարնակչութիւնը՝ իր անուղղակի եւ անուրանալի նպաստը բերած՝ եղաւ, երկու ճակատներուն վրայ ալ ձեռք բերուած յաջողութիւններուն:

Դիլիջանի մէջ, որ տասը օրերէ ի վեր, իր զօրամասին պաշտպանութեան ներքեւ կը դառնուէր, Անդրա-

նիկ՝ Յունիս 7ին, Թիֆլիսի Հայոց Աղգային Խորհուրդէն կը ստանայ Հայաստանի անկախութիւնը հռչակող Պաթումի դաշնադրին պատճէնը, որուն գլխաւոր դիմերուն ան ծանօթ էր, Կարսէն, զօրավար Կօրկանեանի կողմէ, օր մը առաջ, հառած մէկ նամակէն: Այդ օրը, մինչեւ իրիկուն, Անդրանիկի զբաղումը կ'ըլլայ կարգալ, քարտուղարին կարգալ տալ դաշնադրին պատճէնը եւ, զինակից մտերիմներէն աս ու ան քովը կանչելով, անոնց հետ խորհրդակցել:

Անդրանիկի մէջ ծագած է նորէն « լինելու - չլինելու » Համէթեան տարակոյսը: Զորային մարդ՝ անոր մէջ արթնցած է, նորէն՝ իր միտքին ներկայացած, իր վճիռին ենթարկուած հարցին այս կամ այն կէտին վերայ երկարօրէն կանդ առնելու, անոնց վրայ որոճալու իր հիւանդագին հակումը: Դաշնադրին մէջ, 'ան կը հանդիպի՝ այնպիսի կէտերու, որոնց ըմբռնումը կ'ենթադրէր լայն եւ մասնադիտական ծանօթութիւն, զոր՝ ոչ միայն չունէր ինքը, այլեւ զուրկ էր հնարաւորութենէ՝ զանելու մէկը որ ի վիճակի ըլլար լուսարանելու զանոնք: Եւ, այս հանգամանքը կը ծառայէր աստիճան մը եւս ջղայնացնելու Անդրանիկը: Իսկ, խորհրդակցութեան հրաւիրած իր մտերիմներուն անկատար բացատրութիւնները եւ, անոնց մէջ իր գտած հակասութիւնները ուղղակի անձկութեան կը տանէին անոր ջղայնութիւնը:

Անդրանիկի ճիւղը կ'ըլլայ՝ քով քովի բերել որոշ փաստերը եւ անոնց վրայ հիմնաւորել իր եզրակացութիւնը, եզրակացութիւն՝ որ զինք զուրս բերէր իր մտնուած տարակոյսին ծովէն. բայց, հազիւ թէ ան կը յաջողի այդ փաստերէն մէկ երկուքը իրար քով բերել, որ, հակադարձի մը իրեն բերած կիրքին կրակին ներքեւ՝ անոնց հալիլը կը տեսնայ բոպէսապէս:

Եւ, այդ հակադարձերը՝ անոր կողմային արիքնե-
րու այնպիսի՝ խուժումով մը, որ չէին կրնար առանց
արձագանդի մնալ անոր շրթունքներուն վրայ:

— Հայաստան՝ ուրեմն, առանց Աղեքսանդրաբո-
ւի, առանց Կարսի, առանց Սուրմալուի, առանց Գա-
րապաղի, առանց Չանգեղուրի, առանց Նախիջևանի:

Եւ, իւրաքանչիւր անունը՝ իր ուրոյն & առանց յո-
վը՝ քարիւղի նոր թափ մը կ'ըլլայ Անդրանիկի հողին
լափլիզող կրակին վրայ:

Հիմայ, անոր միտք չէ որ կը գործէ, այլ երեւա-
կայութիւնը: Ժողովուրդի մատնուած սպառնալից դը-
րութիւնը չէ, ո՛չ ալ, այդ դրութենէն զայն ազատուած
տեսնելու հարկադրանքը, որ անոր միտքը կը պաշա-
րեն, այլ իրողութիւնը, որ ուժն է եղած՝ որ հարկա-
դրած է այդ սպառնալից դրութիւնը, որ ուժն է որ
չուանի մը պէս կը սեղմէ ողջ ժողովուրդի մը կողոր-
դը. ուժ՝ որ ինքն ալ ունի եւ իր ունեցած այդ ուժը
ուրանալու, անկէ հրաժարելու առաջարկն է որ կը բե-
րէ Ազգային Խորհուրդի նամակը:

Բայց, չէ՞ որ իրաւունքը այդ ուժերու փոխ-յարա-
բերութեանն է, հօրադոյնինը. այս մտածումին՝ որ
լուռ կ'անցնի, անմիջապէս, կը յաջորդէ բարձրաձայ-
նը — 1200 զինուո՞ր, Թուրքին դոնթրօլին տակ:

Յետոյ, Ժպիտով մը՝ որ համակ հեղնանք է՝

— 13 քիլօմէթր երկաթուղի: Ի՞նչ վեհանճնու-
թիւն:

Յիշողութեան հարուած մը, եւ ահա, Անդրանիկ
դրօշնէն դուրս կը հանէ դաշնադրին պատճէնը եւ
բարձրաձայն կը կարգայ անոր Կրդ յօդուածը.

— Արդիւուած է զինուած խուժերու կազմակեր-
պումը, Հայաստանի հողին վրայ:

Յօդուածին ենթադրած մտածումը լուռ է, բայց
կը կարդացուի անոր բոցավառ աչքերուն մէջ:

Ինքը պարտաւոր է, ուրեմն ցրուել իր խումբը.
Հպատակելով Թուրքին, որուն՝ ինքը դէմը ելած էր,
երբ 200 զօրք ունէր միայն, եւ ոչ իսկ 200 հրացան,
ինքը՝ որ հիմայ ունէր, անկախ Հայաստանի չափ,
1200 զօրք եւ աւելի հրացան. ինքը, որ կոնակը Դաշ-
նակիցներն ունէր եւ անոնց խոստումը:

Խոստումին յարդը դիտցողին համար, երեւակա-
յութեան որպիսի՜ աղբիւր:

Հասնելէ վերջ, սակայն, երեւակայութեան ոլորտ-
ները, Անդրանիկ՝ անոնց բարձրութիւններէն յանկարծ
կը դահաւիթէր իրականութեան գիրկը, իրականու-
թիւնը իր աչքին ցցող մտածումներուն գիրկը:

Չէ՞ որ պատերազմին ելքը դեռ շատ անորոշ էր եւ
Դաշնակիցները շատ հեռու: Չէ՞ որ Ժողովուրդը պիտի
ապրէր, մինչեւ անոնց յաղթութեան օրը:

Այս մտածումները մինակ չէին մնար: Անոնց ե-
տեւէն կուգային իր նկարագրին զուգադիպող՝ շարք մը
ուրիշ իրողութիւններ, օրինակի՜ համար, այն, որ ի-
րեն զինուոր եւ զօրք տուողն եղած էր իր վերին հրա-
մանատարը, որ ենթակայ էր Ադդային Խորհուրդին,
ինքզինքը Հայաստանի բարլամէնթ հռչակած մարմ-
նոյն, որ ընդունած էր դաշնագիրը եւ ստորագրած
դայն:

Այսպէս, այդ օրը, Անդրանիկ, մինչեւ իրիկնամու-
տը, դերին դարձաւ իր հողին փոթորիկող թեր ու դէ-
մին: Մեղմեւու համար այդ տարակոյսին իրեն բերած
չարչարանքը, ան՝ իր սովորական միջոցներուն գիմեց,
ծիւեց, չեղաւ. խմեց, չեղաւ: Իրիկնամուտին ան՝ ան-
տառի իր սովորական պտոյտի փորձին գիմեց: Բայց,
ինչ որ հանդիպեցաւ անոր, զինուոր թէ՛ ճամբորդ,

կենդանի թէ թռչուն, նոյնիսկ այդ օրուան արեւն ու օդը, անտառին ծառն ու մարդը, անոր թեր ու դէմը դռնուելու միայն ծառայեց:

Ահա կին մը, նորահարս մը, որ, ջուրի սափորը ուսին, կը քալէ՞, ո՛չ, ինքզինքը քարշ կուտայ: Հաղիւ քսան քայլ, ան՝ զետին կը դնէ սափորը, կը նստի, կը հեւայ: Կմախք մըն է ան՝ մահուան չափ տոգոյն:

— Հիւսիսէ կս, քոյրիկ, կը հարցնէ Անդրանիկ:

Նորահարսը ուժ չունի խօսելու, գլուխի շարժումով մըն է, որ ան կուտայ իր « ո՛չ » պատասխանը:

— Հապա՞:

Կինը՝ ձեռքը ստամոքսին վրայ կը դնէ, յետոյ վեր կը վերցնէ, եւ անոր ափին խոռոչ մը կաղմել տալով եւ դէպ ի Անդրանիկ երկարելով՝

— Ճարոնահան կուկուրուգ...

Մնացեալը, որ կնոջը ուժերը թոյլ չէին տուած արտասանելու, Անդրանիկ՝ զօրութեամբ է որ կը հասկնայ:

Կինը՝ այդ օրը, ափ մը ճարոնահան կուկուրուգ միայն կերած էր:

Անդրանիկ չմատնելու համար արտասուքի ցողերը, որոնք իր աչքերուն մէջ կը խուժեն, կը հեռանայ կնոջ մէն, բայց, չի մոռնար թիկնապահին հրամայելու, որ պէսղի սափորը՝ մինչեւ կնոջը տունը տանի, յետոյ, վերադառնայ եւ զօրամասին մթերանոցէն, պարկ մը ալիւր փոխադրէ այդ միեւնոյն տունը:

Պատկերը՝ եւ ցօղը որ ան քամած էր իր աչքերէն, նոր ուղղութիւն մը տուին Անդրանիկի մտապաշարու մին: Ինչո՞ւ չփնտռել ճամբայ մը որ չըլլայ, ո՛չ ապրտամբութիւն, որ՝ այսպէս թէ այնպէս, Հայաստանի կառավարութեան դէմ եղած պիտի ըլլար, ո՛չ

ալ հպատակութիւն, որ Թուրքին բիրտ ուժին առջեւ ելած պիտի ըլլար:

Այս փնտռողութիւնը՝ Անդրանիկ հասաւ ծրագրին, որ Էրզրումի անկումէն վերջ, պահ մը զբաղեցուցած էր զինք — Թրքահայ զօրաբաժինին հետ Պարսկաստանի վրայով Միջագետք անցնիլ եւ միանալ անգլիական բանակին:

Բայց անցնող երեք ամիսներու հետ որպիսի՝ պատահութիւններ անցած են: Թուրքը, հիմայ, իր ճամբուն վրայ, ամենուրեք է եւ Հայաստանի, եւ Նախիջեւանի, եւ Պարսկաստանի մէջ: Ու, այս դժուարութեանց հեռապատկերները կը սկսին մտածութի մէկ մէկ նոր աղբիւրներ դառնալ Անդրանիկի համար:

Այդ մտածութիւնները Անդրանիկի քայլերը ուղղեցին դէպի Դիլիջանի հովիտը, որուն նմանը, տեղացիները սովոր են ըսելու — եւ ոչ առանց իրաւունքի — « աշխարհը չէ տեսեր »:

Տխուր է, սակայն, Անդրանիկի հոգին եւ անհաղորդ՝ բնութենէն, այդ հովիտին մէջ ինկած զմայլելի տեսարանին: Մարդին զմրուխտ կանանչը՝ հիմայ, անոր աչքերուն՝ քիչ մը սեւ կը թուի, զայն կէտկիտող վայրի շուշանները չափազանց դուր: Անոր հոգին՝ կարծես ձանձրոյթ կը զգայ ի տես հովիտին թուիներուն եւ մացառներուն ներքեւ թաղնուած եւ յերջալոյսի ճառագայթներուն ժպտող եւ անոնցմով՝ նոր դոյն նոր փայլ հաղնող երկներանդ ծաղիկներուն:

Հապա՞հ հովիտին ամայի լուսթիւնը:

Որքա՞ն գէշ ընտրութիւն բրած է Անդրանիկ՝ անոր ընկերակցելու բերելով իր հոգիին լուս ամայութիւնը: Չայն մը, աղմուկ մը, ճնճղուկի մը ճրվոցը, հովի մը սիւքն անդամ, ճրագ մը պիտի ըլլար այդ ամայութեանը սեւին մէջ: Չկար սակայն, այդ ճայնը: Անդրա-

նիկ տեսակ մը վախ կը զգայ: Ան կը ճեպէ իր քայլերը եւ, աչքերուն մէջ ինկնող վերջալոյսի ճառագայթներուն նեղացած՝ քայլերուն զիկ-զակներովը, կարծես այդ բոպէին, երկինքէն ինկած քանի մը ծառերու շուքերուն ապաստաններովը՝ ան դուրս կը խուփէ հովիտէն:

Հովիտէն անգամ մը դուրս, արեւմուտքէն իր դէմը ելնող ընդարձակ ձորէն՝ Անդրանիկ կը լսէ անոր մէջէն անցնող ջուրին ձայնը: Դէպ ի այդ ձայնը կ'ուղղէ ան իր քայլերը: Զուրին ձայնին, հետզհետէ միանալու կուգան անոր ուժովը բանող ջրաղացքներուն եւ սղոցարաններուն մեքենաներու աղմուկը, եւ կարծես կը թուցնեն քիչ մը անոր հոգին սեղմող կապերը:

Անդրանիկ՝ որ, պահ մը, վերջնական համարած էր եւ անանցանելի իր հոգին պարուրող սեւը, անոր վրայ ծաղող նշոյլը պինդ կը բռնէ եւ, արագ քայլերով կը մօտենայ այդ աղմուկը իրեն զրկող ջրաղացքներուն:

— Պիճօ՛ — կը պոռայ ան՝ յանկարծ, հեռուէն, ծառի մը կոճղին վրայ նստած տեսնելով զինուորի հազուատ հագած տղայ մը:

Պիճօն՝ փոխանունը տարիքէն առած տասնեւչորս տարու վառվառն պատանի մըն է, Անդրանիկի զօրակոչին վրայ՝ Սօխումէն վաղած եկած, որուն՝ Անդրանիկ երեք անգամ վրայէն հանած էր զինուորի դարօթը եւ որուն, սակայն, էրզրումի ճակատը մեկնելու եռանդէն յոգնած՝ չորրորդ անգամուն ըսած էր անոր՝

— Տղաս, այս անգամ, դարօթը քու վրայէն չպիտի հանեմ, քու հոգիիդ աւելին թող լեցնէ քու տարիքիդ պակասը:

Պիճօն՝ ջրաղացքը զրկուած Անդրանիկի զօրամասին ցորենին հսկողութեան պաշտօնովն էր որ՝ այդ

պահուն, կը դառնուէր այդտեղ: Ան ձեռքէն կը ձգէ ան-
միջապէս կանանչ ոստը, որուն վրայ սուլիչ մը շինե-
լու դրաղած էր ան եւ զինուորական բարեւ կը բռնէ:

— Պիճօ՛, ի՞նչ կ'ընես այդտեղ:

— Յորենին կը հսկեմ, փաշա՛:

— Պիճօ՛, հաշտութիւն կայ Թուրքերուն հետ, ի՞նչ
պիտի ընես երբ զօրամասը ցրուելու ելնեմ:

Պիճօն՝ այն աստիճան կը շմբի Անդրանիկի լուրէն,
որ կը մոռնայ բարեւի ձեռքը վար իջեցնել: Անդրանի-
կի յիշեցումը եւ հարցումին կրկնութիւնը խարաղանի
հարուած մը կ'ըլլան մատաղատի տղային համար:

— Պարսկաստան պիտի փախչիմ, փաշա՛ — կ'ըսէ
ան կտրուկ թօնով մը:

— Բայց, Թուրքը ամէն տեղ է Պարսկաստանի
ճամբուն վրայ:

— Օ՛ր — կ'ըսէ պատանին — լեռնային ճանապարհ-
ներով կը փախչիմ:

Պիճօյի այս կտրուկ եւ շեշտակի պատասխանը յան-
կարծակի թեթեւութիւն մը կը բերէ Անդրանիկի հո-
գիին: Պիճօն այն կ'ըլլայ Անդրանիկի համար, ինչ որ
եղած էր շատ հին Պիճօ մը՝ Դիողինէսի համար, իր օ-
րինակովը անոր սորվեցնելով ամովը ջուր խմելու կա-
րելիութիւնը:

Յաջորդ օրը, Անդրանիկ իր առաւօտեան սուրճը
խմելու վրայ էր, երբ Աղսթաֆայի ճամբով հասնող
մասնաւոր սուրհանդակ մը, հարիւրապետ մը, որուն
մինչեւ Դիլիջան ընկերացած էր Թուրք սղայ մը, Թիֆ-
լիսի Աղգային Խորհուրդին կողմէն իրեն ներկայանա-
լով՝ յանձնեց Խորհուրդին նամակը, որ հիմնուած հաշ-
տութեան դաշնադրին 4րդ յօդուածին վրայ եւ ի հե-
տեւումն Վէհիպ փաշայի մասնաւոր հրամանին, որուն

պատճէնը ներփակած էր, կը հրաւիրէր զօրավար Անդրանիկը անմիջապէս ցրուել իր զօրամասը:

Վէհիս փաշայի հրամանը:

Այդ հրամանը՝ մէկ րոպէի մէջ, հին հալոսկին տալ կուտայ որոշումը, զոր խորհրդածութիւնը՝ մէկ օրուան մէջ չէր կրցած տալ նոր Զօրավարին:

— Ըսէ՛ք Վէհիս փաշային, թէ Անդրանիկ իր զօրքերը չպիտի ցրուէ:

— Հապա՞ ինչ պիտի ընէք:

Անդրանիկ՝ սուրհանդակին կուտայ, իր՝ Պիճօյէն առած պատասխանը.

— Պարսկաստան պիտի տանիմ զանոնք ինձ հետ:

Բայց, մի օրեայ խորհրդածութիւնը առանց դերի չէր մնացած Անդրանիկի որոշումին զործադրութեանը մէջ: Երբ քարտուղար սպայ Շիմշիրեանին՝ Անդրանիկ տուն կուտայ իր պատասխանը, անոր աչքերուն առջև կուգայ, ափ մը ճարոնական կուկուրուզով սնանոդ Դիլիջանցի նորահարսին դալուկ դէմքը: Ան կը սկսի հիմնաւորել իր մերժումը:

— Իմ զօրքերը Թրքահայեր են, ես ինքս Թրքահայ: Հաշտութիւնը կնքողը եղած է՝ Ռուսահայ Ազգային Խորհուրդը: Ես ինքզինքս պարտաւոր չեմ զգար ենթարկուելու անոր ստորագրած հաշտութեան դաշնագրին: Բայց, որովհետեւ, ես իրաւունք չունիմ ապրելու այս երկրին մէջ եւ անոր համար դժուարութիւններ ստեղծելու, զուրս կ'ելնեմ անոր սահմաններէն:

Զօրավար Նազարպէկովին ան՝ աւելի խիստ պատասխան մը կուտայ հեռագրով, եւ անկէ կը խնդրէ իրմէն ստանալ Դիլիջանը:

Յաջորդ օրը, սպայ մը, զնդապետ Տիգրան Պաղտատարեան կուգայ յանուն Հայաստանի կառավարու-

թեան՝ ստանալու Դիլիջանը: Անդրանիկ՝ զօրամասը հետը, կը բռնէ Պարսկաստանի ճամբան:

Յաջորդ իրիկուն ան կը հասնի Էլէնովքա, որ Գեղամայ (Սեւան) լիճին հիւսիսակողմը, մեծ գիւղ մըն է:

Գեղամայ լիճը:

Լիճը՝ որուն անունը մեր պատմութեան մէկ սեփականութենէն (*) է որ մեզի կուգայ եւ որուն, սաղայն, գեղէն եւ տեսքէն է որ Թուրքերը եւ Պարսիկները առած են անոր՝ Կէօք Տէնիզ (երկնածով) եւ Շիրին Տէրեա (գեղածով) անունները:

Անդրանիկ անցեր է Գեղամայ լիճէն, տեսեր է զայն, բայց ոչ յունիսի մէջ. անոր ջուրին կապոյտը շրջանակող բլուրները, մանր ու անհամար, հիմայ, իւրենց կանանչ պարեղօտներու մէջ, զիրար դրկած, կամ իրարու գիրկէն նոր ելած յաւերժահարսերու կը նմանին, լիճին շուրջը պար բռնած: Անդրանիկ՝ Դիլիջանի հովիտին Անդրանիկը չէ հիմայ. ան նետած է գարը եւ պիտի խաղայ խաղը:

Կանգ առնել կուտայ Անդրանիկ՝ իր զինուորներուն այդ կանանչ բլուրներէն մէկուն ստորոտը, զօրանցք մը կատարել կուտայ անոնց, յետոյ, իր ճերմակ ձիուն վրայ նստած՝ անոնց կ'ուղղուի.

— Տղանե՛ր, այստեղէն՝ ճամբաները մեր առաջ կը

Վ. Լ. Գ.

(*) Գեղամ Նահապետ (որդի Ամասիա Նահապետի) գնացեալ գլխու կողմամբն արիւնքեան հիւսիսոյ, յեզր ծովակի միջ, շիմէ գեղը ծովակին, եւ քողու անդ բռնակիչս եւ յիւր անուն եւ սա գլխուն անունէն: գեղ եւ գշէնս Գեղարժունի (գիւղ-արժունի) որով կոչի եւ ծովն: (Պորենացի)

քաժնուին, անոնցմէ մէկը կը տանի դէպ ի Երեւան, միւսը դէպ ի Նախիջևան: Դուք, Հիմայ աղատ էք ընտրելու անոնցմէ մէկն ու մէկը: Ես թրքահայ մըն եմ եւ թրքահայութեան աղատադրութեան համար քսանեւհինգ տարի է որ կը կռուիմ: Ռուսահայերու կնքած հաշտութիւնը ես ինձ համար պարտադիր չեմ համարեր եւ ահա անոր երկրամասէն դուրս կ'ելնեմ, երթալու համար մինչեւ Միջագետք եւ անգլիական բանակին միանալով շարունակելու իմ կռիւը: Իմ ճամբան դժուած է ուրեմն, բայց ես՝ ինծի հետեւողներուն հանդատութիւն չեմ խոստանար, ոչ ալ վարդէ անկողին: Իմ ընտրածը՝ փուշի եւ արիւնի ճամբան է, ձեզմէ իւրաքանչիւրը՝ թող իր աղատ կամքովը ընտրէ իրենը:

Սպայ մը միայն, Շիմչիրեան, շարքերէն դուրս կուգայ եւ, իր ընտանեկան սպամաններուն արդելքին բացատրութեամբը՝ իր հրաժարականը կը յայտնէ, մնացեալները ուռւաներով եւ « Անդրանիկ, մինչեւ մեր արեան վերջին կաթիլը, քեզ հետ պիտի ըլլանք » աղաղակներով իրենց ճամբան կ'ընտրեն:

Յաջորդ օրը կիրակի է: Անդրանիկին լուր կը բերեն թէ Կաթողիկոսէն հասեր է կոնդակ մը, որ՝ պատարագէն վերջ, եկեղեցիին մէջ պիտի կարդացուի: Անդրանիկ կը փութայ եկեղեցին: Կոնդակին մէջ՝ Էջմիածնի Կաթողիկոսը՝ Հայաստանի անկախութեան աւետիսովը, իր հօտին կը յանձնարարէ հանդիսաւոր մաղթանքներ ընել Հայաստանի նոր հանրապետութեան համար: Հանդէսը եւ մաղթանքը տեղի կ'ունենան եւ Անդրանիկ՝ ուրիշներու կարգին, կ'երթայ սեղմել դիւղապետին ձեռքը ու իր շնորհաւորութիւնները յայտնել: Յետոյ, երբ դիւղին սահեատապետը իրեն յայտնելու կուգայ թէ իր զինուորները՝ բռնազրաւելու ելած

էին գիւղին դարիի պահեստը, Անդրանիկ հրաման կ'ընէ ձեռք չդալցնել գիւղի պահեստին:

— Զօրամասը դարի չունի — կ'առարկէ այս անգամ պահեստապետը:

— Նախիջևանի խաները եւ պէկերը շատ դարի ունին, անոնցմէ կ'առնենք — կը պատասխանէ Անդրանիկ:

Դիւիջանցի նորահարսին պատկերն է, որ բոսլէսպէս անոր աչքերուն առջեւը եկած՝ Անդրանիկին տալ տուած էր անոր հրամանը:

Նոր Պայաղիտէն Դարալաիկեազ տանող ճամբուն վրայ, բլուրի մը գաղաթէն՝ Անդրանիկ կը նշմարէ որ իր զօրամասին հետքերուն վրայ, բաղմուծիւն մը կը յստաջանայ հեռուէն: Դիտակը աչքին, ան կը ստուգէ որ բաղմուծիւնը գինուած է եւ կը կրէ զօրախումբի մը բոլոր նշանները: Աֆ հնչել կուտայ, անմիջապէս, վտանգի վտղը եւ զօրքերուն բռնել տալով բլուրներուն գաղաթները, դիտակը ձեռքը կը սպասէ: Շատ չանցած ան կը ստուգէ որ հայկական զուժարտակներ են եկողները, որոնք հետզհետէ յայտնի կ'ընեն որ ուրիշ բան չեն, եթէ ոչ Դիւիջան եկող վանի զօրամասին պատկանող խումբեր, զորս Անդրանիկի հմայքը իր ետեւէն քաշեր է: Անոնց այս ինքնարուխ ժէսթը մեծ ուրախութիւն կը պատճառէ Անդրանիկին եւ ահագին խանդավառութիւն իր հետեւորդներուն մէջ, որոնք ուռուաներով կ'ողջունեն իրենց ճամբուն հետեւողներուն ժամանումը:

Հրա՞չք:

Ո՛չ:

Պատերազմներու պատմութեան մէջ, մեծ զօրապետներու եւ աշխարհակալներու հմայքին քով՝ հասարակ երեւոյթ մըն է աս: Այդ աշխարհակալներու ա-

ռաջին յաջողութիւնները իրենցն են անշուշտ, իրենց հանճարին եւ բաղդին, վերջիններուն մէջ, սակայն, իրենց ներշնչած հմայքն է որ կը հանդիսանայ, որպէս գլխաւոր գործօն: Անդրանիկին ինքնարեւարար հետեւողներէն չատերը Նաղարպէկովին երես դարձուցած դասալիքներ էին:

Ինչո՞ւ:

Դասալիքներն իսկ, եթէ չունին — եւ դիւրի՞ն է ունենալ — իրենց հոգին թարգմանող լեզու, չպիտի կրնային տալ այս « ինչու »ին պատասխանը:

Այդ « ինչու »ն իր ընդհանուր առումին մէջ, օր մը, բանաստեղծօրէն թարգմանելու ելած է Ամենայն Հայոց (*) բանաստեղծը Յովհաննէս Թումանեան՝ ը-

— Կամ Նաղարպէկովը Անդրանիկ ըլլալու էր եւ կամ Անդրանիկը՝ Նաղարպէկով. այս գծրադրութիւնը (թրքական արչաւանքը) Հայերու գլխին չէր դար:

Այսպէս, Անդրանիկ՝ Նոր - Պայազիտ — Դարալահեազ եւ Նախիջեւան-Զուլֆա լեռնային եւ դժուարին ճանապարհով, յունիսի վերջերը հասաւ Զուլֆա:

(*) Ամենայն Հայոց բանաստեղծ տիտղոսը՝ ինքը, Թումանեանն է որ իրեն տուած է: Օր մը, քրքաւայ գաղթականները՝ վեհաբանի նոր շէնքին մէջ տեղաւորելու առաջարկին առիթով, բանավէճ մը կը ծագի Թումանեանի եւ Գէորգ Կարողիկոսի միջեւ: Այս վերջինը կը մերժէ առաջարկը եւ Թումանեանի պնդումներուն վրայ նեղացած՝ բացազանչելու կ'ելնէ « վերջապէս ես ամենայն Հայոց կարողիկոսն եմ », որուն վրէպայ՝ Թումանեան բոքբոքած « վերջապէս, ես էլ ամենայն Հայոց բանաստեղծն եմ » կը գոչէ:

« Ելով՝

Այս օրերուն, Սամաստ կը դառնուէին Վանէն նահանջող կամաւորական խումբերը՝ քաղաքացի ազգաբնակչութեանը հետ խառն՝ թիւով աւելի քան 20,000 հոգի։ Ասոնց նպատակն էր ճեղքել Խոյի քով բանակող Ալի Իհսան փաշայի թրքական ուժերը եւ անցնել Կովկաս, մինչ Անդրանիկ՝ իր կարգին, Միջագետք անցնելու համար էր, որ այդ նոյն ուժերը ճեղքելու հարկադրանքին ներքեւ կը դառնուէր։ Այսպէս, Ալի Իհսան փաշայի զօրաբաժինը՝ կը պարտաւորուի դէմ դնել աջէն, Վանէն նահանջող հայկական ուժերուն, ձախէն՝ Անդրանիկի զօրամասին, որոնք կը դործէին իրարու դոյութենէն եւ ծրագիրներէն բոլորովին անտեղեակ։

Ալի Իհսան փաշան՝ իր ուժերը կը կեդրոնացնէ նախ Վանի ուժերուն դէմ, որոնք՝ կռուելով կը քաշուին դէպ ի Ուրմի։ Թուրք հրամանատարը՝ վերջէն, Անդրանիկի Զուլֆա ժամանումին վրայ՝ կը հարկադրուի թուլցնել իր հետապնդումը, ինչ որ հնարաւորութիւն կուտայ հայ եւ ասորի ուժերուն եւ քաղաքացի ազգաբնակչութեանը, թիւով աւելի քան 60,000, ուղղուիլ դէպ ի Համատան եւ անկէ՝ դէպ ի Միջագետքը։ Դառնալով ուրեմն, դէպ ի ձախը՝ Ալի Իհսան փաշան Անդրանիկի դէմ կը մղէ Խոյի ճակատամարտը, որուն մէջ՝ Անդրանիկ կ'ունենայ նախնական յաջողութիւններ, ան՝ կը դրաւ նոյնիսկ Խոյ քաղաքը եւ կը յառաջանայ մինչեւ Ս. Վարդանի բարձունքները, սակայն, ի վերջոյ, կը պարտաւորուի ետ դառնալ եւ քաշուիլ Զուլֆա։ Այնտեղէն, Միջագետք անցնելու անհնարաւորութեան առջեւ, Անդրանիկ կ'անցնի Նախիջեւան, ուրկէ՝ թուրք հրոսակախումբերու եւ տեղական ուժերու դէմ կռիւներով՝ կը հասնի Զանգեզուր եւ հոն կը տեղաւորուի։

Ալի Իհսան փաշայի արգելքը իսկական օրհնութիւն

մը եղաւ ոչ միայն Զանգեզուրի, Ղափանի, Սիսեանի 60,000ի հասնող հայ աղգարնակչութեան համար, որոնք առանց Անդրանիկի՝ շրջակայ թուրք չրոսակներու սպառնալիքով բնաջնջումի վտանգին ներքեւ կը դտնուէին, այլեւ շրջակայ Նախիջևանի եւ Գարապաղի Հայերուն համար, որոնք Անդրանիկի մօտաւորութիւնը տեսակ մը հովանաւորութիւն կը համարէին իրենց համար: Անդրանիկ այն եղաւ այս թուրքերուն համար, ինչ որ՝ ատենին, Անիքալ եղած էր Հռովմայեցիներուն համար, անոնց սարսափը, « Անդրանիկ մեր դուռն է » սարսափովը՝ կ'ապրէին, այդ օրերուն, ոչ միայն այդ շրջաններուն ղինուած թուրքերը՝ այլեւ անոնց կիները եւ երեսաները, այն աստիճան որ հայ հերոսին քաջութեան եւ անպարտելիութեան համբաւը՝ տեղ եւ արմատ բռնած էր անոնց մէջ:

Այլ իհասան փաշայի արդելքը՝ փոքրիկ օրհնութիւն մը եղաւ նաեւ Դաշնակիցներուն, որովհետեւ Զանգեզուրի մէջ սմբացած՝ Անդրանիկ թոյլ չտուաւ թուրքերուն անցնիլ Ղարապաղը, որ Պաքու տանող ճանապարհներուն ամենէն կարճն էր: Դարձեալ, Անդրանիկի սպառնալիքն եղաւ, որ թոյլ չտուաւ թուրքերուն Ղարաքիլիսայի ուղղութեամբ, Դիլիջանի եւ Ղազախի վրայով մեծ ուժ մը ղրկելու Պաքու:

Իսկ, քաղաքականօրէն, Անդրանիկի՝ Զանգեզուրի մէջ պարզած ըմբոստութեան դրօշակին իմաստն այն եղաւ, թէ՛ Պաթումի դաշնադիրը լուծած չէր ո՛չ հայկական հարցը, ո՛չ ալ Կովկասի սահմանաբաժանումին կնճիւղը:

Իր ղինուորական դործունէութեան զուգընթաց, Անդրանիկ՝ Զանգեզուրի մէջ, միջոց եւ ժամանակ ունեցաւ նաեւ ստանձնելու իր տիրապետած շրջանին հայութեան խնամատարական հոգածութիւնը: Ու երբ,

Դաշնակիցներու եւ Զինակիցներու միջեւ կնքուած զինադադարին վրայ, 919ի դարնան, Անդրանիկ՝ իր դերը վերջացած համարելով՝ դէպ ի Երեւան ճամբայ ելաւ, այդ օրը ճամարիտ սուգի մը օրը եղաւ Զանգեզուրի եւ շրջակայից հայութեան համար:

ՏԱՐՕՐԻՆԱԿ ԷՁ ՄԸ ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ԿԵԱՆՔԷՆ

Հերոսը ինքը տարօրինակութիւն մըն է: Հերոսին կեանքը՝ շարան մըն է արկածներու եւ տարօրինակութիւններու նմոյշներու, պայմանաւ որ անոնք զուրկ չըլլան առաքինութեան դրոշմէ: Այդ նմոյշներն են, որոնք՝ հին օրերու մէջ, աստուածացուցած են քաջ եւ կտրիճ մարդիկ: Ի՞նչ ունեցած է Հէրքիւլ, իր՝ մեծագոյն հերոս կոչումին համար, ի՞նչ Աբելլէս՝ իր հերոսներուն հերոս մակդիրին համար, եթէ ոչ տարօրինակ արկածներ, որոնց արդանդը, սակայն, եղած են քաջութիւն, յանդգնութիւն եւ անլիւհերութիւն:

Անդրանիկ Դիլիջանէն մեկնած էր, խռոված իր նախկին ընկերներէն, որոնք՝ այն ճակատադրական բոսայէին որ ազդերու պատմութեանը մէջ այնքան հաղուադէպ է, իրենց մոլեռանդութեամբը, իրենց աջովը եւ ձախովը, մէկ մէկ խութեր եղած էին Հայու փրկութեան նաւուն համար: Ան մեկնեալ է խռոված՝ Հայաստանի կառավարութենէն, որ՝ իր անկարողութենէն բռնադատեալ ստորադրած Պաթումի դաշնադիրէն է, որ առած է իր ծնունդը:

Անդրանիկ անդիտակ չէր, որ իր ըմբոստութեան ելոյթը՝ դերին հետ, որ այնուհետեւ անոր վիճակեցաւ, լուսաւոր միակ կէտն էր դրութիւնը բնորոշող սեւին վրայ: Ան կը սպասէր, որ Դաշնակիցներու յաղ-

թութենէն վերջ եւ անոր՝ Հայերու համար բերած հե-
ռանկարներուն առջեւ — նկարներ՝ որոնք քանի դացին
այնքան հեռացան — Հայաստանի կառավարութիւնը,
աւելի ճիշտը — իր հին ընկերները՝ մոռացութեան վի-
հը ձգէին իրենց հին վէճերը, յիշէին զինք եւ արժէք
մը տային, որքան իր հին դործունէութեան, նոյնքան
եւ առաւելապէս իր՝ ի նորոյ կատարած դերին: Ընկեր-
ները զլացան այդ բանը, զլացան, ոչ այնքան անոր
համար՝ որ խոր էին իրենց վէճերը, այլ, որովհետեւ
— Անդրանիկ ասոր ալ անդիտակ չէր — գնահատու-
թիւնը Անդրանիկի դերին, քիչ մը փոխելու պիտի ծա-
ռայէր զիմադիծը զոր անոնք տալ կ'ուզէին վերջին
անցքերուն: Ոչ-ընկերները, կառավարութեան մէջ
իրենց մասնակցութիւնը բերող ժողովրդական կուսակ-
ցութեան ներկայացուցիչները կրնային դեր մը կատա-
րել բայց, անոնք ալ, զժրադճարար, նախաձեռնու-
թիւն թէ ոչ ժամանակ — վասնզի ժամանակնուն մեծ
մասը անոնք սովոր էին Թիֆլիսի իրենց տուններուն
մէջ անցնելու — չունեցան նախաձեռնու միջամտու-
թեան մը: Խառխուսեանի մէկ երկու ուշացած թէ ոչ ան-
համարատասխան փորձերը ապարդիւն անցան: Այս ալ
ըսենք որ Անդրանիկի բնաւորութեան կարգ մը գիծեր
— անհաշտութիւն, յամառութիւն — նախաձեռնու-
թեան մասին մտածողները յուսահատութեամբ բան մը ու-
նէին իրենց մէջ: Ի մի բան, ամբողջութիւնը՝ երեւան
եկած վերաբերմունքին, այն իմաստը ունեցաւ թէ Հա-
յաստանի կառավարութիւնը՝ եթէ ոչ կ'ուրանար, դէթ
անտեսել կ'ուզէր Անդրանիկի կատարած դերը:

Անդրանիկ՝ կռուի, պայքարի մարդ՝ իր դերն ու
իրաւունքը, այսպէս թէ այնպէս, տեսնել չուզող կա-
ռավարութեան աչքին՝ աչք դրաւ դէմ, ատամին՝ սո-
տամ: Եւ, փոխանակ Երեւանի, Էջմիածին դնաց, Կա-

թողիկոսին եւ կամ, դաշնակցական լրագրողներու իւ-
մօրովը՝ Գէորգ Չօրաւարին յանձնելու իր զէնքերը։

Բանաւոր էր, իրաւացի՞, Անդրանիկի այս ելոյթը։
Բայց, կարելի՞ է միթէ բանաւարութիւն փնտռել հե-
րոսներուն քով, որոնց մօտ՝ դատողութիւնը մէշտ դե-
րին եղած է երեւակայութեան։ Կոյմերու մէջ դատո-
ղութեան օրկանին — Հայաստանի կառավարութեան
կ'իյնար, մասնաւորապէս անոր մէջ զանուոյ չափա-
ւոր տարրերուն, ըմբռնել Անդրանիկի ելոյթին խմա-
տը, եզրակացութիւններ հանել անկէ եւ ի դին ամէն
զոհողութիւններու, կամուրջ մը ձգել իր եւ Անդրանի-
կի միջեւ։ Գէորգ « Չօրաւարն » ալ կրնար այդ ուղղու-
թեամբ դեր մը կատարել։ Բայց այդ քայլն առնող մը
չզանուեցաւ, եւ այդ զանցառութիւնը տեղի տուաւ ա-
հաւոր միջադէպի մը։

Անդրանիկ՝ էջմիածին հասնելով ինքզինքը տուած
էր զինուորական ծառայութեան վկայականներ տալով
իր զինուորներուն, զանոնք արձակելու դրադումին։
Այդ օրերուն, իր զինուորներէն մէկը՝ Չանդուխի կա-
մուրջէն անցած ատեն, կը ձերբակալուի մալղէրիսթ
ոստիկանի մը կողմէ։

Այս դէպքը կը պատահէր այն օրերուն, որոնց՝ կա-
րելի է, մալղէրիսթներու շրջանը անունը տալ. մալ-
ղէրիսթներ կը վխտային մալղէր կրողներուն մէջ եւ
կառավարութիւնը ինքն ալ չդիտէր թէ՛ մալղէր կրող
ոստիկաններուն մէջ, ո՞րն էր պաշտօնեան, ո՞րը մալ-
ղէրիսթը։

Մալղէրիսթ-ոստիկանը ուրեմն կը ձերբակալէ
Անդրանիկի զինուորը, յետոյ, ատրճանակ փնտռելու
պատրուակին ներքեւ, խուզարկութիւն մը կը կատարէ
անոր վրան եւ կը թոցնէ անոր դրամապանակը։ Ձին-
ւորին փրցուցած աղմուկին վրայ՝ անոր օգնութեան կը

Հասնին իր քանի մը ղինակիցները եւ օձիքէն կը բռնեն ոստիկանին: Վրայ կը Հասնի սպայ մը, որ կողմերը լսելէն վերջ, կ'անարդէ Անդրանիկի ղինուորները եւ անոնց բոլորին վրայ ատրճանակ կը քաշէ անոնց վրայ: Անդրանիկի ղինուորները՝ որոնց խումբը երթալով ստուարացած է, քարերով, փայտերով սպային վրան կը յարձակին եւ կռիւ մըն է որ կը սկսի, հետզհետէ այն աստիճան ծաւալելով՝ զոր զսպելու համար, հարկ կ'ըլլայ ղինուորական ուժի միջամտութեան: Դրօն՝ վաշտ մը ղինուոր հետը առած, դէպքին վայրը կը փութայ, եւ տեսնելով որ քարերը իր ղինուորներուն վրայ ալ կը սկսին տեղալ, համադարկի հրամանը կ'ընէ, որմէ՝ վիրաւորներ եւ սպաննուածներ: Քանի՞ վիրաւոր, քանի՞ սպաննուած, կարելի չըլլար ճշդել: Գիշերայն, Անդրանիկին կը Հասնի ոչ միայն թիւերուն, այլեւ պատճառին չափազանցուածը:

Լուրը Անդրանիկի մէջ դիզուած վառօդին համար կայծ մը կ'ըլլայ: Հանդարտ եւ պաղարիւն մէկը պիտի սպասէր, անշուշտ, մինչեւ առաւօտը, եւ իր առաջին դործը պիտի ընէր լուսարանել պատճառը եւ ճշդել զոհերուն թիւը: Անդրանիկ, դերադոզիւ, դիւրայոյզ, ո'չ մէկը կ'ընէ եւ ո'չ միւսը. կը հազնուի ան անմիջապէս, էջմիածին դռնուող պետական ղինուոր թէ՛ ոստիկան, թիւով աւելի քան 500 հոգի, ղինաթափ կ'ընէ, սպաները իր սենեակը տանելով հոն կը բանտարկէ, թէլէֆօնի եւ հեռադրական դործիքները վերցնել կուտայ. եւ կարգը պահպանելու համար, հարիւր ղինուոր ձգելով դիւղը, մնացեալ ուժերովը՝ հետեւակ, ձիւոր, թնդանօթածիւղ, յարձակելու կ'երթայ Երեւանի վրայ:

Կաթողիկոսը՝ Անդրանիկի ետեւէն կը հասցնէ ղիւանապետը, Տիրայր Եպիսկոպոսը՝ որուն աղաչանքներուն վրայ՝ Անդրանիկ Զանգույի կամուրջին գլուխը

կանդ կ'առնէ եւ ժամ մը միջոց կուտայ, իր զինուոր-
ներէն՝ սպաննուածներուն դիակները, վիրաւորները եւ
բանտարկեալները իրեն յանձնելու համար:

Տիրայր եպիսկոպոս՝ Երեւան հասնելով ահազան-
դը կը հնչեցնէ, իրար անցնելով ո՛չ միայն պետական,
այլեւ օտար զինուորական շրջանակները: Պայմանա-
ժամը լրանալուն, Դաշնակիցներու՝ մասնաւորապէս
Անդդիական զինուորական միախօնին միջամտութեան
վրայ, Անդրանիկին կը յանձնուին մէկ երկու վիրա-
ւորներ, քանի մը բանտարկեալներ, իսկ սպաննուած,
որ կը թուի թէ չափազանցութիւններէն մէկը եղած է,
բնաւ: Մինչ այդ, կը հասնի անդլիական զինուորական
միախօնին շէֆը՝ Զօր. Տէվի, եւ սպաննուածները դըտ-
նել եւ յանցաւորները պատժել տալու հաւաստիքներով
կը հանդարտեցնէ Անդրանիկը եւ ետ գրկելով զայն ա-
ռաջքը կ'առնէ եղբայրասպան կոխի մը, որ, այդ բաղ-
դորոչ օրերուն, երբ Դաշնակիցները՝ Կովկասի սահ-
մաններուն հետ Հայերու անկախութեան բաղդը կ'որո-
շէին, քիչ մըն ալ ինքնասպանութիւն պիտի համար-
ուէր:

Նոյն ամբան, ես՝ ուղեւորութեան մը առիթով
դէպ ի Երեւան, այցելեցի Գէորգ Կաթողիկոսին: Անդ-
րանիկի այս տարօրինակ ելոյթը՝ մէկը եղաւ մեր մի-
ջեւ անցնող խօսակցութեան նիւթերուն: Առանց մոռ-
նալու իր քննադատութիւնները կառավարութեան հաս-
ցէին, Կաթողիկոսը Անդրանիկի այդ օրերու գերազու-
գիտ վիճակին վերադրեց, անոր այդ յախուռն եւ տա-
րօրինակ ելոյթը:

— Էջմիածին հասնելուն — պատմեց Նորին Սրբու-
թիւնը — որպէս թէ իր ջղայնութիւնը չբաւէր իրեն,

Պուլանդացի, Խնուսցի, Ալաշկերտցի դաղթականները, անոր դուռը սկսան ամբ առնելով ջղայնացնել զինք: Գաղթականներու ծայր աստիճան խեղճութիւնը եւ իր բան մը չկարենալ ընելու դիտակցութիւնը իր ծայրագոյն աստիճանին հասուցին Անդրանիկի մատնուած ջղայնութիւնը:

Որպէս փաստ՝ Անդրանիկի ջղային այդ վիճակին, Նորին Սրբութիւնը, ուրիշ դրուագի մը պատմութեանն ա՛լ պէտք տեսաւ:

— Այս դէպքէն երկու օր առաջ — պատմեց Վեհափառը — ինծի այցելութեան եկած էր Զօրավար Տէվի: Նոյն պահուն, իմ քովը կը դռնուէր Անդրանիկ: Խօսակցութիւնը կը դառնար Գարապաղի եւ Նախիջևանի սահմաններուն շուրջը, երբ Անդրանիկ՝ յանկարծ, Թրքահայաստանի սահմաններուն խօսքը մէջտեղ բերաւ եւ դանդաղ յայտնեց, որ Դաշնակիցները՝ Մունտրոսի զինադադարի պայմաններուն մէջ, մոռցած էին Հայաստանը: Ու, երբ Զօր. Տէվի « Դաշնակիցներուն դօրք պէտք էր այդքան տեղեր գրաւելու համար » առարկութիւնն ըրաւ, Անդրանիկ զոդուած, « դուք՝ Միջագետք, Պաղեստին, Սուրիա, Պոլիս, Կիլիկիա գրաւելու դօրք ունէիք, զանոնք գրաւեցիք, աւարի առիք, իսկ մեզի դիտէ՞ք ինչ տուիք... »: Ու խօսքն ընդհատելով՝ ան, ոտքի ելաւ յանկարծ եւ քայլերը ուղղելով դէպ ի դօրավարը, անոր թեւէն բռնեց եւ, ետեւէն դէպ ի պատուհանը քաշելով՝ « Դուք մեզի ասոնք տուիք », ըսելով՝ անոր ցոյց տուաւ Վեհարանի շէնքին հանդիպակաց պատին ներքեւ նստած մեռելատիպ եւ կիսամերկ դաղթականներ, այր, կին, երեխայ:

Այս պատմութիւնը ըրած պահուն, Կաթողիկոսի շիմադիժերը կը մատնէին թէ ինքը բնաւ դո՛ւ չէր մընացած Անդրանիկի կողմէն իր հիւրին հանդէպ ցոյց

տուած այս վերաբերմունքէն, արտայայտութիւն՝ զոր
այն չուշացաւ խօսքով լրացնելու:

— Հիմքին մէջ իրաւացի, բայց ձեւին մէջ բոլորո՞
վին անպատշաճ այս ժէսթին համար — շարունակեց
Վեհափառը — ես՝ չիտակը, ամօթահար մնացի:

Բարեբաղդարար— երեք տարի վերջ, Լորտ Գըր՝
զըն՝ Լօզանի մէջ, սրբեց այդ ամօթը:

ՀԱՅՐԵՆԻՔԷՆ ՀԵՌՈՒ

Ազգային հերոսը հեռացաւ Հայաստանէն, Մարաթօնի հերոսին, Արիսթիտի պէս, հողին մէջ անչէջ
սէր, եւ, շրթունքներուն վրայ, անվերջ մաղթանքներ՝
իր երախտամոռ հայրենիքին համար:

Անդրանիկ յողնած էր. անոր յողնած մարմնոյն
մէջ, յողնած էր նաեւ եւ խռովքի մատնուած՝ անոր
հողին: Այդ մարմինը հանդիստի պէտք ունէր, հողին
խաղաղութեան: Սաղաղ միջավայրի մը մէջն էր միայն,
որ ան պիտի կրնար դանել եւ մէկը եւ միւրը, եւ, որ
պէս այդպիսին, Անդրանիկ ընտրած էր Մանչէսթըր,
ուր ան ունէր մէկէ աւելի անձնական բարեկամներ:

Բայց, մանաւանդ այդ օրերուն, ամէն ճանապարհ
Փարիզէն, խռովքի այդ բովէն կ'անցնէր: Իր ճանապարհին վրայ, ուրեմն, Անդրանիկ պարտաւորուեցաւ
կանգ առնել Փարիզ:

Փարիզի Ազգային Համադումարը փակուած չէր
տակաւին. բայց, Ազգային Պատուիրակութեան ընտրութենէն վերջ, եւ, դուցէ այդ պատճառաւ, իր հետաքրքրականութիւնը կորսնցուցած այդ մարմնոյն անդամակցողներուն ներկայութիւնը այն աստիճան պակաս

էր, նիստերը այն աստիճան ցանցառ, որ կարժես փակուած ըլլար ան :

Այդպիսի Պատուիրակութեան նախագահ Պ. Պօղոս Նուպար՝ բան մը չխնայեց Անդրանիկին ընելու համար վայելուչ ընդունելութիւն մը, զայն, անմիջապէս, ներկայացնելու տարաւ նախագահ Պ. Փռանքարէի, որ՝ նոյնքան տաք ընդունելութեամբ մը ասպետութեան եւ սպայութեան աստիճաններուն մէկ անդամէն նուիրումովը՝ բացառիկ պատիւ մը ըրաւ աղղային հերոսին . յետոյ, անձնական հիւրասիրութիւններէ վերջ, որպէս Այգ. Պատուիրակութեան նախագահ, կիսապաշտօնական ճաշ մըն ալ պատուիրակութեան պաշտօնատան մէջ տուաւ ի պատիւ հիւրին :

Անդրանիկի նախկին ընկերները այնպիսի վերապահ վերաբերմունք մը ցուցադրած էին անոր հանդէպ, որ Պ. Պօղոս Նուպար՝ բարդութիւններէ խուսափելու համար, այս ճաշկերոյթին հրաւիրած էր միայն Համազումարի նախագահ Պ. Նորատունկեան եւ, որպէս Անդրանիկի մօտ մարդիկ, թէ ոչ որպէս կովկասահայութեան ներկայացուցիչներ, Պ. Վահան Փափազեան եւ զիս :

Անդրանիկ՝ ընկերակցութեամբ թիկնապահ Պ. Պօնարարթի՝ հրաւերին պահէն կէս ժամ վերջ հասաւ : Ան՝ սեղանին վրայ, սկիզբէն մինչեւ վերջ, պահեց տրխուր եւ անթափանցելի լռութիւն մը : Զուր տեղ Փաշան՝ իր սովորական իւժօրովը, փոխել փորձեց անոր տրամադրութիւնը . Անդրանիկ մինչեւ վերջ յամառած մնաց իր սփինքսեան լռութեանը մէջ, ինչ որ ամէնքիս ալ, մասնաւորապէս հիւրընկալին, զարմանք պատճառեց : Ծաշին դէպ ի վերջերը, Փաշայի տրամադրութիւնն ալ փոխուեցաւ . անոր միտքէն հաղար տեսակ բաներ կ'անցնէին : Ան՝ անհամբեր էր իմանալու Անդ-

բանիկի ցոյց տուած տխրութեան եւ պաշաճ լուծեան պատճառը:

Ճաշը աւարտելուն, Փաշան ինձմէ իմանալու ելաւ այդ պատճառը:

— Հիմնական պատճառը — իմ կարծիքը յայտնեցի ես — անոր յոգնածութիւնը կրնայ ըլլալ զոր, ո եւ է պատահական նեղութիւն, ինչքան ալ աննշան եղած ըլլայ, բաւական է բոլորէս տասնապատկելու: Հաւանարար, իր ուշ մնացած ըլլալն եւ ատոր պատճառն անոր բերած ըլլան այդ տխուր լուծիւնը:

Այս կարծիքին՝ ես չմոռցայ աւելցնելու խոստում մը՝ թէ Տօքթէօրէն պիտի ջանայի իմանալ իրողութիւնը:

— Ո՞ր Տօքթէօրէն, Նէվրոնիչէն, հարցուց Փաշան աշխուժով մը:

Տօքթ. Նէվրոնիչ Դաշնակցութեան տեսակ մը porte-paroleը կը համարուէր Փաշային քով:

— Ո՛չ, Տօքթ. Պօնարարթէն:

— Դարբիթէնը տօքթէօ՞ր է ուրեմն:

— Ո՞ր դարբիթէն:

— Դարբիթէն Պօնարարթ:

Պօնարարթին դարբիթէն ըլլալն ալ ես չէի գիտեր: Եւ, երբ ես իմ այս անդիտութիւնս յայտնեցի Փաշային, ան դրպանը խառնելու ելաւ եւ անկէ դուրս հանեց յարդելի Տօքթէօրին այցեւորմամբ, որուն վրայ դարբիթէնէն ի դատ ուրիշ տխրոսի չհանդիպելով՝

— Այո՛ — ըսաւ ան, կէս ժպիտով մը — բայց ճիշդ է որ աւելի բժիշկի կը նմանի, աւելի ճիշդը, ասիսքան ի՞նչ քան թէ դարբիթէնի:

Յետոյ, աչքերովը, անգամ մը եւս Պօնարարթը վերէն վար չափելէն վերջ.

— Ի՛նչ շիջութիւն, ի՛նչ կեցուածք — ըսաւ ան,
այս անգամ լեցուն ժպտում մը:

Արդարեւ, Տօքթօրը՝ իր թարմ եւ նուրբ դիմադի-
ծերովը եւ փոքր բայց վայելուչ հասակին վրայ կրած
լաւ կտորէ եւ լաւ կտրուած խաքի համադրեւտովը,
եւ կարմրագոյն փայլուն դօտիովը եւ մոյկերովը՝ մա-
տը խածնել կուտար նոյնիսկ ամերիկացի սպաներու,
որոնք, այդ օրերուն, ամենէն շիջերն էին Փարիզի մայ-
թերը ողողող ամենազգի սպաներուն:

Փաշան՝ իր զուարթութիւնը դտած էր եւ Անդրա-
նիկի տխրութիւնը մոռցած:

— Կտրի՞ճ, նմանապէս, այնպէս չէ՞. հարցուց ան
աչքի քթթոցով մը:

Գարիթէն Պօնաբարթ՝ Պօնաբարթ մը չէր անշուշտ,
բայց վախկոտ մէկն ալ չէր եւ, առ այդ, ցոյց տուած
էր մէկէ աւելի ապացոյցներ, բայց, օր մըն ալ, ինչ-
պէ՞ս եղած էր, Զանգեղուրի կռիւներէն մէկուն մէջ,
ան հակառակին ապացոյցը տուած էր եւ այս մէկին ա-
պացոյցը քիչ մը սուղի նստած էր Անդրանիկին, որ,
նոյն օրը, հարիւր անգամ, ետեւէ ետեւ, քաշած էր
հարիւրապետին ահանջներէն — դուցէ, որպէս մկր-
տութիւն՝ անոր հարիւրապետութեանը — եւ այն օրը
միա՛յն մոռցած էր Պօնաբարթի մեղքը, երբ այս վեր-
ջինը կտրիճութեան նոր փորձով մը, քաւած էր հինը:

Հաղիւ թէ ես այս կարճ կենսադրականն ըրած էի
Փաշային, որ Պօնաբարթը, համադրեւտին եւ սուրին
վայլող դէմք մը չինած, պեխերը վեր եւ կուրծքը՝ չը-
նորհիւ դերձակի արուեստին ուսած, բայց ոչ առանց
չնորհի, մեր քովէն անցաւ: Փաշան դարբիթէնին դէմը
ելաւ եւ խօսքի բռնեց զայն:

Ես՝ ինծի պարտք համարեցի հեռանալ, բայց ոչ
աչքէ հեռացնել խօսակիցները, որոնք՝ բաւական եր-

կար ատեն, դէմ դէմի մնացին ոտքի վրայ: Գարիթէնը, որուն կուրծքը՝ խօսակցութեան ընթացքին, երթալով կ'ուռէր կարծես, հիմայ ինքզինքը սլարթեւ մը կը զգայ փաշայի առջեւ. ան՝ բնաւ դժուարութիւն չի զգար հիմայ, քիչ մը աւելի առնականութիւն դնելու դէմքին վրայ եւ քիչ մը աւելի խստութիւն՝ ժէսթերուն մէջ. որոնցմէ յայտնի կ'ըլլար թէ՛ ան զրազած էր փաշային պատմելու մէկը Անդրանիկի կռիւներէն, որուն մէջ ինքը, ճշմարտապէս եւ կամ կարծեօք, դեր մը կատարած էր: Իսկ փաշան խօսակիցը մօտիկ կ'ընէր հանդարտ եւ անուշ խլիտով մը, չմոռնալով զլիսի եւ ձեռքի հաստատական շարժումներ, որոնց ետեւ թաղնուած զգացումը՝ դժուար է ըսել թէ հիացումի՞ էր թէ ոչ թերահաւատութեան:

Քովի մեծ սրահէն հասնող Համադումարի փոքր դանդակին ձայնը կտրեց կողմնակի խօսակցութիւնները եւ ներկաները՝ մէջերնին ըլլալով հիւրերը, փութացին ժողովասրահը: Նիստը բացուած էր եւ օրակարգին առաջին նիւթը՝ գարիթէն Պօնաբարթի ղեկոյցն էր:

Պօնաբարթը իրաւունք ունէր իր արդուզարդին տըլած խնամքին մէջ: Առիթը հաղուադէպ էր. հարկ էր տպաւորութիւն թողուլ:

Ան նախ ըսաւ թէ կարճ պիտի խօսէր, ինչ որ քիչ բան չէ հայ բանախօսի մը համար, յետոյ, մաքուր հայերէնով մը, որուն, ամէն անգամ չենք հանդիպիր եւ, իր մասին չըսելով խօսք մը, որուն աւելի քիչ անգամ կը հանդիպինք, սկսաւ ընդհանուր ուրուագիծ մը տալ Կովկասի եւ մասնաւորապէս Հայաստանի անցնող դէպքերուն եւ ներկայ դրութեանը: Ծի՞շդ էին պատկերին գիծերը: Կարելի չէ բոլորովին դրական պատասխան մը տալ: Յարգելի բանախօսը նիւթէ նիւթ շատ ցատկեց, յետոյ խոստովանելով ուրացաւ կարգ մը բաներ,

մինչ, եղան ուրիշ բաներ, զորս ուրանալով էր որ ան խոստովանեցաւ: Այսպէս թէ այնպէս, զեկոյցը անցած էր արդէն կարճութեան սահմանը, երբ Անդրանիկ, որուն համար նորութիւն մը չէին պարունակեր իր թիկնապահին խօսքերը, գուցէ նաեւ անոր համար՝ որ իր անշէջ սիկարէթին մօտիւսովը կը զգար որ նեղութիւն կը պատճառէր քովը նստող Փաշային, սրահէն դուրս ելաւ: Հաղիւ թէ սրահին դուռը Անդրանիկի ետեւէն գոցուած էր, որ Պօնաբարթ հոգեփոխուեցաւ կարծես: Ո՛ւր են այլեւս անոր հանդարտութիւնը, ո՛ւր անոր խօսքերուն համեմատութիւնը: Ան սկսաւ ոչ միայն բարձրացնել ձայնն ու շեշտը, այլ նաեւ տարածել խօսքերուն նիւթն ու տարողութիւնը:

Ներկաներու նախուածքները սկսան դիւար հարցութիւններով՝ ոչ ոքի՝ անոնցմէ, զաղտնիք մնաց որ Անդրանիկի ներկայութիւնը խից մը եղած էր յարգելի զեկուցանողին զգացումներուն յորձանքին դէմ, որ հիմայ, ի չգոյէ խիցին, ան կը յորդէր անխնայօրէն, կը յորդէր ջրվէժի մը պէս, անոր յատուկ մօնչիւններով եւ փրփուրներով եւ, որպէս թէ խօսքերուն ուժն ու կրակը բաւական եղած չըլլային, զեկուցանողը սկսաւ իր խօսքերուն ազդեցութեան ի սպաս բերել ձեռքի շարժումներ՝ այն աստիճան խիստ, այն աստիճան տարածուն, որ քովը դառնող Համադումարի անդամներէն Փրօֆ. Ա. Սաչատուրեան՝ խոհեմութիւն համարեց իր աթոռը անվտանգ հեռաւորութեան մը վրայ փոխադրել:

Ձեռքի շարժումները, սակայն, երթալով սկսան անբաւական դալ. անոնք հետզհետէ անցան յարգելի դարիթէնին իրանին: Արդարեւ, բոլէշներ կ'ըլլային, ուր յարգելի բանախօսին արտայայտութիւնները կատարած հողմի, եւ մօնչող ծովի երեւոյթը կ'առնէին, որ

ատեն սովորական ժէսթեր աննշմարելի՝ ան պէտքը կը զգար ոտներուն ծայրերուն վրայ բարձրանալով եւ կամ վիզն ու գլուխը ձգտելով՝ դէպ ի վեր սլանալու, դէպ ի իր խօսքերուն բարձրութիւնները:

Ներկաներու մէջընդմէջ ծափահարութիւնները, որոնք չեմ յուսար թէ մէկ կէտէ էր որ կը մեկնէին — վասնզի հայերէն լաւ չհասկցողները բաւական թիւ մը կը կազմէին Համագումարի մէջ — արդիւնքի մէջ կը միանային, արծարծելով բանախօսին կրակը:

Պ. Նորատուհեան, որ հայերէն լաւ կը հասկնար, որպէս նախագահ՝ յարգելի ղեկուցանողին խօսքերովն թէ ոչ ժէսթերուն՝ քիչ մը զուարճութիւն բերող տարօրինակութեան համար, յօժար էր դեռ երկար ատեն հետաքրքրական համարել ղեկոյցը եւ չընդմիջել զայն:

Ի՞նչն էր որ այդ աստիճան կը յուզէր ղեկուցանողը: Բայց, միթէ յուզուիլ ուզող հայ բանախօսին համար, նիւթ կը պակսէր այդ օրերուն — Թուրքին ջարդին հետ կար Դաշնակիցներու խոստամտղանցութիւնը, Թաթարներու դաւաճանութիւնը, Վրացիներու նենգութիւնը, Չարին բռնատիրութիւնը, պոլշէվիկներու աւերը, մենչէվիկներու դաւերը: Միայն, Դաշնակցականներու եւ Ռամկավարներու մասին — որոնցմէ էր որ կը բաղկանար Համագումարը—*sauf vos présences*ի, ընդմիջումներէ խուսափելով, թէ ոչ ծափահարութիւնները չթուլցնելու նկատումներով, բան մը չըսաւ:

Որքա՞ն տեւեց Պօնաբարթի խօսքը: Բայց, միթէ ժամացոյց ունի՞ր պերճախօսութիւնը, որ պէտք է խոստովանիլ թէ բանախօսին տկար կողմը չէր բնաւ: Յարգելի բանախօսը, պէտք ունէր կրօնաւոր վիքէս դնելու իր չրջանին մէջ, եւ որովհետեւ արագութեան շողին ուրիշ բան չէր, եթէ ոչ Անդրանիկի բացակայութիւնը, վարպետ մեքենավարի մը պէս, ան առաւելագոյն օգուտը

Հանեց անկէ, վասնզի, Հաղիւ Թէ Անդրանիկ՝ ոտքը սրահին սեմէն ներս կոխեց, որ դարիթէն ժողվեց յանկարծ ձիուն սանձերը — փոխարեւարար, վասնզի ասպետը ձիու վրայ չէր դռնուեր — եւ Թօնով մը, որ բնաւ չէր համապատասխաներ փաստերուն կրակին, Հանեց իր եղբակացութիւնը, որ, սակայն մուկէ մը աւելի բան մը չէր փաստերուն լեռնանման բարձրութիւններուն քովը:

Յաջորդ առաւօտ եւ Անդրանիկի իջեւանած Օթէլ Մէթրօքօյը դացի, աւելի Պօնարարթը տեսնելու քան Թէ Անդրանիկը: Բայց, Տօքթօրը բացակայ ըլլալուն, Անդրանիկի քովն ըրի Փաշայի Հարցումին պատասխան մը տանելու փորձս: Անդրանիկ՝ առջի օրուան սիրինքս չէր: Երբ Փաշայի ճաշին վրայ անոր ցոյց տուած անտրամադրութեան խօսքն ըրի, ինքը եղաւ պատճառին բացատրութեան առաջին Հետամուտը:

— Երէկ առաւօտ, ես կատարեալ Արիստոզոմ աղայ մը եղած էի — սկսաւ պատմել ան — նախ, քովս եկաւ դարիթէն Վահագն (Նալբանդեան)՝ որ եկած էր ինքզինքը ինծի տրամադրելու:

Գարիթէն Պօնարարթէն աւելի, Եթէ, այդ օրերուն, չիք զինուորական մը կար, այն ալ ապահովարար դարիթէն Վահագն էր, Հնչակեան չէ՞ք մը, որ ծիրանի ծովուն երկունքով ծնած պատանի Վահագնի պէս խարտեալ էր բոցեղէն եւ աւելի առնադէմ ըլլալէն ի զատ՝ ունէր բարձր Հասակ մը, յատկութիւններ՝ որոնց՝ զինուորական Համադրեալ մանաւանդ մոյկերը՝ բնականօրէն աւելի կը յարմարին:

Գարիթէն Վահագնի զինուորական աստիճանին վկայաթուղթն ա՛լ դարիթէն Պօնարարթի ունեցածէն էր, իր այցետոմսը միայն:

— Գարիթէն Վահագնին եւ երեք անգամ ըսի —

չարունակեց Անդրանիկ — թէ ես հանդստանալու եկած եմ, թէ հանդիստի պէտք ունեցող մարդը՝ բժիշկի պէտք կ'ունենայ եւ կամ հիւանդապահի, մինչդեռ ինքը, զարիթէնը, ո'չ բժիշկ էր, ո'չ ալ հիւանդապահ։ Այս պատասխանի կրկնութիւնը մարդուն ուղեղին մէջ չմտաւ եւ ան երրորդ անգամ ըլլալով կրկնեց թէ իր երազն էր իմ տրամադրութեան ներքեւ գործել։ « Իմ ալ երազն է որ զիս հանդիստ ձգէք » դռնցի զարիթէնին երեսն ի վեր, եւ դայն մինակ ձգելով Պօնաբարթի հետ, օթէլին սրահն անցայ։ Հօն, կ'ուղէ՞ք որ երկրորդ փորձանք մը դէմս ելնէ։

Անդրանիկ պէտք տեսաւ այս երկու փորձանքները իրարմէ սիկարէթով մը բաժնելու։ Սիկարէթը վառելէն վերջ, ան շարունակեց.

— Երկրորդ փորձանքը երիտասարդ մըն էր, որ ինծի թարգման ըլլալ կը փափաքէր. « Եօթը լեզու դիտեմ ես » ըսաւ ու սկսաւ համրել ութ լեզուներ, որուն վրայ մարդուն օձիքէն բռնեցի՝ « տղա՛ս, ես այդ լեզուները չեմ գիտեր, բայց համրանքը գիտեմ, դուն եօթը ըսիր գիտցած լեզուներուդ թիւը, բայց ութ համրեցիր »։ Տղան, սակայն, եթէ լեզուադէտ չէր, ալօգաթ էր անկասկած, ան անմիջապէս ըսաւ « ութերորդը, յունարէնը, խօսիլ գիտեմ, բայց ոչ գրել »։

Անդրանիկ՝ պատահմունքէն նեղացած էր, բայց, պատմութիւնը կարծես կը զուարճացնէր զինք։ Ան լիաթոք ծիծաղ մը ունեցաւ, յետոյ շարունակեց.

— Մարդը եօթնուկէս լեզու գիտէր ուրեմն եւ պարտք էր։ Երբ երեւոյթին այս տարօրինակութեան խօսքն ըրի, թարգմանութեան թեկնածու լեզուադէտը չի քաշուեցաւ ըսելու « թէ այդ երեւոյթը սովորական բան մըն է Փարիզի համար եւ թէ հազարաւորներ կան Փարիզի մէջ, որոնք՝ իրեն պէս, օրը մէկ անգամ կը

Ճաշեն » : Բայց, մարդը ինձ պէս կարճ չէր խօսեր, եթէ լեզուադէտ չէր ան, աժէն պարապայի լեզուանի մէկն էր. հակառակ որ իրեն կ'ըսէին՝ թէ ես իմ թարգմանը ունիմ, թէ ժամադրութիւն մը ունիմ զոր չեմ կրնար անցնել, ան այնքան ատեն օձիքս թոյլ չտուաւ, որ պարտաւորուած հանեցի քսան Փրանք տուի եօթը լեզու դիտցողին, որպէսզի եղան լեզու մը դնէ իրեն համար եւ այդ օրը երկու անգամ ճաշ ընէ :

Մինչեւ հոս Անդրանիկ հանդարտօրէն կը պատմէր, ասկէ վերջ, ան սկսաւ ջղային թօն մը դնելու իր պատմութեան վրայ, որմէ յայտնի եղաւ որ զինք նեղացնող պատճառը լեզուադէտէն վերջ եկածն է :

Թարգմանութեան պաշտօնի թեկնածուն ճամբելէն վերջ, Անդրանիկ զուր տեղ կը սպասէ որ դարիթէն Պօնարարթ, որուն գլուխը փաթթած էր միւս դարիթէնին փորձանքը, վար իջնայ : Սպասումը, թէլէֆօնի հարուածին անօգուտ անցնիլը, իր սենեակը ելնելը իջնելը, Անդրանիկին կորսնցնել կուտան քառորդ ժամ մը, եւ անոր կը բերեն ստիպողական ժամադրութենէ մը վերջոյն մը բոլոր անհամբերութիւնը, որ կատարեալ ջրդայնութեան մը կը փոխուի, երբ առաջին փորձանքը, այս անգամ սրահին մէջ, իր ճամբան փակելով կը կրկնէ « Անդրանիկի տրամադրութեան ներքեւ զործել ուղելու իր երազը » :

Անդրանիկ՝ սակայն, կը զսպէ ինքզինքը եւ խորհուրդ կուտայ նոր Վահագնին՝ երթալ երկիրը որ « երկնած » էր զինքը, զոր սակայն կը մերժէ Հնչակեան չէֆը՝ ըսելով թէ Դաշնակները՝ անկարելի է որ Հնչակեաններուն դործ տան : Այս առարկութեան վրայ՝ Անդրանիկ միշտ ոտքի վրայ եւ անհամբեր՝ մէջտեղ կը բերէ օրինակը ուրիշ դարիթէնի մը, Ռուբէն Պապիկեանի, որուն՝ Կիլիկիոյ Փրանսական բանակէն հե-

տը տարած՝ եւ Երեւանի մայթերուն վրայ ցուցադրած խաքի համադրեալի եւ կարմիր մոյկերուն ի տես, Հայաստանի կառավարութիւնը մոռցած էր անոր Հնչակեանութիւնը եւ զայն ոստիկանութեան տնօրինութեան պաշտօնին հրաւիրած: Անդրանիկի մէջտեղ բերած այս օրինակն ալ զուր կ'անցնի եւ դարիթէն՝ այն առարկութեամբ՝ թէ Ռուսէն Պապիկեան չէ՞ք մը չէ եղած, կը պնդէ թէ Հնչակեան չէ՞քերը կը մնան միշտ Դաշնակներուն աչքին փուշը: Այս պնդումին վրայ, Անդրանիկ աճապարանքին մէջ, հետզհետէ աւելի անհամբեր՝ « Հնչակեանութիւնը մեռած է » կը պոռայ Հնչակեան չէ՞քին երեսն ի վեր: Գարիթէն Վահագնը չ'առարկեր թէ կուսակցութիւնը մեռած չէ, ոչ ալ՝ կ'ըսէ թէ՝ ան իր մոխրներէն՝ (Աստուած մի արասցէ) յարութիւն պիտի առնէ: Մինչ այդ, Ժամացոյցի սլաքները, որոնք վիճողներուն պէս ոտքի կեցած չէին այլ քալած՝ կէս Ժամու կը հասցնեն յապաղումը:

Հազիւ թէ Անդրանիկ լրացուցած էր այս հիւթեղ պատմութիւնը, որ վրայ հասաւ Տօքթ. Պօնաբարթը, որ՝ ծանօթանալէ վերջ մեր խօսակցութեան ընթացքին, Արիստոդոմ աղան յիշեցնող նման՝ եւ ոչ նուազ զուարճալի դրուադ մըն ալ իր կողմէն աւելցուց:

« Բանի մը օր առաջ — պատմեց դարիթէն Պօնաբարթ — Փաշայի (Անդրանիկ) հետ սենեակէն իջնելով ճաշասրահը երթալու վրայ էինք, երբ օթէլին սրահին մէջ, ճամբանիս կտրեց երիտասարդ մը, ըստ իրեն, զօնսէրլաթուառի դատընթացքներուն հետեւող մը, որ՝ ընթացքը աւարտելու համար բարեբարի մը օժանդակութեան պէտքը բացատրելով՝ Անդրանիկէն յանձնարարական մը խնդրեց՝ փարիզաբնակ հայ միլիոնատէրերէն մէկուն վրայ: Զուր տեղ՝ Անդրանիկ առարկեց թէ՝ նոր հասած էր Փարիզ, թէ՝ ոչ ոք չէր ճանչնար:

Մարդը՝ « անոնք ձեզ կը հանձնան » քսելով՝ պնդեց, եւ անմիջապէս զովեւորեալ ըրաւ իր երաժշտական տաղանդին, մանաւանդ ձայնին, որուն ազդեցոյցն ալ, այդ նեղ բոսիկին, տալ ուղեց, կտոր մը երգելու իր առաջարկով. տարօրինակ առաջարկ մը, որուն մերժումը՝ Անդրանիկ յարմար պատմութեան մը մէջ դրաւ. « Արծիւը — պատմեց Անդրանիկ՝ ձայնին տիրոջը, անգամ մը, դանարեա մը կը բռնէ եւ երբ դայն ուտելու կը պատրաստուի, դանարեան՝ արծիւէն խնդրելու կ'եննէ խնայել իր կեանքին եւ փոխարէնը՝ կ'առաջարկէ իր անոյժ ձայնովը գեղեցիկ երգ մը երգել իր համար :

« Եկուր տես որ — կը պատասխանէ արծիւը, փոքս անօթի եղած ատեն, բնաւ չեմ ուղեր երգի ձայնը լսել — կ'ըսէ եւ կ'ուտէ դանարեան » :

— Մարդը վախցաւ որ զինք ուտելու ելնէի — աւելցուց Անդրանիկ՝ զուարթ քրքիջով մը — եւ կամաց մը կծիկը դրաւ :

Գոհունակութեանը հետ, Պ. Պօղոս Նուպար՝ մասնաւոր հաճոյք մը զգաց, երբ իրեն պատմեցի Անդրանիկի՝ ճաշէն ուշ մնացած ըլլալու եւ ճաշին վրայ՝ անոր պահած տխուր լուծեան պատճառները բացատրող այս պատմութիւնները :

Օթէլ Մէթրօքօլ, ուր իջեւանած էր Անդրանիկ, Լոյս Քաղաքին նոր թաղամասերու մէջ կ'իյնայ, բայց կը թուի թէ ան ձեռքէն ելած է հին ճարտարապետի մը, որ ձեռքէն եկածը չէ խնայած չէնքին խնայելու համար լոյսը, որ Աստուծոյ կողմէն մարդուն անխնայօրէն տրուած միակ բանն է : Լայն պատերը եւ նեղ պատուհանները որպէս թէ չբաւէին չէնքը զրկելու լոյսէն, մարդը, հին հնդիկներու ճաշակովը, զուեւոր ապակիներ ալ ի սպաս բերած է իր « մութ եւ անլի մութ » սկզբունքին : Ամպոտ օրերը, որոնք Փարիզի օ-

բացոյցին վրայ այնքան շատ են, առանց ելեքորական լոյսի կարելի չէ ել եւ մուտք քնել այս օթէլին մէջ:

Դուրեան Սրբաղանին՝ այդ օթէլը իջեւանած ըլլալն ունեցած էին որպէս պատճառը՝ Անդրանիկը հոն առաջնորդողները: Անոնք՝ անծանօթ Դուրեանի եւ Անդրանիկի խառնուածքներուն տարբերութեանը, չէին հաշուած, որ Դուրեանին՝ արիւնոտ խառնուածք ունեցողներու յատուկ հանդարտութեան եւ ինքնազոհութեան փոխարէն, Անդրանիկ ունէր ջգային անհանդարտութիւն մը, որուն թախիծը լոյս եւ արեւ կը փնտռէ: Դուրեան Սրբաղանի բնկերակցութեան հաճելիութիւնն էր պատճառը, թէ ոչ այդ բնկերակցութիւնը ձգելով անկէ հեռանալու անպատեհութիւնը, Անդրանիկ չէր ուզած փոխել օթէլը. բայց՝ չէր դադարած, օր մը խկ, իր դժգոհութիւնը յայտնելէ այդ զնտանի մասին:

Լոյս Քաղաքին այս մութ օթէլը մինակը չէր: Անդրանիկի հոն բնակութիւնը կը զուգարդիպէր շրջանի մը, ուր եթէ օթէլ Մէթրօքօլէն աւելի մութ բան մը կար, այդ ալ հայկական կեանքն էր՝ իր երկու պատուիրակութիւններու մէջէն մէկը եւ բանակաւորներովը եւ անոնց շուրջը դեղերոդ էնթրիքներովը, որոնց ցանցերը սկսած էին հասնիլ մինչեւ Մէթրօքօլ: Անդրանիկ չունէր Դիողինէսի լապտերը, այդ Լոյս Քաղաքին մէջ միտացող դամէլիոններէն զատելու համար բուն մարդը: Այդ դամէլիոններու փոսէն, սաւայն, Անդրանիկ դուրս եկաւ, ինչպէս ատենին Դանիէլ Մարդարէն առ ուրծներու փոսէն, բոլորովին անփորձ: Ան՝ փնտռած հանդիսորդ դռներու համար Փարիզէն փախաւ եւ դնաց Մանչէսթըր:

Անդամ մը հեռու Լոյս Քաղաքին մութ խաւերէն, աղաւ անոր թո՛ւ ու բո՛ւնէն, Անդրանիկ՝ Մանչէսթըրի խաղաղ մթնոլորտին մէջ սկսաւ փնտռել իր յիշողութիւնները, իր քէնը Հայաստանի կառավարութեան դէմ, այո՛, բայց նաեւ իր սէրը հանդէպ հայ ժողովուրդին՝ որ այդ կառավարութեան հոգածութեան ներքեւ կ'ապրէր, նաեւ, իր դուրդուրանքը՝ հանդէպ հայ բանակին, որ այդ կառավարութեան յենարանն էր։ Այդ սիրոյ եւ դուրդուրանքի յիշողութիւնները իրենց ետեւէն բերին ուրիշ յիշողութիւններ. ժողովուրդին ըլլայ թէ բանակին կ'սամբերկ վիճակին յիշողութիւնը որ՝ կերպասի եւ կերպասի հայ վաճառականներու այդ դասական միջավայրին մէջ, թանձրացաւ եւ մարմին առաւ։ Այո՛, այդ սէրը եւ դուրդուրանքը դարձաւ հաշտութեան միջնորդ մը Անդրանիկի եւ Հայաստանի կառավարութեան միջեւ։ Անդրանիկ իր ժողովուրդին սիրուն, իր սիրամ զինուորին համար, օգնելու ելաւ իր քէն ըրած կառավարութեանը, այս անգամ ոչ իրրեւ դէնքի, այլ սիրոյ, դութի, անյիշաչարութեան հերոս։

Հաղիւ հանգիստի շունչ մը առած Մանչէսթըրի մէջ, Անդրանիկ իր ներշնչած հմայքին, իր վայելած համբաւին եւ հեղինակութեան հետ՝ իր նախաձեռնութիւնը ի սպաս դրաւ անդլիահայ դադութին մէջ, յօգուտ Հայաստանի ժողովուրդին եւ բանակին զեւսուցութի մեծ հանդանակութեան մը (Clothing Fund) որուն արդիւնքը 60,700 ոսկիին վրայ — եւ այդ արդիւնքին թեւադրութեան վրայ — անդլիական կառավարութիւնը աւելցուց 51,000 ոսկի։ Արդիւնք մը որ առիթ պիտի

տար երեւան բերելու, այս սնդամ, ուրիշ տեսակի հերոսութիւն մը, անշահախնդրութեան հերոսութիւնը:

Իսկական հերոսը՝ որ կողմ որ դարձնէք, հերոս է միշտ:

Հանդանակիչ յանձնաժողովը՝ այսպէս դոյացած 111,700 ոսկէէն 10,000 ոսկին, չէքով մը, իր նախագահ Անդրանիկին կը յանձնէ, խնդրելով անկէ որպէսզի այդ գումարը դորձածէ այնպէս՝ ինչպէս որ հաճոյ կը թուի իրեն, իր եւ իր զէնքի ընկերներու պէտքերուն: Անդրանիկ կ'ընդունի նուէրը, բայց երկու օր վերջ, զայն Յանձնաժողովին ետ կը վերադարձնէ, ըսելով թէ « չի կրնար այդ գումարը դորձածել այնպէս, որ ըստ մը չըբէրէ իր խիղճին վրայ: Հայաստանի կիսամերկերուն զրկեցէք, լաւադոյն դործը անոնց թշուառութեան ամօքումն է »:

Այս իրողութիւնը, առանձին, գուցէ շատ մեծ բան մը չըսէ զայն խմացողներու հոգիներուն, գրէ՛ք զայն, սակայն, ուրիշ իրողութիւններու քով եւ պիտի տեսնաք անոր մեծութիւնը, անոր մեծափայլելութիւնը: Դրէ՛ք զայն, օրինակի համար, իրողութեանը քով, որ Կարապետ Մելքոնեանի թիւ 1 կտակահատար Արքեպիսկոպոս Մուշեղ Սերոբեան՝ դատի գիմելու սպառնալիքով, իր՝ կտակահատարի գուտ բարոյական դերը հընչուն դրամի վերածեց, որրերու իրաւունք եզող կտակադրամէն 10,000 ոսկի դանձելով: Դրէ՛ք զայն, օրինակի համար, այն իրողութեանը քով, որ Կարապետ Մելքոնեանի թիւ 2 կտակահատար Պատրիարք Չաւէն, իրեն՝ որպէս Պատրիարքի վստահուած կտակահատարի գուտ բարոյական դերէն չհրաժարեցաւ, մինչեւ որ, միշտ դատի սպառնալիքով, 5000 ոսկի ոսկի չառաւ Բարեգործականէն:

Անդրանիկ՝ Ազգ. Պատուիրակութեան խնդրանքին

վրայ, որպէս անոր պատուիրակ՝ 919ի վերջերը մեկնեցաւ Ամերիկա: Տեղոյն հայրենարազ Հայութիւնը՝ Առլանտեանէն մինչեւ Խաղաղականը անոր ցոյց տուաւ այնպիսի խանդավառ ընդունելութիւն մը, որ Ամերիկացիները սկսան զարմանքով իրարու հարցնել թէ ո՞վ էր իրենց երկիրը եկող այդ հիւրը: Ու երբ անոնք իմացան թէ այդ հիւրը Հայերու համար եղած է այն, ինչ որ Վաշինկթօն եղած է Ամերիկացիներու համար, որ ան Վաշինկթօնի պարզութեամբը եկած է Քալիֆորնիոյ մէջ այդեզործութեամբ անցընելու իր հանդրատեան օրերը, զայն Ֆելատելֆիոյ մէջ տարին բաղմեցնելու Վաշինկթօնի պատմական ակթուին վրայ, բացառիկ պատիւ մը, որ Ամերիկայի մէջ վերապահուած է պատմութեան մէջ էջ մը դրաւող անձնաւորութեանց:

Ամերիկահայութեան ցոյց տուած անօրինակ խանդավառութիւնը, որուն աղբիւրը անոր Հայրենիքի հանդէպ սնուցած սէրն ու հետաքրքրութիւնն էր, միացած առատութեանը հետ զոր, այդ օրերուն ան կը վայելէր, Անդրանիկի մէջ նորէն արթնացրին Հայաստան թողած իր եւ իր հիւրընկալներու արիւնակիցներուն թշուառութեան յիշողութիւնը, նորէն անոր մէջ արթնացրին իր բան մը ընելու պարտաւորութեան զգացումը, ու ան՝ նախաձեռնու եղաւ եւ գլուխը կանդնեցաւ մեծ հանդանակութեան մը, որ՝ աջակցութեամբ Ռամկավար Աղատական կուսակցութեան եւ Բարեկործականի մասնաճիւղերուն, տուաւ 532,000 տօլարի արդիւնք մը, արդիւնք՝ որուն մեծադոյն մասը պիտի երթար թեթեւցնելու իր՝ Անդրանիկի քէն ըրած կառավարութեան ուսերուն վրայ ծանրացող բեռը:

×

Հանդանակութեան զբաղումէն անգամ մը ղերծ՝ Անդրանիկ նորէն ինքզինքը մատնուած կը զգայ անգոր-

ծութեան, մինակութեան ձանձրոյթին, որուն վրայ աւելնալու եկած հայրենաբաղձութիւնը՝ իր մէջ կ'արծարծէ այս անդամ ցաւը՝ որ ինքը՝ այսպէս թէ այնպէս, զրկուած է վայելիլէ Հայրենիքին մէջ տիրող ազատութիւնը, որուն վրայ՝ որպէս անոր ռահվիրայ, ամենէն աւելի շատ իրաւունք ունէր:

Այս ցաւովը թանձրացած ձանձրոյթը՝ Անդրանիկը կը մղէ նորէն դէպ ի Տօքթ. Նաւասարդեանի խորհուրդը, ընտանեկան բոյն մը կաղմելով, կեանքը իր բնականոն ընթացքին մէջ դնելու խորհուրդը, խորհուրդ՝

որ իր քաջալերութիւնը կը դռնէ մէկ կողմէ մտերմա-
կան շրջանակներու մէջ, միւս կողմէ յանձին շնորհալի
աղջկան մը, Օրիորդ Նուարդ Բիւրքճեանի:

Պ. Պօղոս Նուարար ոչ միայն քաջալերողներէն մէկը
կ'ըլլայ այդ խորհուրդին, այլ նաեւ անոր կնքահայրը
եւ 921ի դարնան Փարիզի մէջ տեղի կ'ունենայ Անդրա-
նիկի ամուսնութիւնը:

Ամուսնութենէն առաջ թէ վերջ, Անդրանիկ մտա-
ծած է իր կաղմեկիք բոյնին միջավայրին մասին. մի-
ջավայր՝ որ իր բնութեամբ եւ հայկական նկարագի-
րովը, քիչ թէ շատ յիշեցնէ հայրենիքը եւ իրեն մոռ-
ցնել տար իր հայրենաբաղձութեան վիշտը. եւ, որպէս
այդպիսին, ան ընտրած է Քալիֆօրնիա:

Ամուսնութիւնը, սակայն, կէս միջոց մըն էր եւ
քիչ մը շատ ուշացած: Ազգային հերոսին հար-
կաւոր էր նոր եւ համապատասխան զբաղում մը,
դործ մը, որ՝ որպէս կեանքի գլխաւոր նպատակ, հետ-
զհետէ իր բնական հոռին մէջ մտցնէր Անդրանիկի
կեանքը՝ որ թոյլ չտար, ոչ ալ ժամանակ, որպէսզի
անոր միտքը դառնայ նորէն դէպի իր երեւակայելու
սովորութիւնը եւ ծանրանայ աշխարհային պօշուքիւն-
նիքու վրայ. անոր հարկաւոր էր իր հոգին պարարել
գիտցող նոր սնունդ, իր հմայքը եւ բրէսթիժը նորո-
գող, գինք եւ իր անցեալը յիշեցնող, իր պէտքն ու կա-
րեւորութիւնը շեշտող սնունդ:

Պակսեցաւ անոր ե՛ւ մէկը ե՛ւ միւսը: Ու ձանձրոյ-
թը եկաւ նորէն իր թաթերուն մէջ առնելու անոր հո-
գին եւ պրկելու անոր ջիղերը: Իր կողակցին աղնիւ
դուրդուրանքը՝ իր կաղմած ընտանեկան բոյնին մէջ,
չափով մը միայն կրնային լրացնել այդ պակասը: Կա-
յուն եւ հաստատուն առողջութեամբ մը միայն՝ Անդրա-

նիկ պիտի կրնար, այդքան եռուն եւ լեցուն կեանքէ մը վերջ, մոռնալ այդ կեանքին յատուկ տենչեր եւ հակումները եւ վերադառնալով բնութեան ծոցը, դանոնք փոխարինել բնութեան վայելքներովը, ինչպէս որ ըրած էր Վաշինկթօն եւ ինչպէս որ ըրած էր ինքը Սասունէն վերջ քաշուելով Վառնա: Բայց, Վառնայէն վերջ, ան տասնեւփեց տարի քալեր է անդադար, եւ որպիսի՝ ճանապարհներով դէպ ի ծերութիւնը:

Անդրանիկին խորհուրդ տուողներ գտնուեցան եւ ինքը քանի մը անգամ փորձեց ազարակային եւ կամ այդեզործական աշխատանքի տալ ինքզինքը, բայց, յարատեւութիւնը որ անհրաժեշտ էր վարժուելու համար այդ նոր կեանքին, անկէ կը պահանջէր նոյն այդ կայուն եւ հաստատուն առողջութիւնը, որմէ դժբաղդարար զուրկ էր Անդրանիկ եւ զոր վերադառնելը շատ դժուար է հերոսի մը համար:

Հերոսին հոգին կամ երեւակայութիւնը այնքան վառ է, այն աստիճան զարգացած, եւ միշտ ի վնաս մարմնոյն, որ անխնայօրէն կը սպառէ անոր Ֆիզիքական ուժերը անկէ խլելով միաժամանակ կամքի ուժը, առանց որուն շատ դժուար է հաւատարակչութիւն ստեղծել զարգացած հոգիին եւ տկարացած մարմնոյն միջեւ:

Անդրանիկ՝ իր ջիղերը զոգոելու մէջ կը տեսնար իր հանդարտութիւնը, իր՝ ապրելու վայելքը, մինչդեռ հէնց այդ զոգոթիջներն էին, որ իրենց կարգին, կը տկարացնէին անոր կամքին ուժը:

Անդրանիկ երթալով կը տկարանար: Անոր սիրտին մկանունքը եւ ջիղերը երթալով անբաւական կը դառնային: Այն քանի մը ուղեւորութիւնները՝ որ ան կատարեց դէպ ի արեւելք՝ Պոսթոն, մասնաւորապէս, թե-

թեւ ածոքումներ միայն կրցին բերել անոր հիւանդութեանը: 927ի դարնան, ան՝ Պոսթոնի մէջ ունեցաւ սրտի ծանր տաղնապ մը, որուն առաջքը բժիշկները կրցին առնել. բայց, քաշուեցան — ինչո՞ւ — իրեն յայտնելու իր հիւանդութեան բնոյթը եւ պարզ պաղատութեան մը վերադրեցին այդ տաղնապը:

Շատ հեղինակաւոր եւ կտրուկ հրամաններ, իր՝ Անդրանիկի՝ իր զինուորներուն ուղղած հրամաններուն նմանող հրամաններ արձակել զիտցող բժիշկ մը՝ պիտի կրնար անշուշտ անոր պարտադրել առողջապահական կարգ մը անհրաժեշտ պայմաններ, բայց, հայ բժիշկներուն մէջ կը պակսէր այդ հեղինակութիւնը, իսկ օտար բժիշկներու պատուէրները՝ թարգմանութեամբ փոխադրուած անոր, իրենց փոխադրութեան եւ թարգմանութեան մէջ կը կորսնցնէին իրենց թափը: Հայ բժիշկները՝ փոխանակ կտարելու Անդրանիկի բնաւորութեան իրենց պատուէրներուն դէմ եկող զիծերը, « Անդրանիկն է » ըսելով կը քաշուէին անկէ եւ կը փայփայէին անոր ըմբոստութեան հակումը:

Առաւօտ մը, այդ բժիշկներէն մէկը, սրտի նոր բայց թեթեւ տաղնապի մը առիթով, այցելութեան կը հրաւիրուի Անդրանիկի տունը: Ան՝ Անդրանիկէն կը խնդրէ երկու զաւաթի եւ հինգ սիկարէթի իջեցնել իր սուրճի եւ ծխախոտի դործածութիւնը: Բժիշկը քիչ մը շատ կը նստի Անդրանիկի քով, որ առնէ, Անդրանիկ կը ծխէ հինգ սիկարէթ եւ կը խմէ երկու սուրճ, ու երբ բժիշկը՝ աղապատանքի ժպիտով մը կը դիտէ այս զուգադէպ պարադան, Անդրանիկ ինքն է որ անալիզի կ'ենթարկէ բժիշկին պատուէրը.

— Անդրանքով պատուէրին դործադրութիւնը այսօրան կ'ըլլայ — կ'ըսէ ան եւ նոր սիկարէթ մը կը վառէ: Ուրիշ օր մը, նման մանրակրկիտ յանձնարարու-

կանչարկան գիտողութիւն մը կ'ընէ։

— Զարչիները (մանրավաճառ) միայն կրնան այդ-
քան մանր բաներու վրայ մտածել։

Ո՞րն էր պատճառը որ Անդրանիկ կը մղէր արհա-
մարհելու իր առողջութեան համար այդքան անհրա-
ժեշտ պատուէրները։ Միայն, այդ պատուէրները
գործադրելու ճիգին, կամքի ուժին պակասը, ո՛չ ա-
տիկա էականն չէր։ Էականը շատ խորէն կուգար, ան
կուգար հէնց իրեն՝ Անդրանիկի էութենէն, անոր հե-
րոսութեան էութենէն. պատճառ, զոր, օր մը, այս ան-
գամ ոչ-բժիշկի մը նման մէկ խորհուրդին առիթով,
ինքն Անդրանիկ, եղած է որ բնորոշած է.

— Ամօթ է մահուընէ այդքան վախնալ — ըսած է
ան յօնքերը պոստելով եւ կշտամբանքի թօնով մը։

Յովհաննէս Թումանեան որ հայ դրաղէտներէն ա-
մենէն մօտը եղած է Անդրանիկին եւ զայն մօտէն ճանչ-
ցող մը, օր մը, 923ի սկիզբները, երբ ես ղինք տեսնե-
լու դացեր էի Շահպարտեանի հիւանդանոցին մէջ,
ինձմէ Անդրանիկի լուրերը հարցնելու, իմ ալ վերեւի
միտքերը յայտնելու առիթով, ըրաւ կարճ, բայց շատ
բանաստեղծական անալիզ մը, որ կը թուի ըլլալ ամե-
նէն ճշգրիտը.

— Անդրանիկ վախնալէ միայն կը վախնայ։

Ինչպէ՞ս կ'ուղէք, ուրեմն, որ Անդրանիկ յարգէր
իրեն վախ ազդող խորհուրդները, որ անոր հոգին ղի-
ջանէր վախնալու մարմինի մասին, այն մարմինին ո-
րուն անդոտնուէն եւ արհամարհանքէն է որ կը ծնին
հերոսութիւնները։

Մահը, մարմինի այդ ոխերիմ թշնամին, քանի
քանի՜ անգամներ վախած էր անոր դէմքին խոժոռին,

անոր ճակտին կնճիռներուն, անոր յօնքերուն պոստոցներուն առջեւէն:

Այդ միեւնոյն կնճիռներն էին որ կուզային անոր ճակտին վրայ, միեւնոյն պոստոցները անոր յօնքերուն մէջ, ամէն անգամ որ Անդրանիկ կը լսէր այդ թշնամիին խօսքը: Ան չէ՞ր դիտեր միթէ որ այդ թշնամին նոյնքան անպարտելի էր որքան յիշուած: Ինչպէ՞ս թէ ոչ: Բայց, հէնց այդ դիտակցութենէն էր որ կուզար անոր միակ վախը. վախնալու վախը:

— Աւելի աղէկ է չվախնալով մեռնիլ, քան թէ վախնալով ապրիլ:

Ահա տըվիզը, զոր՝ Թումանեանի վերլուծութիւն ճամբով, կարեւի է հանել Անդրանիկի կեանքէն, անոր հերոսի կեանքէն:

ՎԵՐՋԻՆ ԿՌԻԻԸ

927ի ամառը, Անդրանիկ նոր ճամբորդութիւն մը ունեցաւ դէպ ի արեւելք: Ճամբորդութեան շարժառիթը ուրիշ բան չէր եթէ ոչ իր կուրծքը կրծող ցաւին հետ իր հոգին կրծող ձանձրոյթը: Ճամբորդութիւնը՝ ճիշդ է որ կը յողնեցնէր Անդրանիկը, բայց, չափով մը կը ծառայէր անոր մոռցնել տալու իր ձանձրոյթը եւ փոփոխութիւն մը դնելու անոր կեանքին միօրինակութեանը մէջ: Ան՝ իր ստեղծած հանդիպումներով եւ առիթներով Անդրանիկին հնարաւորութիւն կուտար նաեւ իր միտքը շեղելու դինք կրծող ցաւին վրայ իյնալով՝ անոր վրայ մտմտալու, աւելի ճիշդը, անոր վրայ նեղանալու եւ բարկանալու իր դէշ սովորութենէն. հանդիպում եւ առիթ, զոր ան կը փնտռէր նաեւ քիչ մըն ալ վերադառնելու համար իր խանդավառութիւնը:

խանդավառութիւն, որ երբ կար, որպէս կեանքի խթան, կը լուսաղարդէր իր հոգին եւ որուն բացակայութիւնը, այժմ, այնքա՛ն ձանձրալի կը դարձնէր իր կեանքը:

Յետոյ յոյսը...

Յոյսը որ սիրոյ եւ հաւատքի մարդը, որպիսին էր Անդրանիկ, աշխարհը դալուն, ճշոցով՝ փոխանակ լեզուի, որ դեռ չունի ան՝ կը խնդրէ եւ կ'առնէ աւազանէն եւ որ անոր կեանքին լաւադոյն ընկերը կը մնայ եւ չի մեռնիր անկէ առաջ:

Նոր բժիշկի մը, նոր դեղ ու դարմանի մը յոյսը:

Տարուան սկիզբը, Անդրանիկ՝ Պոսթոնի մէջ ունեցած տաղնապին առիթով՝ հոն, 15 օր դարմանատուն մը մնացած էր եւ անկէ մեծապէս օգտուած: Այս իրողութիւնը մեծապէս կը պարարէր անոր յոյսը:

Պոսթոն հասնելուն բժիշկները, որոնց խորհրդակցութեան գլխած էր Անդրանիկ, դեղեր տուած էին անոր, բայց անոր քսած էին նաեւ որ լաւադոյն դեղերը՝ հանդիսաբ, Քալիֆօրնիոյ օդը եւ Ռիչընդըսի հանքային ջուրերն էին եւ յանձնարարած էին, այդ տաք եղանակին չմնալ Պոսթոն եւ վերադառնալ Քալիֆօրնիա: Հակառակ այս խորհուրդին, սակայն, Անդրանիկ՝ ոչ միայն քիչ մը աւելի մնացեր էր Պոսթոն, այլեւ մասնակցեր էր ի պատիւ իրեն սարքուած երեկոյթներուն եւ, ուշ պառկելով, ճառեր լսելով եւ խօսելով, ինչպէս նաեւ հանրային հարցերու շուրջ զանազան վիճարանութիւններու մասնակցելով՝ քիչ մը աւելի դըռգուած էր իր ջիղերը, քիչ մը աւելի տկարացուցած իր սիրտը:

Դէպ ի Քալիֆօրնիա վերադարձի ճամբուն վրայ, Անդրանիկ ինքզինքը աւելի յողնած զղացեր է, որուն պատճառը ան Պոսթոնի մէջ վարած իր յուզումնալից կեանքը համարելով, միւս կողմէ Քալիֆօրնիոյ օդին

եւ վայելած հանդիստին արժէքը փորձած ըլլալով, ան իր յոյսը, այս անգամ, բացառապէս կապած է իրեն յանձնարարուած հանքային ջուրերուն հետ:

Վեց օրեայ ճամբորդութիւնը, սակայն, այն աստիճան տկարացուցած էին Անդրանիկի սիրտը, որ անոր Քալիֆօրնիա հասնելուն, բժշկական նոր խորհրդակցութիւն մը անհրաժեշտ կը համարուի: Խորհրդակցութիւնը յարմար կը նկատէ որ Անդրանիկ՝ իր բնակութիւնը փոխադրէ Սան Ֆրանչիսքօ եւ, միաժամանակ, փորձէ Ռիչընդըրսի հանքային ջուրերը:

Օգոստոսի սկիզբը, Անդրանիկ կը փոխադրուի Չիքօյի վերմուկներուն օթէլը: Օրերը կ'անցնին սակայն, առանց որ այդ ջուրերը օգուտ մը բերէին անոր սիրտին ցաւին. իսկ մինակութիւնը եւ վարած կեանքին տաղաւակն ու միօրինակութիւնը մէկ մէկ պատճառներ կը դառնան աւելցնելու անոր ձանձրոյթին ցաւը: Ուրիշ մը՝ Անդրանիկի տեղ պիտի սկսէր յօրանջել, մշտմտալ եւ անալիզներով անցնել իր ժամանակը: Անդրանիկի կերտուածքը թոյլ չտար այս բանը, ոչ մէկը կ'ընէ ան եւ ոչ միւսը. իր սովորութեանը մարդ՝ ան կը սկսի բարկանալ: Ան իր սիրտին կը բարկանայ, ինչպէս կը բարկանար ատենին իր ղինուորին, երբ անիկա կը թերանար իր պարտքին մէջ, եւ, որովհետեւ սիրտը ղինուորին պէս հլու չէր եւ, ո'չ միայն չէր հպատակեր, այլեւ կ'ըմբոստանար, ան՝ Անդրանիկին կը պատճառէր խռովքը, զոր հասարակ ղինուորի մը ըմբոստութիւնը կրնայ տալ Անդրանիկի պէս հրամանատարի մը:

Անդրանիկի կերտուածքը:

Անդրանիկ՝ որպէս հոգեւոր էութիւն մըն է որ Անդրանիկ եղած է. իր աշխարհային կեղեւը, այո՛, անոր աչքին պահակ ղինուորի մը նշանակութիւնն ունի եւ ոչ աւելի, պահակ՝ որ որոշ ժամանակի մը համար

միայն հսկողութեան պաշտօն մը ունի. հսկել հողեւոր-
էութեան վրայ, բայց ոչ չարչարել զայն: Պիտի չա-
րունակե՞ս չարչարել զայն, աւելի աղէկ է որ չուտով
ձգես զայն: Ահա Անդրանիկին բարկութիւն բերող մը-
տածումը: Անդրանիկ դիտէր որ իր կռիւով թրծուած
կեանքը դեռ վերջին կռիւ մը ունէր մղելիք, աշխարհի
ամենէն դժբաւոր ուժին, անպարտելի թշնամիին, մահ-
ուան դէմ, որ ան կրնար խաղցնել թշնամին, ձգձգել ա-
նոր յաղթութիւնը, բայց բնաւ յետաձգել: Այդ թշնա-
միէն, պարզ մահկանացուի մը պէս ողորմութիւն
խնդրել, օ՞ր մուրալ, թէ ոչ դերմարդու պէս « քրէ ինչ
որ ընելու ես, լմնանք մի անգամ, քրէ ինչ որ ձեռքէդ
կուգայ », ըսել եւ հողին դուրս հանել աշխարհի այս
փտած կեղեւէն:

Անդրանիկի բարկութիւնը — երբեմն հայհոյանքով
խառն — այս վերջին ձեւին իմաստն ունէր եւ, այն
չափով որ անոր յոյսը կը պահսէր, նոյն չափով անոր
բարկութիւնը՝ հայհոյանքը հետը, կ'աւելնար աստի-
ճանաբար:

Անդրանիկ՝ Չիքօյի ջերմուկներէն օգտուեցա՞ւ:
Այս հարցումը իրեն ընող այցելուներուն՝ ան մէկ պա-
տասխան ունէր.

— Ո՛չ օգուտ տեսայ ոչ ալ վնաս:

Եւ այս վերջին բառին վրայ ան սովոր էր փոքրիկ
ժպիտ մը դնելու: Չէ՞ որ բժիշկներու դեղերը եւ հրա-
հանդները, երբեմն ալ, հակառակ արդիւնքը կուտան.
Անդրանիկ՝ այս փորձէն զերծ չէր մնացած:

Օգոստոս 29ի կիրակին, սակայն, իրեն այցելու-
թեան եկած Սմբատի (խմբապետ) հարցումին՝

— Լաւ եմ այսօր, եկուր ֆրափի մը խաղանք քեզ
հետ:

Այս լաւութիւնը՝ ջերմուկին ջրօրն էր որ բերած էր իրեն թէ ոչ իր շատ սիրած զէնքի ընկերոջը այցելութիւնը։ Անդրանիկ՝ այդ օրը, լաւ ժամանակ կ'անցընէ իր հիւրերուն հետ։

Անդրանիկ՝ թղթախաղը չէր սիրեր, բայց, նոր Տարիին եւ Բարեկենդանին ան սովոր էր անպատճառ իր բաղդը փորձել եւ շահածը հանդիպած առաջին կարօտեալին տալ։ Տարուան ընթացքին ալ, չպատահած բան չէր, որ դառնաւ միջտվայրին ի պատիւ, ան յիշելու ելնէր իր այս բարեկենդանեան սովորոյթը։

Յաջորդ երկուշաբթի օրը, ջուրին օգտակարութեան կը վերադրէ իր առջի օրը զգացած լաւութիւնը, թէ ոչ պարզ պատահմունքի մը հետեւանքով, Անդրանիկ՝ քիչ մը աւելի կը մնայ բաղնիքին ջուրին մէջ։ Դուրս ելնելուն, ան սիրտի տաղնաւ մը կ'ունենայ, որուն հետեւանքով նոյն եւ յաջորդ օրը երեւան կ'երևնին իր սիրտին պարբերական ցաւերը, որոնք երկար չեն տեւեր։ Երեքշաբթի իրիկուն, սակայն, ճաշէն վերջ ան կ'ունենայ ցաւ մը, որ կը յամառի կը մնայ։ Ոչ միայն զուր կ'անցնին բժիշկին դեղերը եւ ներարկումները, այլեւ կէս դիշերէն վերջ, սիրտին ցաւը կը ստանայ այնպիսի սուր հանդամանք մը որ Անդրանիկ՝ հակառակ իր սովորութեան, կը սկսի ցաւադին արտաշարտութիւններու եւ բացազանչութիւններու մէջ փրձտել զգացած անգութ մորմոքներուն ամօքումը։

Առաջին անգամն էր որ Անդրանիկ կ'ուռնենար այդ-
քան յամառ եւ երկարատեւ, այդքան սուր եւ խայթիչ
ցաւեր: Ան կը զգայ թշնամիին այս անդամուան յար-
ձակողականին լուրջ բնոյթը: Կը զգայ ան իր դիմա-
դրական ուժերուն աստիճանական նուազումը: Ան կը
կանչէ ամուսինը.

— Նուա՛րդ, այս ցաւը՝ զիս այս անգամ չպիտի
թողու:

Յետոյ ընդմիջելով կնոջը յուսադրիչ խօսքերը, կը
չարունակէ.

— Նուա՛րդ, եթէ այս ցաւը զիս տանելու ըլլայ,
չըլլայ որ մոռնաս իմ փափաքը ե՛ւ զիս օտար հողի վը-
րայ թողուս. իմ մարմինը անպատճառ Հայաստան փո-
խադրէ:

Տիկին Նուարդ կը փղձկի:

— Բայց — կը շարունակէ Անդրանիկ — եթէ եր-
բեք կարելի չըլլայ իմ այս փափաքին իրագործումը,
կ'ուզեմ որ իմ մարմինը փոխադրել տաս Վառնա եւ
թաղել տաս Նաղելիի գերեզմանին քովը:

Նաղելին՝ Անդրանիկին մեծ քոյրն է, երեք ամիս
առաջ մեռած:

Անդրանիկ երկու սիրով է որ սիրած է իր քոյրը,
նախ որպէս մայր, յետոյ որպէս քոյր:

Անդրանիկի մայրը, Մարիամ, Անդրանիկը որբ կը
ձգէ երբ ան մէկուկէս տարու կ'ըլլայ: Մահուան ան-
կողնոյն մէջ, ան քովը կը կանչէ Նաղելին՝ որ հարս է
արդէն, եւ, որպէս կտակ անոր կ'ըսէ.

— Նաղելի՛, իմ Անդրանիկը որբ չձգես:

Նաղելին՝ ճշմարիտ մօր մը պէս իր թեւերուն վըրայ մեծցուցած է Անդրանիկը:

Աղլաւային հերոսը՝ իր հայրենաբաղձութեան դալարութենէն մէջ, հայրենիքէն վերջ — անոր մերժումի պարապային — իր սիրելի քրոջը դրացնութիւնը փընտռած է, որպէս նուազ օտար հող:

Իր յաւիտենական ննջալաւարին մասին առաջինը չէր Անդրանիկի այս փափաքը: Առաջինն ան յայտնելու ելած էր օր մը, 917ին, Թիֆլիսի մէջ իր հիմնած « Հայաստան » լրագրին խմբագիրներէն Լեւոն Թիւթիւնճեանին.

— Լեւոն — ըսած էր անոր մտերմիկ թօնով մը — տպարաննիս կը փոխադրենք Հայաստան, Առաքելոց վանքը, կ'ուզեմ հոն մեռնիլ եւ թաղուիլ Թարգմանիչներու գերեզմաններուն ոտքը, ո՛չ որպէս անոնց քով պառկելու արժանիքով մէկը, այլ, որպէս պահակ դիւռնոր մը այդ մեծ մարդկանց, դրուած այն աղլին կողմէն որ՝ անոնց վառած ջահին շնորհիւ, դարերով պահած է ինքզինքը:

Երկու կտակները իրարմէ բաժնող տասը տարիներու մէջ, տասը տեսակ փոփոխութիւններու ենթարկուած են պայմանները:

Անդրանիկ մեծ ճիգով մըն է որ կը յաջողի լրացնել իր նոր կտակին յաւելումը: Այդ ճիգը անոր սուղի կը նստի. անոր ցաւը այն աստիճան կը սաստկանայ, որ ան՝ անկողնոյն մէջ իր դիրքին փոփոխութեան մէջ փնտռելու կ'ենէ փոքրիկ ամոքում մը. բայց հազիւ թէ փոքրիկ շարժում մը ընել կուտան անոր որ ան կը նուաղի: Երբ կը սթափի, ան ցաւ չիմանար ալեւս, ան հանդարտ է բոլորովին եւ զգացած հանդարտութիւնը ան կ'արտայայտէ արձակելով երկար բացազանչութիւն մը.

— Օ՛խ:

Կեանքին մէջ, Անդրանիկ՝ քիչ անդամ արձակած էր այդ սփոփիչ, այդ երջանկարուխ բացաղանջութիւնը, այդ քան երկար շունչով:

Օ՛խ:

Այդ քան ա՛խերէն վերջ, այս օ՛խը, այս երկար եւ վերջին օ՛խը:

Յաւը որքան սուր եղած էր, որքան դառն, անոր անցնումին պատճառած հանդստութիւնը՝ նոյնքան մեղմ, նոյնքան քաղցր, օ՛խը, այդ փոփոխութեան նշանակած մեծ տարբերութենէն ըխած քաղցրութենէն էր որ յորդած էր:

Յաւը չէր, սակայն, որ անցած էր, այլ, աւա՛ղ, ցաւին զգացողութիւնը. Անդրանիկ յաղթուած էր, անոր հողեւարքն էր որ կը սկսէր:

Օ՛խը՝ Անդրանիկի արտասանած վերջին բառն էր:

Անդրանիկի հողեւարքը հանդարտ եղաւ: Նման իւղը հատած կանթեղի մը, անոր հողիին լոյսը ամբողջ ժամ մը պլպլաց. յետոյ, ճիշդ այն բոպէին, որ արեւածաղի առաջին ճառագայթը՝ սենեակի պատուհանէն անոր դէմքին վրայ ինկաւ, այդ պլպլացող լոյսը շիջեցաւ:

Անդրանիկ փչած էր իր վերջին շունչը:

Ջարդուած էր եւ փշրուած մոզական հայելին, որուն մէջ մէն մի Հայ սովոր էր տեսնելու իր ցեղային առաքինութիւնները եւ հպարտ զգալու ինքզինքը:

« Եթէ կարելի չըլլայ իմ այս փափաքին իրադործումը... »:

Երկար օ՛խէն առաջ այս կարճ եւ վերջին խօսքերը: Ի՞նչն էր Անդրանիկի վերջին փափաքը:

Երկու քառակուսի — եւ ոչ աւելի — մէթր հող միայն, Հայաստանի մէջ, այն երկրին, որուն՝ ան իր կեանքն է տուած, որուն Թանգարանին ան իր սուրն (*) է նուիրած, որուն պատմութեան ան իր հերոսի համբաւն է թողած:

Եթէ կարելի եղած ըլլար, ուրեմն, Անդրանիկ պիտի երթար հոն, ուր ուզած էր որ հանդէին իր ոսկորները: Կարելի չէր եղած այդ բանը: Ինչ որ կենդանւոյն կարելի չէր եղած, ան՝ յետ մահու կարելի համարած էր: Ատոր ալ, սակայն, հերոսը հաշուած է անկարելիութեան հնարաւորութիւնը եւ քէն չէ պահած իր հայրենիքին:

Կեանքին մէջ հերոս, մահուան սեմին վրայ ալ Անդրանիկ մնաց հերոս, Հայրենիքի յիշողութեան առջեւ, ան մոռցաւ քէնը:

Սկիպիոն, Աննիրաւին յաղթող Հռովմայեցի համբաւաւոր զօրավարը, որ՝ Անդրանիկի պէս տարազիր մըն էր, մեռնելէն առաջ հրամայած էր իր դերեղմանաբարին վրայ դրել « Ապերախտ հայրենի՛ք, դուն իմ ոսկորներս չպիտի ունենաս »:

Սկիպիոն մեծ զօրավար մըն էր, պատրաստուած մեծ մարդ մը, բայց ոչ հերոս:

Հերոսը չպատրաստուիր, կը ծնի:

(*) Սուրբին նուիրումին իմաստը չխաբարելու համար է, որ ծանօթութեան ձեւին ներքեւ յիշել կ'ուզենք, թէ այդ սուրբ, 920ին Անդրանիկի Եգիպտոս կատարած ուղեւորութեան առիքով տեղւոյն Հայութեան կողմէ իրեն նուիրուած, իր ոսկեհուտ պատկանով ոսկերչութեան արհեստին գլուխ գործոց մը, Ամբրիկայի մէջ 25,000 տոլարի գնահատուած էր:

Քէնը մէկ մասն է « Էս »ին :

Անդրանիկ կեանքէն, սուրէն, համբաւէն վերջ, իր սակորներն ալ նուիրելով իր հայրենիքին, ցոյց տուաւ թէ իր սիրտը՝ մէջը մէկ զգացում միայն պահելու ընդունակ եղած է :

Հայրենիքի սիրոյն զգացումը :

ՅՈՒՂԱՐԿԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Մահը...

Իմացեալ մահը :

Անմահութիւն անունը տուած է անոր անմահն Եղիշէն :

Անմահութեան առաջին հաւատացեալը՝ Սոկրատ՝ ուրիշ բառերու մէջ գրած է այս ճշմարտութիւնը .

— Կեանքը կոխ մըն է — ըսած է ան — մահը յաղթանակ :

Յաղթանակ՝ խլելու համար անմահութիւնը :

Յաղթանակ՝ որով հողէ եղող եւ նորէն հող դարձող պատեանէն դուրս կուգայ հողին — համբաւ ըսէ՝ ասոր, դործ, կամ յիշատակ — բայց մի մոռնար քովը դնելու բարի ածականը, որ՝ ոչ միայն չմեռնիր, ոչ միայն կ'ապրի, այլեւ, երբեմն ալ կ'ապրեցնէ :

Այդ իմացեալ մահովն էր, ահա, որ թեոած էր Անդրանիկ, այդ յաղթանակն էր որ տարած էր ան. անոր հողին էր — համբաւը, գործը եւ յիշատակը — որ այդ յաղթանակովը պիտի ապրէր եւ ապրեցնէր սերունդները :

Այդ յաղթանակին տօնն էր Անդրանիկի յուզարկաւորութեան հանդէսը, որ կատարուեցաւ սեպտ. 7ին Պրէզնօյի մէջ, որուն մասնակցելու եկած էին հազա-

բաւոր հայրենակիցներ: Հոն են Ծրէզնօյի քաղաքապետը եւ կառավարիչը:

Ծրէզնօյի Հայոց եկեղեցին շատ փոքր, իսկական հանդիսավայրը եղաւ, կրօնական արարողութենէն վերջ, եկեղեցիէն Հայոց գերեզմանատունը տանող ընդարձակ ճանապարհը: Ահա նժոյգ մը, զոր սանձերէն բռնած են զոյգ մը կամաւորներ, նժոյգ որ կը կրէ Անդրանիկի համադրեստը, սուրը եւ մոյկեր եւ, որ որպէս խորհրդանիշ մարտնչող կեանքին, կը քալէ Թափօրին առջեւէն. ահա ծաղիկներով ծածկուած դադաղը, որուն ծոպերէն բռնած են հերոսին մօտիկ զինակիցներ, ահա հանդուցելոյն այրին, որուն խիտ ալացիկ երիտասարդ հասակը՝ վիշտին ծանրութեան ներքեւ կքած՝ կարծես երկուքի բաժնուած է. ահա զինուորական նշանադրութեամբ, որ անդադար կը հնչեցնէ Ծօփէնի մահերդը. եւ ահա օդանաւ մը՝ որ շատ վարէն եւ միշտ Թափօրին առջեւէն, ծաղիկի խուրձեր է որ կը Թափէ ուղեգիծին վրայ, եկեղեցիէն մինչեւ գերեզմանատունը: Եւ դադաղին ետեւէն սղաւոր Հայեր եւ Հայուհիներ, թիւով աւելի քան տասը հազար, որոնց աչքերէն հոսող արտասուքի շիթերը, ինչպէս առաւօտեան ցօղ, ուղիօրէն կ'իջնեն այդ ծաղիկներուն վրայ:

Գերեզմանատան մէջ, դամբանականներէն վերջ, Անդրանիկի դադաղին գլուխը կանգնելու կուգայ հազիւ պատանի խաբարիչադեղ աղջնակ մը, համակ սեւերու մէջ՝ ո՞րք մըն է ան թէ ոչ Անդրանիկի մահով որբացած մը: Ան՝ արտասանութիւն մը ունի ընելիք, եւ սակայն լուռ է ան. անոր ջղային եւ շփոթ ժէսթերէն յայտնի է որ կրած յուղմունքը կը սեղմէր անոր կողորդը եւ թոյլ չէր տար անոր արտաբերելու արտասանութեան առաջին բառը: Աղջնակը՝ գերազոյն հիւզով մը, կ'արտասանէ վերջապէս՝

Բառը, սակայն, կը սառնի անմիջապէս: աղջնակին շրթունքներուն վրայ, անոր յաջորդողները՝ բառեր չեն այլեւս, այլ չեկեկանք, ան կուլայ, կուլայ ան մանուկի մը լացին ճշոցովը, մօր մը ցամքած ստինքներէն կաթ մուրացող անօթի մանկիկի մը բարձրաձայն լացովը: Ու, ահա հողինուն մէջ լսելեայն լացող հազարաւորներու, մասնաւորապէս կանանց եւ տղայոց լոին լացն ու հառաչը կը պոռթկան յանկարծ եւ այս անգամ անզսպօրէն, անխնայօրէն, կուգան միանալու որբուհիին լացին ձայնին: Լացը օրինակներով ճարակած, ինքնիրմէ սնունդ առած՝ ինքնիրմով զարդացած, բոպէի մը մէջ կ'առնէ աշնպիսի՝ համատարած համեմատութիւն, աշնպիսի ժխոր մը, զոր ոչ ականջը կրնայ ըմբռնել ոչ ալ բերան՝ նկարագրել: Այդ բոպէին է ահա որ տեղի կ'ունենայ անակնկալ եւ սրտառուչ տեսարան մը: Նշանի մը վրայ՝ Անդրանիկի զինակիցները զինուորական կեցուածք մը կ'առնեն յանկարծ եւ առնական աշխուժով մը եւ դոռ ձայնով մը կը սկսին երգել Անդրանիկի երգը. բոլոր ներկաները, որոնցմէ՝ Ամերիկայի մէջ այնքան ընդհանրացած այդ երգը չերգող չկայ, անմիջապէս արձագանդ կուտան ու ահա օդը կը թնդայ հազարաւոր բերաններէ հնչող Անդրանիկի երգովը.

Իրբեւ արծիւ սաւառնում ես լեռ ու ժայռ
Թնդացնում ես երկինք գետին տեմչալառ.
Քաջ ամումդ պիտի յիշուի դարէ դար,
Հսկայ լեռինք քեզ սպաստամ Անդրամիկ:

Այս յեղակարծ եւ առնական ելոյթը՝ իր մէջը բուպէապէս խեղդած է արդէն լաց ու կոծին ձայնը: Երգը կը շարունակէ՝

Կիւրտ ու տանիկ երբ լսեն քո անումը,
Օձերի պէս պիտի սաղամ իւրեանց բոյնը,
Ելալկներիդ ազմիւ քաջի արիւնը
Չի ցամաքէ մինչ յախտեան Անդրանիկ:

*Լացողներէն շատերը լացը թողած՝ հիմայ երգն է
որ կը հնչեցնեն.*

Հայոց կուսակալ դալիմեայ պսակ քող հիւսն,
Քննոյճ ձեռամբ քո նակատդ պսակն,
Գռնալկներով անվախ կուրծքդ զարդարեն,
Հայրենիքի տէր ու պաշտպան Անդրանիկ:

*Հայոց կուսանքը եւ փափկասուն տիկնայքը ար-
ցունք չունին այլեւս իրենց աչքերուն մէջ: Անդրանիկի
անունը իրենց շրթունքներուն վրայ, անոնք առնական
աշխուժով մըն է, որ կ'որոտան երգին վերջին տունը.*

Հայաստանի սոխակները քեզ համար
Թող դայլայլեն գիշեր ցերեկ անդադար,
Անշաղք մնաս դու քաջ կռուի սիրաւար,
Կեցցե՛ս յաւէտ դու ամաստան Անդրանիկ:

Անյաղթ մնա՛ս... Կեցցե՛ս յաւէտ...

*Երբ Անդրանիկ դադաղին մէջն է արդէն եւ դադա-
ղը երգին առջեւը:*

*Այո՛, եթէ կեանքը կռիւ մըն է, իսկ մահը, բայց
իմացեալ մահը՝ յաղթանակ մը, անմահութիւնը:*

Ասիկա մարդուն համար:

Ի՞նչ դերմարդուն, հերոսին համար:

Հերոսը կը ծնի, բայց չի մեռնիր:

.....
Վ Ե Ր Զ
.....

Imp. A. DER AGOPIAN
17, Rue Damesme - Paris

Printed in France

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ԵՐԿԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

329.14(47.9

p-51

ԱՐՄԻԻԸ ԻՐ ԲՈՅՆԻՆ ՄԷՋ, 1938, սպառած :

ՆՈՒՊԱՐ, 1939 :

ԱՆԴՐԱՆԻԿ, 1942 :

ԵՐԿՈՒ ՏԱՐԻ ԱՏԻՍ - ԱՊԷՊԱՅԻ ՄԷՋ, մամուլի
յամբմեկի :

ՆԵՐԿԱՅ ՀԱՏՈՐԻՆ ԳԻՆՆ Է

Ստամապու համար դիմել հեղինակին՝

A. TERZIBACHIAN

17. Rue de l'Arrivée

ENGHIEN - LES - BAINS

(Seine-et-Oise)

France

Imp. A. DER AGOPIAN
17, Rue Damesme - Paris

Printed in France

ՀԱՍ Յիմնարար Հիտ. Հրադ.

FL0585848

[15r]

A $\frac{11}{79462}$